

**Міністерство освіти і науки України
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
Інститут історії, етнології і права
Кафедра всесвітньої історії**

НАРОДИ СВІТУ І ВЕЛИКА ВІЙНА 1914-1918 РР.

*Матеріали Всеукраїнської
наукової конференції
3-4 квітня 2015 р.*

Вінниця – 2015

УДК 94(100)«1914/1918»(06)
ББК 63.3 (0) я 43
НЗ0

*Рекомендовано до друку вченою радою інституту історії, етнології і права
Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла
Коцюбинського (протокол № 4 від 10 грудня 2014 р.).*

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ю.А. Зінько (відповідальний редактор), О.А. Коляструк,
П.М. Кравченко, О.М. Кравчук (відповідальний секретар) О.А. Мельничук,
О.П. Реєнт, І.М. Романюк, І.І. Поп.

Народи світу і Велика війна 1914-1918 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3-4 квітня 2015 р. – Вінниця, ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – 350 с.

У збірнику представлено статті й матеріали учасників Всеукраїнської наукової конференції «Народи світу і Велика війна 1914-1918 рр.». Автори статей досліджують різні проблеми першого глобального конфлікту у XX ст. та його регіональний вимір.

Видання призначено для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться історією початку XX ст.

Автори вміщених статей та матеріалів висловлюють власну думку, що не завжди збігається з поглядами членів редколегії. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів і висновків несуть автори публікацій.

**УДК 94(100)«1914/1918»(06)
ББК 63.3 (0) я 43**

ISBN 978-617-7212-86-6

ЗМІСТ

ПЕРЕДДЕНЬ І ПОЧАТОК ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Кравченко П. М.	
Переддень Першої світової війни.....	7
Коляструк О. А.	
Творчість європейських художників-модерністів як попередження про загрозу світової катастрофи.....	9
Завальнюк К. В.	
Перша світова війна у пророцтвах.....	15
Питльована Л. Ю.	
Англо-німецькі суперечності на африканському континенті на зламі XIX – XX ст. та їх роль у наростанні кризи системи міжнародних відносини напередодні Першої світової війни.....	19
Поп Ю. І., Кравчук О. М.	
Чеське питання у поглядах Б. Шмерала напередодні Першої світової війни.....	25
Кирилюк С. В.	
Вбивство у Сараєві.....	37
Матвєєва Б. І.	
Крах першої спроби «блискавичної війни» Німеччини (за книгою Б. Такман «Перший бліцкриг»).....	44

КРАЇНИ СВІТУ У РОКИ ПЕРШОГО ГЛОБАЛЬНОГО КОНФЛІКТУ XX ст. ВНУТРІШНЄ СТАНОВИЩЕ, НАЦІОНАЛЬНІ РУХИ. НАСЛІДКИ ВІЙНИ

Іваницька О. П.	
Іспанія та Перша світова війна.....	48
Демченко О. П.	
Османська імперія у воєнно-політичному плануванні Великої Британії (1917-1918 рр.).....	57
Закревська О. С.	
Корея в роки Великої війни.....	64
Кравчук О. М.	
Чеське суспільство в роки світової війни 1914-1918 рр.	67
Кучер І. А.	
Ставлення більшовиків до Першої світової війни.....	80
Лавренко В. С.	
Чоловічий погляд на жіночу емансипацію у роки Першої світової війни (за матеріалами щоденника В. П. Кравкова).....	84

Парашук Л. М.	
Д. Гейден про Лютневу революцію 1917 р. та її наслідки.....	89
Піковська Т. В.	
Формування концепції чехословацької нації у 1914-1918 рр.	93
Порочкина И. М.	
Социалистическое толстовство 1917 года.....	98
Тучинський В. А.	
«Бессарабське питання» у міжнародних відносинах на завершальному етапі Першої світової війни та у перші повоєнні роки.....	101
Шніцер І. О.	
Словацьке питання у роки Першої світової війни.....	108
Якименко І. В.	
Колонії країн Заходу у світовій війні 1914-1918 рр.	116
Кравець М. М.	
Наступ союзників на Західному фронті восени 1918 р. у мемуарах маршала Ф. Фоша.....	122
Пугач В. В., Качан М. В.	
Роль повітряних сил в підготовці та веденні наступу військ Південно-Західного фронту російської армії влітку 1916 р.....	125
Стахов С. Р.	
Балтійський морський театр військових дій у Першій світовій війні	131
Швець Т. С.	
Перша світова війна і питання чорноморських проток.....	139
Боровець І.	
Мілан Растіслав Штефанік - словацька persona grata в Європі у роки Першої світової війни.....	145
Громов Є. В.	
Визначальна роль Першої світової війни у творчому становленні Ернеста Хемінгуей	150
Козельчук Л. С.	
Політична діяльність І. Я. Падеревського у роки Першої світової війни	155
Панчук І. М.	
Перша світова війна у сприйнятті полковника Е. Хауза	160
Ткаченко А. В.	
Т. Г. Масарик як лідер чехословацького визвольного руху у період Першої світової війни	166
Усатенко І. А.	
Значення Першої світової війни для розвитку капіталістичної світосистеми в XX столітті (погляд І. Валлерстайна)	171

Варавко Л. С.	
Перша світова війна в оцінках російського історика Л. Васильєва	176
Соколова Ю. Б.	
Брест-Литовський мирний договір Радянської Росії з Центральними державами	180
Валєвська О. В.	
Версальське мирне врегулювання після Першої світової війни	185
Коваль О. О.	
Паризька мирна конференція в оцінках американського дипломата Г. Кіссінджера	189
Тележинська А. О.	
Ліга Націй у врегулюванні конфліктів після Першої світової війни	194
Вітенко З. Р.	
Російська військова еміграція між двома світовими війнами (1918 – 1939)	198

УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР СВІТОВОГО КОНФЛІКТУ. ПОДІЛЬСЬКІ СТОРІНКИ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ

Рєєнт О. П.	
Перша світова війна і наслідки геополітичних катаклізмів початку ХХ ст. для України	203
Зінько Ю. А., Кравчук О. М.	
Поділля в роки Першої світової війни у спогадах В. Приходька	209
Поп І. І.	
Перша світова війна (1914-1918) і доля закарпатського краю	221
Мельничук О. А.	
Події Першої світової війни та національно-визвольних змагань 1917- 1921 рр. на Поділлі (за спогадами І. Д. Юрченка)	226
Шевченко В. В.	
Історична пам'ять про події 1914-1918 рр. та проблеми збереження її монументальних місць в Галичині	235
Каросва Т. Р.	
Книжкова культура у підтримці патріотичних настроїв населення під час Першої світової війни (на матеріалах Подільської губернії).....	240
Лисий А. К.	
Повітове місто Поділля в буремні 1914-1917 роки	244
Кушко І. С., Романюк І. М.	
Становище сільського господарства Східного Поділля в роки Першої світової війни	252

Калитко С. Л.	
Карні експедиції на Поділлі в 1917 – навесні 1918 рр. та участь в них австро-угорської армії	257
Мельник Н. М.	
Висвітлення подій початку Першої світової війни на сторінках газети «Подолія»	267
Круглікова С. С.	
Вінниччина в роки Великої війни	269
Яременко О. І.	
Австро-угорська окупація Вінниці в 1918 р.	275
Рагушняк І. І.	
Проскурівське земство в 1914-1917 рр.	279
Горбатюк М. В.	
Громадсько-політична діяльність А. Ніковського у роки Першої світової війни	287
Косаківський В. А., Рудь В. С.	
Спогади М. З. Жука про події часів Першої світової та громадянської воєн в с. Комарівка	292
Рекрут В. П.	
Кооперативна і громадсько-політична діяльність П. Відибіди на Поділлі у 1914-1918 рр.	296
Колесник В. В.	
Антон Турчанович (1854–1943). Матеріали до біографії	301
Дубровський М. В.	
О. Брусилов на Поділлі	314
Лубковська А. О.	
П. Скоропадський і українізація 34-го армійського корпусу	316
Войнаровський А. В., Бондар К. С.	
Проблема біженців та Україна в роки Першої світової війни	322
Бураков Ю. В.	
Бойова операція «Луцький прорив» 1916 р. у спогадах генерала О. Брусилова	327
Варгатий А. Д.	
Періодичні видання Наддніпрянської України у 1914-1916 рр.	333
Стоянов Є. С.	
Чехословацькі легіони на території України в роки Першої світової війни	338
Відомості про авторів	345

ПЕРЕДДЕНЬ І ПОЧАТОК ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

П. М. Кравченко

ПЕРЕДДЕНЬ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Початок ХХ ст. характеризувався жорстким зіткненням інтересів великих європейських держав – Великої Британії, Франції, Німеччини, Росії та Австро-Угорщини – економічних, політичних, військових, територіальних тощо. Свідченням цього була міжнародна обстановка, що склалася в світі в останні десятиріччя ХІХ – на початку ХХ ст., яка відзначалася складністю і суперечливістю. У результаті завершення економічного, політичного і територіального поділу світу невеликою групою вищеназаних великих держав відносини між ними та країнами, що не хотіли відставати від них, ставали дедалі напруженішими. Результатом цього було перш за все утворення воєнно-політичних блоків – Троїстого союзу (1882 р.) у складі Німеччини, Австро-Угорщини та Італії, франко-російського воєнного союзу (1891-1893 рр.) і, нарешті, Антанти (1904, 1907 рр.) у складі Великої Британії, Франції та Росії. Об'єктивно зіткнення між ними було неминучим, незважаючи на те, що відносини всередині військових союзів були далеко непростими, прямим наслідком чого був, наприклад, вступ у Першу світову війну Італії на боці Антанти.

Всі країни Європи, і великі, і малі, інтенсивно готувалися до війни. Підтвердженням цього є небачена в історії людства гонка озброєнь, що розгорнулася на початку ХХ ст. на європейському континенті.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. війни ще обходили Європу, хоча вона була головним вогнищем суперечностей. Однак правлячі кола великих держав завжди тримали в полі зору можливість розширення своїх територій за рахунок заморських володінь своїх противників, сфер впливу на Близькому Сході, в Китаї та Африці. Підтвердженням цього були міжнародні кризи та військові конфлікти між великими державами в різних регіонах земної кулі, найзначнішими з яких були Фашодська криза 1898-1899 рр., Іспано-американська війна 1898 р., Англо-бурська війна 1899-1902 рр., Російсько-японська війна 1904-1905 рр., Марокканські кризи 1905-1906 та 1911 рр., Боснійська криза 1908-1909 рр. Проте у 1912 р. війна прийшла в Європу: почалася Перша Балканська війна.

Формулюючи свої інтереси з урахуванням майбутнього військового зіткнення, правлячі кола великих держав пов'язували задоволення потреб народів із прагненнями фінансових олігархій. Так, в Парижі офіційна пропаганда стверджувала, що без повернення втрачених у 1871 р. територій потреби французького народу не можуть бути задоволені, а Франція не буде відігравати провідну роль на континенті. У Лондоні доводили, що без розгрому Німеччини як головного конкурента не можуть бути задоволені життєві потреби народу Великої Британії. У Петербурзі та Москві

стверджували, що начебто без ліквідації конкуренції з боку Німеччини, захисту слов'ян від Австро-Угорщини і розширення свого впливу на Балканах, аж до чорноморських проток, Росія не зможе нормально розвиватися.

У Берліні, в свою чергу, перспективи задоволення потреб німецького народу пов'язувалися з розгромом Великої Британії та Франції, об'єднання держав континенту (Серединної Європи) під керівництвом Німеччини, з колонізацією європейської частини Росії. Офіційна пропаганда Австро-Угорщини запевняла, що народи імперії не зможуть жити спокійно, поки не будуть знищені вогнища панслов'янського руху на Балканах і розгромлений його головний натхненник – Росія, яка мала свої інтереси в цьому регіоні європейського континенту, незважаючи на їхню нереальність.

Виношуючи різні цілі війни, правлячі кола великих держав апелювали до інтересів народів своїх країн, але підпорядковували їх імперіалістичним устремлінням олігархій і династій. Заради реалізацій цих прагнень вони авантюрно пішли на розв'язання війни, поставивши під загрозу життя і матеріальне благополуччя сотень мільйонів людей. Справедливою була війна з боку лише Бельгії та Сербії, які змушені були відстоювати саме своє існування. Хоча правлячі кола останньої, завжди розраховуючи на підтримку з боку Російської імперії, теж зробили свій внесок у розв'язання світового конфлікту.

Більшість населення кожної європейської країни бачило в своїй державі виразника спільних інтересів народу, не відрізняючи справжні потреби від прагнень олігархій. Вони не мали іншого уявлення про шляхи їх задоволення, ніж ті, що пропонувалися правлячими колами.

Значна частина населення європейських держав у результаті пропаганди була націоналістично і шовіністично налаштованою. Ті ж, хто не вірив, що цілі держав можна досягти лише шляхом війни, стали врешті-решт на бік своїх урядів, які вину за розв'язання війни переклали на противника.

Такому стану речей не міг завадити ніхто. Антивоєнні заклики пацифістів і соціалістів не були почуті в загальному хорі націоналізму і шовінізму. Більше того, їх лідери далеко не завжди могли відрізнити справжні інтереси країн від амбіцій правлячих кіл. Наступні слова дуже вірно відтворюють ситуацію в більшості країн-учасників Першої світової війни на її початковому етапі: «Знімки перших днів серпня (1914 р.) зафіксували ту гарячкову святковість, настрої і радість чекання, з якими континент вступив у фазу своєї загибелі – мобілізації в супроводі квітів і вигуків «ура», що лунали з тротуарів, а на балконах – дами в барвистих сукнях. Настрій народного свята і радісні «віват»!». Нації Європи святкували вже перемоги, яких їм не доведеться отримати» (Йоахим Фест. Адольф Гітлер. Біографія. Пер. с німецького. – Перм, 1993. – Т. 1. – С. 118.).

Таким чином, і правлячі кола європейських держав, і більшість народу тієї чи іншої країни свято вірили в законність і справедливість війни з їхнього боку, звинувачуючи потенційного ворога у її розв'язанні.

О. А. Коляструк

ТВОРЧИСТЬ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ХУДОЖНИКІВ-МОДЕРНІСТІВ ЯК ПОПЕРЕДЖЕННЯ ПРО ЗАГРОЗУ СВІТОВІЙ КАТАСТРОФИ

Минуло ХХ ст., історичний відлік якого розпочався Першою світовою війною і з самого початку якого його мистецьку суть іменують «модернізмом», підкреслюючи не стільки новаторство в ньому, скільки його трагічний розрив з традиційним минулим. Авангардне мистецтво, передусім, було відповіддю на кризу європейського гуманізму, яку гостро відчували і глибоко усвідомлювали митці. Мистецький протест проти догми того шляхетного прогресу, що і далі мав, не кваплячись, завойовувати світ парой електрикою підбурили здобутки науково-технічної революції останньої третини ХІХ ст. Художники-авангардисти інстинктивно вловили скритий поки від інших смисл технологічної революції, що не обмежувалася лише технікою. За їх інтуїтивним спостереженням, був розірваний не лише зв'язок часів, а й почався розпад реальності. Просвітницька програма енциклопедизму у ХІХ ст. остаточно збанкрутіла й митці початку ХХ ст., усвідомивши умовність і обмеженість правди ХІХ ст. і озираючись на руїну минулого, виявили зникнення свого предмету – «об'єктивної реальності». Майстри пензля різних європейських країнах, не змовляючись, вдалися до прийому радикальних деформацій (композиції, простору, об'єму, кольору, форми, перспективи, оптики тощо). Спростування естетики минулого та його етичних цінностей вилилось у різні течії, як то: фовісти і кубісти у Франції, експресіоністи – в Німеччині, абстракціоністи – в Голландії і Росії, вортицисти – у Британії, футуристи – в Італії тощо.

Паризькі «дикуни» (фовісти) Анрі Матісс, Андре Дерен, Альбер Марке, Моріс де Вламінк, Кес Ван Донген в Осінньому салоні 1905 р. видобули свої барви з «тюбику з динамітом». Критики запекло осуджували цю «безформну мішанину і безладно наляпані плями чистої фарби». Звинувачення падали на голови митців за недотримання формальних правил і норм, годі було сподіватись, щоб розгледіти за цим епатажем застереження про розпад гармонійного цілісного світу. Найбільш прикметними рисами фовізму були антинатуралізм, відмова від перспективних і просторових координат, традиційних художніх прийомів, композиційної строгості, об'ємності, світлотіні.

У Дрездені того ж року з ініціативи Ернста Людвіга Кірхнера студенти архітектурного факультету Карл Шмідт-Ротлуфф, Фріц Блейль, Еріх Хеккель створили групу «Міст», до якої пізніше приєдналися Еміль Нольде, Макс Пехштейн, Отто Мюллер, що ввійшли в історію як

«експресіоністи». Е. Кірхнер писав: «Натхненні вірою в прогрес, ми оголошуємо зібрання молоді, яка, будучи юнною, несе у собі майбутнє; ми прагнемо відвоювати собі свободу діяти і жити у старих сил, що їх так важко викорчувати» [1, с. 30].

Живопис експресіоністів нагадував сейсмограф, що реєстрував їх стан душі. Вираження екзистенційної туги передавалося за допомогою неспокійного, дисгармонійного, квапливого письма штрихами, плямами. Після плернерних студій групи на березі пасторальних Морицьбурзьких озер, молоді художники гостро зреагували на розкладаючий вплив урбанізації і промислового поступу, дисгармонію сучасного життя. Курт Хіллер в журналі «Штурм» описав експресіоністів як «співців жорстоких і сутінкових міст, скульпторів наших інтелектуальних екстазів, небувалих координаторів нечуваного безладу, що виріє в останніх людях» [1, с. 39]. Міф технологічного і урбаністичного прогресу у Кірхнера стає конфліктом протилежних полюсів: природи і міста, індивіда і суспільства, матерії і духа, норми і божевілля. Головна тема експресіонізму – загубленість і самотність людини в місті, на вулиці, в цирку, в кабаре. У Відні експресіонізм виражають Оскар Кокошка і Егон Шіле.

Якщо угруповання «Міст» ще існувало на національному рівні, то інше експресіоністське товариство «Синій вершник» у Мюнхені від заснування було міжнародним союзом, що об'єднало вихідців з Німеччини, Австрії, Росії, Італії, Іспанії, Франції. Серед його творців – Василь Кандинський, Олексій Явленський, Пабло Пікассо, Робер Делоне, ЕрмаБоссі, Арнольд Шенберг.

Так само паризький «Салон незалежних» від початку був інтернаціональним. Фернан Леже на початку 1914 р. охарактеризував його як «найважливіший прояв сучасного світового мистецтва». Поки держави нарощували мілітарні м'язи і настрої, створювали «образ ворога», художники різних країн мирно і по-товариськи співпрацювали.

Визначальною постаттю модернізму став іспанець Пабло Пікассо. Його кубістичне полотно «Авіньйонські дівчата» (1907) визнане першим шедевром ХХ ст. і вважається іконою європейського авангарду, оскільки в ньому митець увиразнив принципову несумісність нового мистецтва з класичними взірцями. Молодий Пікассо сформулював революційний принцип нового живопису: зображувати не оригінал, а ставлення до нього. Шарль Бодлер говорив про «церебралізацію» сучасного мистецтва: «До початку століття художники писали більш-менш так, як вони бачили, зараз же вони пишуть, як думають».

Пікассо було призначено завершити інтелектуалізацію мистецтва свого часу. З усіх тих, хто розмірковував над загадкою цього самотнього митця, Гертруда Стайн у написаній нею біографії Пікассо, найбільш точно визначила суть його мистецтва: «Не слід забувати, що реальність ХХ ст.

відрізнялась від реальності XIX. Пікассо був єдиним художником, що відчув це, насправді єдиним ... Матісс і решта дивились на XX ст., а бачили те, що було у XIX...» [2, с. 143]. Починаючи з 1907 р. живопис уже не буде таким, як раніше. Історія мистецтва не знає іншого настільки повного перетворення, настільки радикального оновлення. Друзі Пікассо посміювалися, дивлячись на його роботи, називали все це «філософським борделем», все це видавалося їм надто не зрозумілим, а багатьом з них – ще й нічого не вартим мистецтвом. Пікассо змінив свою творчість, свою манеру абсолютно свідомо. Думка про те, щоб піти від минулого, зруйнувати його, а на його місці створити нову концепцію, опанувала ним у ту мить, коли він стояв перед чистим полотном. Він тоді ще не знав напевне, якою буде картина, але він твердо знав, якою вона не буде: вона не буде продовженням того, що було раніше.

Пікассо пізніше скаже: «Я завжди думав і думаю зараз, що люди мистецтва, які живуть серед духовних цінностей, не можуть і не повинні залишатись байдужими перед обличчям конфлікту, заручником в якому стають найвищі цінності людства і цивілізації».

Треба підкреслити, що ранньому модернізму був притаманний певний романтизм і наївність. Окремі з художників, розуміючи неминучість війни, вірили, що вона «очистить Європу, підготує її». На війну покладали великі сподівання: будуть зруйновані старі системи, завершиться буржуазний світ з його застарілою культурою. В. Кандинський натомість з Швейцарії писав своїм німецьким колегам: «Я гадав, що місце для будівництва майбутнього розчищать іншими способами. За очищення такого роду доведеться сплатити надто страшну ціну» [3]. За два роки до війни, коли про неї лише говорили, він доволі реалістично передбачав: «Кількість жахливих можливостей для розгортання подій безкінечна, і брудні наслідки ще довго будуть зловонним хвостом тягтися по всій земній кулі. І ... гори трупів» [3].

Водночас, серед авангардистів побутовував навряд чи сумісний з гуманізмом погляд, що людей можна вбивати, а мистецтво, культура, «духовне» – недоторканні і понад усе. Макс Бекманн сформулював це бажання об'єднати зусилля заради створення кращого світу в такий спосіб: «... на тлі нинішньої досить деморалізованої культури знову зв'язати всі інстинкти і поривання з єдиним інтересом».

У Франції Андре Бретон, майбутній очільник сюрреалістів, у день оголошення війни виказав презирство з приводу «надмірного жалюгідного захоплення» та «інфантильних шовіністських декларацій». У Голландії Тео ван Дусбург, на відміну від Марка, не розраховував на перемогу «духу» над матеріалізмом, а навпаки побоювався, що війна означатиме перемогу «брудного, блюзнірського світу» над «духовним, благородним світом» [4]. Так само зафіксував своє враження від наростаючої небезпеки скульптор німецький Вільгельм Лембрук у переддень війни: «Великі кайзерівські

дзвони Кельнського собору, надто поспішаючи, видзвонювали загрозливу небезпеку війни ... тоді раптом за рогом промарширували солдати чисельних батальйонів зі свіжою зеленню дуба на шоломах; гарні жінки і дівчата обсипали їх літніми квітами, а вони співали: «Поклик – як громовиці розкат...» або «Німеччина, Німеччина понад усе!» ... а я, наче паралізований, дивився з балкона маленького готелю на Кайзерштрассе. Якоїсь миті я побачив, як тисячі голів, сповнених воєнним захватом, перетворюються на мертві голі черепи. Оskalені в знушальній посмішці черепи! З волаючою пашекою і двома чорними отворами...». Георг Гросс візуалізував свою нещадну вимогу: «Жорстокості! Ясності такої, щоб стало боляче!» [3].

Серед представників європейського авангарду найбільш чутливими до воєнної риторики були італійські футуристи під керівництвом Філіппо Томмазо Марінетті. У надрукованому у 1909 р. «Маніфесті футуризму» піднесено звеличувалась небезпека, відвага, динаміка і будь-якого роду агресія, краса проглядалась лише у боротьбі. Головний зміст – деструктивний заклик, агресія проти старого, традиційного: «Ми бажаємо оспівувати любов до безпеки, звичку до енергії і безстрашності ... Війна – лише гігієна світу ... Смерть Простору і Часу» [1, с. 129]. На позицію Марінетті пристали художники Карло Карра, Луїджі Руссоло, Умберто Боччоні, Джакомо Балла, Джіно Северіні. Маніфест художників-футуристів вийшов 11 лютого 1910 р., його активно пропагував Боччоні. Основна ознака футуристів – прагнення повністю оновити буття в усіх його проявах.

Виникнувши як протест, до Першої світової війни європейський авангард сягнув значного розквіту, що дозволяє сучасним мистецтвознавцям навіть називати його «класичним модернізмом». Він виразився у творчості різних геніїв, однаково великих, як і однаково несхожих. Усі вони, кожен у свій спосіб від самого початку поставили питання і про нову (віртуальну) реальність та роль людини в ній, і про статус мистецтва та його роль у суспільно-культурному житті світу. Отже, модернізм, по суті, здійснив «Коперників переворот» у мистецтві: замість досліджувати об'єкт, модернізм зайнявся суб'єктом [4].

Художники реагували на кризу морально-етичних норм, стрімку девальвацію ціни людського життя, ксенофобію, запеклий націоналізм. В Росії ці думки висловив В. Маяковський: «Зараз на наїжачених багнетами кордонах розв'язується питання і про наше існування – війна не лише змінить географічні кордони держав, але й нові могутні ознаки покладе на обличчя людської психології» [5, с. 310].

Як уже наприкінці століття підсумує великий філософ і гуманіст Григорій Померанць: «Жорстокість напнула вітрила ідеологій і класової боротьби ... Війна збудила смак до жорстокості і він забарвив ХХ ст. ... » [6, с. 173]. У цьому саморуйнуванні народами своєї цивілізації, масовому взаємознищенні («чужих» під час війни і «своїх») у низці спровокованих нею

революцій і бродінь), у катастрофічному занепаді не лише рівня життя, але й традиційних норм моралі і права, розпаді загально цивілізаційних уявлень про добро і зло зароджувалась нова Європа не лише у плані державно-політичному, а й історико-культурному [7, с. 27].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. XX век. Кн.1 / пер. с итал. М. Н.Челинцевой. – М.: СЛОВО / SLOVO, 2009. – 408 с.
2. Валлантен А. Пабло Пикассо / А. Валлантен. – Ростов н/Д: Феникс, 1998. – 448 с.
3. Шнееде М. Уве. Авангардисты и война. Изобразительное искусство в период с 1914 по 1918 год /Уве М. Шнееде. - [Электрон. ресурс] – Режим доступа: <http://www.goethe.de/ins/ru/lp/kul/dur/kwk/ru12354686.htm>
4. Генис А. Модернизм как стиль XX века / А. Генис // Звезда. – 2000. – №11. – [Электрон. ресурс] – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/zvezda/2000/11/genis.html>
5. Маяковский В. Штатская шрапнель. Вравшим кистью / В. Маяковский // Маяковский В. Полн. собр. соч.: в 13 томах. – Т. 1. – М., 1955. – 328 с.
6. Померанц Г. Вкус к жестокости / Г. Померанц // Родина. – 1993. - №8/9. – С.173-175.
7. Липатов А. В. Цивилизационный излом // Первек мировая война в литературе и культуре западных и южных славян / А. В. Липатов. – М.: Ин-т славяноведения РАН, 2004. – 470 с.

К. В. Завальнюк

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА У ПРОРОЦТВАХ

Одним із найдавніших, усталених архетипів людської свідомості є віра у різного роду знамення та пророцтва. Чимало освічених людей у всі часи, не кажучи вже про широкий загал, приділяли їм велику увагу, вбачаючи у них відбиток майбутніх подій.

«Подібно до того, - писав відомий греко-римський історик Плутарх, - як про наміри та розпорядження царів і воєначальників далекі від влади люди дізнаються через оголошення глашатаїв, вогняні сигнали і звуки труб, а своїм наближенням і довіренням вони повідомляють про це самі, так і божество лише зрідка і з небагатьма вступає у безпосереднє спілкування, а багатьом іншим подає знаки, на яких базується так звана мантика» [8,с. 528].

До числа таких знаків людство небезпідставно відносило комети, сонячні та місячні затемнення. Загальновідомо, що з появою комети Галлея у 1066 р. пов'язували криваві міжусобиці у Київській Русі та нашествя кочівників, а також норманське завоювання Англії, у 1453 р. – завоювання турками – османами Константинополя, а у 1986 р. – Чорнобильську

катастрофу. Російсько – японську війну 1904-1905 рр., а також народні виступи цього періоду пов'язували з кометою Бореллі.

Спостерігали зловісне знамення і напередодні Першої світової війни. Цього разу у небі розгорілася так звана «Комета війни» (С/1913 У1), відкрита Пабло Делаваном 27 жовтня 1913 р. До всього цього додалося повне сонячне затемнення, яке спостерігалось у серпні 1914 р. мільйонами людей. Відомий російський художник Аполлінарій Васнецов, який 8 (21) серпня 1914 р. спостерігав це затемнення в горах Криму біля Феодосії, під враженням від побаченого створив дивовижне полотно під назвою «Сонячна корона (біля Карадагу)».

Б. Л. Пастернак у повісті «Охоронна грамота» дає чудовий опис цього явища, що захопило його зненацька у Петровському маєтку міста Алексіна, а письменниця – перекладач Т. О. Аксакова - Сіверс у своїх «Сімейних хроніках» зауважує: «Спостерігали сонячне затемнення... Літо 1914 р. було насичене «знаменнями небесними». Там же вона змальовує і дивну метеорну активність першої половини липня: «Ніколи, ні раніше, ні пізніше я не бачила такої кількості падаючих зірок – вони пересікали небо у всіх напрямках, котилися вогняним потоком ... Хто б міг подумати, що це – одна з останніх ночей Російської імперії».

Ще гнітючіше враження сонячне затемнення справило на солдатські маси, що дуже влучно підмітив у романі «Серпень чотирнадцятого» О. І. Солженіцин: «...Як перейшли німецький кордон, було повне сонячне затемнення... Солдати хрестилися поспіль і гуділи: «Не до добра! ... Ой, неспроста...»... Як військове випробування Росії – так сонячне затемнення!» [7, с. 4-5].

Напередодні війни увагу найширших кіл населення привертало й інше таємниче небесне явище - неодноразова поява небесних об'єктів, котрі народний поголос за традицією вважав ворожими «аеропланами» та «дирижаблями». Повідомлення про спостереження таких об'єктів впродовж кінця 1912 – початку 1913 р. не сходили зі сторінок преси Німеччини, Англії, Росії та інших країн. Так, у березні 1913 р. російські газети повідомляли: «Телеграми отримані зі станції Гайворон, Генріхівка, Гайсин, Жмеринка та інших. З Гайсина унтер-офіцер Ольшанський телеграфує: «В годину ночі з'явився аероплан, який йшов з боку Гайворона з півдня, дійшов до Гайсина і повернув на південний захід в напрямку Жмеринки. Освітив всю місцевість. В цей час на далекій віддалі з'явився інший аероплан. Він летів з північного заходу, від австрійського кордону. Перший аероплан, з огляду на появу другого, відійшов вбік, опустився донизу і зник. Другий різко повернув назад і пішов по своєму шляху обережно, дуже високо» [4, с. 149].

Все ж, зазначені об'єкти не могли бути ні аеропланами, ні дирижаблями, оскільки за своїми технічними характеристиками вони значно випереджували можливості своєї епохи. Так, скажімо, вони чомусь

здебільшого з'являлися взимку, до того ж у вечірній або нічний час. До того ж, у документах того часу містяться згадки про сильну освітленість цих «аеропланів» та про їх здатність освітлювати земну поверхню. Також існують свідчення про їх тривале, нерухоме зависання у небі, переміщення по складних траєкторіях, раптову зміну курсу і т. п. Усіма цими характеристиками володіють об'єкти, відомі нині як НЛО. До речі, спалах їхньої активності на Землі завжди спостерігається напередодні багатьох важливих, глобальних подій. Так було, скажімо, у 1989-1990 рр. напередодні розпаду СРСР, чи у 1957-1959 рр. перед початком космічної ери в історії людства. Так було і цього разу, перед першою світовою війною в новітній історії...

Очевидно, що справжню суть подібних «небесних знамень» добре розуміли «посвячені» (члени таємних езотеричних товариств), а також «вісники вищої реальності», - різного роду провидці, віщуни, пророки. До числа таких людей, безсумнівно, належав відомий художник, дослідник, учений, письменник планетарного масштабу Микола Костянтинович Реріх. М. Реріха справедливо називають майстром віщих полотен після того, як дослідники його мистецтва, склавши список його творів з 1897-го р. по 1947 р., відкрили, що багато з них є символічними передбаченнями майбутніх подій. У 1901 р., приміром, він виставив картину «Зловісні», де зображено чорних ворон на тлі сірих скель, похмурого моря і хмарного неба. Це було передчуття страшних війн ХХ ст. В 1913 р. Реріх створив картину «Справи людські» - групу сивих старців, що дивляться на руїни міста з подивом і смутком. У «Градї приреченому» (початок 1914 р.) показано білокам'яне місто, оббите величезним пітоном, що символізує ворожі сили, які руйнуватимуть міста. Картина «Корони», виставлена в Петербурзі приблизно в той же час, показує трьох королів з мечами, корони яких позлітали з їхніх голів і щезають у хмарах. Ця робота віщувала кінець династій Гогенцоллернів, Габсбургів і Романових у Першій світовій війні, що розпочалась через кілька місяців.

У березні 1914 р. М. Реріх виставляє картину «Вогненне сяйво», на якій зображено рицаря, котрий стоїть поруч з левом перед замком, на тлі охопленого полум'ям неба. Коли армії кайзера Вільгельма пронеслися по Бельгії в серпні того самого року, пророцтво збулося. Картина уособлювала короля Бельгії Альберта у вогні війни, про що говорив, пояснюючи задум своєї картини, і сам Реріх [11, арк.162-163].

Сучасник М. Реріха, поет-символіст Велимир Хлебников (1885-1922), який відкрив числові «закони часу», в книзі «Учитель та учень», що побачила світ у травні 1912 р., прямо запитував: «Чи не слід очікувати у 1917 році падіння держави?» [1, с. 140]. В грудні 1916 р., впевнений не лише в близькій революції, але й у неминучій громадянській війні, він писав рідним з казарми 90 – го запасного піхотного полку, називаючи точну її дату: «Це лише 1 С

року, поки зовнішня війна не перейде у мертвий зиб внутрішньої війни» [1, с. 141].

Цікаво, що влучними прогнозами-передбаченнями у цей час відзначалися і відомі державні діячі. Досить пригадати «залізного канцлера» Німеччини Отто фон Бісмарка (1815-1898), який сказав, що нова війна найшвидше виникне «через якусь дурницю на Балканах» [10]. Перша світова, як відомо, спалахнула через постріл боснійського гімназиста Гаврили Принципа в австрійського ерцгерцога Франца Фердинанда. Згодом, вже після початку Першої світової війни військовий міністр Великобританії лорд Герберт Кітченер (1850-1916) стверджував, що війна триватиме не менше трьох років. Але найближче всіх до істини підійшов член Державної ради Російської імперії Петро Миколайович Дурново (1845-1915), який у доповідній записці царю в лютому 1914 р. писав: «Головний тягар війни безсумнівно випаде на нашу долю. Роль тарана дістанеться нам. У переможений країні неминуче вибухне соціальна революція. Німеччині, у випадку поразки, доведеться пережити не менші соціальні потрясіння» [7, с. 5].

Про майбутні криваві події писали й визначні пророки минулого. На думку автора, найдавніші звістки із даної тематики можна зустріти у відомого середньовічного вченого-алхіміка Альберта Великого (бл. 1193-1280), який писав, що «Німеччина тричі буде на краю перемоги за період що, дорівнює 700 років. Вона тричі майже оволодіє світом» [5, с. 122].

Вперше Німеччина ледь не оволоділа світом у XIV ст., коли правив Карл I (1520-1556) із династії Габсбургів (під його владою знаходилася і Священна Римська імперія і Іспанія). Друга спроба була за Гогенцоллернів (Перша світова війна) і третя – в середині XX ст., коли нацисти на чолі з Гітлером розпочали Другу світову війну.

Писав про Першу світову війну і найвідоміший із пророків у світовій історії Мішель де Нотр-Дам, більше відомий як Нострадамус (1503-1566). Зокрема, у центурії IV (катрен 52) є місце, що дуже нагадує опис хімічної атаки під Іпром 22 квітня 1915 року:

«Став запах лимону отрутою та димом,

А вітер гнав дим на загони солдат.

Задуха від отрути ворогу нестерпна,

І з міста буде облога знята» [6, с. 63].

До числа найдавніших і найзагадковіших пророцтв про Першу світову війну відноситься також так зване «пророцтво про Антихриста» монаха Йоганна, записане ще у 1600 р. Ось найхарактерніші уривки з цього пророцтва, в яких досить легко упізнати події часів Першої світової війни: «Справжній Антихрист буде один із госуларів свого часу, син Лютера, він буде закликати Бога і видавати себе за посла Божого».

«У нього буде лише одна рука; але його незліченні війська, які візьмуть девізом: «З нами Бог», будуть здаватися пекельними легіонами».

Вільгельм II, як відомо, був сухоручкою, а на пряжках поясів пруських солдатів красувався напис: Gott mit uns. – З нами Бог.

«Його обманні слова будуть подібними до християнських, але дії будуть Неронові та інших римських гонителів; в гербі його буде орел, і інший орел в гербі його прибічника, іншого злобного монарха (очевидно, австро-угорського імператора Франца Йосифа I. – Авт.).».

«Цей останній – християнин, але він помре, проклятий Папою Бенедиктом, який буде обраний на початку царювання Антихриста».

Папа Бенедикт XV (1914-1922) був обраний 20 серпня (3 вересня) 1914 р. на початку війни.

«Для того, щоб перемогти Антихриста, потрібні об'єднані зусилля всіх королівств, тому що півню, леопарду та білому орлу не справитися з чорним орлом, якщо молитви та обітниця усього роду людського не допоможуть їм» [9, с. 8].

Чи варто й нагадувати, що за наведеними символами досить легко вгадуються країни – союзники у Першій світовій війні: Франція (півень), Великобританія (леопард) та Російська імперія (білий орел).

Приблизно у 1750-1825 рр. жив Мюльхязль, загадковий «лісовий пророк» з Баварії. Ясновидець передбачив, що початок першої великої війни ХХ ст. припаде на той час, коли буде збудована залізниця від Кальтеннека до Деггендорфа. Він точно окреслив напрямок, по якому і була прокладена ця дорога, відкрита для руху 1 серпня 1914 р. Також, за Мюльхязлем, війні передували такі події, як будівництво Палацу нібелунгів у Пассау, прокладення гудронових шосе та поява над Баварським лісом дирижабля («білої риби» у небі) [3, с. 37].

Відомий і такий факт. У 1849 р. пруський наслідний принц Вільгельм після придушення заворушень у Баденському герцогстві відвідав у селі. Фієнсбург чаклунку, фрау Шнеєман, яка славилася своїми пророцтвами.

- Яка доля чекає мене? – запитав Вільгельм.

- Ви будете німецьким імператором.

- В якому році?

Ясновидиця написала цифру року, 1849, потім цифри, що її складають, і скала все разом: $1849+1+8+4+9=1871$.

- У 1871, - відповіла вона.

- А в якому році я помру? – побажав дізнатися принц.

Чаклунка знову написала цифри: $1871+1+8+7+1=1888$.

- У 1888, Ваша величносте.

Майбутній імператор Вільгельм I, об'єднувач Німеччини, дуже схвильований цими двома передбаченнями, запитав востаннє: чи довго проіснує Німецька імперія і коли вона буде зруйнована?

Втретє ясновидиця склала цифри: $1888+1+8+8+8=1913$, потім цифри отриманого року – $1+9+1+3=14$.

- У 1913 або у 1914-му.

Роки підтвердили передбачення чаклунки: принесли з собою Садову, війну з Францією, проголошення Німецької імперії, смерть старого імператора та початок світової війни, що, по суті, вирішив долю імперії [9, с.7].

Можна згадати і французьку провидицю мадам де Теб (справжнє ім'я - Анна - Вікторія Саварі), яка випускала щорічні альманахи зі своїми пророцтвами. В альманасі за 1913 р. вона, зокрема, написала: «Німеччина загрожує усій Європі і Франції, зокрема... Після цього (війни – Авт.) ні Пруссія, ні Гогенцоллерни не збережуть свого високого становища. Як я неодноразово підкреслювала, дні кайзера полічені, і після цього в Німеччині відбудуться значні зміни, я маю на увазі термін його правління, а не тривалість життя» (дійсно, монархія в Німеччині була повалена внаслідок Листопадової революції 1918 р., а сам Вільгельм II спокійно дожив до 1941 р.). Також мадам де Теб натякала у прогнозі, що ерцгерцог Фердинанд ніколи не стане імператором Австро-Угорщини: «Принц, який збирається зійти на престол, не буде царювати; замість нього правити буде молода людина, яка на цей момент навіть не підозрює, що на неї очікує».

Все ж, попри похмурі пророцтва та знамення, траплялися і події, що вселяли віру та надію і змушували замислитися над сенсом життя. Так, 13 травня 1917 р. в Португалії поблизу містечка Фатіма кілька дітлахів помітили у небі яскраву світло – зелену кулю, всередині якої знаходилася чарівна діва. Під час своїх наступних з'явлень Діва повідомила людей про близьке закінчення Першої світової війни та довгоочікуваний мир. Водночас вона попередила: якщо люди не перестануть ображати Бога, то в часи Пія XI (1922-1939) почнеться нова, страшніша війна. «Щоб перешкодити цьому, - сказала Діва,- я прийду вимагати посвячення Росії Моему Непорочному Серцю і спокутного причастя в кожну першу суботу. Якщо мої прохання будуть почуті, Росія повернеться і настане мир. В протилежному випадку Росія розповсюдить свої хибні погляди на весь світ, що приведе до війни і до гонінь на церкву» [2, с. 78]. Нажаль, кривава більшовицька секта, що прийшла до влади в колишній Російській імперії восени 1917 р., не лише не прислухалася до настанов Вищого Розуму, але й кинула йому відвертий виклик. Що вийшло із того – загальновідомо...

Таким чином, Небеса завжди прагнули донести до людей свою волю, нагадати їм про існування вищих, сакральних Істин. Однак, люди в основній своїй масі залишалися байдужими, сліпими та глухими до «небесних знаків», як і в часи старозаповітних пророків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дуганов Р. Поет, история, природа / Р. Дуганов // Вопросы литературы.- 1985. - № 10.
2. Завальнюк К. В. Земні сліди «Зоряних воєн» / К. В. Завальнюк. - Вінниця: Книга - Вега, 2006. - 120 с.
3. Завальнюк К. В. Люди і боги давньої Німеччини. На правах рукопису.
4. Завальнюк К. В., Стецюк Т. В. Між Небом і Землею / К. В. Завальнюк, Т. В. Стецюк. - Вінниця: СПД Данилюк В. Г., 2007. -192 с.
5. Милославская И. И. Большая книга пророчеств и предсказаний: от древности до наших дней / И. И. Милославская. - М.: АСТ: Астрель, 2008. - 256 с.
6. Нострадамус М. Центурии / Мишель Нострадамус. - М.: Манускрипт, 1991. - 144 с.
7. Павлов Д. Знамена небесные, пророчества людские / Д. Павлов // Тайны XX века. - 2014. - № 15. - С. 4-5.
8. Плутарх. Сочинения / Плутарх. - М., 1983.
9. Роковая дата // Всемирная панорама. - 1915. - № 307. - 10. - 6 марта.-С.7-9.
10. Світова війна була передвіщена // Подолія. - 1997. - 11 січня.
11. Томас Е. Ми – не перші / Ендрю Томас // Всесвіт. - 1988. - № 12. - С. 146-163.

Л. Ю. Питльована

АНГЛО-НІМЕЦЬКІ СУПЕРЕЧНОСТІ НА АФРИКАНСЬКОМУ КОНТИНЕНТІ НА ЗЛАМІ XIX – XX ст. ТА ЇХ РОЛЬ У НАРОСТАННІ КРИЗИ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Дослідження історії англо-німецьких відносин на рубежі XIX – XX ст. виявили безпосередній зв'язок між реалізацією англійської та німецької колоніальної політики в Африці та наростанням кризових явищ у міжнародній політиці, які остаточно перетворили правлячі кола Великої Британії та Німеччини на беззаперечних суперників, а зрештою, і спричинилися до початку Першої світової війни. Важливою складовою англо-німецьких взаємин були питання, пов'язані з колоніальним поділом африканського континенту [4].

В еволюції англо-німецьких відносин в Африці на зламі століть можна виокремити ряд етапів: 1) 1890-1894 рр. – встановлення кордонів Британської та Німецької Східної Африки; зближення держав як у колоніальних, так і в політичних питаннях; 2) 1895-1896 рр. – різке загострення англо-німецьких суперечностей, головним чином, у південноафриканському регіоні. Ескалація колоніальної експансії з німецької сторони та намагання протистояти їй у будь-якому регіоні Африки – з англійської; 3) 1897-1898 рр. – відносна

стабілізація процесу англо-німецького колоніального розмежування на африканському континенті; 4) 1899-1902 рр. – завершення англо-німецького територіального розмежування на півдні Африки і на континенті в цілому; усвідомлення один одного як головного колоніального конкурента.

На початку 90-х років XIX ст. склалися передумови для зближення Великої Британії та Німеччини у колоніальних справах в Африці. Англія вбачала в імперії Гогенцоллернів дієвий засіб стримування Франції. У стратегічних планах правлячої лондонської верхівки Німеччина мала стати головною ланкою системи європейського балансу сил і забезпечити економічні та військово-стратегічні інтереси Англії на континенті. Вона розглядалася як природний союзник Великої Британії на континенті. А оскільки одним із головних принципів британської зовнішньої політики залишалася неучасть у союзах і коаліціях, то сферою налагодження корисних зв'язків із німецьким владомощами була обрана Африка. Незважаючи на англо-німецьке економічне суперництво, що розвивалося по висхідній, Англія, з огляду на помітні зміни військового та індустріального балансу великих держав, була змушена виявити політичну далекоглядність. А це підштовхувало її до зближення з Троїстим союзом. Африканський континент мав стати ареною реалізації цієї політики.

Пріоритети зовнішньої політики Німецького рейху до середини 90-х років XIX ст. формувалися під впливом тих історичних змін, до яких призвело об'єднання німецьких земель у єдину державу. Через континентальне становище нової держави уряди Німеччини впродовж тривалого часу не виявляли зацікавлення до заморських завоювань. За роки канцлерства О. фон Бісмарка головні дипломатичні зусилля спрямовувалися на збереження стабільності європейської рівноваги. «Залізний канцлер», безумовно, позитивно оцінив прихильне ставлення англійців під час франко-пруської війни, а у подальшому розглядав добрі відносини з лондонським урядом і як фактор стабілізації міжпартнерських відносин всередині Троїстого союзу [5].

Однак розгортання німецької колоніальної експансії в Африці, яка супроводжувалася потужною ідеологічною підготовкою, дещо уповільнило поступове зближення між Британською імперією і Німеччиною. Економічною основою німецької колоніальної політики послужило утворення гігантських промислових концернів, а також форсована картелізація підприємств, концентрація фінансового капіталу.

Велика Британія у цей час була змушена приділяти пильну увагу єгипетському питанню й забезпечити ефективне функціонування численних опорних воєнно-морських баз на африканському узбережжі. Головну стратегічну вартість для Англії в Африці мала безпека судноплавства по Суецькому каналу, тому майже всі розмежування на континенті оцінювалися англійцями з огляду на становище Єгипту [3]. Німецька дипломатія

неодноразово використовувала єгипетське питання для тиску на британський уряд, при нагоді шантажуючи його відмовою у підтримці. Британія явно запізнилася зі зміцненням своїх позицій у Західній Африці, власне тому її правлячі кола вирішили змиритися з німецькими захопленнями територій на південному заході «чорного» континенту, вважаючи таку позицію доцільнішою, ніж протистояння або пряму конфронтацію.

Глибокий вплив на формування зовнішньополітичних курсів держав мав особистісний чинник, а у еволюції англо-німецьких відносин власні погляди, переконання і симпатії Р. Солсбері, А. Розбері, С. Родса, Дж. Чемберлена, Вільгельма II, Л. фон Капріві, Б. Бюлова, Ф. Гольштейна, А. Тірпіца та ін. виявилися, по-суті, вирішальними. Зближення між Великою Британією та Німеччиною сталося в роки канцлерства Л. фон Капріві (1890-1894). Він відмовився від пролонгації «договору перестрахування» і взяв на озброєння доктрину неминучості для Німеччини війни на два фронти, з Францією та Росією. Така політика підштовхувала його до зближення з Англією. Капріві розглядав Британію як ринок збуту для німецької промисловості і гарантію проти ворожих дій Франції.

Сферою найбільшого зацікавлення сторін на початку 90-х років XIX ст. стала Східна Африка. Інтереси англійських і німецьких кіл, зацікавлених у колоніальних справах, а також Франції та єгипетського хедива у Східній Африці сфокусувалися на Занзібарському султанаті. Між Імперською британською східноафриканською компанією та Німецькою східноафриканською компанією точилася активна боротьба за розмежування кордонів англійського та німецького протекторатів на території сучасних Кенії, Танзанії та Уганди.

Офіційна пропаганда як Великої Британії, так і Німеччини загарбання Східної Африки прикривала гаслом боротьби з работоргівлею. Конференція у Брюсселі 1889-1890 рр. створила юридичну основу для остаточної заборони світової работоргівлі, і це було використано Лондоном і Берліном для легалізації експансіоністської колоніальної політики.

Хід англо-німецьких переговорів щодо розмежування сфер впливу у Східній Африці дещо затягувався через серйозний вплив громадської думки обох країн, де широкий прошарок населення не був готовий сприйняти кроки по зближенню зовнішньополітичних курсів держав. Це, певною мірою, обмежувало дипломатичні відомства у прийнятті політичних рішень. Якщо в Англії панувала думка, що британські колоніальні інтереси повсюдно наштовхуються на протидію німців, то у Німеччині поширювалося переконання, що Велика Британія, де тільки можливо, протидіє реалізації «світової політики» рейху. Відчутний вплив мали дії активних пропагандистів колонізації «чорного» континенту Г. Стенлі та Еміна-паші (Е. Шнітцера), а також шовіністичні настрої, які панували у суспільствах як Англії, так і Німеччини.

Під час англо-німецьких переговорів щодо розмежування сфер впливу у Східній Африці порівняно легко дійшло до порозуміння щодо смуги узбережжя. Основні суперечності виникали навколо проблеми встановлення кордонів у районі Великих озер.

Гельголандсько-Занзібарський договір 1 липня 1890 р. став кульмінацією співробітництва Великої Британії та Німецької імперії на африканському континенті. У Англії умови конвенції однозначно розцінювалися як успішні: набуті обширні території у Східній Африці, зміцнені позиції на р. Ніл, на Червоному морі. Хоча тоді офіційний Лондон дещо недооцінював значення острова Гельголанд для зміцнення безпеки батьківщини, чому сприяло усвідомлення величезної переваги англійського військово-морського флоту над аналогічними флотами інших держав. Німеччина була задоволена новим придбанням. Однак втрата значної частини колоніальних володінь у Східній Африці, а згодом і усвідомлення того, що за зближенням з Англією у колоніальній сфері не настане політичного зближення в Європі, спровокували різку критику «нового курсу» Капріві і спонукали до оформлення «Пангерманського союзу».

Уже в середині 90-х рр. непохитне переконання британської сторони у базовості англійських економічних, стратегічних та геополітичних інтересів в Африці та одержимість офіційних кіл Берліна експансіоністськими ідеями призвели до погіршення англо-німецьких відносин в Африці.

Втрата Великою Британією економічної світової першості спонукала її будь-що відстояти свою колоніальну імперію, в тому числі в Африці. Перехід Німецької імперії до «світової політики» загострив англо-німецьку конкуренцію і розширив її масштаби від сфери змагань національних економік до сфери боротьби за геостратегічні інтереси.

Обопільне прагнення протистояти французькій колоніальній активності у Центральній Африці спричинило укладення англо-німецького договору від 15 листопада 1893 р. про розмежування колоніальних володінь у Нігерії та Камеруні.

Дипломатична боротьба, що розгорнулася навколо англо-бельгійської конвенції 1894 р. про лімітацію кордонів у басейні р. Конго, набула надзвичайного розмаху, і також обмежувала перспективи англо-німецького порозуміння у цьому регіоні Африки.

Однак англо-німецьке суперництво на африканському континенті найповніше відбилося у трансваальському питанні. Англійська політика на півдні Африки виходила зі стратегічної оцінки Капської колонії як плацдарму на шляху до Індії, Австралії, Далекого Сходу і з врахування відкритих там значних покладів золота та алмазів. В англійських колоніальних колах виношувався план з'єднання британських колоніальних володінь на півдні Африки з Британською Східною Африкою та Північно-

Східною Африкою, тобто утворення суцільної смуги володінь від Капа до Каїра.

Першочерговим завданням англійської дипломатії і колоніальної адміністрації було перешкодити розширенню Німецької Південно-Західної Африки на схід і завадити спробі об'єднання її з бурськими республіками Трансвааль та Оранжевою. З 80-х рр. XIX ст. німці демонстративно виявляли свої симпатії до трансваальських бурів і намагалися проникнути у португальські колонії в Південно-Східній Африці, чим викликали занепокоєння англійців. До того ж, значно зріс економічний вплив Німеччини у Трансваалі. Спроби Лондона ускладнити Преторії вихід до Індійського океану розцінювали у Берліні як протидію німецьким інтересам у затоці Делагоа. Збереження незалежності Трансваалю стало для правлячої верхівки Німецького рейху обов'язковою тезою при декларуванні німецьких колоніальних інтересів на півдні Африки.

Провал рейду на Йоганнесбург Л. Джемсона з метою підтримки уїтлендерів змусив С. Родса відмовитися від планів захоплення Південно-Західної Африки, що об'єктивно сприяло утвердженню присутності німецького імперіалізму на цій території.

Вітальна телеграма кайзера Вільгельма II президенту Трансваалю П. Крюгеру у січні 1896 р. з нагоди успішного відбиття рейду Джемсона надзвичайно загострила англо-німецькі відносини в Африці, посилила почуття взаємної антипатії у громадській думці обох країн. Імпульсивні дії кайзера лише зміцнили рішучість колоніальних сил в Англії покласти край самостійності Трансваалю, що, у свою чергу, мало послужити нейтралізації небезпечних планів Німецького рейху на півдні Африки.

Спроби німецького дипломата Ф. Гольштейна, який мав чималий вплив на німецьку зовнішню політику після відставки О. фон Бісмарка, щодо створення європейської континентальної ліги проти Великої Британії провалилися, але значною мірою сприяли посиленню англо-німецького протистояння в Африці.

У 1898 р. між урядами Англії та Німеччини була здійснена чергова спроба домовитися з проблеми колоніального поділу Африки за рахунок ослабленої португальської колоніальної імперії. Англо-португальські переговори 1897 р. з проблеми фінансової допомоги лісабонському уряду викликали пожвавлення серед колоніальних кіл Німеччини. Боротьба німців за оволодіння Анголою розкривала їхню стратегію на африканському континенті – побудувати міст між Німецькою Південно-Західною Африкою та Камеруном. При існуванні грандіозного плану англійців – з'єднання володінь від Кейптауну до Каїру – це переконливо вказувало на те, що між Великою Британією та Німеччиною розгорталася жорстка боротьба за колонії на африканському континенті. Ідея поділу португальської колоніальної імперії знайшла вияв у англо-німецькій конвенції, підписаній 30 серпня

1898 р. В Європі англо-німецька угода про поділ португальських колоній була однозначно розцінена як симптом різкої зміни в орієнтації німецької зовнішньої політики та її схиляння у бік Великої Британії. Уже це свідчило про позитивні результати, яких Лондон досягнув підписанням конвенції. Ілюзорність сподівань німецької дипломатії щодо Південної Африки проявилася лише у 1913 р., після того як у Берліні стало відомо про укладений між Великою Британією та Португалією 14 жовтня 1899 р. Віндзорський протокол. Цей документ гарантував недоторканність африканських португальських володінь з боку Англії і позбавляв німецьку дипломатію можливостей втручання у колоніальні справи Португалії на «чорному» континенті.

Англо-німецька конвенція про поділ португальських колоній на певний час гарантувала невтручання німців у англо-бурську війну. Розуміючи необхідність для лондонського уряду німецької дружби під час війни на півдні Африки, німецьке зовнішньополітичне відомство вирішило за доцільне, всупереч громадській думці, обрати обережну і лояльну лінію щодо англійської агресії проти бурів. Колоніальні кола Німеччини були задоволені англійськими колоніальними поступками у тихоокеанському регіоні, зокрема, передачею у німецьке володіння островів Самоа.

Безрезультатність англо-німецьких переговорів про союз 1901 р. підштовхнули урядові кола Берліна до критичнішої оцінки англо-бурської війни, а її переможне завершення британцями поставило крапку у німецьких претензіях на Південну Африку.

Отже, незважаючи на підписання окремих угод щодо поділу сфер впливу, на рубежі XIX-XX ст. Англія та Німеччина залишалися гострими суперниками на африканському континенті. Однак боротьба за колонії в Африці між Великою Британією та Німеччиною не переросла у збройний конфлікт, хоча тертя і антагонізм між ними прискорили формування ворожих військово-політичних блоків і розв'язання у подальшому Першої світової війни.

Боротьба за колонії в Африці та в інших регіонах світу також підштовхувала правлячі кола Великої Британії та Німеччини до гонки озброєнь, передусім до військово-морських змагань як засобу реалізації експансіоністської колоніальної політики. Гонка озброєнь загалом призвела до небажаного досі зростання воєнних видатків країн. Якщо у 1880 р. Англія, Німеччина, Росія, Франція, Австро-Угорщина та Італія разом витратили на військові цілі 132 млн. ф. ст., то у 1900 р. ця сума вже становила 205 млн. ф. ст. [2, с. 98]. Долучення військово-морського суперництва до економічної та колоніальної конкуренції зробило процес політичного відчуження між обома державами практично незворотнім. Отже, з одного боку, агресивна політика у поділі сфер впливу і захист стратегічних інтересів на африканському континенті вимагали розбудови військово-морського флоту; з

іншого – нарощування потужностей останнього додавало впевненості колоніальним угрупованням обох держав і провокувало активізацію експансії. Коло замикалося, і теза про непримиренність англійських і німецьких колоніальних інтересів підтверджувалася [1]. Молода динамічна німецька держава не змогла вгамувати свого прагнення до територіального розширення. Як свідчить історичний досвід, будь-яка сильна цивілізація неминуче набуває імперського характеру. Яскравим підтвердженням цього стала колоніальна політика Англії та Німеччини на африканському континенті. Зіткнення інтересів і намірів англійської і німецької імперіалістичної політики в Африці, розвиток мілітаризму та роздмухування шовіністичних претензій націоналізму призвели врешті до розв'язання Першої світової війни, яка зруйнувала традиційну систему міжнародних відносин.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бураков Ю. В., Питльована Л. Ю. Військово-морське суперництво Великобританії і Німеччини на рубежі XIX – XX ст. / Ю. В. Бураков, Л. Ю. Питльована // Військово-науковий вісник. – Вип.4. – Львів: Львівський військовий інститут при Національному університеті «Львівська політехніка», 2002. – С. 25-40.
2. История Первой мировой войны: в 2-х т. Т.1.– Москва: Наука, 1975. – 670 с.
3. Питльована Л. Ю. Єгипетське питання в англо-німецьких відносинах наприкінці XIX ст. / Л. Ю. Питльована // Військово-науковий вісник. – Вип. 5. – Львів: Львівський військовий інститут Національного університету «Львівська політехніка», 2003. – С.180-193.
4. Питльована Л. Ю. Проблеми англо-німецького колоніального суперництва зламу XIX – XX ст. в англійській та німецькій історіографії / Л. Ю. Питльована // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Зб. наук. пр. під ред. А. Козицького. Вип.7. – Львів, 2005. – С. 201-210.
5. Серова О. В. Роль Англії в повороті внешнеполитического курса Италии в начале XX в. / О. В. Серова // Проблемы британской истории. – 1982. – С. 63-78.

Ю. І. Поп, О. М. Кравчук

ЧЕСЬКЕ ПИТАННЯ У ПОГЛЯДАХ Б. ШМЕРАЛЯ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Особа Б. Шмереля – вченого, активного діяча чеського робітничого руху в Австрії, одного з лідерів Чехослов'янської соціал-демократичної робітничої партії, її теоретика у питаннях національних проблем в Австрії довгий час не привертала увагу чеських істориків. Причина цього полягала у

тому, що керівництво Комінтерну, де працював Б. Шмераль у 20-30-х рр. XX ст. звинуватило його у нерозумінні ленінської теорії імперіалізму як останньої стадії капіталізму. Лише у 70-80-х рр. XX ст. чеські історики розпочали поглиблене вивчення робітничого руху в Австрії й місця і ролі у ньому Б. Шмералья. Найбільш ґрунтовно постать Шмералья показана в трьох монографіях відомого чеського історика Я. Галандауера [3-5]. Також до цього питання зверталися такі історики Чехо-Словаччини, як Ф. Коларж [7], Й. Колейка [8-9], Й. Кржіжек [10], З. Шолле [26], О. Урбан [27-28]. Крім того, питання австрійського робітничого руху досліджували німецький історик Г. Моммзен [12-13] та австрійський Р. Льов [11].

Мета даного наукового доробку – розкрити погляди Б. Шмералья на чеське національне питання напередодні Першої світової війни.

Джерельною базою для написання даної статті слугували праці самого Б. Шмералья [20-26] та протоколи засідань VII-XII з'їздів чехослов'янської соціал-демократичної робітничої партії [15-19].

Богумір Шмераль (25 жовтня 1880 р. – 8 травня 1941 р.) був сином вчителя, шкільні та гімназійні роки прожив в Тржебічі, де 1898 р. отримав диплом. Вже тоді проявляв зацікавлення соціальними питаннями, марксизмом і соціал-демократичним рухом. У 1897 р. став членом Чехослов'янської соціал-демократичної робітничої партії. Вона була складовою частиною Соціал-демократичної робітничої партії Австрії. У 1898-1904 рр. вивчав право у Празі, брав активну участь у студентському русі, спочатку в спілці «Славія», з 1899 р. – в «Академічній читальні», редагував «Студентський збірник» і виступив в ньому під час так званої «гілснеріади» проти антисемітизму. З 1899 р. співпрацював з редакцією чеської соціал-демократичної газети «Право народу» [6, s. 248].

У 1905 р. Шмераль здійснив навчальні подорожі до Німеччини та Великої Британії. У 1905-1907 рр. взяв участь в організації у Чехії боротьби за загальне виборче право. Одночасно він приділяв увагу теоретичними питаннями – переклав праці Ф. Енгельса «Походження родини, приватної власності і держави», склав чернетку «Матеріалів до історії робітничого руху в Австрії з окремим поглядом на чеський робітничий рух» (1906 р.), підготував статтю «Ким є і чого хочуть соціал-демократи» (1906 р.) [6, s. 250]. Історією Шмераль займався в пошуках відповідей на актуальні питання сучасності, з метою зрозуміти основні проблеми робітничого руху, його значення та місце в політичному житті чеських земель [2, с. 20].

Б. Шмераль поділяв погляди керівництва партії в основних програмних, тактичних і стратегічних питаннях робітничого руху, зокрема щодо національних проблем. Ще в 1906 р. Б. Шмераль звернув увагу на всеохоплююче значення Брюннської програми і пропонував поглибити єдину національну програму для загальноавстрійської робітничої партії [23, s. 34]. Він бачив зв'язок, який існує між посиленням націоналізму в робітничому

русі з опортунізмом та реформізмом керівництва соціал-демократичних партій.

Погляди чеських соціал-демократів в національному питанні мали свої особливості. Чехи вважались представниками пригнобленого народу і перед ними не стояв вибір між Австрією або Німеччиною, як перед німецькими соціал-демократами. Чехослов'янські соціал-демократи боролись за федералізацію і демократизацію Австрії. Відкидаючи державне історичне право, чеські соціал-демократи виступали за природне право народу на самовизначення [2, s. 63].

Оскільки Брюннська програма з національного питання не усунула суперечності між чеськими та німецькими соціал-демократами в національно-політичних питаннях, керівництво Чехослов'янської соціал-демократичної робітничої партії вирішило спеціально розглянути всі аспекти зазначеної проблеми на з'їзді. Своєрідним імпульсом до цього став вихід у світ книги О. Бауера «Національне питання і соціал-демократія» в 1907 р.

У жовтні 1907 р. на VIII з'їзді Чехослов'янської соціал-демократії А. Майсснер запропонував визнати важливість поглибленої розробки соціал-демократичної програми з національного питання і пропонував партії підготувати з'їзду відповідний реферат [3, s. 67]. На основі удосконалення брюннської програми керівництво партії намагалось розв'язати національні суперечності, які загрожували існуванню монархії Габсбургів. Голова Чехослов'янської соціал-демократії А. Немец закликав до єдності дій партій «австрійського Інтернаціоналу» [16, s. 84]. Але чеські, як і німецькі соціал-демократи, розуміли цю єдність з діаметрально протилежних позицій. Причиною суперечок між ними було профспілкове питання. Підготувати реферат з національної програми та виступити з ним на з'їзді було доручено Б. Шмералю.

У цей час він розгорнув активну партійну діяльність. 1 жовтня 1907 р. на сторінках газети «Право народу» була опублікована його стаття «Державне право і національна автономія». 10 серпня 1908 р. на мітингу в Празі він захищав чеські національні меншини [2, s. 64]. 1908 р. журнал «Академія» опублікував статтю Шмереля «Історичний матеріалізм Маркса», підготовлену з приводу 25-річчя від дня смерті засновника марксизму. Аналізуючи праці Маркса і Енгельса, Шмераль намагався довести значення основних принципів їх теорії на початку XX ст. [22, s. 241-245].

Від більшості своїх друзів з соціал-демократії Шмераль виразно відрізнявся переконаністю в необхідності теорії для організованого робітничого руху. Марксизм не тільки знав, але повністю з ним погоджувався. Шмераль підтримував і захищав інтернаціональний характер робітничого руху, виступав проти націоналізму і опортунізму, представляв чеських соціал-демократів на нарадах і конгресах II інтернаціоналу [6, s. 249].

Свідченням зростання впливу Шмераля в чеській соціал-демократичній партії є те, що у 1908 р. він став постійним редактором «Академії», а 1909 р. – членом виконавчого комітету ЧСДРП [6, s. 248-250].

У 1909 р. в журналі «Академія» була опублікована найбільш відома історична праця Шмераля – «Національне питання в соціал-демократії до Хайнфельдського з'їзду». Вона була значним внеском чехослов'янської соціал-демократії в дискусію про принципи і шляхи вирішення національного питання в Австрії. Шмераль вирішив шукати ключ до аналізу і можливих шляхів вирішення проблеми в аналогії з минулим, насамперед з початковим періодом робітничого руху. Розуміючи всю важливість для подальшого розвитку соціал-демократичного руху в Ціслейтанії, він писав: «Чим далі австрійські соціал-демократи будуть відтягувати розробку чіткої і ясної позиції в національному питанні, тим важче буде потім вийти із гострих національних суперечностей, тим гостріше буде національне питання в наших власних рядах, не зможемо повністю зрозуміти національних суперечок в партії, менше всього будемо зрозуміти один одного. Бути носієм національної згоди є для майбутнього періоду головним історичним завданням в Австрії. Якщо наше покоління не мало для цього достатньо волі та здібностей... не можна собі уявити страшнішої катастрофи. Тому що ці суперечності в майбутньому привели б до повного національного розколу соціал-демократії, розколу, який означав би не тільки відчуження однієї групи від іншої, але і привело б до братовбивчої боротьби між робітниками різних національностей» [24, s. 37].

Базуючись на досвіді розвитку робітничого руху в Австрії, Шмераль вказав на факт посилення опортунізму і поставив вимогу, щоб усі національні соціал-демократичні партії боролись за вироблення єдиної точки зору з національного питання [24, s. 102]. Він намагався довести, що відхід робітничої партії від своїх принципових позицій привнесе націоналізм в її ряди [24, s. 60]. Піддавши критиці ряд підходів до національних проблем, Шмераль спробував на основі історичного аналізу надати соціал-демократичним проектам вирішення національного питання «загалом позитивного змісту». Виходив із того, що соціал-демократія Австрії «повинна мати єдину волю, єдину програму, єдину політику», «створити дух взаємної довіри, дух єдності серед робітників різних національностей». Цього можна досягти єдиним способом: соціал-демократи однієї нації повинні виступати на захист справедливих вимог нації іншої і боротися проти націоналізму у власних рядах. Тим самим Шмераль висловив загальні принципи єдиної можливої політики соціал-демократичної партії в багатонаціональній державі. А практичні принципи здійснення цих вимог у Шмералю зводилися до австромарксистської програми культурно-національної автономії.

Таким чином, у праці «Національне питання в соціал-демократії до Хайнфельського з'їзду» Шмераль представив націоналізм як складову частину капіталістичної ідеології і політичної практики, відкидав його як несумісну з інтересами робітничого класу і виступив за дотримання принципу пролетарського інтернаціоналізму.

Національна проблема в Австрії знову стала найбільш актуальною проблемою для чеських соціал-демократів. Перед її лідерами стояло питання: як реорганізувати монархію, щоб народи могли мирно в ній жити? Висхідним пунктом було те, що чехи не можуть існувати поза Австрією. В рядах партії розуміли, що програма 1899 р. є надто загальною і недостатньою, але не було нікого, хто б запропонував кращу. Недостатніми були пропозиції про ухвалення законів про охорону меншин, про мови в установах тощо. Проект «однаціональної держави», про який говорив Ф. Поллак, насправді був одним із «двох шляхів» для досягнення незалежності чеського народу, але і тут автор мав на увазі «спільну федерацію з повною рівноправністю» [2, s. 76]. Й. Гудец справедливо критикував аргументи Реннера про те, що Австро-Угорщина бореться на Балканах проти російського царизму, а сам пропонував партії національну програму тільки для чехів [2, s. 76].

В період посилення чесько-німецьких суперечностей в соціал-демократичній партії та в суспільному житті чеських земель, така позиція свідчила про принциповий інтернаціоналізм Б. Шмерала [2, s. 23]. Головним завданням робітничого руху Шмераль вважав розробку власної національної програми, яка б об'єднала всі народи монархії Габсбургів [3, s. 86].

Головною політичною проблемою Шмераль вважав дуалізм. Він виступав за реорганізацію Австро-Угорщини на демократичну федерацію рівноправних народів. Певним парадоксом було і те, що навіть в німецькій частині австрійської соціал-демократії не було «австрійство» загальним і безсумнівним. Сильні позиції зберігали великонімецька традиція і переконання про майбутнє домінування Німеччини у Центральній Європі і входження Австрійської соціал-демократії до складу Німецької соціал-демократичної робітничої партії. Ці тенденції посилились на початку XX ст., коли кризові явища поширилися на усі сфери життя монархії. Чеські соціал-демократи були в той час більш проавстрійськими, ніж їх німецькі колеги. На думку Шмерала, вони повинні бути ініціатором переговорів з керівництвом загальноавстрійської робітничої партії з питань спільної розробки нової національної програми [2, s. 64-65].

Нова програма повинна була бути конкретною і об'єднати зусилля соціал-демократів у розв'язанні національних суперечностей. На IX з'їзді Чехослов'янської соціал-демократичної робітничої партії 5-8 вересня 1909 р. в Сміхові біля Праги, Шмераль констатував гостроту національних проблем і необхідність їх конкретного аналізу [25, s. 158]. Теоретична основа реферату Шмерала загалом була австромарксистською. Він допускав розв'язання

чеського питання виключно в межах Австро-Угорщини, але відкидав чеське державне історичне право. Шмераль не зміг побачити реальностей – австрійська соціал-демократія вже була поділена за національностями, а єдності робітничого руху в Австро-Угорщині вже давно не було.

Б. Шмераль стверджував, що розвиток капіталізму актуалізував утворення великих держав з широким ринком для капіталістичного виробництва і обміну. Але, з іншого боку, капіталізм ламає феодальні і патріархальні відносини, пробуджує національну самосвідомість і, в зв'язку з цим, національні рухи. Там, де тенденція до виникнення великих державних утворень супроводжується формуванням сучасних націй, виникають великі однопонаціональні держави (Англія, Франція, Німеччина, Італія). Там, де цього немає, тенденція до утворення великих державних об'єднань зустрічається з націотворенням. У результаті цього виникає національне питання. У багатонаціональних державах нації ведуть боротьбу за владу. В таких державах потрібно створити «повністю нову конституційну і державну форму», яка би відповідала «культурним і національним потребам кожної нації для самостійного розвитку і сучасним економічним потребам, які кожен народ має у багатонаціональній державі» [25, s. 136].

Б. Шмераль, аналогічно К. Реннеру і О. Бауеру, ототожнював національне питання з культурою і мовою. Подібними були і рецепти його вирішення – культурна автономія в об'єднанні персонального і територіального принципів. Економіку Шмераль вважав справою держави. Виходячи із цих теоретичних положень, він пропонував радикальну федералізацію Габсбурзької монархії на основі національної рівноправності, культурної та національно-персональної автономії, демократизації адміністрації при одночасному збереженні економічної єдності держави [25, s. 156].

Згідно пропозиції Б. Шмерала представники всіх націй у Австрії конституційним шляхом повинні були створити єдину державу, яка б мала свій законодавчий орган – народний парламент і свій виконавчий орган – національний уряд. В компетенції цих органів були б питання мови і культури. Національний парламент повинен розпоряджатися фінансами, отриманими з окремих земель відповідно до кількості населення. У цьому пункті пропозиція Шмерала відрізнялась від пропозицій Реннера і Бауера. Обидва німецьких теоретики передбачали, що кожна із націй, об'єднана в єдину державу, буде покривати свої витрати сама із своїх податкових надходжень. Але це викликало критику чеських соціал-демократів: за чисельністю німецькі жителі були найбагатшими в імперії і, природно, платили більші податки і, таким чином, вони мали б більше фінансових надходжень. Чеські соціал-демократи вважали, що у податках німецьких промисловців також є частина праці робітників інших національностей і що їх не можна вважати німецькою національною власністю.

Також передбачалося існування демократизованого територіального державного управління. Ліквідацію поділу на органи державні і автономні він пов'язував із заміною їх органами самоуправління, обраних на основі загального і прямого виборчого права. Окремі територіальні адміністративні округи повинні були бути, за можливістю, однонаціональними. В однонаціональних краях територіальне управління мало злитися з органами культурної автономії. А чисто персональний принцип міг бути здійснений у національно змішаних областях. У реорганізованій Австрії всі чехи в чеських землях, Відні, Нижній Австрії і в інших областях були б членами чеського союзу з парламентом і урядом, які б опікувалися чеськими культурними потребами. У чисто чеських областях чехи контролювали б територіальне управління (господарські і політичні справи). У змішаних областях чехи були б організовані за персональним принципом, посідаючи певний відсоток місць у державному управлінні. Близькість проектів Шмераля з проектами Реннера і Бауера очевидна.

Головною суспільною силою, найбільш зацікавленою у розв'язанні національного питання, Шмераль вважав робітничий клас. У нього спільний інтерес - боротьба за покращення умов життя і праці. І чехи і німці в цьому питанні єдині. Принцип «свій до свого» є гаслом дрібнобуржуазного патріотизму, тому що сіє ілюзію єдності інтересів чеських робітників і капіталістів. Головне для робітників - пролетарська солідарність.

Шмераль намагався довести, що національне питання може бути вирішене в межах Австро-Угорщини. Констатував, що ідеальним, соціалістичним вирішенням була б «республіканська соціалістична федерація європейських народів», яка об'єднала б народи різних держав, але це можливо лише у віддаленій перспективі, після перемоги соціалізму. У сучасних капіталістичних умовах знайти шляхи вирішення національних проблем можна тільки в межах Австро-Угорщини. Шмераль декілька раз повторив, що головним змістом запропонованої резолюції пошуків спільної позиції є відвернення проникнення націоналізму в середовище робітничого класу і зберегти єдність соціал-демократичної партії Австрії.

Дискусія щодо реферату Шмераля підтвердила внутрішню диференціацію партії, а надто стосовно питання її відносин з австрійсько-німецькими соціал-демократами. Першим взяв слово голова партії А. Немец. Погоджуючись з теоретичними висновками реферату (про ставлення до чеського історичного права, Австрії, культурно-національної автономії), він гостро полемізував з його головною політичною ідеєю - зберегти, оновити і зміцнити єдність соціал-демократичної партії Австрії. Немец в цей період активно включився в профспілкову суперечку, будучи активним прихильником поділу профспілок, і виступ Шмераля з закликом до єдності соціал-демократії вважав критикою своїх поглядів. Парадоксом було те, що Немец погодився з основними положеннями виступу Шмераля, а полемізував

тільки з вимогою Шмералю зберегти і зміцнити єдність соціал-демократичного парламентського клубу в рейхсраті [2, с. 70]. В інших виступах не було принципових заперечень проти теоретичних висновків Шмералю.

З'їзд одностайно прийняв резолюцію, яка в основному узгоджувалась з цілями, поставленими Шмералем – відвернути розкол соціал-демократичної партії в Австрії: «З'їзд Чехослов'янської соціал-демократичної робітничої партії доручає виконавчому комітету і представництву партії негайно розпочати переговори з представниками інших національних партій в Австрії з питань розроблення і доповнення національної програми партії, прийнятої в 1899 р. в Брюнні. Доопрацьована і конкретизована програма повинна стати в майбутньому основою не тільки єдиного погляду на національну програму, але і єдиної політичної практики всіх соціал-демократичних партій в Австрії» [17, с. 151].

Доповідь Шмералю привернула увагу громадськості. Гостро нападали на неї клерикальний «Час» і національно-соціалістичне «Чеське слово». Останнє звинувачувало Шмералю і соціал-демократію у душі кон'юктурного радикалізму в «австрійстві», неприйнятті державного історичного права, схиляння перед імперськими кордонами і нехтування кордонами коронних земель. «Чеське слово» особливо полемізувало з тезою Шмералю, що спроба утворення чеської держави привела б до війни з німецькою імперією і до катастрофічних наслідків для чеського народу. «Ситуація уявляється не настільки трагічною, тому що в Європі є ще ряд важливих факторів, при тому не обов'язково це повинна бути Росія, яким не до душі безмежний ріст німецького експансіонізму» [3, с. 119]. Але в принципі аргументи Шмералю відкинуті не були.

З точки зору інтеграційних цілей реферату Шмералю, важливим фактом було те, як поставляться до нього представники робітничого руху. Чеські соціал-демократичні газети і журнали загалом позитивно оцінювали реферат Шмералю як значний крок на шляху збереження єдності робітничого руху в Австрії [3, с. 119]. Делегати із змішаних областей і Відня зайняли на з'їзді націоналістичну позицію. Але «Віденські листи», орган чехослов'янських соціал-демократів, вважали реферат Шмералю успішним кроком в прагненні відновити єдність робітничого руху в Австрії [2, с. 74].

Центральний орган Австрійської соціал-демократії газета «Арбайтер Цайтунг» писала про реферат Шмералю, але не звернула увагу на ту його частину, де автор говорить про опортунізм у національному питанні, маючи на увазі негативне відношення керівництва австрійської робітничої партії до чеських шкіл у Відні. Орган Ліберецької крайової організації газета «Фрайгайст», яка посідала в німецькій соціал-демократії власну позицію і виступала проти націоналізму, підтримала ідеї реферату Шмералю. Із

коментаря видно, що газета високо оцінила зусилля автора щодо збереження єдності робітничого руху в Австрії [3, s. 120-121].

Прикметно, що саме ліберецька газета відмітила укладення змісту і форми реферату Шмералья у найбільш прийнятній для німецьких соціал-демократів формі. Надіялись, що такий реферат буде позитивно сприйнятий німецькими товаришами. Коротке повідомлення «Арбайтер Цайтунг» не свідчило про це. І тільки Ліберецька організація гідно оцінила реферат Шмералья [2, с. 74-75].

Загалом, робота з'їзду Чехослов'янської соціал-демократії була сприйнята добре. Чеська соціал-демократична преса вітала його. Видання німецької соціал-демократії хоча і широко, але стримано і без критичних зауважень опублікували матеріали з'їзду.

Після з'їзду національна проблема була найбільш актуальною в Чехослов'янській робітничій партії. Продовжував розробляти її і Шмераль.

У відповідності з рішенням з'їзду виконком Чехослов'янської робітничої партії приступив до підготовки переговорів з іншими соціал-демократичними партіями Австрії, насамперед з німецькими соціал-демократами. Була створена комісія у складі 7 осіб, завданням якої була подальша розробка національної програми на основі рішень з'їзду. До її членів, як референт на з'їзді та новообраний член виконкому потрапив і Б. Шмераль. Передбачалось, що ця робоча група розробить загальні положення, які будуть запропоновані виконкому. Такі ж положення повинні були розробити і німецькі соціал-демократи та обговорити разом з чеськими делегатами. Але це були тільки плани, які не здійснилися. Протилежні позиції з питань про організацію профспілок посилювали відцентрові тенденції в Австрійській соціал-демократії. Спроба Шмералья зберегти єдність робітничого руху монархії Габсбургів не вдалася. Свідченням цього були рішення з'їзду Чехослов'янської соціал-демократичної партії 1910 р.

У 1911-1918 рр. Шмераль був депутатом Імперської ради (обраний в жишковському виборчому окрузі) [6, s. 250].

Своє бачення перспективи розв'язання чеського питання в межах Австро-Угорщини Шмераль підтвердив і на XI з'їзді Чехослов'янської соціал-демократії у грудні 1913 р. в Празі. Найбільш важливою частиною програми з'їзду був реферат Шмералья «Чехослов'янська соціал-демократія і подальші можливості і цілі розвитку Австро-Угорщини». Зокрема, політик відзначив: «Цілком добре можемо уявити собі період ... , коли вся Європа буде становити єдине економічне утворення, велику республіку сполучених держав, в яких не сучасна державна територія, але кожна нація буде основою для автономної одиниці ... Така політична організація мислиться тільки як наслідок перемоги соціалізму» [14, s. 319].

На основі реферату Шмералья була прийнята резолюція, в якій чеські соціал-демократи назвали Австро-Угорщину найкращою формою державної

організації Центральної Європи: «Чехослов'янська соціал-демократична робітничка партія відкрито заявляє, що її метою є революційне перетворення економічної організації суспільства, перебудова приватних форм власності на засоби виробництва і розширення виробництва. Але, визнаючи, що завоювання політичної влади пролетаріатом є необхідним засобом для досягнення цієї мети, вона не тільки не протиставляє це поняття державної організації, а, навпаки, розглядає державу як пряму умову своєї боротьби і своєї діяльності. При даних відносинах в Європі і з точки зору міжнародної рівноваги, з точки зору миру, а також з точки зору найбільш сприятливих умов розвитку націй в Центральній Європі і не в останню чергу з точки зору нації і пролетаріату чеського визнаємо за необхідне зробити все, що дійсно сприяє збереженню і розвитку великого, державно організованого економічного комплексу в Центрі Європи, історичним виразом якого сьогодні є Австро-Угорщина. З одного боку, щоб висловити ставлення партії до історичних ідеалів деяких груп чеської національної боротьби, з другого боку, щоб ясно висловитися за співробітництво з партіями інших національностей, з'їзд категорично заявляє, що Чехослов'янська соціал-демократична робітничка партія розглядає дану державу як історичну основу своєї діяльності ..., і що всі інші ідеї, особливо тенденції, які в політиці звично характеризуються як пангерманізм і панславизм, вона вважає несумісними з інтересами чеського робітничого класу ... » [18, с. 134-141].

Шмераль був переконаний, що подальше існування Австро-Угорщини вигідно всім її народам. На його думку, «Німці в Австрії повинні позбутися мрії, що і далі будуть утримувати за собою привілеї, які до цих пір мали. Але завжди, при рівноправності всіх, внаслідок свого кількісного росту, будуть першими серед рівних. Що для них краще, бути першими серед рівних, чи бути п'ятим колесом до прусського воза? Як для нас, так і для них тільки Австро-Угорщина може бути воротами для економічного і культурного проникнення на Південь і Південний Схід Європи» [25, с. 241].

Загалом, резолюція XI з'їзду не включала в себе чогось нового, була вершиною лінії Чехослов'янської соціал-демократичної робітничої партії в національному питанні.

Низка виступаючих на з'їзді підтримали реферат Шмералья і тези запропонованої резолюції. А сама резолюція в її кінцевому варіанті була прийнята одноголосно. Чехослов'янська соціал-демократична робітничка партія йшла назустріч світовій імперіалістичній війні із рішенням з'їзду, у якому було чітко заявлено, що вирішити чеське питання можна лише в межах Австро-Угорщини. Навіть «Арбайтер цайтунг» писала, що з'їзд «став палким закликом до збереження Австрії» [8, с. 310].

Роздуми щодо розв'язання чеського питання в межах Австро-Угорщини мали під собою певний ґрунт. Наявність по сусідству з Австро-Угорщиною більш сильної імперіалістичної та агресивної Німеччини,

монархічної Росії робило існування самостійної чеської або чехословацької держави без підтримки ззовні надто проблематичним. Враховуючи цю обставину, Ленін напередодні Першої світової війни писав: «Таким чином створилось надзвичайно своєрідне становище: з боку угорців, а потім і чехів тяжіння якраз не до відокремлення від Австрії, а до збереження цілої Австрії саме в інтересах національної незалежності, яка могла б бути зовсім роздавлена більш хижацькими і сильними сусідами» [2, с. 80].

Напередодні війни йшлося не тільки про особисті думки Шмерала. З огляду на небезпеку пангерманізму, австромарксизм підтримували провідні чеські політики [19, s. 46]. Один із функціонерів чеських есдеків Л. Вінтер в журналі «Наша революція» писав: «Ми боялися, що посилення Німеччини буде небезпечним для чеської нації і вважали тодішню структуру в Центральній Європі необхідною, не повинно було здійснитися об'єднання всіх німців. Тому ми намагалися примусити німецьких соціал-демократів в Австрії зайняти свою конкретну позицію до центральноєвропейських проблем і відкрито висловитися проти великонімецьких устремлінь. Шмераль передбачав, що цього можна досягнути, висловившись ясно за Австрію; вважав, що так повинна діяти і австрійська (німецька) соціал-демократична партія... Празька резолюція від 1913 р., згідно задуму автора, повинна була стати зброєю проти великонімецьких тенденцій, які все більш посилювалися» [4, s. 140-141].

Незважаючи на триумф націоналізму у роки світової війни і в період після неї, світова історія в ХХ ст. показали і його деструктивні наслідки.

Заява про революційне перетворення суспільства шляхом завоювання пролетаріатом політичної влади як завдання робітничого класу, свідчила, що спроба крайньоправих елементів у партії не увінчалась успіхом. Обґрунтована була і критика на адресу націоналістичних ідеологій – пангерманізму і панславізму, які орієнтувались на реакційні сили тодішньої Європи - німецький імперіалізм і царське самодержавство. Зрештою, заслуговує на увагу і спроба знайти якийсь водорозділ між політикою «своєї» буржуазії і самостійною класовою лінією пролетаріату. Але в кінцевому рахунку, як показали подальші події, ставка на Австро-Угорщину не виправдалась. Вона мала два принципово слабких місця. По перше, вона рахувалась тільки з еволюційним розвитком даних відносин, не враховувала можливість виникнення світової війни та революції, що створять зовсім нову ситуацію, в якій передвоєнні плани, дії, концепції безнадійно застаріють. По друге, вона виходила із передумови, що Австро-Угорщину можна еволюційним шляхом реформувати, перетворити в демократичну, національно справедливу і рівноправну для всіх народів державу. Але це була ілюзія. Характер і політика правлячої еліти Габсбурзької монархії, їх станові інтереси, глибина національних суперечностей, загарбницькі амбіції як Австро-Угорщини, так і її могутнього союзника Німеччини виключали

можливість, що в Центральній Європі виникне демократичне, федеративне об'єднання націй.

Шмераль рішуче відкидав розв'язання чеського питання насильством, виступав за чесько-німецьку згоду, яка, на його думку, хоч і не ліквідує національні конфлікти, але суттєво приглушить їх. Піддав гострій критиці дії правлячої еліти Габсбурзької імперії. Шмераль вбачав у націоналізмі ідеологію жорстокого егоїзму, фанатизму і кулачного права. Тому вважав його шкідливим для чеської нації як нації малої, що буде переможена у відкритій боротьбі з більш сильним суперником, поки вирішальним фактором буде гола сила.

Наступні події європейської історії переконливо довели, що чеське питання може бути вирішене тільки в тісному взаємозв'язку з силами європейської демократії. Соціально-політичний розвиток Чехословаччини в 30-х роках, особливо мюнхенська трагедія 1938 р. підтвердили цей песимізм Шмералья.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Поп Ю. І. Ідейний розвиток чеського робітничого руху в роки Першої світової війни / Ю. І. Поп – Вінниця, 1996. – 96 с.
2. Поп Ю. І. Чеський робітничий рух на початку XX ст. (1900-1914 роки) / Ю. І. Поп – Вінниця, 1996. – 106 с.
3. Galandauer J. Bogumír Šmeral 1880-1914 / J. Galandauer – Praha, 1981. – 336 s.
4. Galandauer J. Od Heinfeldu ke vzniku KSČ. Ceske dělnícke hnutí v letech 1889 – 1921 / J. Galandauer – Praha, 1986. – 377 s.
5. Galandauer J. Vznik Československé republiky 1918. Programy, projekty, perspektivy / J. Galandauer – Praha, 1988. – 347 s.
6. Hlušičková R. Šmeral / R. Hlušičková // Politická elita meziválečného Československa. 1918 – 1938 Kdo byl kdo za první republiky. – Praha, 1998. – S. 248.
7. Kolař F. Historický materialismus v raných historických pracích Bohumíra Šmerala / F. Kolař // Sborník k dějinám 19 a 20 století. – Praha, 1984. – S. 61 – 82.
8. Kolečka J. Národnostný programy pro střední a jihovýchodní Evropu. Z dějin socialistické teorie národnostných otázek 1848 – 1917. Od Marxe k Leninovi / J. Kolečka – Brno, 1977. – 431 s.
9. Kolečka J. Rozkol socialistické demokracie na autonomisti a centralisty v roce 1910, a činnost centralistická socialistické demokracie v letech 1911-1919 / J. Kolečka // Slezský sborník. – 1956. – Č. 1. – S. 1-27.
10. Křížek J. Dělnické hnutí v Předlitavsku a některá problemata středoevropského vývoje do roku 1914 / J. Křížek // Sborník k problematice dějin imperialismu. – Praha, 1981. – Sv. 11. – S. 75 – 97.

11. Löw R. Der Zerfall der «Kleinen Internationale». Nationalitätenkonflikte in der Arbeiterbewegung des alten Österreich (1889 - 1914) / R. Löw – Wien, 1984. – 326 s.
12. Mommsen H. Arbeiterbewegung und nationale Frage / H. Mommsen – Göttingen, 1979. – 186 s.
13. Mommsen H. Die Sozialdemokratie und Nationalitätenfrage in habsburgischen Vielvölkerstaat / H. Mommsen - Wien, 1963. – Bd. 1. – 453 s.
14. Peroutka F. Budování státu. I-II (1918-1919) / F. Peroutka – Praha, 2003.- 868 s.
15. Protokol IX sjezdu Československe socialne demokraticke straný dělnicke konane ve dnech 5-8 zaří 1909 na Smichove. – Praha, 1909. – 197 s.
16. Protokol VII sjezdu Československe socialne demokraticke straný dělnicke na Vinohradech ve dnech 22-25 prosince 1906. – Praha, 1906. – 78 s.
17. Protokol VIII sjezdu Československe socialne demokraticke straný dělnicke. – Praha, 1907. – 84 s.
18. Protokol XI řadneho sjezdu Československe socialné demokraticke straný dělnicke. – Praha, 1914. – 214 s.
19. Protokol XII sjezdu Československe socialne demokraticke straný dělnicke, konaneho ve dnech 28 a 30 prosince 1918 v Reprezentačnim dome v Praze. – Praha, 1919. – 210 s.
20. Šmeral B. Historicke prace 1908-1940 / B. Šmeral – Praha, 1961. – 510 s.
21. Šmeral B. Kdo jsou a co chtějí sociální demokratéCo jsou a co chtějí socialni democate? / B. Šmeral – Praha, 1906. – 95 s.
22. Šmeral B. Marxův dejinný materialismus / B. Šmeral // Akademie. – 1908. – S. 241 – 246.
23. Šmeral B. Na prahu nove erý / B. Šmeral // Akademie. – 1907. – S. 34-40.
24. Šmeral B. Národnostni otazka v socialni demokracii až do sjezdu heinfeldskeho / B. Šmeral – Praha, 1956. – 91 s.
25. Šmeral B. Výbor z díla. Díl I. 1902-1921 / B. Šmeral – Praha, 1981. - 493 s.
26. Šolle Z. Die tschechische Sozialdemokratie zvolischen Nationalismus und Internationalismus / Z. Šolle // Archiv fur Sozialgeschichte. – Hannover, 1969. – Bd. IX. – S. 190 – 260.
27. Urban O. Bogumír Šmeral a František Modraček jako představitel dvoř ideologických linií v česke socialni demokracii před první svetovou valkoř / O. Urban // Československý časopis historický.-1967.-Ročník XV.-Číslo 4.- S. 432– 444.
28. Urban O. Česka společnost / O. Urban – Praha, 1982. – 691 s.

C. B. Кирилюк

БІВІСТВО В САРАЄВО

Увага істориків до подій, що передували Першій світовій війні, підвищується у періоди гострих політичних конфліктів сьогодення. Цій

проблематиці присвячена велика кількість наукових і публіцистичних праць. Лише за перші 70 років, що минули з 1914 р., було опубліковано приблизно 4 тис. книг, у яких розглядалися її причини. Дискусії з цього приводу навряд чи припиняться у найближчому майбутньому, оскільки масштаби цієї історичної події продовжують привертати увагу громадськості. З огляду на це, мета статті – висвітлити обставини вбивства спадкоємця австро-угорського престолу Франца Фердинанда у Сараєво 28 червня 1914 р.

Обставини вбивства з самого початку викликали чимало запитань. Спадкоємець приїхав до Боснії-Герцеговини, провінції, приєднаної до Австро-Угорщини лише в 1908 р., на військові маневри, заплановані саме на той час, коли місцеві серби готувалися урочисто відзначити річницю битви на Косовому Полі – визначну дату в їхній історії. Враховуючи той факт, що їх національні почуття були надзвичайно збуджені, а Франц Фердинанда вони вважали своїм найбільшим ворогом, то запланований візит багатьом здавався провокаційним. Так, на думку відомого англійського історика А. Дж. Тейлора, якби хто-небудь з британських коронованих осіб прибув з візитом до Дубліна в день Св. Патріка в розпал безпорядків, також були б усі підстави очікувати замаху [10, с. 109].

Незважаючи на такі загрозливі обставини, заходи безпеки щодо охорони спадкоємця престолу виглядають незадовільними. Вже після вбивства цивільні власті Сараєва, яких звинуватили в неефективній охороні Франца Фердинанда, відповіли, що оскільки візит планувався в рамках військових маневрів, то безпеку мали гарантувати військові органи. Вражає те, що наступник престолу був убитий в результаті другого замаху, скоєного на нього за один день. Отже, після першого замаху не було вжито додаткових заходів охорони і Франц Фердинанд продовжив подорожувати містом у відкритому автомобілі. Пояснити цей факт можна, особистими рисами ерцгерцога, що торкається питання ролі особистості та випадку в історії.

Відомо, що Франц Фердинанд відзначався надзвичайно впертою вдачею, переконати його в тому, що суперечило його рішення, було неможливо. Про цю рису свідчить його одруження. Він обрав собі дружину, виходячи з своїх почуттів, відкинувши династичні й загальнополітичні розрахунки. Його обранкою стала графиня Софія Хотек – гувернантка дітей його двоюрідного брата. Незважаючи на походження з давнього чеського аристократичного роду, вона була сприйнята родиною, двором й імператором різко негативно. Всупереч цьому, в липні 1900 р. було укладено морганатичний шлюб, який виявився щасливим. Однак Франц Фердинанд був змушений урочисто відректися від права своїх майбутніх дітей на австро-угорський престол. Подружжя майже ніколи не розлучалося.

Перший замах було скоєно, коли Франц Фердинанд з дружиною їхали з військового табору до міської ратуші Сараєво. Недалеко від будинку жіночої семінарії, у відкритий автомобіль кинули чорний пакет з бомбою.

Спадкоємець престолу встиг відкинути його рукою, він влучив в автомобіль супроводу і поранив кілька осіб. Після цього Франц Фердинанд поїхав до ратуші, де був урочисто прийнятий представниками місцевої влади. Після цього губернатор Боснії, начальник поліції та дружина просили Франца Фердинанда негайно повернутися до табору, однак він відмовився і поїхав до госпіталю провідати пораненого підполковника. Під час повороту автомобіля на вулицю Франца Йосипа пролунали два револьверні постріли, якими було смертельно поранено спадкоємця престолу і його дружину [9, с. 209].

Тепер знову повернімося до питання про чинники випадковості в історії. Гаврило Принцип, студент 8-го класу гімназії, який здійснив ці постріли, чекав ерцгерцога в іншому місці. Спочатку він планував здійснити замах у військовому таборі, згодом – біля ратуші, потому – на зворотному шляху ерцгерцога до табору. Не дочекавшись його на вулиці Апля, вирішив, що справа зірвалася й пішов до кав'ярні. Однак, саме цією вулицею їхав автомобіль Франца Фердинанда до госпіталю. Тож Принцип, який стояв неподалік дороги, вистрілив майже впритул. Допомогти їм було неможливо, і вони разом зустріли смерть. Сиротами залишилося їх троє маленьких дітей [9, с. 210].

Наявні в розпорядженні дослідників документи по-різному трактують версію про вбивство Франца Фердинанда [7, с. 33].

Чимало науковців вважають, що замах на Франца Фердинанда готувався якщо не за участю, то під непрямим контролем сербської таємної організації «Чорна рука». Хоча документів цієї організації практично не залишилося. Всі дослідження діяльності цієї організації базовані тільки на непрямих документах і спогадах. Проте Відень вхопився за цю організацію та звинуватила сербський уряд у змові проти Австро-Угорщини [8, с. 21].

За версією сина ерцгерцога Фердинанда Максиміліана Гогенберга, вбивство Франца Фердинанда організували німецькі спецслужби, тому що він заважав великодержавній політиці Вільгельма II [6, с. 9]. Ця версія викликає сумнів. Не зрозуміло, як Австро-Угорщина, з її численними внутрішніми та зовнішніми проблемами, могла перешкодити могутній Німеччині в здійсненні експансіоністських планів. Але, з іншого боку, зневага до охорони ерцгерцога, навіть не зважаючи на попередження від сербського уряду, змушує задуматися над цим фактом.

В Австро-Угорській монархії повідомлення про вбивство викликало шок в суспільстві й розпочало процес оголошення війни Сербії [1, с. 89].

Якщо імператор Франц Йосип, який мав славу миролюбця, пішов на цей крок, то для цього існували надзвичайні обставини. 1867 р. Австрійську імперію було перетворено на двоєдину монархію, яка в сфері зовнішніх відносин являла єдину державу, а в сфері внутрішньої політики – дві окремі: Австрію й Угорщину. Найбільшою проблемою імперії була її багатонаціональність, за що її називали «клаптиковою». Німців на території

Австрії було близько третини, мадяр на території Угорщини – ледь більше половини. Більшість населення становили слов'янські народи – чехи, поляки, українці, серби, хорвати, словенці, словаки та інші.

Усі народи тією чи іншою мірою прагнули рівноправної участі у державному житті та політична лінія правлячої династії передбачала визнання прав лише т.зв. «історичних народів» - німців та угорців. Численне південнослов'янське населення Австрії та Угорщини (5 млн. 855 тис. осіб) відчувало все більше тяжіння до сусідньої Сербії, керівництво якої здійснювало курс на об'єднання усіх південних слов'ян в єдиній державі. Після переможних Балканських воєн 1912-1913 рр. в Сербії збільшилась територія і населення вдвічі, панувало небувале національне піднесення. Посилення великосербської ідеї становило реальну загрозу для безпеки «клаптикової» Австро-Угорщини [9, с. 206].

Прагнення Сербії об'єднати навколо себе всіх південних слов'ян робило її союзником Росії в боротьбі за вплив на Балканах та контроль над чорноморськими протоками. Як писала 3 липня 1914 р. газета «Киевлянин» російський посланець в Белграді М. Гартвіг ще у 1911 р. висловив думку, що питання про Константинополь і Босфор варто відкласти до вирішення великої суперечки Росії з Австро-Угорщиною, бо воно може бути розв'язано лише на уламках цієї держави: « ... Допмагаючи здійснитися великосербській ідеї, ми тим самим виковуємо силу, непримиренно ворожу Австрії і союзу нам, бо сильна Сербія – гострий ніж для Австрії ... з тилу». Через три роки, пише «Киевлянин», завдяки зусиллям Гартвіга становище змінилося до невпізнанності – в тилу Австро-Угорщини створено сильну Сербію, поставлено питання про злиття Сербії й Чорногорії в одну державу (рішення про це прийнято 28 червня 1914 р., у день убивства Франца Фердинанда), престиж Росії в Сербії зріс небувало [3, с. 56].

Антигабсбургська пропаганда здійснювалася в Сербії на державному рівні за підтримки Росії. Один із її напрямків був спрямований на знешкодження інтеграції Боснії-Герцеговини в монархії Габсбургів. Анексія цих провінцій в 1908 р. Австро-Угорщиною, спровокувало гостру міжнародну кризу, яка могла призвести до війни. Однак на боці Австро-Угорської монархії виступила Німеччина, а Росія, послаблена війною з Японією й революцією, не надала Сербії очікуваної підтримки.

Стрижнем, що об'єднував «клаптикову» монархію Габсбургів, була особа імператора. Враховуючи, що імператор Франц Йосип, котрий був у 84-річному віці й правив країною 62 роки, в суспільній думці сформувалося переконання, що з його смертю державу очікує крах. Тому поява енергійного спадкоємця престолу, який розробив проекти реорганізації державного устрою двоединої монархії на федерацію рівноправних націй, активного реформування армії та будівництва флоту для зміцнення міжнародного становища Австро-Угорщини, сприяла відновленню надій, що зі вступом

Франца Фердинанда на престол настане новий етап в історії держави. Багато хто в Австро-Угорщині дивився на Франца Фердинанда як на фактичного лідера держави, оскільки він мав для цього відповідні здібності, життєвий досвід (ерцгерцогу був 51 рік), однодумців (т. зв. «партія Бельведера»). Тож як писала 29 червня 1914 р. львівська газета «Діло», «годі уявити собі в нашій державі подію, яка могла б мати враження більш потрясаючої катастрофи, ніж та, що скоїлася в Сараєва. Катастрофи особисто-людської й катастрофи політичної... Вчора згасло життя, з яким була пов'язана політична доля нашої держави і її народів...» [4, с. 312-313].

Можна окреслити досить широке коло осіб, кому була вигідна смерть наступника і хто міг її організувати. Загалом особа Франца Фердинанда отримала за життя й після смерті досить суперечливі оцінки. Віденська преса відзначала незвичайну енергію, самостійність, працездатність, велику побожність ерцгерцога, російська писала про надмірний мілітаризм Франца Фердинанда, його горячковість і дратівливість, які лякали навіть старого цісаря. В Росії були переконані, що спадкоємець не любив Росії і готувався до війни з нею; називали його гонителем сербів і хорватів, приписували релігійний фанатизм. Є свідчення, що навіть Франц Йосип, почувши про його смерть, полегшено зітхнув: «Господь не дозволяє, щоб йому кидали виклик. Вища сила відновила лад, який я вже не мав змоги підтримувати». Вважають, що йшлося про морганатичний шлюб ерцгерцога, рішучим противником якого був цісар. Хоча напевно це було так.

До списку незадоволених Францем Фердинандом, можна включити окремих угорських політиків, оскільки його проекти щодо реформування державного устрою монархії значно послабили б становище Угорщини, і поляків через відкрити симпатію ерцгерцога до галицьких українців та ін. Але найбільше його діяльність шкодила Сербії та Росії. Проекти Франца Фердинанда по перетворенню дуалістичної монархії на триалістичну за рахунок південнослов'янського елементу зводили нанівець плани Сербії стати «П'ємонтою» усіх південних слов'ян. Водночас зміцнення Австро-Угорщини під владою молодого енергійного монарха ставило під удар плани династії Романових завершити «збирання російських земель» і спрямувати усі «слов'янські ріки» в «російське море». Особливо лякала Росію та союзні їй Францію та Англію дружба наступника австро-угорського престолу з німецьким імператором Вільгельмом II, їхні спільні заходи по зміцненню обороноздатності обох держав [5, с. 516-517].

Тому австро-угорська преса одноставно визнала вбивство наслідком великосербської пропаганди. По всій країні прокотилася хвиля антисербських виступів та погромів. В політичних колах неабиякий резонанс мала стаття австрійського офіцера в газеті «Reichspost», в якій названо Росію моральною винуватицею вбивства. Адже вона зосередила усі свої військові приготування саме на це літо, її армія змобілізована, складається враження,

що там знали, що станеться подія, яка вкладе зброю в руки терплячої Австрії. Тезу про тісний причинний зв'язок між російською військовою готовністю й подіями в Сараєво, повторили впливові органи англійської преси «Standart» і «Daily Chronicle». Згодом цю думку розвинув радянський історик М. Покровський, який назвав сараєвське вбивство провокацією російського генерального штабу [4, с. 305].

Виконавців замаху – типографа Н. Габриновича, який кинув бомбу, та студента Гаврила Принципа відразу заарештували. Н. Габринович був родом із міста Требіні в Герцеговині, Г. Принцип – з Грахова в Чорногорії. Про них писали як про юнаків, хворих на сухоти, з явним комплексом неповноцінності й психопатичним прагненням до слави. З'ясувалося, що був ще один учасник замаху – Грабеш, син сербського священика з місцевості Палє, який врешті не виконав покладеного на нього завдання і зник із місця замаху. Його заарештували згодом. За «сараєвською справою» усі троє були засуджені до 20 років позбавлення волі. На момент скоєння злочину їм не було 20 років і за австрійським законом смертну кару до них не можна було застосувати. Усі померли у в'язниці, останнім із них був Г. Принцип – у квітні 1918 р.

В процесі слідства з'ясувалися деякі обставини змови. Виявилось, що учасники замаху вчилися в Белграді, де мали чималі зв'язки переважно з військовими колами; у них були знайдені великі суми грошей в сербських динарах; бомби виявилися ручними гранатами зі складу сербської армії. З'явилася інформація, що сербський уряд знав про змову, але відомості були надто неповними й уривчастими, щоб її попередити. Тож доказів участі у змові сербських урядових кіл слідство не знайшло. Але вони по великому рахунку й не були потрібними. У Сербії впродовж багатьох років використовуються усі засоби, щоб викликати ненависть до Австро-Угорської монархії. Про це свідчило і відверте зізнання Принципа, що він хотів убити ерцгерцога як представника австрійського імперіалізму.

Під час слідства впливли імена й інших учасників змови. Це були члени таємного студентського товариства «Свобода» у Боснії, белградських товариств – «Народна обрана» і «Чорна рука». З керівників «Чорної руки» в сараєвській справі фігурує Драгутін Дмитрієвіч (на прізвище Апіс), який в 1913-1915 рр. очолював розвідку сербського генштабу, був заарештований за наказом сербського короля в грудні 1916 р. і розстріляний в червні 1917 р.) та його найближчий помічник майор Танкосіч (загинув на фронті в 1915 р.).

Відомо, що спочатку «Свобода» планувала замах на губернатора Боснії. Однак під впливом майора Танкосіча було вирішено вбити не його, а Франца Фердинанда. Повідомлялося також про зв'язок заарештованих із секретарем легальної організації «Народна обрана», офіцером сербського генерального штабу М. Прибічевим. Саме він залучив до організації змови Міхо Циганєвича, який дістав виконавцям убивства шість бомб, шість

револьверів та ціаністий калій, щоб покінчити з собою у разі викриття; саме він вчив хлопців застосовувати зброю.

Цікавою видається фігура В. Гачіновіча, якому багато хто приписує головну роль в організації цього вбивства. Саме він був одночасно членом усіх трьох названих організацій. Через нього здійснювалися контакти цих організацій з російськими революціонерами. Його раптова хвороба і смерть в серпні 1917 р. наводять на думку про отруєння, через те, що він надто багато знав. І частину цієї інформації він повідомив Троцькому. Є відомості про те, що Л. Троцький, Г. Зінов'єв і К. Радек знали про підготовку змови та її організаторів. Радек хотів розкрити цю таємницю на московському процесі 1937 р., але йому не дали говорити.

У версіях про організаторів убивства фігурували також французькі масони й антимонархісти. Неначебто сам Франц Фердинанд указував на них як на силу, яка намагається зіштовхнути Австрію з Росією і тим самим викликати революцію, щоб повалити обидві монархії. На суді Принцип і Габринович заявили, що масони ще в 1913 р. постановили вбити ерцгерцога, а Циганевич і Танкосіч були членами масонської ложі в Белграді.

Версія про «масонську змову» була підтримана німецькими істориками, які писали, що метою шотландського масонства, духовними центрами якого є Англія й США, було встановлення світового панування англосаксів, якому перешкождали монархії Центральної і Східної Європи і їх необхідно було зіткнути між собою. Однак версія про масонську змову є недостатньо аргументованою і виникла з подачі адвоката Габриновича, який перебував під впливом єзуйтських кіл.

Водночас іншим персонажам через цю версію було приділено мало уваги. Наприклад, така фігура як Шарац чи Гачіновіч із його зв'язками з російськими революціонерами. Адже вони чи не найбільше виграли від війни, беручи за основу тезу Леніна про перетворення війни імперіалістичної у громадянську для здійснення пролетарської революції [9, с. 211-213].

У будь-якому разі сараєвське вбивство та настрої, викликані ним в суспільстві, були використані керівництвом Австро-Угорщини для того, щоб спробувати покласти край антигабсбургській політиці Сербії. Загалом, сараєвське вбивство стало поштовхом, що привів у дію механізм війни, яка вперше набула світового характеру.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Айрапетян М. Э., Кабанов П. Ф. Первая мировая империалистическая война 1914-1918 гг. / М. Э. Айрапетян, П. Ф. Кабанов – М., 1964. – 205 с.
2. Алданов М. Портреты: В 2 т. / М. Алданов – М.: Захаров, 2007. – Т. 1. – 688 с.
3. Верховский Д. В. Первая мировая война (1914-1918) / Д. В. Верховский – М., 1954. – 113 с.

4. Виноградов К. Б. Буржуазная историография первой мировой войны. Происхождение войны и международных отношений. 1914-1917 гг. / К. Б. Виноградов – М., 1962. – 402 с.
5. Всемирная история. В 10 т. – Т.7 / Под ред.: А. А. Губера, М. Я. Гефтера и др. – М., 1960. – 819 с.
6. Первая мировая война: дискуссионные проблемы истории : историческая литература / Ин-т всеобщ. истории РАН ; Ред. Ю. А. Писарев, В. Л. Мальков. – М.: Наука, 1994. – 303 с.
7. Писарев Ю. А. Сараевское убийство: факты и вымыслы / Ю.А. Писарев // Новая и новейшая история. – 1970. – № 5.
8. Писарев Ю. А. Тайны I мировой войны: Россия и Сербия в 1914–1915 гг. / Ю. А. Писарев. – М.: Наука, 1990. – 204 с.
9. Хрестоматія з нової історії. Частина II (1870-1918) / За ред. Молока О. І., Орлова В. О. – К: Радянська школа, 1954. – 598 с.
10. Юровская Е. Е. Практикум по новой истории 1870-1917 гг. / Е. Е. Юровская – М.: Высшая школа, 1967. – 398 с.

Б. І. Матвєєва

КРАХ ПЕРШОЇ СПРОБИ «БЛИСКАВИЧНОЇ ВІЙНИ» НІМЕЧЧИНИ (ЗА КНИГОЮ Б. ТАКМАН «ПЕРШИЙ БЛІЦКРИГ»)

На сьогодні важливість даної теми обумовлене значенням Першої світової війни як глобального явища, що докорінно змінило політичну карту світу. У вивченні цієї теми вчені продовжують досліджувати питання поразки Німеччини у війні.

Однією з обґрунтованих спроб відповісти на дане питання є книга Барбари Такман «Первый блицкриг. Август 1914». Б. Такман – донька американського фінансового аристократа, народилася 30 грудня 1912 р., отримала ступінь бакалавра історії та літератури в коледжі Редкліфф. У віці 24 років Б. Такман підготувала свою першу статтю для головного геополітичного видання США, «Foreign Affairs», потім рік жила в Токіо, відвідала Пекін. У 1956 р. побачила світ праця «Bible and Sword» - розлоге дослідження політики Великої Британії у Палестині. Через чотири роки видала книгу «Гармати серпня», що стала неймовірно популярною. Отримала дві Пулітцеровські премії [4].

Мета статті – проаналізувати ключові причини краху німецького блицкригу у 1914 р. на основі дослідження Б. Такман.

У підготовці до війни найпершим завданням була розробка плану військових дій. Цим опікувався генерал – фельдмаршал, у 1891-1905 рр. начальник Генерального штабу Німеччини А. фон Шліффен. Його план розроблявся за принципом «військової необхідності». У війні на два фронти проти Франції і Росії Німеччина повинна була спрямувати всі сили проти «одного ворога, найсильнішого, найпотужнішого, найнебезпечнішого, -

таким може бути тільки Франція» [1, с. 59]. План, підготовлений Шліффеном і завершений 1906 р, коли він пішов у відставку, - передбачав, що за шість тижнів 7/8 складу усіх збройних сил Німеччини захоплять Францію, тоді як 1/8 частина стримуватиме росіян на Східному фронті до підходу основних сил армії. Його вибір упав на Францію першою тому, що Росія могла зірвати план швидкої перемоги, відійшовши у свої незорі простори, втягнувши Німеччину в нескінченну кампанію, як колись Наполеона. Хоча воєначальники жили в передчутті тріумфу, вони твердо знали, що у них менше батальйонів, ніж у французів (1191 проти 1210), і менше гармат, ніж у росіян (6004 проти 6700). Що стосувалось мобілізації армії, то німецькі і французькі армії могли завершити мобілізацію впродовж двох тижнів, тобто до початку генерального наступу на п'ятнадцятий день. А Росії зважаючи на величезні відстані, чисельність населення і слабкість залізничного транспорту, знадобилося б шість тижнів.

За німецьким планом до цього часу Франція вже мала бути розбитою. Для досягнення вирішальної перемоги Шліффен обрав стратегію часів битви при Каннах, запозичивши її у Ганнібала. На його думку, «хоча польові гармати замінили стріли, але принципи стратегії залишилися незмінними. Ворожий фронт не є головною метою. Найважливіше – зламати фланги супротивника і завершити знищення ударом в тил» [3, с. 143].

У 1894 р. Шліффен розробив детальний план знищення французьких фортець, споруджених вздовж кордону з Німеччиною. В умовах подальшого зміцнення французького кордону, і невпевненості щодо можливостей артилерії, в 1897 р. Шліффен прийшов до висновку про необхідність обходу лінії французьких укріплень через Люксембург і Південну Бельгію [2, с. 44]. Перший варіант плану Шліффена, що передбачав порушення кордонів Бельгії був завершений в 1899 р. Він передбачав прорив через Бельгію на схід від Мааса. Після доопрацювання, на 1905 р. цей план передбачав величезний обхідний маневр правим крилом німецької армії, в ході якого німецькі війська повинні були перетнути Бельгію через Льеж і Брюссель, а потім повернути на південь, де скористатися перевагами відкритого ландшафту Фландрії для наступу на Францію. Все залежало від швидких і рішучих дій, і навіть обхідний шлях через Фландрію вимагав менше часу, ніж ведення облогових боїв уздовж укріпленої лінії. Шліффен не цікавився зовнішньою політикою. Він вірив у торжество сили і наступальну війну. Головну мету для німецької армії він вбачав у вирішальній битві. Користуючись досвідом минулих років і перемогою над Австрією і Францією в 1866 і 1870 рр., генерал вважав цей план бездоганим. На його думку, Франція порушить нейтралітет Бельгії, як тільки розгортання німецьких військ на бельгійському кордоні буде розпочато. Тому Німеччина першою повинна захопити Бельгію.

Одним із прорахунків Шліффена була його впевненість, що Бельгія не воюватиме і не надасть свої шість дивізій до французької армії. «Коли

канцлер Бюлов, що обговорював цю проблему з Шліффеном в 1904 р., нагадав йому про попередження Бісмарка, що допускати додавання сил ще однієї країни до сил супротивника Німеччини - суперечити «простому здоровому глузду», Шліффен кілька разів поправив монокль в оці, що було його звичкою, і сказав: «Звичайно. Ми не стали безглуздіше відтоді. Бельгія не чинитиме опір силою зброї, вона задовольниться протестами, заявив він» [1, с. 63]. Брак чисельності військ заважав виконанню плану, тому невиспачало дивізій для стримування російського прориву на східному фронті, призвів до мало не революційного рішення: використовувати на фронтових позиціях сходу військових резервів. Хоча відповідно до військової доктрини дозволялось у військових діях використовувати лише наймолодших людей, вимуштруваних в казармах, Шліффен вніс зміни і додав двадцять резервних дивізій, що відповідно не могло не позначитись на перебігу майбутніх військових дій.

Після виходу Шліффена у відставку начальником генерального штабу Німецької імперії став в 1906 р. Г. фон Мольтке. Деякі його погляди не збігалися з початковим планом Шліффена. План здавався Мольтке занадто ризикованим і тому він приступив до його переробки. Мольтке вирішив перегрупувати війська і перекинути значну частину армії з Франції у бік російських кордонів. Також відмінністю від початкового плану було рішення Мольтке не направляти війська через Нідерланди, що приречло усю компанію на західному фронті на програш.

Через прорахунки німецького Генерального штабу Німеччина зазнала поразки у битві на річці Марні. Німецький генерал фон Клюк вийшов до Марни 3 вересня 1914 р., наздоганяючи французьку армію. Він порушив наказ з штабу, що було не єдиною його помилкою. Війська були настільки виснажені, пройшовши сорок кілометрів, що французи захоплювали їх в полон під час сну. Прагнучи задовольнити власні амбіції і захопити Париж, Клюк відірвався від лінії постачання боєприпасів та залишив позаду себе лінію важкої артилерії. Не взяв він до уваги і захист флангів. Що стосується армії Бюлова, то вона теж вийшла до берегів Марни вкрай знесиленою.

«Ми у край втомилися, – писав один офіцер з X резервного корпусу. – Люди падають в канави, ледве дихаючи... Потім знов команда – по конях. Я їду, поклавши голову на гриву коня. Всі відчують спрагу і голод. На нас нападає апатія. Таке життя мало що коштує. Втратити її – означає втратити небагато» [1, с. 454]. В головному штабі панували похмурі настрої. Усі передчували програш. Отже, ще однією із причин програшу була фізична і психічна апатія, що опанувала вояками. 4 вересня, коли усі передчували настання грандіозної події, у німецькому штабі в Люксембурзі вважали, що німецька армія готова завершити те, що почала. Знову стався прорахунок через власну самовпевненість. Не було враховано можливості контрнаступу французів та неправильно потрактовано останній етап війни. Єдиною

людиною, яка тверезо оцінювала ситуацію був генерал-фельдмаршал Мольтке. Поступово Німеччина втрачала ініціативу у війні. Мольтке спробував врятувати ситуацію і дав наказ змінити напрям руху армії, яка вирвалась вперед. Тепер вона мала повертати назад до Марни. Одним із вирішальних чинників стала діяльність французького воєначальника Ж. Ж. Сезера який прийняв доленосне рішення дати відсіч ворогу на Марні і вмовив англійців продовжити війну.

Отже, Б. Такман вважає, що програш Німеччини виявився закономірним. Переоцінюючи власні сили та недооцінюючи сили суперника німецькі генерали не могли тверезо оцінити ситуацію. Покладаючись на швидку війну, яка мала тривати чотири тижні, та використання резервних військ, а також зміна плану Шліффена, швидша мобілізація російських військ, непередбачувана для німців позиція Бельгії, призвели до помилок, що спричинили поразку Німеччини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Такман Б. Первый блицкриг. Август 1914 / Б. Такман - М.: «Издательство АСТ», 1999. – 640 с.
2. Киган Д. Первая мировая война / Д. Киган – М.: 2004. - 125 с.
3. Уткин А. И. Первая Мировая война / А. И. Уткин - М.: Алгоритм, 2001. - 592 с.
4. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.livelib.ru/author/9857>

КРАЇНИ СВІТУ У РОКИ ПЕРШОГО ГЛОБАЛЬНОГО КОНФЛІКТУ XX ст. ВНУТРІШНЄ СТАНОВИЩЕ, НАЦІОНАЛЬНІ РУХИ. НАСЛІДКИ ВІЙНИ

О. П. Іваницька

ІСПАНІЯ ТА ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА

З початком Першої світової війни можна було очікувати, що іспанські збройні сили скористаються довгоочікуваним моментом, щоб реабілітувати себе після нищівної поразки в іспано-американській війні 1898 р. та втраті всіх своїх колоніальних володінь у Новому світі, підтвердити високі бойові якості іспанських солдатів. Проте Іспанія – одна з небагатьох європейських країн, що уникла участі у війні. Вже через дві доби після початку світового конфлікту прем'єр-міністр Едуардо Дато оголосив про політику невтручання своєї країни, а з розширенням кола його учасників підтвердив строгий нейтралітет Іспанії у війні, що розгоралася.

Іспанський нейтралітет зумовлювався низкою причин. Іспанія і її сусіди, Франція і Португалія, не мали територіальних претензій один до одного. Іспанські володіння в Африці (невелика частина Марокко та Іспанська Гвінея) були надто малі, щоб заради їх захисту чи розширення вступати у війну. Поразки 1898 і 1909 рр. продемонстрували слабкість іспанської армії, її неготовність до військових дій. До того ж «трагічний тиждень» 1909 р. яскраво й наочно продемонстрував рішучі антимілітарні настрої в іспанському суспільстві. Крім того, безпосередніх інтересів Іспанії цей конфлікт не зачіпав. Взяти ж участь у війні означало б стати членом одного з воюючих блоків, а це суперечило б давній традиції іспанської держави. Зрештою станом на 1914 р. Іспанія не зв'язала себе жодним договором, який би зобов'язував її вступити у війну. Вона також залишалася достатньо сильною і самостійною для того, щоб чинити спротив спробам воюючих держав втягнути себе у війну всупереч власним національним інтересам. Неодноразовий міністр та прем'єр епохи Реставрації А. Маура цілком реалістично оцінив стратегічні можливості своєї країни: «Ми володіємо прекрасним географічним і стратегічним розташуванням. Але конче важливо, щоб наші морські бази, наше місце знаходження між двома морями, в центрі світового торговельного й військового життя, використовувалося винятково нами самими» [3, с. 637; 2, с. 8; 5, р. 318].

Під час Першої світової війни іспанський король Альфонсо XIII опинився у надзвичайно важкому становищі, оскільки мав родинні стосунки як із Німеччиною і Австро-Угорщиною, так і з Великобританією: королева-мати – австрійка, королева Вікторія-Євгенія – англійка. Двоє братів Вікторії-Євгенії воювали на боці Антанти, а молодший брат Маурісіо загинув у битві під Іпром. Королева-мати не приховувала своїх хвилювань за Австро-Угорщину та її союзників і була відверто задоволена загибеллю лорда

Кітченера. Водночас для Вікторії-Євгенії лорд Кітченер був близькою людиною, вона зберігала фотографію, на якій маленька принцеса Ена Баттенберг сиділа на колінах цього уславленого британського військовика.

При цьому, як зазначають біографи, королю, з притаманною йому спритністю, вдалося приховувати справжні свої симпатії до воюючих блоків упродовж всієї війни. Альфонсо XIII безпосередньо був прихильником німецької військової системи та авторитарної форми правління Вільгельма II, проте його душа належала Франції та Великобританії, де пізнав він пізнав любов і де його щиро поважали й шанували. Упродовж війни Альфонсо XIII серйозно й цілеспрямовано надавав гуманітарну допомогу військовополоненим з обох таборів, сприяючи їхньому визволенню. Йому завдячують життям тисячі врятованих вояків. Невтомно трудилася й королева Вікторія-Євгенія: завдяки її зусиллям було створено іспанський Червоний Хрест. У взаєминах з іншими європейськими королівськими родинами іспанський король дотримувався принципу строгого нейтралітету. Щоправда, це не могло запобігти перманентному виникненню непорозумінь між королем та низкою його урядів щодо інтерпретації нейтралітету і провадження зовнішньої політики під час війни. Водночас треба віддати належне королю: він не піддався спокусі вступити у війну навіть тоді, коли Німеччина пообіцяла своє сприяння в отриманні Танжера, Гібралтару та свободи дій у Португалії.

Проте сумніви у правильності стратегії під час війни залишалися до її завершення. З цього приводу дебатували в уряді, кортесах, партіях, армії, на вулицях. З новою силою дискусії спалахнули в 1916 р. у зв'язку з прибуттям до Картахени німецьких підводних човнів. Тоді ж Франція наполегливо домагалася від Іспанії участі у війні й надання військової допомоги. Надзвичайне засідання уряду під головуванням короля, яке відбулося в серпні 1916 р., ще раз підтвердило нейтральний статус країни. Проте це не завадило Німеччині потопити кілька іспанських кораблів, зокрема «Сан Фульхенсіо», який віз дві тисячі тонн вугілля. За цих обставин члени урядів і керівники партій почали сперечатися про різницю між нейтралітетом і приниженням країни [14, с. 413; 6, с. 144; 5, р.319, 331-332].

Слід наголосити, що ставлення різних політичних сил Іспанії до проголошеного нейтралітету було неоднозначним і навіть протилежним. Так, серед консерваторів та лібералів були як прихильники Антанти, так і Німеччини. Такі відомі політики, як граф Романонес та Маура взагалі були противниками провадження Іспанією політики невтручання, оскільки така позиція засвідчувала, на їхню думку, неспроможність і слабкість країни. Широкий громадський резонанс отримала стаття графа Романонеса «Нейтралітети, які вбивають». Поширювалися чутки, що стаття графа була схвалена самим королем.

Республіканські угруповання беззастережно підтримували

республіканську Францію. 4 серпня 1914 р. Іспанська соціалістична робітничка партія обнародувала «Маніфест проти війни», оголошуючи її боротьбою між імперіалістичними країнами, і закликала до припинення воєнних дій. Невелика група соціалістів була налаштована проантантівськи.

З початком світового конфлікту іспанська нація жила фактично в атмосфері справжньої громадянської війни. Словесне протистояння та ідеологічна боротьба вирували в приміщеннях і на вулицях, родини розпадалися через протилежні погляди на війну й позицію країни щодо неї, друзі ставали недругами тощо [3, с. 637; 5, р. 319-320, 323].

Водночас Іспанія, оголосивши нейтралітет у світовому воєнному конфлікті, отримала передусім значні економічні дивіденди: розвиток новітніх галузей промисловості (важкої, електротехнічної, хімічної, машинобудівної, суднобудівної), збільшення капіталовкладень, розвиток промислової концентрації та інтеграції, зростання чисельності робітничого класу до 2 млн. осіб (майже на 50 %). Підвищення попиту і цін на продукцію гірничодобувної промисловості, чорної та кольорової металургії, текстильного виробництва спричинило швидкий розвиток цих галузей. Так, за роки війни видобуток вугілля зріс на 75 %, виробництво електроенергії збільшилось у 5-6 разів. Металургійна сфера країни отримала стимул для розвитку, позбувшись конкуренції європейських країн. Таким чином експорт металовиробництва за роки війни подвоївся.

Частина прибутків від металургії спрямовувалася на технічне й технологічне оновлення, особливо у Біскаїї. Що ж до вуглевидобутку, то в довоєнний час потреби країни у вугіллі покривалися на 40 % за рахунок імпорту. З початком війни імпорт припинився, натомість розпочалися пошуки власних шляхів інтенсифікації галузі: експлуатація старих шахт, залишених через низьку рентабельність, і будівництво нових. Лише в Астурії кількість відкритих нових шахт зросла з 129 у 1913 р. до 314 у 1918 р. Вуглевидобувна галузь демонструвала феноменальні темпи розвитку. Водночас великі прибутки, отримувані власниками шахт, не були спрямовані на структурну перебудову галузі, що в 1920-х рр. призведе до кризи вуглевидобутку.

Значними темпами розвивалася текстильна галузь, особливо виробництво шерстяних тканин, оскільки обсяги військових замовлень Італії, Франції та інших воюючих країн були величезними. За роки війни експорт текстилю зріс у 20 разів (порівняно з 1913 р.).

У довоєнний час переважна кількість машин та обладнання імпортувались, припинення цих поставок дало поштовх розвитку національного машинобудування. Поступальними темпами розвивалася й хімічна промисловість.

Економічний бум 1914–1918 рр. пришвидшив процес монополізації у промисловості і банківській справі, що була найуспішнішою. Всього за 5

років кількість іспанських банків збільшилася з 47 до 91. Водночас розширювалася мережа їхніх філій, зросли обсяги портфелів цінних паперів та прибутки. 1917 р. виник Національний вугільний консорціум, у 1918 р. був створений «Банко де Уркіхо», в 1919 р. – «Банко Сентраль», які одразу зайняли провідне місце серед уже діючих банків. Розвитку банківської справи сприяв «Закон про банківську діяльність» від 1921 р. Варто зазначити, що основи нинішньої могутності банків Іспанії закладалися в роки війни та одразу після неї.

Натомість процес розвитку залізничного транспорту зазнав чимало ускладнень. Приватний капітал виявився неспроможним подолати функціональні та організаційні питання цієї галузі, яка згодом перейде в державне підпорядкування й у роки диктатури Прімо де Рівери досягне значних успіхів. Безперечно, що за роки війни Іспанія повною мірою скористалася сприятливою міжнародною економічною кон'юнктурою і зробила значний ривок у своєму розвитку. З аграрної країни вона перетворилася на аграрно-індустріальну [3, с. 638; 5, р. 338].

Незаперечним позитивним результатом війни було й те, що Іспанія стала країною заможнішою: вчетверо зріс її золотий запас (із 567 млн. песет у 1914 р. до 2223 млн. – у 1918 р.), практично було ліквідовано зовнішній борг, у зовнішньоторговельному обігу країна перейшла від дефіциту 1913 і 1914 рр. відповідно у 211 млн. і 154 млн. песет до профіциту в 1916 і 1917 рр. – 448,5 млн. і 557,5 млн. песет.

Провідні підприємства отримали феноменальні прибутки: якщо в 1913 р. прийняти прибутковий показник 100, то в 1916 р. він становитиме – 2729, а в 1918 р. – 5618. Зросла й номінальна заробітна плата, а в окремих промислових секторах – вагомо. Суттєво змінювався побут населення, щоправда, незначної частини його [5, р. 332-333].

Водночас однозначно оцінити результати війни для іспанського суспільства неможливо. 1914-1918 рр. виявилися для нього, з одного боку, перепочинком, свого роду подарунком долі, оскільки було досягнуто серйозних економічних показників, особливо в промисловій та фінансовій сферах, на початковому етапі були мінімізовані внутрішні проблеми (політичні, національні, соціальні), з іншого, до краю загострили як задавлені суспільні протиріччя, так і нові, які сукупно врешті-решт знищать існуючий ладу країні.

Негативний вплив війни яскраво проявився на внутрішньому продовольчому ринку. Так, на початковому етапі спостерігалось зростання сільськогосподарського виробництва, оскільки відкривалися необмежені можливості реалізації його продукції воюючим країнам, але невдовзі різке збільшення експорту продовольства призвело до дефіциту продуктів харчування на внутрішньому ринку й до надмірного зростання цін. Як уже зазначалося за роки війни, номінальна зарплата зросла, але її ріст значно

відставав від темпів інфляції, внаслідок чого заробітна плата скоротилася в середньому на 20 %. Уже в 1915 р. багатогодинні черги за хлібом перетворилися на звичайне явище, в багатьох містах відбувалися продовольчі бунти, напади на пекарні, хлібні крамниці й добродійні їдальні.

Соціальний егоїзм іспанської буржуазії, безпрецедентна розкіш нуворишів на фоні хлібних черг ще більше загострювали напругу в іспанському суспільстві. Ситуація ускладнювалася тим, що уряди Іспанії, на відміну від урядів воюючих країн, не здійснювали державного регулювання в соціально-економічній сфері, що могло суттєво послабити соціальні протиріччя. Щоправда, уряд Е. Дато, який керував країною з 1913 по 1915 рр., запровадив ембарго на експорт сільськогосподарської продукції, заморозив ціни й скасував оподаткування імпортової пшениці та вугілля в серпні 1914 р., проте під тиском приватного капіталу ці життєво необхідні заходи протрималися всього два місяці. Звідси – значна міграція селян у міста та імміграція іспанців за кордон, зокрема на фабрики півдня Франції [3, с. 638; 5, р. 325, 329, 335-336].

Весною 1915 р. кортеси почали розгляд «Закону про продовольство», який передбачав надання уряду повноважень на поставки продуктів харчування за регульованими цінами, експропріацію товарних сільськогосподарських запасів у посередників. Закон не прийняли, але в листопаді 1916 р. кортеси схвалили нову редакцію цього закону, відповідно до якого була створена Національна рада продовольства й запроваджено режим тарифних ставок на експорт сільськогосподарської продукції. Проте реалізувати навіть такі прерогативи уряд не спромігся [5, р. 335-336].

Таким чином, наздогнати провідні європейські країни за рівнем економічного розвитку Іспанії не вдалося. Життєвий рівень простих іспанців був найнижчим у Європі. Іспанія в цілому залишалася відсталою країною зі слабким національним капіталом, низькою продуктивністю праці, з підірваним у роки війни розвитком традиційних галузей (будівництва, ремесел), зростанням цін, значними частками іноземного капіталу.

Серед негативних політичних наслідків війни зазначимо також кризу реставраційної двопартійної системи, слабкість урядів, їхню перманентну ротацію, лише за 1917-1918 рр. помінялося сім урядових кабінетів; сам же король заявив, що з часу Комп'єнського перемир'я й до 1923 р. відбулося 135 міністерських перестановок; нівелювання ролі кортесів, терміни відкриття та закриття сесій яких систематично порушувалися; кількаразове припинення впродовж війни дії конституційних гарантій; збільшення чисельності членів соціалістичної партії та профспілок, нею керованих, радикалізація їхньої діяльності; активізація ролі армії в політичному житті, посилення репресивних заходів з боку держави проти страйкового руху; поглиблення сепаратистських тенденцій; започаткування комуністичного руху [4, р. 265; 3, с. 639].

Країна жила в умовах політичної нестабільності, система Реставрації все частіше давала збої. Після того як не стало Кановаса й Сагасті, керівників консервативної та ліберальної партій, які ініціювали систему погодженої зміни урядів і чітко її дотримувались, розпочався поступовий процес внутрішньої дезінтеграції династичних партій. Окремі історики твердять, що приблизно на 1913 р. розпад династичних партій припинився. Але, можливо, правильніше було б сказати, що з цього часу практика зміни іспанських урядів повільно й послідовно погіршувалася. Причиною цього був внутрішній розкол консервативної та ліберальної партій, поділ їх на численні групи або «політичні сім'ї», яким вдавалося діяти згоди усе важче. Крім того, на політичну арену вийшли республіканці та соціалісти, які вимагали своєї частки влади [1, с. 411].

Соціально-економічні та психологічні результати війни також були двоякими: з одного боку, «золотий дощ» прибутків, з іншого, карколомний ріст цін, спекуляція, корупційні скандали, які стрясаєли країну, тотальний дефіцит продуктів, подекуди голод, деморалізація, міграція й імміграція населення, зростання протестних настроїв, їхня радикалізація тощо.

Війна призвела до різкого збагачення невеликої частини іспанського суспільства й зубожіння переважної більшості людей, поглиблення соціального розколу по лінії бідні-багаті. Це відбувалося фактично за повної бездіяльності держави, яка не вжила заходів до стримування цін та інфляції, не змогла зберегти суспільний порядок.

Промисловці, банкіри та латифундисти, отримуючи під час війни казкові дивіденди, не думали про майбутнє, не скористалися нагодою й можливістю модернізувати економіку, підготувати внутрішній ринок, реформувати й технічно оновити аграрний сектор, підвищити купівельну спроможність своїх співвітчизників і таким чином підготуватися до того часу, коли перед ними закриються зовнішні ринки. Значна частина коштів, нажитих без особливих зусиль у роки війни, йшла на предмети розкоші, купівлю вілл тощо.

Ситуація ускладнювалася за давніми проблемами, успадкованими з попереднього століття. Справжнім лихом для країни були антагоністичні аграрні відносини, що стали джерелом постійного соціального «бродіння». Найхарактернішою рисою іспанського сільського господарства була, з одного боку, наявність великих латифундій, а з іншого – мініфундій: 41 % оброблюваних земель належало 0, 5 % землевласників, тоді як на частку 96 % селян припадало лише 32 % приватної землі. Водночас ще й досі на селі панували середньовічні форми оренди та суборенди. У сільській місцевості процвітав касикізм.

Увиразнився контраст між промислово розвиненими північними провінціями (Каталонія, Басконія, Астурія) та відсталими районами аграрного півдня (Андалузія, Естремадура).

Основним оперттям бурбонської династії залишалися армія та католицька церква. Вже на початку XX ст., особливо після поразки в іспано-американській війні 1898 р., Іспанія втратила колишню славу провідної військово-морської держави. Але армія і в нових умовах мала статус «держави у державі». На 80-тис. військо припадало 500 генералів та 900 полковників, понад 23 тис. інших офіцерів, тобто один генерал – на 100 солдатів, один офіцер – на 3 солдати. На утримання офіцерства йшло 60 % військових витрат. Натомість армія була технічно відсталою, а офіцерство – найконсервативнішою верствою іспанського суспільства. Така армія не могла приборкати повсталі племена в Марокко. Військовики все більше виявляли невдоволення цивільними політиками, їхньою слабкістю та безпорадністю.

Наприкінці 1916 – початку 1917 рр. в армії почали утворюватися союзи офіцерів – хунти, які вимагали від влади захисту інтересів офіцерського корпусу, рівноправності між родами військ, особливо щодо присвоєння чинів, висловлювали невдоволення некомпетентністю уряду, його неспроможністю навести порядок у країні. Наприкінці травня 1917 р. уряд ув'язнив керівників хунт, члени яких одразу ж оголосили кабінету міністрів ультиматум, вимагаючи негайного звільнення арештантів. Уряд пішов на поступки й фактично визнав існування хунт. 1 червня 1917 р. хунта захисту сухопутних військ висловила за необхідність передачі управління державою в руки військових [3, с. 639; 5, р. 351].

Надзвичайно загострилось національне питання. Відомо, що Іспанія – багатонаціональна держава, крім іспанців, її населяють каталонці, баски та галісійці, які на той час становили третину населення (6 млн. з 18 млн.) Населення Каталонії, Басконії та Галісії брало активну участь у сепаратистському русі, вимагаючи надання їм широкої автономії і навіть національного самовизначення. Треба врахувати й те, що ці три іспанські області відігравали провідну роль в економічному житті країни. Сепаратистські рухи пожвавилися під час війни, зокрема в Каталонії та Біскаїї, в останній дійшло до спалювання іспанського національного прапора. Каталонці, у свою чергу, вимагали контролю над освітою мовною політикою, а також надання Барселоні статусу порто-франко. З метою часткового задоволення вимог каталонських автономістів королівським указом від 18 грудня 1915 р. було дозволено створення манкомунідиду. Проте вимога надати Барселоні статус міста порто-франко було відхилено урядом Е. Дато, оскільки прем'єр-міністр побоювався, що такий дозвіл стимулюватиме аналогічні претензії інших міст [5, р. 324-325, 329].

Яскравим свідченням політичної й соціальної нестабільності в Іспанії став робітничий рух. Не дивно також, що повоєнні 1917-1920 рр. називали «більшовицьким триріччям». Інтереси робітництва обстоювали Іспанська соціалістична робітничка партія (ІСПР) та контрольована нею Всезагальна спілка трудящих (200 тис. членів), а також анархо-синдикалістська

Національна конфедерація праці (НКП), що нараховувала 700 тис. осіб.

Через слабкість розвитку капіталізму сильні позиції в Іспанії мав анархізм зокрема (1927 р. було створено Федерацію анархістів Іберії (ФАІ). Більшості робітників та селян імпонувала анархістська тактика «прямої дії»: страйки, індивідуальний терор, збройні виступи.

У 1920 р. з допомогою Комінтерну в Іспанії виник комуністичний рух, репрезентований спочатку двома партіями, які у 1921 р. об'єдналися в компартію Іспанії (КПІ). З 1921 р. комінтернівські представники перебували в Іспанії й опікувалися іспанською компартією, яка намагалася втілити в життя основну настанову Комінтерну – здійснити пролетарську революцію.

Іспанська соціалістична робітнича партія була найбільш організованою і структурованою партією, чисельність якої в роки війни суттєво зросла: 13 тис. членів у 1916 р., 43 тис. – у 1919 р., 58 тис. – у 1921 р. Аналогічна картина спостерігалася й у керованому нею Всезагальному союзі трудящих (ВСТ): 78 тис. членів у 1911 р., 147 тис. – у 1914 р., 211 тис. – у 1920 р. [5, р. 343].

Погіршення становища робітництва спонукало соціалістів і анархістів зробити крок до примирення. В листопаді 1916 р. соціалістичний Всезагальний союз трудящих та анархістська Національна конфедерація праці прийняли спільне рішення про проведення 24-годинного страйку проти подорожчання життя. Він був проведений 18 грудня 1916 р.

У березні наступного року обидві профспілки заявили про початок підготовки до всезагального національного страйку під гаслом «корінної зміни системи». Водночас розширювалася співпраця між ІСРП і республіканськими угрупованнями.

На початку серпня 1917 р. керівники ВСТ і ІСРП закликали до організації «революційного страйку» під гаслом створення тимчасового уряду й проведення виборів до установчих кортесів. Через одверто політичний характер акції, керівництво НКП відмовилося брати участь у «революційному страйку», що, проте, не зашкодило рядовим членам організації стати його учасниками.

Репетицією загального виступу став страйк 18-19 липня у Валенсії, в якому взяло участь 70 % залізничників та портовиків. Залізничне сполучення у Валенсії було паралізоване. На лінії вийшло 5 із 27 потягів, до того ж керовані солдатами транспортних військ. До страйкуючих приєдналися інші робітники, закрилися бари й кафе. Уряд запровадив стан облоги. В результаті сутичок сил безпеки та страйкарів двоє людей було вбито, десятки поранено й затримано [3, р. 365-366].

Для проведення загальнонаціонального страйку за домовленістю соціалістів та анархістів було створено страйковий комітет, до якого входили: Ларго Кабал'єро та Ангіано від ВСТ; Х. Бестейро та А. Саборіт – від ІСРП. Програма-мінімум передбачала зниження цін на продукти

харчування, створення нових робочих місць, закінчення війни у Марокко, семигодинний робочий день, встановлення мінімальної зарплатні, пенсійне забезпечення, заборону праці дітей, відокремлення церкви від держави, безкоштовне й обов'язкове навчання, юридичний розрив шлюбів, право на зібрання та асоціації, регіональну автономію тощо. Серед віддалених завдань загальнонаціонального страйку (шляхом союзу з республіканцями) планувався повалення монархії і встановлення республіки [5, р. 364-365].

Страйк розпочався 10 серпня, а 13 серпня 1917 р. він охопив провідні регіони – Мадрид, Каталонію, Країну Басків, Астурію. У Мадриді страйкували залізничники, друкарі, будівельники, пекарі та інші категорії робітників. Перша акція повсталих у столиці – зупинка трамвайного руху. Опівдні 13 серпня уряд запровадив у столиці військовий стан. Наступного дня заарештували членів страйкового комітету. 16 серпня на мадридських вулицях пролунали перші постріли у страйкарів. Через два дні, 18 серпня, центри найбільших заворушень у столиці були впокорені силою зброї.

У Барселоні страйк супроводжувався сутичками з армійськими частинами і гвардією, які були спеціально передислоковані сюди ще напередодні виступу. Уряд також запровадив облоговий стан. 15 серпня на вулицях каталонської столиці цілий день лунали постріли. Кількість страйкуючих у Біскаїї в серпневі дні зросла з 30 до 100 тис. осіб. В Астурії активними учасниками страйку, який тут тривав найдовше – 17 днів, були передусім шахтарі й населення Ов'єдо.

За офіційними даними, під час загальнонаціонального страйку було вбито 71 особу, з них: 37 – у Барселоні, 12 – у Мадриді, 6 – у Більбао. Газета «АВС» повідомила інші дані: загинуло 110 цивільних осіб. Прем'єр-міністр Е. Дато оголосив також, що загинуло під час придушення страйків 220 охоронців правопорядку. За вироком суду всі учасники страйкового комітету були засуджені до смертної кари. Проте через велелюдні протестні маніфестації та мітинги, що хвилю прокотилися по Іспанії, це рішення було скасоване [3, с. 639; 5, р. 368-371].

Наприкінці 1917 й у 1918 рр. число страйків зросло, розпочався також рух за амністію учасників «революційного страйку». Восени 1918 р. на вулицях Мадрида вже лунали гасла: «Хай живе республіка!».

З весни 1918 р. піднімається хвиля заворушень у селах: наприклад, в Андалузії, масовими стали захоплення селянами поміщицьких земель. У Кордобі впродовж цього ж року відбулося 23 заворушення за участю 30 тис. селян [3, с. 639; 5, р. 380, 385].

Підписання Комп'єнського перемир'я й завершення війни відбилося на Іспанії падінням попиту на іспанський експорт, закриттям підприємств і верфей, локаутами, зменшенням зарплатні, безробіттям і неперервними страйками й селянськими заворушеннями. Армія безробітних становила 1 млн. осіб від загальної кількості працездатного населення, тобто від 8, 1 млн.

осіб [4, р. 265].

Загалом, за даними іспанського Інституту соціальних реформ, загальна кількість страйків, що відбулися в Іспанії упродовж 1917-1920 рр., становила 1664 акції з 317 тис. осіб учасників. Характерно, що 80 % робітничих і селянських виступів завершилися перемогою повсталих [5, р. 384].

До того ж з весни 1918 р. Іспанію охопила пандемія грипу («іспанка»), яка тривала до 1921 р. Її жертвами стало 237 тис. осіб, з них 21 тис. дітей і 60 тис. – люди віком від 20 до 30 років [5, р. 381].

І найрезонанснішою подією цього періоду став розстріл 21 березня 1921 р. анархістами впритул прем'єр-міністра Е. Дато [4, р. 277; 5, р. 396].

Як бачимо, зовнішньополітична нейтральність Іспанії у світових воєнних змаганнях різко контрастувала з войовничими соціальними конфліктами всередині країни, які по завершенні війни набули всіх ознак революційної ситуації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Испанские короли. // Под ред. В. Л. Бернекера, Карлоса Кальядо Сейделя и Пауля Хозера. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 510 с.
2. Красиков Анатолий. Испания и мировая политика. Полвека дипломатической истории. – М.: Международные отношения, 1989. – 352 с.
3. Новая история стран Европы и Америки. Начало 1870-х – 1918 г. /Под редакцией Григорьевой И.В. – М.: Изд.-во МГУ, 2001. – 720 с.
4. Alarcon Benito Juan. Historia anecdotica de Espana. De la boda de Alfonso XIII a la proclamacion de la Segunda Republica. – Madrid: Ediciones Tema de Hoy, S.A., 1996. – 331 p.
5. Sanches Jimenez Jose. La Espana contemporanea. De 1875 a 1931. – Madrid: Ediciones ISTMO, 1995. – 470 p.
6. Vaca de Osma Jose Antonio. Alfonso XIII. El Rey paradoja. – Madrid: Biblioteca Nueva, 1993. – 490 p.

О. П. Демченко

ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ У ВОЄНО-ПОЛІТИЧНОМУ ПЛАНУВАННІ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ (1917-1918 РР.)

Після виходу Болгарського царства з Першої світової війни, неминучість поразки Центральних держав ставала очевидною. Поточна обстановка створювала безліч питань, від рішення яких залежав післявоєнний розклад сил у світі. Одним із ключових було питання Османської імперії, в якому тісно переплітались долі таких регіонів, як Кавказ, Балкани, Східне Середземномор'я, Месопотамія, Перська затока, Чорноморські протоки і Мала Азія. Саме навколо нього розпочалось загострення відносин між Великою Британією та Францією.

Створена в 1915-1916 рр. кабінетом Г. Асквіта система таємних угод, яка фактично повністю розділяла Османську імперію між Великою Британією, Францією, Росією та Італією, новому кабінету Д. Ллойд Джорджа вже не вважалась ідеальним рішенням. Револьюційна Росія відмовилась від анексіоністських планів, і у зв'язку з цим для Д. Ллойд Джорджа було очевидним, що саме Лондон відіграє ключову роль у війні проти Османської імперії. Виходячи з таких міркувань прем'єр та британське військове командування докладали протягом 1917-1918 рр. всіх зусиль, щоб не допустити участі французьких сил в операціях проти Османської імперії.

Наприкінці 1917 р. Велика Британія разом з Францією намагались укласти сепаратний мир з Туреччиною. Для цього останній пропонувались гарантії її існування як незалежної держави, скасування капітуляцій та інших фінансових обмежень, а також збереження під владою султана Стамбулу в обмін на повну свободу судноплавства Чорноморськими протоками та незалежність Вірменії, Аравії, Месопотамії й автономію Сирії та Палестини. Ще одна така спроба була зроблена країнами Антанти у січні 1918 р. під час переговорів у Брест-Литовську. Однак внаслідок підписання Брестського миру Росією, в Османській імперії з'явилися перспективи захоплення прикордонних з Росією територій. Тому ці пропозиції були відхилені [4, с. 697].

Вихід Росії з війни в березні 1918 р. створив нову політичну ситуацію в Східному Середземномор'ї. У Великій Британії з'явилися перспективи встановлення домінування в даному регіоні. Контроль над Босфором і Дарданеллами мав для цього важливе значення. Однак після того, як Росія на деякий час втратила свій вплив на Близькому Сході, все чіткіше стали проявлятися суперечності між Лондоном і Парижем, що заважало їм узгодити спільну позицію стосовно проток [10, р. 45].

Ще з весни 1917 р. в Лондоні поширювались настрої навіть щодо необхідності перегляду угоди Сайкс-Піко укладеної в 1916 р. як такої, що давала надто значні преференції Франції, яка набагато менше, ніж Велика Британія, доклала зусиль для розгрому Османської імперії. Згодом, після завершення Першої світової війни, Лондон взагалі оголосив вищезгаданий договір недійсним [6, с. 65].

У спільному меморандумі країн Антанти «Завдання війни й умови миру» від 22 грудня 1917 р. констатувалось, що необхідно встановити вільне сполучення вздовж та поперек проток. Першочерговими завданнями політики союзницьких держав стосовно Босфору та Дарданелл визначалися: 1) топографічне виокремлення інтернаціоналізованої території; 2) вирішення адміністративних, військових, економічних питань, пов'язаних з інтернаціоналізацією, у тому числі стосовно терміналів і портових споруд, санітарії, муніципальної адміністрації і т. д. [11, р. 52, 69].

Досить гострою проблемою для Великої Британії та Франції було визначення майбутнього статусу Стамбулу, який розташовується на обох берегах Босфору, й тому являвся невід'ємною частиною питання проток. Однією з причин того, що Лондон був змушений відмовитись від прагнення позбавити Туреччину Стамбулу, Босфору і Дарданелл були вимоги сімдесятимільйонної мусульманської громади Індії, яка шанувала султана як свого халіфа, й вимагала залишити османську столицю під його владою. Це зокрема спонукало британського прем'єра зробити 5 січня 1918 р. публічну заяву, що він згоден залишити Стамбул у складі Туреччини за умови інтернаціоналізації, демілітаризації і нейтралізації проток [2, с. 56].

Велика Британія, як і Франція, намагалась унеможливити у майбутньому закриття для неї проток, так як це завдало їй значних економічних і військово-політичних збитків під час Першої світової війни. Тому, офіційний Лондон прагнув підпорядкувати Босфор та Дарданелли міжнародному контролю, який забезпечив би достатні гарантії повної свободи судноплавства цими водними шляхами. Чорноморські протоки були надто важливою як у економічному, так і особливо, військово-політичному значенні транспортною артерією, щоб Велика Британія чи Франція могли погодитись на контроль над ними свого найближчого союзника, який дедалі все більше сприймався як конкурент.

Після виходу Болгарії з війни Лондон приступив до вироблення умов перемир'я з Османською імперією. Так, на засіданні воєнного кабінету 2 жовтня 1918 р. було зроблено припущення, що у результаті успішних дій армії в Палестині, незабаром вдасться розпочати переговори з турецьким урядом [12, р. 161]. І вже наступного дня, 3 жовтня 1918 р., після повідомлення головою Форін-офіс А. Бальфуром інформації, що турецький султан схильється до мирних переговорів, воєнний кабінет розробив умови перемир'я з Османською імперією, яке складалось з 22 пунктів. Згідно зі ст. 2-ою Босфор і Дарданелли мали бути відкриті, а форти які знаходились на їх берегах зайняті союзними військами. Країни Антанти отримували вільний доступ у Чорне море. 8-а стаття перемир'я стосувалась безпосередньо Стамбулу. Згідно з нею союзники мали використовувати Стамбул як свою морську базу [13, р. 177].

7 жовтня 1918 р. після розробки умов перемир'я, воєнний кабінет дізнався про те, що внаслідок катастрофічного стану в країні та в армії младотурецький уряд пішов у відставку. Його місце зайняв кабінет лояльний до Антанти, який терміново розпочав переговори із Лондоном та Парижем. Умови перемир'я зі Стамбулом розроблені воєнним кабінетом були розглянуті на міжсоюзницькій конференції в Парижі 7-9 жовтня 1918 р. Після їх розгляду між Францією та Великою Британією розгорнулась гостра дискусія стосовно того, хто буде керувати військовими операціями по зайняттю Стамбула та проток. Приводом до неї стало те, що після перемоги

над Болгарією, головнокомандуючий союзними військами на Балканах французький генерал Ф. д'Еспері, вирішив розформувати британські сили в Салоніках під командуванням генерала Дж. Мільна [14, р. 16]. Частина з них генерал Ф. д'Еспері планував використати в Болгарії, а інша частина – 28-а британська піхотна дивізія під його командуванням мала наступати разом з французькими військами на Стамбул [1, с. 34].

Вищезазначена поведінка генерала Ф. д'Еспері викликала занепокоєння в Лондоні. Д. Ллойд Джордж одразу ж заявив протест прем'єру Франції Ж. Клемансо. Після недовгих вагань останній відправив Ф. д'Еспері інструкцію повернути британські частини на колишні позиції на східному секторі союзної лінії та повідомив постанову міжсоюзницької конференції 7-9 жовтня 1918 р. у Парижі про подальший хід операцій на Балканському фронті.

Згідно з рішеннями зазначеної конференції союзники узгодили засади здійснення операцій проти Османської імперії. По-перше, частини союзних армій Сходу, що наступали на Стамбул, мали перебувати під безпосереднім командуванням британського генерала, який у свою чергу виконував накази союзного головнокомандуючого. По-друге, дані армії складались, головним чином, з британських сил, але також включали французькі, італійські, грецькі та сербські підрозділи. Однак цим суперечка Великої Британії та Франції не вичерпувалась. Рішення конференції передати командування союзними морськими силами, які мали завдати удару по укріпленням у протоках і Стамбулу британському адміралу, викликало невдоволення у Франції.

У результаті даного непорозуміння, 15 жовтня 1918 р. Д. Ллойд Джордж відправив листа Ж. Клемансо, в якому просив його не відкладати дану справу і погодитися з пропозицією Лондону. Британський прем'єр вказував, що його країна винесла на своїх плечах головний тягар боротьби проти турків, і тому ні за що не погодиться передовірити кому б то не було командування морськими силами, які діють проти Стамбулу. У своїй відповіді від 21 жовтня 1918 р., Ж. Клемансо вказував, що британці, приділивши головну увагу боротьбі проти турок, у такій же мірі обмежили свою допомогу Франції у війні проти Німеччини. Він стверджував, що оскільки Париж має найбільші інтереси в Османській імперії, є її головним кредитором, то командування морськими силами, що діють у протоках, повинно очолюватись саме французьким адміралом. У відповідь на дану заяву Д. Ллойд Джордж у листі від 25 жовтня 1918 р. заявляв, що громадська думка Великої Британії ніколи не погодиться з відмовою від морського командування на тому театрі війни, на якому її війська протягом усієї війни зазнавали важких втрат [3, с. 141, 166-167].

Окрім дипломатичного листування прем'єрів доля Стамбулу і проток неодноразово обговорювалось на засіданнях воєнного кабінету. Так, 21 жовтня 1918 р. А. Бальфур висловив думку, що якщо заявити султану про

залишення Стамбулу в його розпорядженні, а Туреччина буде незалежною країною, це прискорить підписання перемир'я. А. Бальфур підкреслював, що заява такого роду матиме велике значення для Лондону, так як він міг отримати доступ у Чорне море. Прем'єр Д. Ллойд Джордж зазначив, що якщо пропозиція турецького уряду про перемир'я виявиться серйозною, то її варто використати. Більше того голова уряду наполягав, що переговори з Стамбулом мали вести британські дипломати, а не французькі. Разом з цим він заявив, що в результаті переговорів з турецьким урядом Лондон отримає доступ до Чорного моря, і у такий спосіб швидше завершать війну з Османською імперією, аніж запланований наступ на Сході армій генерала Дж. Мільна.

На думку голови імперського генштабу генерала Г. Вільсона, якщо Велика Британія отримає вільний і безпечний доступ до Чорного моря, Стамбул опиниться у повній залежності від її милосердя. Генерал Г. Вільсон був готовий погодитись з умовами перемир'я з турецьким урядом, однак за однієї умови, що Лондон матиме повне право відправляти солдат через Чорне море в Румунію, Росію, Кавказ тощо. Член воєнного кабінету генерал Я. Смутс перед тим, як підписати перемир'я з Стамбулом запропонував спочатку звернутись до її уряду з пропозицією відкрити Босфор і Дарданелли, і надати британській армії вільний доступ у Чорне море, що розцінювалося б як знак добросовісного відношення [15, р. 182-185]. В результаті були прийняті пункти вироблені воєнним кабінетом 3 жовтня 1918 р.

Вагому роль у переговорах Лондону та Стамбулу відігравав генерал Ч. Таунсенд, який перебував у турецькому полоні після падіння Кут-Ель-Амарі в 1916 р. Саме він розпочав переговори з турецьким урядом стосовно умов перемир'я. У своєму повідомленні уряду 20 жовтня 1918 р. генерал Ч. Таунсенд попереджав, що в жодному разі не можна йти на зустріч французам, справа перемир'я має бути цілком зосереджена в руках Лондону. Протоки, за його наполяганням, мали бути зайняті лише британським флотом, так як поява французького флоту в них, призвела б до трагічних наслідків [8, р. 54].

20 жовтня 1918 р. генерал Ч. Таунсенд прибув у Мудрос в якості емісара від голови турецького уряду А. Іззета-паші просити про перемир'я. Турецький уряд, на його думку, дозволив би Великій Британії узяти в свої руки Дарданелльські форти, якщо остання пообіцяла б Туреччині підтримку у боротьбі проти німецьких підрозділів у Стамбулі і на Чорному морі. Однак для реалізації умов перемир'я, про які домовлявся генерал Ч. Таунсенд, Лондон мав узгодити свої дії з Парижем. 22 жовтня 1918 р. на засіданні воєнного кабінету А. Бальфур повідомив, що Ж. Клемансо рішуче висловлювався проти того, щоб силами, які наступали на Стамбул командував британський адмірал. З цього приводу перший лорд

Адміралтейства адмірал Р. Уеймс заявив, що передача командування даними арміями французькому генералу не є бажаною. Р. Уеймс не заперечував проти французьких, італійських, грецьких та інших союзних суден, які мали наступати на Стамбул разом з Великою Британією, але лише за умови їх підпорядкування британському адміралу. Він повідомив членам воєнного кабінету, що Франція для боротьби з силами противника відправила в Східне Середземномор'я лише шість старих суден. Все тралення мін в протоках, за його словами, виконувалось британським флотом [16, р. 222].

В результаті, 25 жовтня 1918 р. Д. Ллойд Джордж повідомив воєнному кабінету, що Ж. Клемансо після довгих вагань заявив про свою згоду на зайняття фортів у протоках британцями разом з французами. Воєнний кабінет задовольнив дану відповідь [17, р. 238]. Наступного дня, 26 жовтня 1918 р., на черговому засіданні воєнного кабінету голова Східного комітету Дж. Керзон повідомив, що уряд відправив телеграму адміралу С. Кальторпу узгодити умови перемир'я з Стамбулом. 30 жовтня 1918 р. на борту крейсера «Агамемнон» адміралом С. Кальторпом і морським міністром Османської імперії Х. Рауф-беєм був підписаний договір про перемир'я [9, р. 36-37].

Військова перевага Лондону на Близькому Сході була використана ним для пред'явлення турецьким делегатам своїх умов перемир'я. Французький адмірал Ч. Амет, уповноважений своїм урядом взяти участь у переговорах, не був допущений адміралом С. Кальторпом на борт крейсера [16, р. 15-18]. Умови перемир'я, підготовлені у кабінетах Форін-офісу, диктував С. Кальторп, хоча вони були запропоновані туркам від імені союзників, які, за визнанням французького президента Р. Пуанкаре, навіть не підозрювали про існування такого проекту [5, с. 399]. Таким чином Мудроське перемир'я було, лише формально перемир'ям між Стамбулом і Антантою. За фактом підписання, це було перемир'я між Лондоном і турецьким урядом.

Укладення перемир'я зі Стамбулом, без участі Франції викликало невдоволення Ж. Клемансо. На міжсоюзній конференції у Парижі 30-31 жовтня 1918 р. під час гострої дискусії стосовно вчинку С. Кальторпа, Д. Ллойд Джордж заявив, що він вкрай здивований такою реакцією з боку французького уряду. Адже за його словами Велика Британія, порівняно з Францією, зазнала значно більших втрат в боях з армією Туреччини. Врешті-решт, Ж. Клемансо заявив, що, оскільки перемир'я вже, ймовірно, підписано, він згоден прийняти це як завершений факт [3, с. 168]. Так було вичерпано протиріччя між Великою Британією та Францією.

Поразка Центральних держав восени 1918 р. зміцнила позиції Лондону в Причорномор'ї і забезпечила її інтереси на Схід від Чорного моря. Разом з цим між союзниками стали загострюватись суперечності, викликані різними політичними позиціями щодо «османської спадщини». Незважаючи на спільну окупацію Стамбулу, у зв'язку з тим, що британський флот в

Середземному і Чорному морях значно переважав флот Франції, Велика Британія фактично отримала під свій контроль Стамбул і Чорноморські протоки. Дані дії впливали з інтересів Британської імперії, яка після розгрому «старого союзника» – Османської імперії, намагалась не допустити зміцнення позицій на Близькому Сході, більш впливового конкурента.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Камбуrow Г. По някои въпроси на съглашенската окупация в България // Известия на военно историческото научно дружество. – София, 1973. – Т. XV. – С. 30-69.
2. Ллойд Джордж Д. Военные мемуары. – М.: Соцэкгиз, 1938. – Т.V. – 367 с.
3. Ллойд Джордж Д. Военные мемуары. – М.: Соцэкгиз, 1937. – Т.VI. – 252 с.
4. Машевський О.П. Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 р. – початок 1920-х рр.). – К.: «Аквілон-Плюс», 2010. – 792 с.
5. Пуанкаре Р. На службе Франции. Воспоминания за девять лет. – М.: Соцэкгиз, 1936. – Кн. 2. – 427 с.
6. Шкундин Г.Н. Антанта и проблема сепаратного мира с Болгарией летом и осенью 1917 г. // Болгарский ежегодник. – Харьков-София, 1996. – Т.II. – С. 156-171.
7. Bush B.C. Mudros to Lausanne: Britain's Frontier in West Asia, 1918-1923. – Albany, N.-Y.: SUNY Press, 1976. – 430 p.
8. Cumming H. Franco-British Rivalry in the Post-War Near East: the decline of French influence. – L.-N.-Y.: Oxford University Press, 1938. – 229 p.
9. Diplomacy in the Near and Middle East, 1914-1956. – Princeton, New Jersey: D. Van Nostrand company, inc., 1956. – Vol. II. – 427 p.
10. Howard H. Turkey, the Straits and U.S. Policy. – Baltimor-L.: The Johns Hopkins University Press, 1974. – 331 p.
11. Papers relating to the Foreign Relations of the United States. 1919. The Paris Peace Conference. – W.: United States Government Printing Office, 1942. – Vol. I. – 575 p.
12. The Great Britain National archive. – Public record office. – Cabinet papers 23/14. – War Cabinet 481-A. – 1918, October 2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-23-14.pdf>
13. The Great Britain National archive. – Public record office. – Cabinet papers 23/14. – War Cabinet 482-A. – 1918, October 3. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-23-14.pdf>
14. The Great Britain National archive. – Public record office. – Cabinet papers 23/8. – War Cabinet 484. – 1918, October 11. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/small/cab-23-8-wc-484-5.pdf>
15. The Great Britain National archive. – Public record office. – Cabinet papers 23/14. – War Cabinet 489-A. – 1918, October 21. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-23-14.pdf>

16. The Great Britain National archive. – Public record office. – Cabinet papers 23/14. – War Cabinet 489-B. – 1918, October 22. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-23-14.pdf>
17. The Great Britain National archive. – Public record office. – Cabinet papers 23/14. – War Cabinet 491-A. – 1918, October 25. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-23-14.pdf>

О. С. Закревська

КОРЕЯ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ

На початку XX ст. Корея стала однією з небагатьох країн які опинились під колоніальним пануванням не західної держави, а східної – Японії. Майже позбавленою природних ресурсів, Японія активно взялася за капіталістичне освоєння Кореї, включаючи колоніальну торгівлю, ввезення капіталу, розробку ресурсів та промислове освоєння колонії, в тому числі, створюючи необхідну для цього інфраструктуру.

У 1910 р. було офіційно проголошено анексію Кореї, управління якою від імені японського імператора стала здійснювати колоніальна адміністрація на чолі з японським генерал-губернатором [1]. У країні були створені оптимальні умови для розвитку японського капіталу, інтереси якого захищала добре продумана система військово-поліцейського примусу. Штучно насаджувалася японська мова, корейські робітники на підприємствах жорстоко експлуатувалися. Що стосується аграрних відносин, то в Кореї була проголошена приватизація землі, причому значна частина її виявилася власністю японських переселенців, підприємців або генерал-губернаторства.

Перша світова війна суттєво вплинула на становище Кореї. Японські колонізатори продовжували підтримувати в країні жорстокий військово-поліцейський режим. Японське військове управління називали «шабельний режим» [2, с.416]. Значну увагу колонізатори приділяли ідеологічному впливу на корейців в дусі схиляння перед нормами синтоїзму - обожнювання предків імператора Японії. Ставилися перепони розвитку корейської національної культури, мистецтва, знищувалися історичні пам'ятники, корейцям заборонялось створювати національні політичні та культурні товариства.

Під час першої світової війни японські колонізатори продовжували політику перетворення Кореї в сировинну і продовольчу базу Японії. Японські компанії охоче вкладали свої капітали в залізничну, золотодобувну та вугільну промисловість, в інші галузі видобутку сировини, якої не вистачало у Японії. Це призвело до збільшення в Кореї у 1914-1918 рр. промислових підприємств зазначених галузей з 654 до 1700 [2, с. 417]. Але всі найважливіші сфери економіки країни захопили в свої руки японські монополії.

Промислова політика японських колоніальних властей відзначалась своєю подвійністю. З одного боку, державно-капіталістичні методи, а саме крупні державні асигнації та пряме державне керівництво, були використані для будівництва в Кореї інфраструктури, переважно транспортної (за 1910-1919 рр. залізниці в Кореї збільшилися більш як вдвічі, до 2200 км.), яку Японія вважала стратегічно необхідною як з точки зору подальшої експансії на контингент, так і для посилення контролю над корейською провінцією. З іншого ж боку, японське керівництво перешкоджало розвитку промисловості в Кореї, оскільки вбачало в ній ринок збуту власне японських товарів.

Провідне місце в економічній політиці колонізаторів в роки війни займали аграрні заходи. Земельна політика була спрямована на закріплення існуючих земельних відносин, надання їм «сучасної» форми. В 1910-1918 рр. генерал губернаторство витратило майже 25 млн. єн на складення нового земельного кадастру, метою якого наче було «уточнити, на основі існуючих документів, та назавжди закріпити законні права всіх земельних власників», а також визначити вартість землі для обчислення земельного податку, який залежав від врожайності [4, с. 76]. Насправді, згідно зазначених вимог, таку можливість мали лише середні та великі землевласники. Переважна більшість населення взагалі не розуміла, що саме вимагає від них японська адміністрація і тому не хотіли мати з нею справу.

Встановивши контроль над природними ресурсами Кореї, колонізатори значно прискорили на її території розвиток добувної промисловості, енергетики, транспорту, засобів зв'язку тощо. Форсована розробка родовищ золота в Кореї дала можливість метрополії реорганізувати валютно-фінансову систему та перейти до єдиної системи золотого стандарту в масштабах всієї імперії. Японське генерал-губернаторство захопило в свої руки залізні дороги, морські гавані та порти, телеграфні лінії, масиви лісів, а також монополні права на торгівлю женьшенем, сіллю, тютюном та опіумом [5, с. 281].

Капітал метрополії контролював і багато інших стратегічних галузей господарства колонії. Співвідношення між корейським національним і японським колоніальним капіталом у 1917 р. складало відповідно: в обробці бавовни – 236 тис. єн і 6,8 млн. єн; лісозаготівлі – 33 тис. єн і 544 тис. єн; виноробстві – 101 тис. єн і 1,9 млн. єн; виробленні електроенергетики та газопостачання – 384 тис. єн і 4,4 млн. єн. Загалом на частку національного корейського капіталу припадало 1,8 млн. єн, японського – 33,6 млн. єн і змішаного, японсько-корейського – 409 тис. єн [5, с. 282].

Не зважаючи на певні позитивні наслідки японської колонізації для Кореї, пов'язані переважно з розвитком промисловості, сільського господарства та інфраструктури, життя корейського народу ускладнювалось. У 1916 р. рівень заробітної платні корейського найманого робітника в Сеулі знизився на 24 % порівняно з 1910 р., а рівень цін виріс на 29 % [3, с. 361]. З

грудня 1910 р. до 1920 р. діяв закон про акціонерні компанії, який практично унеможливив для корейців відкриття нових підприємств. Колоніальною адміністрацією було складено список посад, на які було заборонено призначати корейців.

Анексія різко посилила процес еміграції корейського населення, переважно в Росію, Китай, а також в США і, навіть, в Японію. На початковому етапі корейської еміграції в дореволюційну Росію виїжджало близько 80 % селян-корейців та 5 % інтелігенції [5, с. 283].

В Японії офіційні ідеології представляли корейську діаспору як людей з низьким інтелектом, грубих, лінивих і тих, яким потрібно платити не більше 50 % зарплати самих японців за таку ж працю.

Під час світової війни японські влада посилила репресії проти учасників визвольного руху, особливо руху «Ійбен» («Армія справедливості»). У південних районах країни він був придушений. Але в центральних і північних провінціях боротьба повстанців «Ійбен» тривала аж до 1917 р. Найбільшим впливом серед трудового люду користувалося релігійно-політичне товариство «Чхондоге» («Вчення небесного шляху»), яке, за різними даними, об'єднувало від 100 тис. до 1 млн. осіб. «Чхондоге» відкрило у країні понад 30 навчальних закладів і понад 100 проповідницьких центрів. Розгорнули свою діяльність в роки війни в Кореї і християнські місіонери. Аж до 1917 р. в багатьох містах російського Далекого Сходу продовжували діяти нелегальні антияпонські організації «Кунмінхве» («Національне товариство») і «Квонопхве» («Товариство захоплення справи»).

З 1918 р. в Кореї поновилися дії загонів «Ійбен», які здійснювали сміливі напади на японські гарнізони, жандармські і поліцейські пости. Тоді ж різко збільшилися страйкові виступи молоді корейської робочої верстви. Тільки за один 1918 р. відбулося 50 страйків, в яких брало участь 6150 осіб.

Слідом за цим в деяких провінціях країни розгорнулися виступи робітників з вимогою збільшення заробітної плати з огляду на різке підвищення цін на рис. Це були корейські «рисові бунти» - прямий відгомін «рисових бунтів» в Японії. «Рисові бунти» в Кореї помітний вплинули на розвиток робітничого руху. До кінця 1918 р. в країні діяли 25 різних робітничих організацій і спілок. Тільки протягом двох років (1917-1918 рр.) в судових і поліцейських установах «за спробу повалення існуючого ладу» було розглянуто 1861560 справ [2, с. 420].

Отже, в роки Першої світової війни Корея залишалася японською колонією. Економічний та сільськогосподарський сектори розвивались в інтересах японського керівництва. Намагаючись побороти нерівноправність, дискримінацію та інші форми гноблення, населення Корейського півострова за роки світової війни поступово визріло до визвольного та революційного руху.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Васильев Л. С. История Востока в 2 т. / Л. С. Васильев – М., 1994. – 495 с. – Т. 2.
2. История Востока: в 6 томах. Т. 5: Восток в новейшее время: 1914-1945 гг. / отв. ред. Р.Г. Ланда. — 2006. — 717 с.
3. Курбанов С. О. Курс лекций по истории Кореи: с древности до конца XX в. / С. О. Курбанов – СПб., 2002. – 626 с.
4. Тихонов В. М., Кан Мангиль История Кореи в 2 т. / В. М. Тихонов, Кан Мангиль. – М., 2011. – Т. 2. 499 с.
5. Торкунов А. В. История Кореи (Новое прочтение) / А. В. Торкунов – М., 2003. – 430 с.

О. М. Кравчук

ЧЕСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В РОКИ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 1914-1918 РР.

Перша світова війна стала важливою межею в історії європейської цивілізації. Вона завершила так звану «чудову епоху» тривалого миру і втягнула старий континент у вирій безглузлого кровопролиття. Суттєво вплинула світова війна на чеське суспільство, що в політичному відношенні було частиною Австро-Угорської монархії. В сучасній українській історіографії досліджені лише окремі аспекти зазначеної теми (Ю. Бисага [1], С. Віднянський [3], І. Гранчак [4], М. Кірсенко [7], М. Кріль [11], М. Нагорняк [13], Ю. Поп [15], П. Федорчак [9], В. Яровий [23] та ін.).

Мета статті – розкрити головні аспекти впливу Першої світової війни на чеське суспільство.

Роки перебування чеської нації в складі монархії Габсбургів (1526-1918 рр.) були сповнені різноманітними за значенням і змістом історичними процесами. Їх загальний розвиток наприкінці XVIII ст. – на початку XX ст. відбувався в напрямку становлення модерного суспільства і капіталістичних відносин. Ліберально-демократичний режим австрійської частини монархії Габсбургів (Ціслейтанії) сприяв відродженню чеської нації, яка стала модерним і середньоіндустріалізованим суспільством. Чехія стала найбагатшою частиною Австрійської імперії (на Чехію припадало 32 % (43, 7 млрд. крон) майна монархії [31, s. 38]). Чеські землі становили приблизно 10 % території і 20 % населення монархії, але в них розташовувалося 3/4 всієї промисловості країни. 1914 р. в чеських землях видобували 75 % чорного вугілля в імперії, зосереджувалося 60 % залізоробної промисловості, 64 % машинобудування, 85 % всієї бавовняної промисловості, 100 % склоробної промисловості, 91 % цукроварень, 45 % пивоварень тощо [33, s. 204]. Відзначимо, що у складі Австро-Угорщини етнополітичною особливістю Чехії було формування поліетнічної структури її населення. Перебуваючи в складі багатонаціональної монархії, чеські землі пройшли сильну етнічну

дифузію з 30-х рр. XIX ст. – початку становлення індустріального капіталізму. Згідно перепису населення 1900 р. в чеських землях проживало 9 372 000 осіб, з них – більше 6 млн. чехів і близько 3 млн. німців [21, с. 20]. Німецьку спільноту Чехії називають судетськими німцями. Термін є похідним від назви гірського масиву Судети, що простягається більш ніж на 300 км вздовж кордону між Чехією, Польщею і Німеччиною. Судетсько-німецька етнічна група виникла в результаті столітньої німецької колонізації. Нащадки колоністів розселилися в районах, що в XX ст. відома під назвою «Судетсько-німецька область». Поняття «Судетсько-німецька область», «Судетська область», «Судети», «судетські землі» недостатньо коректні, оскільки не існувало суцільної території проживання судетських німців у Чехії. Під Судетською областю маються на увазі три основні частини історичних чеських земель: 1) Німецька Богемія, що включала північне, північно-західне і західне прикордоння регіону; 2) німецькі області в Моравії, переважно її південні, північні і північно-східні частини; 3) райони Судетської (Тешинської) Сілезії [10, с. 9]. Судети були доволі розвиненою частиною чеських земель і загалом займали провідне місце в промисловості монархії. Із 3100 великих підприємств австрійської половини монархії не менше, ніж 1846 розташовувалися на території Судет [20, с. 440].

З огляду на успіхи в розвитку довоєнної Австрійської монархії її вважали оптимальним державним організмом забезпечення національного розвитку малих слов'янських народів Центральної Європи [6, с. 345]. Однак, поряд з економічним і культурним піднесенням, Чехія втратила ознаки державності [4, с. 5]. Найбільшим критиком імперії став націоналізм, вплив якого зростав завдяки структурним проблемам державного ладу монархії. Постійним дестабілізуючим чинником був дуалістичний устрій імперії, який позбавляв державних прав нації монархії, за винятком австрійців і угорців.

Війну проти Сербії, що переросла у зіткнення світових держав, Австро-Угорщина розпочала 28 липня 1914 р. Напередодні в монархії Габсбургів оголосили часткову, а 31 липня – загальну мобілізацію [21, с. 44-46]. В австрійській армії чисельність чехів становила приблизно 13 %. Приблизно 60 % чоловіків чеських земель у віці 18-52 років були мобілізовані на фронт [12].

Політика більшості чеських діячів у той час була неоднозначною. Її можна охарактеризувати як поєднання пасивного опору політиці онімечення з лояльним ставленням до воєнних зусиль монархії, економічного співробітництва з владою [14, с. 211]. Одним з прикладів використання чеськими підприємцями кон'юнктури військових замовлень було одержання власником взуттєвої фабрики в м. Зліні Т. Батею замовлень на виготовлення 0, 5 млн. пар взуття для армії. Робітники цієї фабрики виробляли щоденно 10 тис. черевиків [22, с. 11-12].

До спалаху війни в 1914 р. жоден з чеських політиків не був підготовлений [29, s. 15]. Незважаючи на це, на початку війни окремі чеські праві партії виступили з деклараціями лояльності щодо династії та монархії, зокрема, староста Праги К. Грош. Побояючись розпуску партії не критикували воєнні дії Австро-Угорщини чеські соціал-демократи [15, с. 7]. Але загалом, чеські політики не виступили із спільною заявою лояльності щодо Австро-Угорщини [21, с. 51]. «Не будемо робити нічого, що могли би дати привід, ніби ми підтримуємо війну», закликав К. Крамарж, лідер Чеської національної партії свободи думки (младочехи) [24, с. 30].

Чеське суспільство не підтримувало війну, розпочату проти Сербії. Чеські вояки австрійської армії, у яких були майже повністю відсутні ультрапатріотичні, шовіністичні настрої, не бажали воювати проти слов'янських країн і здавалися в полон на російському і сербському фронтах. За відомостями О. Ясі, приблизно 50 % з мобілізованих до лав австро-угорської армії 300 тис. чехів перейшли на бік противника [24, с. 34].

Натомість, німецькомовні піддані Габсбургів підтримали воєнні зусилля імперії. У прикордонних районах чеських земель широкого розмаху набув пангерманський рух. Його шовінізм поєднувався з агресивною політикою імперської Німеччини [14, с. 210].

Початок війни означав крах чеської політичної програми – здобуття автономії в демократичній Австрії. Із запровадженням воєнного стану влітку 1914 р. правова держава в Австрії припинила існування. У серпні 1914 р. були ліквідовані суди присяжних [21, с. 46]. У період світової війни Австро-Угорщина потрапила у повну залежність від свого берлінського союзника, поглибилася її внутрішня криза. Війна в імперії створила нову суспільно-політичну атмосферу, що унеможливлювала компроміс влади з недержавними національними спільнотами, зокрема, з чехами. Влада розглядала прояви слов'янської взаємності як державну зраду.

Почався наступ на чеську культуру і репресії проти чеських діячів. 4 вересня 1914 р. було арештовано лідера національних соціалістів В. Клофача, а загалом до кінця першого року війни – 950 осіб [21, с. 48]. У Моравії відбулося 500 процесів за звинуваченням в державній зраді [24, с. 32]. Угорський ліволіберальний політик О. Ясі назвав це «внутрішньою» або «подвійною війною» із «значною частиною власного населення» як «внутрішнім ворогом» [24, с. 34]. У 1914 р., зокрема, було закрито газети «Чеське слово», «Наше слово», «Самостійність» та інші [25, s. 281]. Також було призупинено діяльність спортивного об'єднання «Сокіл».

Під час війни припинила існувати економічна система, заснована на ліберальній господарській політиці. З милітаризацією економіки був пов'язаний державний інтервенціонізм. Вперше в історії капіталізму державне регулювання набуло визначального впливу на економіку [31, s. 30].

Однією з передумов погіршення економічного стану населення стали австро-угорські військові позички, які почали запроваджуватися у 1914-1915 рр.

Все це призвело до виникнення у чеському суспільстві руху опору проти Габсбургів. Проросійське угруповання очолив К. Крамарж – лідер младочехів [9, с. 73]. Він вважав світову війну зіткненням слов'ян і германців, а майбутнє чеської нації вбачав у «Слов'янській імперії» на чолі з Росією. Восени 1914 р. Крамарж відновив контакти з представником Санкт-Петербурзького телеграфного агентства у Швейцарії В. Сватковським, за посередництвом якого передавав Росії таємні відомості про стан в Австро-Угорщині [17, с. 348].

Підтримку всіх країн Антанти, а не тільки Росії, прагнув здобути Т. Г. Масарик – лідер Чеської прогресивної партії. Восени 1914 р. він створив підпільну організацію під навою «Мафія». Розуміючи, що війна є насамперед боротьбою великих держав за світове панування, політичне значення конфлікту Масарик вбачав у зіткненні демократичних країн Антанти з абсолютистськими, багатонаціональними імперіями (Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини). Перемогу пангерманізму для чеського народу Т. Г. Масарик вважав неприйнятною. Як реаліст і демократ, Масарик вважав моральність і прагнення до справедливості важливими основами політики. Він не бажав залишатися бездіяльним в умовах антиавстрійської «пасивної опозиції» (вислів політика) чеської нації, її марних жертв на фронтах війни. Масарик розробив новий варіант чеської політичної програми – чехословацький. Радикальність цієї програми полягала в ідеї самостійності та об'єднанні чеського питання зі словацьким. Т. Г. Масарик вважав, що після поразки Німеччини може бути створено демократичне і конституційне Чеське королівство із включенням словацьких етнічних районів. Розуміючи неможливість реалізації цієї програми без широкої міжнародної підтримки, Масарик вирішив скористатися новими геополітичними можливостями воєнного часу. З метою винести чеське і словацьке питання на міжнародний рівень у грудні 1914 р. Масарик став емігрантом. Його метою було консолідувати чеських і словацьких емігрантів, створити збройні сили з добровольців і військовополонених чехів і словаків, переконати країни Антанти, що руйнування Австро-Угорщини відповідає їх інтересам і таким чином здобути підтримку ідеї створення чехословацької держави. Це завдання було складним, адже Антанта розглядала чеське питання як внутрішню справу австрійської держави, котру вона не бажала руйнувати, розглядаючи як перепону балканізації Центральної Європи [2, с. 243].

Після еміграції Масарика «Мафія» продовжила свою діяльність. Ця розвідка без жодного провалу до кінця війни через поштові скриньки в Швейцарії та інших країнах надавала британцям, французам, американцям відомості про стан і наміри Центральних держав [7, с. 16]. До п'ятірки провідних діячів «Мафії» входили Е. Бенеш, П. Шамал, Й. Шайнер,

К. Крамарж і А. Рашин. Але після успішного горліцького контрнаступу німецьких і австро-угорських військ, Відень взяв курс на силове придушення чеської опозиції. 21 травня 1915 р. було арештовано К. Крамаржа, Й. Шейнера і А. Рашина [21, с. 54]. Зазначені політики за звинуваченням в державній зраді були засуджені до смертної кари. У 1916 р. навіть почався процес проти цитаделі чеського фінансового капіталу – Живнostenського банку, його голова – Я. Прейс – був арештований [14, с. 212].

У свою чергу, німецькі праворадикальні партії Австрії в липні 1915 р. завершили розробку власної націоналістичної програми. Офіційна назва програми – «Побажання німців Австрії щодо нового державного устрою після закінчення війни». Цей документ, оприлюднений на пасхальні свята 1916 р., отримав неофіційну назву «Пасхальна програма». Шляхом відокремлення від Ціслейтанії окремих територій і об'єднання альпійських і чеських земель (останні передбачалось поділити на чисто німецькі і змішані округи) мала бути утворена нова адміністративна одиниця – «Західна Австрія», більшість населення якої становили б німці. Це робило «Західну Австрію» німецькою національною державою. При цьому втрачалась ідея наднаціональної австрійської держави, яка гарантувала вільний розвиток народам Ціслейтанії. Зовнішньополітична складова «Пасхальної програми» передбачала реалізацію ідеї Середньої Європи, метою якої було забезпечення тісного військового, політичного і митного союзу Німеччини та Австро-Угорщини. На позиції цієї програми поступово перейшла більшість австрійських правих партій, які діяли також в німецькомовних землях Чехії – Німецька прогресивна партія, Німецька радикальна партія, Німецька аграрна партія, Німецька робітничка партія, Австрійська християнсько-соціальна партія [32, с. 470-486].

Франц Йосип I фактично розпочав реалізацію «Пасхальної програми», чим підтвердив відмову монархії від місії захисту малих націй Центральної Європи. 10-11 жовтня 1915 р. він змінив державний герб Ціслейтанії. Замість об'єднання однією короною гербів трьох історичних земель Чехії як символу їх єдності, на новому державному знаку монархії герби чеських земель були роз'єднані.

У таких умовах чеські політики через інформаційну мережу «Мафії» дали згоду Масарику на радикальні дії щодо розв'язання чеського питання поза межами Австро-Угорщини. 14 листопада 1915 р. в Парижі був опублікований написаний Масариком маніфест Закордонного комітету. У маніфесті йшлося про готовність чеської нації брати участь у війні на боці Антанти і вперше публічно проголошувалась мета діяльності чеської еміграції – створення незалежної чехословацької держави.

У 1916 р. відчутними стали негативні економічні наслідки війни. Загальна депресія серед населення стала наслідком хронічної нестачі продуктів харчування. Особливо страждали від недоїдання мешканці великих

міст та промислових регіонів західної частини монархії (Ціслейтанії). Карткова система розподілу продуктів харчування функціонувала незадовільно [20, с. 472-473]. Поступово, у промислово розвинених чеських землях наростав соціальний рух. У другій половині 1916 р. заворушення охопили великі промислові центри – Прагу, Оставу, Ліберець. Зокрема, страйкували робітники празьких машинобудівних заводів і остравські гірники [14, с. 218].

Продовженням реалізації ідей «Пасхальної програми» було оприлюднення 5 листопада 1916 р. Францом Йосипом акту про надання Галичині особливого державно-правового статусу в імперії.

З метою зупинити античеську політику правлячих кіл монархії шляхом демонстрування лояльності, 19 листопада 1916 р. дев'ять чеських партій (соціал-демократична, аграрна, національно-соціалістична, молодочеська, старочеська, народно-прогресистська і три католицьких) утворили дві організації – Чеський союз (об'єднання чеських депутатів у Відні) і Національний комітет (координаційний центр дій чеських політиків в Празі) [15, с. 16]. 23 січня 1917 р. президія Чеського союзу відкинув заяву Антанти від 10 січня 1917 р. відносно звільнення «чехословаків» від закордонного гноблення, чим у певній мірі підірвали авторитет керівника еміграційного руху опору чехів і словаків Т. Г. Масарика [27, с. 103]. Вияв лояльності обумовлювався як прагненням зупинити античеську політику влади, так і переконанням про необхідність залишення Чехії в межах великого державного цілого з економічних аргументів. Головною вимогою таких політків були програми територіальної, національно-культурної автономії. Зокрема, подібних поглядів дотримувався і один з підписантів заяви від 23 січня 1917 р. – лідер чеських соціал-демократів Б. Шмераль [15, с. 31].

Однак, подальші події докорінно змінили настрої чеських політиків в бік радикалізації. Цьому сприяли як внутрішньополітичні, так і зовнішньополітичні чинники. Зокрема, Лютнева революція 1917 р. засвідчила можливість повалення столітньої монархії. А вступ у війну США на боці країн Антанти у квітні 1917 р. ставив перемогу Центральних держав під сумнів.

Свідченням поглиблення внутрішньої кризи монархії була дезорганізація економіки, що посилилась на початку 1917 р. разом з поживавленням страйкового руху [19, с. 124]. Весною 1917 р. у чеських землях вперше були поставлені і національні вимоги. Одна із перших згадок необхідності створення самостійної чеської держави зустрічається у рішенні комітету робітничих уповноважених Праги, направленому депутатам рейхсрату наприкінці травня 1917 р. [14, с. 218]. На масових демонстраціях в Празі, Брно, Чеських Будейовицях та інших містах Чехії наприкінці травня –

на початку червня 1917 р., найчастіше лунали гасла хліба і миру [15, с. 35; 25, с. 285].

З метою зниження соціальної напруги в країні вище керівництво монархії весною 1917 р. вирішили відновити засідання рейхсрату, послабити цензуру, поновити цивільне судочинство, відмінити низку вироків військових судів [14, с. 219].

Наростання радикалізації чеського суспільства засвідчив і маніфест 222 чеських письменників від 17 травня 1917 р. Він закликав депутатів рейхсрату рішуче відстоювати права чеської нації і вимагав створення самостійної держави [29, с. 33].

Цей виступ, а також посилення масового руху змусили діячів Чеського союзу змінити тактику і заговорити більш рішучо. 30 травня 1917 р. голова Чеського союзу аграрій Ф. Станек на засіданні рейхсрату прочитав декларацію, у якій було поставлено вимогу перетворити монархію Габсбургів на федеративну державу. Декларація містила вимогу об'єднання «всіх гілок чехослов'янської нації у чеську демократичну державу, включаючи і словацьку гілку нації...». Це означало вимогу докорінного зламу всієї політичної системи дуалізму, оскільки Словаччина у той час входила до складу угорської, а чеські землі – до австрійської частини монархії [14, с. 220].

Також 30 травня 1917 р. в Празі відбулася маніфестація робітників, на якій лунали заклики утворення чехословацької держави. З метою припинення робітничого руху, в окремих галузях промисловості було запроваджено воєнну дисципліну, а страйки прирівнювалися до державної зради [29, с. 33-34].

На основі заяви Чеського союзу у червні-жовтні 1917 р., на прохання Національного комітету декілька працівників вищих навчальних закладів розробили конституційні проекти майбутньої Чеської держави [26, с. 101-102, 165-166]. Зокрема, авторами проектів були К. Кадлец (референт з конституційних питань при Національному комітеті) професор Ф. Веір, Й. Форжт (колишній австрійський міністр, депутат від Чеської національної партії свободи думки) [26, с. 101-104, 165-166]. У них передбачалося створення суверенного Чеського королівства як складової частини федерації придунайських держав на чолі з Габсбурзькою династією. Така програма по суті не виходила далеко за межі довоєнних австрославістських планів чеських політиків. Тим не менш її прийняття значно зміцнило позиції Чехословацької національної ради в Парижі, що тепер вже могла виступати не тільки від імені емігрантських організацій, але й від імені чеських політичних партій в країні [14, с. 220].

Прагнучи послабити відцентрові сили в Австро-Угорщині, прем'єр-міністр Австрії Е. Зейдлер на початку серпня 1917 р. запропонував голові Чеського союзу Ф. Станеку увійти до складу парламентського міністерства.

Але він відмовився [14, с. 221]. Тоді ж не прийняв пропозицію прем'єра Австрії Зайдлера посісти посаду міністра громадських робіт чеський соціал-демократ Б. Шмераль [30, s. 325].

У серпні-листопаді 1917 р. в чеських землях наростав робітничий рух, відбулося більше 100 демонстрацій і 50 страйків [15, с. 40]. Активно страйкували металурги Праги, Пльзня, Острави, Хомутова тощо. Певною мірою на радикалізацію робітничих виступів вплинув і прихід більшовиків до влади в Росії у листопаді 1917 р.

В умовах глибокої кризи монархії Габсбургів радикалізувалася позиція і найбільш проавстрійської серед чеських партій – соціал-демократичної. 28 жовтня 1917 р. керівництво партії підтримало ідею самостійності Чехії [27, s. 104]. Представника проавстрійських поглядів Б. Шмерала було усунуто від керівництва партією.

6 січня 1918 р. у Празі було скликано «генеральний сейм депутатів чеських земель», який ухвалив «Трикратову декларацію» з вимогою створення чехословацької держави, «визнаючи в цій державі повні, рівні національні права національним меншинам» і однозначно вимагала встановлення «історичних» кордонів. На думку британського історика А. Тейлора, «ця програма означала реальний розрив чеських капіталістів та інтелектуалів із династією» [18, с. 235].

22 січня 1918 р. Чехію охопив загальний страйк з вимогами припинення війни [9, с. 74]. Це була перша масова соціалістична акція соціал-демократії і національних соціалістів. В ній у Празі брало участь 60 тис. осіб, Пльзні – 35 тис., Кладно – 27 тис.

30 січня 1918 р. староста Об'єднання чеських державних службовців від імені 40 тис. чеських чиновників, професорів і вчителів звернувся в Міністерство закордонних справ з повідомленням про цілковито недостатнє постачання чеських міст хлібом, борошном, картоплею, цукром і маслом [21, с. 78].

Свідченням подальшої консолідації та радикалізації чеського політичного табору було об'єднання декількох політичних сил і утворення 9 лютого 1918 р. Чеської державно-правової демократії під керівництвом К. Крамаржа. Партія орієнтувалася на визволення чеського народу і створення незалежної держави [17, с. 349]. Таку ж програму мала утворена 1 квітня 1918 р. Чеська соціалістична партія.

Навіть певні зовнішньополітичні успіхи Австро-Угорщини, пов'язані з Брест-Литовським миром і зайняттям України, не зробили чеську політику проавстрійською.

2 квітня 1918 р. міністр закордонних справ Австро-Угорщини О. Чернін у промові перед членами міських зборів Відня твердив, що нібито французький прем'єр Ж. Клемансо зондував ґрунт відносно готовності дунайської монархії до укладення миру. Насправді, саме Австро-Угорщина

(О. Чернін знав про це) таємно займалась цим у Франції, розраховуючи розпочати переговори. Саме після цієї промови Черніна, Ж. Клемансо зрозумів неможливість укладення сепаратного миру з Австро-Угорщиною. Був, зокрема, оприлюднений лист принца С. Бурбонського – брата дружини австро-угорського імператора Карла I – від 31 березня 1917 р., до Ж. Клемансо, в якому висловлювалися мирні пропозиції Карла I Антанті. Таким чином, була промовисто показана ненадійність і фальш політики правлячих кіл Австро-Угорщини. Зрештою, 15 квітня 1918 р. О. Чернін подав у відставку. Один з висловів Черніна («є такі Масарики також всередині монархії»), що звучав як звинувачення чеської нації у прихильності програмі Масарика, несвідомо сприяв успіху визвольного руху. У відповідь, збори чеський депутатів і представників громадських, наукових і культурних кіл в Празі 13 квітня 1918 р. декларували бажання досягнути національної свободи і державної незалежності [16, с. 275]. Лунали вимоги самостійності «чехословацької» нації [29, с. 53]. Аналогічне значення мали Театральні святкування 16-17 травня 1918 р. на честь 50-річчя початку будівництва Національного театру у Празі [25, с. 288].

У цей час, австрійський уряд Е. Зайдлера схилявся до адміністративного поділу Чехії. У її складі 17 травня 1918 р. було утворено 4 німецьких і 7 чеських країв, що відкривало шлях до створення Дейчбемен [10, с. 46].

13 липня 1918 р. в Празі чеські політики утворили колективний орган для представництва загальнонаціональних інтересів – Національний комітет, який очолив К. Крамарж [21, с. 85]. За винятком групи чеських австромарксистів Б. Шмерала, до нього увійшли всі чеські політичні партії [27, с. 15].

Наростання соціальних проблем обумовило активізацію чеських партій лівого спрямування. 6 вересня 1918 р. в Празі була утворена Соціалістична рада, орган соціал-демократів і чеських соціалістів.

Успіху чехословацького визвольного руху сприяла непослідовність національної політики Австро-Угорщини. З одного боку, 26 вересня 1918 р. прем'єр-міністр М. Гуссарек пропонував чеським політикам автономію. Але, з іншого боку, 27 вересня 1918 р. він проголосив створення національних секцій у земській адміністративній комісії, що стало наступним кроком до територіального поділу Чехії. У зв'язку з цим, а також через відсутність конкретних гарантій і терміну запровадження автономії Національний комітет 29 вересня 1918 р. відхилив пропозицію прем'єра [30, с. 18-19].

Згадуючи політичні процеси в монархії Габсбургів у жовтні 1918 р. очевидець подій угорський політик О. Ясі констатував: «Ідея національного самовизначення захопила всі народи монархії» [24, с. 39].

На початку жовтня 1918 р. такі чеські політики, як Ф. Пантоучек, І. Стришибрний, К. Крамарж, А. Рашин і словак В. Шробар підготували так

званий «політичний закон», або закон «Про тимчасову владу Чеської імперії». Він містив 29 статей і мав стати основою майбутньої конституції. Тоді ж представники Чеської державно-правової демократії, зокрема, фінансисти Я. Прейс і В. Поспішил, підготували проект «Економічного закону Чеської імперії». Згідно з ним, власність Австрії на території Чехословаччини мала перейти під контроль Праги. Передбачалося припинити відправляти податки до Відня, створити окремий емісійний банк, девізове центральне управління, запровадити нову валюту, створити власні центральні управління соціального забезпечення і пенсійного фонду, провести нострифікацію підприємств і банків, здійснити аграрну реформу, одержавлення залізниць і військових заводів [31, s. 199].

Наростання кризи змусило владу приступити до вивезення сировини, товарів і продовольства з чеських земель в Австрію. Опір діям влади викликав масову акцію протесту. За ініціатив аграрія А. Швегли (голова Земельної економічної ради) і підтримки Національного комітету і Соціалістичної ради 14 жовтня 1918 р. було проведено загальний страйк. Він набув політичного характеру, декларував ідею створення чехословацької республіки [19, с. 126].

Водночас, представники еміграції на чолі з Т. Г. Масариком здійснили перші кроки до формування вищих органів влади майбутньої держави чехів і словаків. 14 жовтня 1918 р. було проголошено утворення тимчасового чехословацького уряду. Прем'єр-міністром і міністром фінансів став Т. Г. Масарик, міністром зовнішніх і внутрішніх справ – Е. Бенеш, військовим міністром – словак М. Р. Штефанік [30, s. 43].

Відчайдушною спробою врятувати Австро-Угорську монархію став виступ імператора Карла I у Коронній раді 15 жовтня 1918 р. з пропозицією перетворення Австрії у союзну федеративну державу [30, s. 37]. 17 жовтня 1918 р. ця пропозиція була висловлена у відповідному меморандумі Карла I [29, s. 58]. Але, чеські політики не погодилися з двома принципами меморандуму: вилучення з перетворення угорської половини монархії, розподіл Богемії, Моравії та Сілезії між чеською і німецькою національними державами [30, s. 39].

У зв'язку з цим, відповідь чеських і словацьких політиків була однозначно негативною. 18 жовтня 1918 р. у Вашингтоні Т. Г. Масарик оприлюднив документ «Проголошення незалежності чехословацької нації тимчасовим чехословацьким урядом» («Вашингтонська декларація незалежності»). Він відкинув австрійські пропозиції федералізації і виклав головні ідейні основи майбутнього демократичного устрою Чехословаччини. Стверджувалося, що чехословацька держава буде республікою, де всім громадянам будуть гарантовані свобода думки, слова, друку, зборів, загальне виборче право, здійснені соціально-економічні реформи. «Права меншин будуть захищені пропорційним представництвом, національні меншини

будуть мати рівні права». У декларації накреслювалися «тільки головні принципи конституції чехословацької нації» і відзначалося, що «остаточне рішення про конституцію належить самим законно обраним представникам звільненої і об'єднаної нації» [26, s. 313]. А 19 жовтня 1918 р. австрійські пропозиції федералізації відхилив Національний комітет у Празі, водночас відзначивши, що «протестує проти найновішої спроби розірвати єдність чехословацької нації і поставити під загрозу неподільність чеських земель». Також висловлювався протест спробам Угорщини стверджувати перед світовою громадськістю, що «наші словацькі брати не хочуть творити одне національне і державне ціле з нацією, невіддільну гілку якої становлять». Національний комітет підкреслював, що «для нас немає іншого рішення чеського питання, ніж цілковита державна самостійність і незалежність чехословацької землі» [30, s. 40].

21 жовтня 1918 р. відбулося об'єднання католицько-національної і християнсько-соціальної партії. Виникла Чехословацька народна партія [25, s. 291].

Уряд Австро-Угорщини вже не міг припинити процесу дезінтеграції імперії і тому погодився на закордонну зустріч чеських політиків з представниками групи Т. Г. Масарика [26, s. 227]. До делегації входили К. Крамарж, В. Клофач, Ф. Станск, Г. Габрман, А. Каліна, П. Шамал, Я. Прейс і К. Свобода.

Отримавши інформацію про наближення військової капітуляції імперії, в ніч на 28 жовтня 1918 р. А. Рашин розробив проект першого закону чехословацької держави. Того самого дня, 28 жовтня 1918 р., в Женеві делегація чеських політиків зустрілась з представниками еміграції, яких очолив Е. Бенеш. За дорученням Масарика була прийнята республіканська форма держави.

В ході засідань у Женеві було отримано звістку про проголошення в Празі Чехословацької держави. Чеські і словацькі політики отримали можливість перейти від декларування програм до їх практичної реалізації. С. Клочурак так згадував події 28 жовтня 1918 р. у Празі: «Йдучи на площу Св. Вацлава, в багатьох вікнах ми бачили портрети Т. Г. Масарика, борця за свободу чеського народу. Куди тільки глянули очі, в осінньому сонці купались тисячі чеських прапорів, а маси народу, старі й молоді, чоловіки й жінки, зі сльозами в очах співали свою молитву «Где домов муй! Того дня чеський народ вітав свою волю по трьохсотлітній австрійській неволі, вітав перший день самостійної Чехо-Словацької республіки. Цей день, 28-го жовтня, став символом для кожного поневоленого народу. Він означає, що хоч би як довго стогнав якийсь народ під чужим гнітом, ... коли в його душі ще не вмерло прагнення до волі... , то для нього прийде день 28-го жовтня. Гарна осіння осінь 1918-го року принесла чеському народові найцінніший урожай в його історії, принесла йому свободу і можливість стати господарем

на своїй землі. Ні перед тим, ні пізніше я не бачив такого могутнього вияву радості...» [8, с. 96-97].

Сотнями тисяч вбитих і покалічених на фронтах, померлих від недоїдання і хвороб в тилу, заплатили народи Австро-Угорщини за криваву авантюру своїх правителів [15, с. 7]. Прямі військові втрати становили 400 тис. осіб, цивільного населення – 80 тис., зниження народжуваності принесло втрати до 700 тис. осіб [31, с. 36]. Війна призвела до колапсу і розпаду Австро-Угорщини. На руїнах Габсбурзької монархії чехи разом з словаками отримали можливість будувати власну державу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бисага Ю. М. Роль внутрішніх і зовнішніх факторів в утворенні першої Чехословацької республіки / Ю. М. Бисага – Ужгород: «Закарпаття», 1997. – 183 с.
2. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення / П. Вандич – К.: Критика, 2004. – 464 с.
3. Віднянський С. В. Чехословацька республіка / С. В. Віднянський // Історія Центрально-Східної Європи. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів. За ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2001. – С. 417 – 426.
4. Гранчак І. Утворення Чехословаччини та її вплив на долю народів Центральної Європи / І. Гранчак // Закарпаття в складі Чехословаччини: проблеми відродження і національного розвитку. – Ужгород: Патент, 1999. – С. 3 – 20.
5. Дорошенко Д. Слов'янський світ у його минулому і сучасному / Д. Дорошенко – К.: Темпора, 2010. – 784 с.
6. Исламов Т. М. Распад Австро-Венгерской монархии и его последствия в политической эволюции средневропейского региона / Т. М. Исламов // Первая мировая война. Пролог XX века. Ответственный редактор В. Л. Мальков. – М.: «Наука», 1999. – С. 341 – 355.
7. Кірсенко М. Т. Г. Масарик і перша чехословацька політична еміграція / М. Кірсенко // Перший чехословацький президент Т. Г. Масарик і Україна. Матеріали III чесько-української науково-практичної конференції «Шляхи розвитку культури чехів України». м. Київ, 17 березня 2012 р. – К.: НАУ, 2012. – С. 15-18.
8. Клочурак С. До волі. (Спомини) / С. Клочурак – Нью Йорк: Карпатський союз, Інк., 1978. – 189 с.
9. Коротка історія Чехії і Словаччини. За редакцією професора П. С. Федорчака. – Івано-Франківськ: «Плай», 1999. – 170 с.
10. Кравчук О. М. Судетські німці в історії Центральної Європи. Навчальний посібник / О. М. Кравчук – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2012. – 204 с.

11. Кріль М. Утворення і розвиток першої Чехословацької республіки: політичний і національний чинники / М. Кріль // Україна – Європа – Світ. – Вип. 2. – Тернопіль, 2009. – С. 47-55.
12. Михлова С. В глубоком тылу Прага во время Первой мировой войны / С. Михлова // Русское слово. – Прага, 2014. - № 1. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ruslo.cz/articles/935/> - Режим доступу: 24 червня 2014 р.
13. Нагорняк М. М. Національно-державницька концепція Томаша Масарика: Монографія / М. М. Нагорняк – К.: Логос, 2009. – 368 с.;
14. Поп И. И. Нарастание внутривосточного кризиса в Австро-Венгрии и усиление ее зависимости от Германии / И. И. Поп // «Дранг нах Остен» и народы Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы 1871-1918 гг. – М.: «Наука», 1977. – С. 206-223.
15. Поп Ю. І. Ідейний розвиток чеського робітничого руху в роки Першої світової війни / Ю. І. Поп – Вінниця, 1996. – 96 с.
16. Серапионова Е. П. К. Крамарж и Россия. 1890-1937 годы: Идеиные воззрения, политическая активность, связи с российскими государственными и общественными деятелями / Е. П. Серапионова – М.: Наука, 2006. – 512 с.
17. Серапионова Е. П. Карел Крамарж – политик нескольких эпох / Е. П. Серапионова // До и после Версаля. Политические лидеры и идея национального государства в Центральной и Юго-Восточной Европе. –М.: «Индрик», 2009. – С. 340-352.
18. Тейлор А. Дж. П. Габсбурзька монархія 1809-1918. Історія Астрійської імперії та Австро-Угорщини / А. Дж. П. Тейлор – Львів: ВНТЛ – Класика, 2002. – 268 с.
19. Фирсов Е. Чехи и словаки. 1914-1945 гг. / Е. Фирсов // История южных и западных славян: В 2-х т. – М.: Изд – во МГУ, 1998. – Т. 2. Новейшее время. / Под редакцией Г. Ф. Матвеева, З. С. Ненашевой. – С. 122 – 154.
20. Цольнер Е. Історія Австрії / Е. Цольнер – Львів: Літопис, 2001. – 717 с.
21. Чехия и Словакия в XX в.: Очерки истории: В 2 кн. – М.: Наука, 2005. – Кн. 1. – 2005.
22. Щигел М. Готтленд: документальна проза / М. Щигел – К.: Гарні-Т, 2010. – 240 с.
23. Яровий В. І. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн. XX ст.: Підручник для вищих навчальних закладів / В. І. Яровий – К.: Генеза, 2005. – 816 с.
24. Яси О. Распад Габсбургской монархии / О. Яси – М.: Три квадрата, 2011. – 608 с.
25. Dějiny Československa v datech . – Praha: Svoboda, 1968. – 564 s.
26. Galandauer J. Vznik Československe republiky 1918. Programy, projekty, perspektivy / J. Galandauer – Praha: Svoboda, 1988. – 347 s.

27. John M. Čechoslovakismus a ČSR. 1914 – 1938 / M. John – Praha: BAROKO & FOX, 1994 – 424 s.
28. Kárník Z. České země v éře První republiky (1918-1938). – Díl první. / Z. Kárník – Praha: Libri, 2003. – 576 s.
29. Olivová V. Dějiny první republiky / V. Olivová – Praha, Karolilinium, 2000. – 356 s.
30. Peroutka F. Budování státu. I – II (1918-1919) / F. Peroutka – Praha: Academia, 2003. – 868 s.
31. Průcha V. a kolektiv Hospodářské a sociální dějiny Československa v letech 1918 – 1992. 1 Díl. Období 1918 – 1945. – Brno: Doplněk, 2004. – 580 s.
32. Šebek J. Německé politické strany v českých zemích / J. Šebek // Malíř J., Pavel M a kol. Politické strany. Vyvoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu v letech 1861-2004. 1. Díl: 1861-1938 – Brno, 2005 – S. 467-494.
33. Seibt F. Německo a Češi. Dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy / F. Seibt – Praha: Academia, 1996 – 468 s.
34. Urban O. Česká společnost 1848-1918 / O. Urban – Praha: Svoboda, 1982. – 696 s.

I. A. Кучер

СТАВЛЕННЯ БІЛЬШОВИКІВ ДО ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Ключовою ідеєю зовнішньополітичної концепції правлячої верхівки Радянської Росії була ідея «світової революції». Вона передбачала розгортання революцій, аналогічних російській, в країнах Заходу і Сходу, де мала бути встановлена «диктатура пролетаріату». Відповідно до логіки більшовиків, в державах-учасниках світової війни мали неминуче відбутися пролетарські революції, а сама війна - перерости «з імперіалістичної в громадянську».

Більшовики вважали, що найменшим злом для народу Росії в імперіалістичній війні була б військова поразка царського уряду, оскільки вона могла б полегшити перемогу над царизмом і боротьбу робітників за звільнення від капіталістичної експлуатації та імперіалістичних воєн. Лідер російських більшовиків В.Ленін вважав, що політику поразки свого імперіалістичного уряду повинні здійснювати революційні партії робітничого класу всіх воюючих країн.

Більшовики з серпня 1914 р. дотримувалися гасла перетворення війни імперіалістичної на війну громадянську, щоб завоювати владу. Перспектива громадянської війни їх не лякала, хоч вони передбачали її наслідки. «Всяка велика революція, а соціалістична особливо, - писав Ленін, - навіть якби не було війни зовнішньої, неможлива без війни внутрішньої, тобто

громадянської війни, яка означає ще більшу розруху, ніж війна зовнішня» [1, с. 60].

У листопаді 1914 р. відбулася нарада більшовицької фракції Державної думи, де обговорювалося питання про ставлення до війни. На третій день всіх учасників засідання заарештували. Вироком суду усіх депутатів позбавили прав і заслали на поселення до Східного Сибіру. Царський уряд звинуватив більшовицьких депутатів «у державній зраді», адже вони не проголосували за воєнний бюджет на засіданні Державної думи 1914 р.

На I Всеросійському з'їзді рад 22 червня 1917 р. В. Ленін заявив: «Ніякого сепаратного миру з німецькими капіталістами ми не визнаємо і ні в які переговори не вступимо». Стояти за мир, але не визнавати сепаратного миру - яка логіка у такій позиції? Чи могли широкі народні маси це зрозуміти? Лише наприкінці місяця він взяв на озброєння народну вимогу негайного припинення війни [1, с. 61].

Восени 1917 р. криза в Росії поглибилася: закривалися підприємства, вулиці заповнювали безробітні, порівняно з довоєнним періодом реальна зарплата скоротилася вдвічі, зовнішній борг країни становив 16 млрд золотих рублів. Селянський рух охопив 9/10 повітів європейської частини Росії. 1 вересня 1917 р. Тимчасовий уряд оголосив Росію республікою й призначив вибори до Установчих зборів, проте більшість людей вимагала роботи, зарплати і виходу країни з війни. У даних кризових умовах значно активізувалася діяльність більшовиків [2, с. 158].

Населення очікувало визволення від тягаря війни. Мільйони солдатів рвалися з фронтових окопів додому [3].

Своє ставлення до війни В. Ленін висловив у праці «Соціалізм і війна»: «Соціалісти завжди засуджували війни між народами, як варварську і звірячу справу. Але наше ставлення до війни принципово інше, ніж у буржуазних пацифістів (прихильників і проповідників миру) і анархістів. Від перших ми відрізняємося тим, що розуміємо неминучий зв'язок воєн з боротьбою класів всередині країни, розуміємо неможливість знищення війни без знищення класів і створення соціалізму, а також тим, що ми цілком визнаємо законність, прогресивність і необхідність громадянських воєн, тобто воєн пригнобленого класу проти гнобителів, рабів проти рабовласників, кріпосних селян проти поміщиків, найманих робітників проти буржуазії. І від пацифістів, і від анархістів ми, марксисти, відрізняємося тим, що визнаємо необхідність історичного (з точки зору діалектичного матеріалізму Маркса) вивчення кожної війни окремо. В історії неодноразово відбувалися війни, які, незважаючи на всі жахи, звірства, лиха і муки, неминуче пов'язані з усякою війною, були прогресивними, тобто приносили користь розвитку людства, допомагаючи руйнувати особливо шкідливі і реакційні установи (наприклад, самодержавство або кріпацтво), найбільш варварські в Європі деспотії

(турецьку і російську). Тому треба розглянути історичні особливості саме теперішній війни» [4, с. 3].

Торкаючись перспектив революції на Заході, більшовики розраховували передусім на соціальні вибухи в Німеччині і Австро-Угорщині.

Вихідна теза поглядів В. Леніна – світова війна є віддзеркаленням світової революційної ситуації, відхід з історичної арени капіталізму. Росія – органічна частина світового господарства, революційна ситуація тут найбільш зріла.

Загалом, російська революція не була випадковістю. Всі соціальні, політичні та національні проблеми в імперії Романових загострилися до межі, і це при тому, що з формально-економічного боку промисловість динамічно розвивалася, запаси зброї, боєприпасів та аmunіції істотно збільшилися. Проте крайня неефективність центральної влади та корумпованість еліти, неминучі за умов самодержавства, зробили свою справу. А далі цілеспрямоване розкладання армії, підлив тилу, саботаж спроб конструктивного розв'язання назрілих проблем разом із шовіністичним централізмом практично всіх великоросійських політичних сил украй загострили кризу, що дало змогу прийти до влади більшовикам [5, с. 10].

25 жовтня 1917 р. у Смольному був скликаний II Всеросійський з'їзд Рад робочих і солдатських депутатів, що й установив у країні Радянську республіку. В. Ленін був обраний главою уряду. 26 жовтня 1917 р. II Всеросійським з'їздом Рад був ухвалений Декрет про мир. У ньому радянський уряд Росії пропонував «усім воюючим народам і їхнім урядам почати негайно переговори про справедливий і демократичний мир». Таким миром радянський уряд вважав негайний мир без анексій, без насильницького приєднання чужих народностей і без контрибуцій. «Російська революція лютого-березня 1917 р., - писав В. Ленін, була початком перетворення імперіалістичної війни в війну громадянську. Ця революція зробила перший крок до припинення війни» [2, с. 163].

Уряди країн Антанти не відповіли на цю пропозицію II з'їзду Рад про укладання миру. Навпаки, усілякими способами вони намагалися не допустити виходу Росії з війни, для чого підтримували контрреволюцію в Росії.

Тоді уряд Радянської Росії ухвалив рішення почати самостійні переговори з Німеччиною, щоб якомога швидше укласти мир. До Німеччини була направлена мирна делегація на чолі з народним комісаром закордонних справ Л. Троцьким. Ленін просив його «затягнути» підписання миру, сподіваючись на революційний переворот в Німеччині. Однак Німеччина почала переговори в ультимативному тоні, на що Троцький відповів, що Росія війну припиняє, але миру підписувати не буде. Відразу делегація покинула Брест.

Німецький уряд одержав привід для розриву відносин. 18 лютого 1918 р. німецька армія перейшла в наступ від Ризької затоки до гирла Дунаю. Німці прагнули дуже швидко захопити Петроград, Москву, розгромити Радий укласти мирну угоду з «небільшовистським урядом» [3].

Російська армія, яка втратила всю свою боєздатність, почала відступати. Німці безперешкодно просувалися вглиб країни, намагаючись триматися напрямку на Петроград. В цих умовах уранці 19 лютого В. Ленін відправив німецькому урядові телеграму зі згодою підписати мир на умовах німецької сторони. Одночасно здійснювалася підготовка, щоб відбити наступ німців, хоча сили були явно нерівними.

21 лютого Рада Народних Комісарів прийняла написаний В. І. Леніним декрет «Соціалістична Батьківщина в небезпеці!». Вже 22 і 23 лютого 1918 р. у Петрограді, Пскові, Ревелі, Нарві, Москві, Смоленську та в інших містах розгорнулася кампанія запису до Червоної армії.

Під Псковом і Ревелем, у Латвії, Білорусії, в Україні тривали бої з німецькими військами. На Петроградському напрямку війська Червоної армії призупинили наступ ворога.

Німці не розраховували на такий опір. До того ж вони побоювалися удару англоамериканських і французьких військ із Заходу. Німеччина погодилася укласти мир. І хоча умови цієї мирної угоди були ще важчими, ніж минулого разу, Радянська Росія погодилася. Передбачалася повна демобілізація армії, укладення інших не вигідних угод з Німеччиною.

З березня 1918 р. у Бресті був підписаний мирний договір Радянської Росії із Німеччиною, що увійшов в історію під назвою Брестського миру.

Лише 11 листопада 1918 р. Перша світова війна закінчилася [6].

Отже, більшовики вважали держав-учасників Першої світової війни майбутнім тереном неминучих пролетарських революцій, а сама війна мала перерости «з імперіалістичної в громадянську». Проте лише в Росії більшовикам вдалося перетворити війну зовнішню у війну громадянську, тобто перенаправити вістря багнетів армії на повалення царизму і прийти до влади внаслідок перевороту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кульчицький С. В. Російська революція 1917 року: новий погляд / С. В. Кульчицький. - К.: Наш час, 2008.- 79 с.
2. История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков): Краткий курс. Под редакцией Комиссии ЦК ВКП (б); Одобрен ЦК ВКП (б), 1938 г. – М.: ОГИЗ – Госполитиздат, 1946. – 352 с.
3. Ленін В. І. Розкол соціал-демократії / В. І. Ленін // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://buklib.net/books/26247>
4. Ленин В. И. Социализм и война: отношение РСДРП к войне / В. И. Ленин – М.: Гос. изд-во пол. лит-ры, 1949 – 51 с.

5. Грабовський С. Ленін. Гроші. Революція «Темні» сторінки діяльності більшовиків / С. Грабовський // День. -16 квітня, 2010. - С. 10-11.
6. [Електронний ресурс] // http://idetperformance.com/viniknennya-globalnogo-poltiko-deologchnogo-rozkolu-v-mzhnarodnj-sistem/159-konceptualna_osnova_zovnshno_poltiki_blshovikv.html

В. С. Лавренко

ЧОЛОВІЧИЙ ПОГЛЯД НА ЖІНОЧУ ЕМАНСІПАЦІЮ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЩОДЕННИКА В. П. КРАВКОВА)

2014 рік ознаменувався «шквалом» публікацій, присвячених Великій «забутій» війні, що безпосередньо пов'язано зі святкуванням її ювілею. Переважна більшість з них виконана в руслі історичної антропології. Увага істориків фокусується на поведінці рядового учасника військових подій, його настроях і переживаннях, його повсякденні і системі образів [1-6]. Значне місце в рамках історико-антропологічних досліджень займають гендерні студії, оскільки саме жіночі джерела особового походження дають найбагатший матеріал, що дозволяє висвітлити сфери повсякденності і емоційних переживань подій автором.

І в силу того, що питання жіночої інклюзії у воєнне співтовариство широко популяризуються, деколи складається враження про Першу світову як про війну фемінну. У даному контексті слід згадати очікуваний вихід на екрани російського фільму «Батальонъ» (передбачається, що його покажуть в кінотеатрах з лютого 2015 р.). З усього спектра героїчних, а часом навіть символічних подій (як, наприклад, оборона фортеці Осовець) Великої війни для екранізації був обраний саме «жіночий» сюжет бойових дій. У 2014 р. були також перевидані спогади М. Бочкарьової, легендарної засновниці першого жіночого батальйону смерті [7]. Показовим є і той факт, що «Українська правда» спільно з Львівською ОДА вирішили преміювати як переможця конкурсу наукових проєктів серед молодих вчених «Історія, що нас об'єднує» Мар'яну Байдак, яка займається простором жіночої повсякденності в роки Першої світової війни [8].

Таким чином, в контексті вивчення Великої війни, можна висунути тезу, що історія жінок все більше наступає на традиційну «his-story». Разом з тим, жіночі студії Першої світової також мають свої «білі плями». До них, зокрема, відноситься і вивчення реакцій чоловічого співтовариства на масове проникнення жінок на фронт. Адже військова емансипація була стресовою не тільки для жінок, які прийшли на фронт в тій чи іншій ролі, але і для чоловіків, для яких війна була традиційно «своїм» простором.

Для прикладу звернемося до спогадів командира першого жіночого батальйону смерті – Марії Бочкарьової. Вона пішла воювати ще задовго до

1917 р., коли виникла ідея комплектації жіночих формувань з метою пропаганди проти розкладання фронту. Її військова кар'єра почалася в 1914 р. (практично з самого початку війни) в 24-му резервному батальйоні, розквартированому в Томську. І перша реакція пересічних резервістів на жінку у формі – глузування і бажання виставити в не найкращому світлі перед командуванням, до чого вночі, за відсутності офіцерського контролю, приєднались домагання [7, с. 85-100]. Однак, за свідченнями М. Бочкарьової, пройшовши разом крізь «вогонь і воду», її однополчани поступово настільки звикли до «Яшки» (фронтове прізвисько Марії Леонтіївни), що вважали нормальним митися з нею в одній лазні [7, с. 100-138]. Таким чином, ми бачимо, що поступово чоловіче населення «змирилося» з присутністю жінки в рядах їх однополчан, беручи до уваги її заслуги. Але шпильки, сороміцькі жарти і прямі образи на початку бойового шляху М. Бочкарьової з боку солдатів – типова реакція чоловіків, які намагаються подолати стрес, викликаний невинуватістю уявлень про війну, в тому числі і як про бойове чоловіче братство.

Унікальним за своєю інформативністю для вивчення чоловічих реакцій на появу жінок на фронті є щоденник В. П. Кравкова [9]. Автор за професією був лікарем, маючи високий ранг таємного радника, що відповідало «цивільному генералу». У роки війни він очолював спочатку санітарно-медичну службу при штабі армії, а пізніше був корпусним лікарем. По суті, головним його завданням на обох посадах було інспектування військово-медичних установ. В рамках своїх поїздок з інспекцією по фронту він стикався з великою кількістю жінок, які прибули на війну або в якості сестер милосердя, або, прикриваючись цим високим званням, для різного роду романтичних відносин.

Перша згадка В. П. Кравкова про жінку на фронті яскраво характеризує чоловіче неприйняття цього феномена. Автор із засудженням зазначає, що в Сибірському гренадерському полку штабс-капітана на війні супроводжує його дружина, переряджена в чоловічий костюм верхи на коні [9, с. 30].

Слід враховувати патріархальність поглядів автора, який свою участь у війні розглядав у ракурсі того, що таким чином він дає більше можливостей своєї сім'ї; він на фронті, щоб сім'я могла спокійно бути вдома. У зв'язку з цим поїздка за чоловіком на фронт сприймалася В. П. Кравковим, як мало того, що вчинок нерозумний, але ще й спосіб перешкодити йому у виконанні прямих службових обов'язків.

Військовий лікар і так невисоко оцінював російське офіцerstvo. Одним з найбільш болючих пунктів для критики «марсів» (офіцерів) був той факт, що на фронті вони обзаводилися практично домашнім затишком (включаючи спілкування з жінками), у той час як «сіренькі» (солдатська маса) страждали від цинги, перебували в постійній вогкості в окопах і

піддавалися нещадним нападкам комах. Перша жінка на сторінках спогадів В. П. Кравкова – жінка, яка заважає, жінка, що йде на шкоду військовій справі.

Довгий час образ жінки, яка супроводжує чоловіка на фронті, або «фронтової подруги» є єдиним у щоденнику військового лікаря [9, с. 24-101]. Він доповнюється розповідями про те, як офіцерство «торгується» за сестер милосердя [9, с. 152]. Перетворення лазарету в публічний будинок – гнітюче явище, про яке В. П. Кравков говорить не один раз. Згадок про жінок багато вже в рамках опису кампанії 1914 р. І всі ці жіночі персонажі в трактуванні В. П. Кравкова є предметом сексуальних утіх не надто вмілого і професійного офіцерства [9, с. 25-107].

Дещо виділяється на фоні означених жіночих персонажів дружина коменданта фортеці Сопоткін, генеральша Кайгородова. В. П. Кравков говорить про те, що сам генерал Кайгородов є класичним «підкаблучником», тому складно визначити, хто реально командує гарнізоном фортеці – він, або його дружина. Здавалося б, нічого незвичайного – слабовільні чоловіки є поширеним феноменом, але в умовах бойової обстановки присутність дружини коменданта підривала його авторитет і ставала предметом жорсткої критики. У прорахунках в обороні фортеці В. П. Кравков звинувачує не так формально відповідального за них генерала, скільки його дружину. Вочевидь, конфлікт Кравков-Кайгородова розгорівся на ґрунті втручання останньої до медичної частини під виглядом волонтерства. Неприйняття генеральші лікарем досягло таких меж, що він приписував Кайгородовій німецьке походження і висловлював припущення щодо її шпигунства. Слід зазначити, що В. П. Кравков підпав значною мірою під вплив пропаганди щодо зради чинів німецького походження. Після згладжування конфлікту лікар відзначав з полегшенням, що Кайгородова виявилася «типовою хохлушкою» [9, с. 128-130].

По ходу ведення щоденника В. П. Кравков все частіше описує позитивні жіночі образи. Першими «героїнями» стали сестри милосердя, з якими можна підтримати дружню бесіду, випити чаю і провести свято. Без домішок сексуальності вміння жінок «одомашнити» фронтову обстановку сприймається як корисне в якості соціальної розрядки [9, с. 106].

В. П. Кравков говорить про тяжку повсякденну працю сестер милосердя, яка часто несправедливо оцінюється. Так, серед офіцерства стало буденним явищем подавати на кращі нагороди сестер «симпатичніше», або ж «титulованих осіб» [9, с. 145]. Тут ми вперше в щоденнику бачимо образ жінок-жертв. Класичний приклад: жінка-лікар Білоусова, чий старання були неоціненим по причині чергової примхи «сильних світу цього»: маючи зразково-показову клініку, вона не мала медалей [9, с. 269].

Однак, образи жінок, які виконують до кінця свій обов'язок на фронті, повністю не витісняють образи тих, хто прикриваючись формою сестри

милосердя, а то й просто не ховаючись від критичних поглядів за наявності покровительства, принесли в офіцерське середовище розпусту. Парадокс, але з Гродно виселяли повністю жіноче населення з метою підтримання дисципліни, але офіцери входили в місто зі своїми «бойовими подругами» [9, с. 153]. При чому, з точки зору В. П. Кравкова не так страшні самі статеві стосунки на фронті, як усвідомлення солдатською масою права на жінку як виключно офіцерського. Польові дружини збільшили прірву між солдатами і офіцерством, що надалі зіграло злісний жарт з офіцерами в революційному 1917 р. Хоча, співжиття на фронті не було виключно гріхом бойових офіцерів, так В. П. Кравков згадує про «фронтний шлюб» лікаря з сестрою-діловодом [9, с. 156].

Завершуючи оповідь, В. П. Кравков все частіше роздає похвали жінкам на фронті. До числа тих, хто їх отримав відноситься, наприклад, лікар з Земського Союзу Сереброва, і це при тому, що представник військового відомства, В. П. Кравков не любив втручання у справи військової медицини з боку різного роду волонтерських організацій [9, с. 155].

Крім того, в умовах революційної обстановки, що накалювалась, В. П. Кравков віддає належне вміню сестер милосердя знайти контакт з вибухонебезпечним солдатською масою. Функцією сестер милосердя стає збір солдатських чуток та інформації про настрої колись улюблених В. П. Кравковим «сіреньких» [9, с. 156-167]. Тепер ці «сіренькі» представляють загрозу в тому числі і для лікаря-високопосадовця, а сестри з їх умінням виступати індикатором фронтної ситуації оберігають від багатьох небезпек.

Свої «жіночі сюжети» В. П. Кравков завершує твердженням, що російська жінка його не розчарувала, виконавши свою місію в роки війни, в той час, як чоловіки з тяготами війни не впоралася [9, с. 244]. На підставі цього підсумку ми можемо стверджувати, що відбулося примирення конкретного учасника Великої війни з жіночим присутністю на фронті.

Однак, це аж ніяк не означає, що В. П. Кравков розглядав ролі жінки і чоловіка на фронті як рівні. Якщо до кінця щоденника робота жінок в області медицини стає нормою бойової дійсності в сприйнятті військового лікаря, то він продовжує засуджувати жінок, що намагаються виконувати традиційно чоловічі функції. З роздратуванням, що межує зі злістю, він говорить про сестру милосердя, яка повела в атаку солдатів, що засиділися в окопах [9, с. 180]. Про ініціативу М. Бочкарьової та створення жіночого батальйону смерті В. П. Кравков чув віддалено. Однак, це починання – «жіночі штурмові колони» (автор неправильно називає підрозділ в силу необізнаності в ситуації внаслідок поганої доставки преси на фронт), В. П. Кравков вважає несерйозним [9, с. 339]. Жінка-боєць в умовах розпаду фронту викликає у автора скепсис.

Останнім часом актуалізується вивчення візій героїзму і героїв у роки Великої війни (наприклад, роботи К. Пахлюка) [5; 6]. У цьому контексті щоденник В. П. Кравкова дозволяє побачити глибоку різницю у сприйнятті чоловічого і жіночого героїзму.

Герой-чоловік діє імпульсивно, для його подвигу характерно вміння скористатися моментом. Приклади чоловічих подвигів – піднятися на лобову атаку, втекти з полону, захопити «язика» та ін. Для жінки більш доречно говорити не про подвиг, а про подвижництво. Жіночий героїзм полягає в щоденній виснажливій праці на благо Батьківщини і в ім'я високих загальнолюдських цінностей. Це служіння гуманізму, а не тільки Вітчизні – також особливість жінок-героїв.

Таким чином, щоденник військового лікаря В. П. Кравкова представляє значну цінність як джерело з історії чоловічих образів жіночої емансипації в роки Першої світової війни. Він демонструє процес поступового «примирення» чоловічого співтовариства з присутністю слабкої статі на фронті. Він також показує межі компромісу чоловіків відносно входження жінок у бойове товариство: до кінця Великої війни сестра милосердя сприймалася як норма бойових буднів, в той час, як жінка-солдат викликала негативні емоції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Наземцева Е. Н. Гуманитарные проблемы Первой мировой войны в современной отечественной историографии / Е. Н. Наземцева // Великая война: сто лет / под ред. М. Ю. Мягкова, К. А. Пахлюка. – М.; СПб.: Нестор-История, 2014. – С. 135–157.
2. Гребенкин И. Н. Армия военного времени как пространство социального конфликта / И. Н. Гребенкин // Великая война: сто лет / под ред. М. Ю. Мягкова, К. А. Пахлюка. – М.; СПб.: Нестор-История. 2014. – С. 158–169.
3. Сенявская Е. С. Память о Первой мировой войне в России и на Западе: исторические условия и особенности формирования / Е. С. Сенявская // Великая война: сто лет / под ред. М. Ю. Мягкова, К. А. Пахлюка. – М.; СПб.: Нестор-История. – С. 251–270.
4. Мельников И. Рождество, остановившее войну / И. Мельников – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.istpravda.ru/research/1398/>
5. Пахлюк К. За веру, царя и отечество. О том, как героизм русских солдат и офицеров в годы Первой Мировой войны описывался в мемуарной литературе советского периода. Часть 1. / К. Пахлюк – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.istpravda.ru/research/9203/>
6. Пахлюк К. За веру, царя и отечество. Окончание истории о том, как героизм русских солдат и офицеров в годы Первой Мировой войны описывался в мемуарной литературе советского периода. Часть 2. /

- К. Пахлюк – [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.istpravda.ru/research/9204/>
7. Бочкарева М. Батальон смерти / М. Бочкарева – М.: Яуза, Эксмо, 2014. – 352 с.
8. Конкурс «Історія, що нас об'єднує» визначив 12 стипендіатів – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2014/12/5/146025/>
9. Кравков В. П. Великая война без ретуши: записки корпусного врача / В. П. Кравков – М.: Вече, 2014. – 416 с.

Л. М. Паращук

Д. ГЕЙДЕН ПРО ЛЮТНЕВУ РЕВОЛЮЦІЮ 1917 Р. ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

Значно вплинули на долю людства війни та революції ХХ ст. Його початок був ознаменований Першою світовою війною, котра стала рубежем між новою та новітньою історією, спричинила значні геополітичні перетворення, зміни в політичній системі низки країн – зникнення монархій та становлення національних республік внаслідок демократичних революцій тощо [6, с. 183]. З усіх держав, котрі брали участь у війні, Російська імперія зазнала найбільших втрат. Значно загострилось соціально-економічне становище країни, промисловість не справлялась з постачанням армії, перебої в роботі транспорту унеможливили стабільне постачання міст продовольством, стрімко падав життєвий рівень населення та зростало невдоволення тяготами війни [5, с. 232]. Сукупність цих чинників викликала загальне невдоволення населення політикою самодержавства та зростання антивоєнних настроїв, що стало однією з причин революційних подій лютого 1917 р.

Оскільки Лютнева революція 1917 р. є одним з наслідків Першої світової війни, важливим джерелом для вивчення цього періоду історії є спогади військових. До таких належать доволі інформативні мемуари Дмитра Федоровича Гейдена. Спогади графа Д. Гейдена про роки Першої світової війни було опубліковано в російському емігрантському «Военно-історичному віснику» у 1971-1973 рр. В українській історіографії вони не вивчалися.

Мета статті – проаналізувати спогади Д. Гейдена про Лютневу революцію і її наслідки.

Рід Д. Ф. Гейдена походить з Німеччини (Вестфалії), вперше згадується у ХІІ ст. До Росії родина приїхала 1795 р., де її представники почали служити російській короні [4, с. 209]. Військову кар'єру Дмитро Федорович обрав згідно з родинною традицією. Так, батько Д. Гейдена, Федір Логінович, в роки російсько-турецької війни виконував обов'язки військового міністра, а дід, Логін Петрович, був адміралом російського флоту, брав участь у Наварінській битві 1827 р. [4, с. 210].

Закінчивши навчання в Санкт-Петербурзькому університеті, Д. Ф. Гейден у 1884 р. почав службу в Гвардійській кінно-артилерійській бригаді. Згодом склав іспит на офіцерський чин у Михайлівському артилерійському училищі. У 1888-1891 рр. навчався в Миколаївській академії Генерального штабу. Служив в одній з частин Київського військового округу. Залишивши службу, Дмитро Федорович очолив вінницьке повітове дворянство. На початку Великої війни Д. Гейден повернувся до військової служби та обійняв посаду чергового генерала штабу 8-ї армії Південно-Західного фронту [8, с. 115].

Свої спогади про світову війну граф Д. Гейден розпочав з опису мобілізації до лав армії Російської імперії, котра розгорнулась 17 липня 1914 р. [1, с. 9]. Також в його спогадах містяться згадки про дислокацію підрозділів, військові дії у 1914-1915 рр. (наступ на Львів, бої під Перемишлем, відступ з Галичини), Брусилівський прорив 1916 р. та Лютневу революцію 1917 р., на подіях якої зупинимось детальніше.

Перебуваючи наприкінці листопада 1916 р. під час двохтижневої відпустки в Москві та Петрограді, Д. Ф. Гейден, мав можливість порівняти настрої на фронті та в тилу. За його словами, різниця була вражаючою. На фронті, так як і на початку світової війни, тривала напружена робота з метою забезпечити перемогу. В тилу ж були лише плітки про Штюрмера та Распутіна. Суспільство забувало про те, що триває війна і насамперед необхідно здобути перемогу. Революційні настрої зростали, проте ніхто не міг передбачити, що кінець так близько (на той момент залишалось близько трьох місяців до революції). Жорсткої критики суспільства зазнавала політика влади, а також імператриця, чий вплив на державні справи зростав. Крім того, неприємно вразив Дмитра Федоровича і той факт, що Петроградські запасні батальйони, котрі проводили навчання на всіх вулицях та переповнювали місто, втратили колишню дисциплінованість, якою так відрізнялась гвардія свого часу [3, с. 7].

Передднем революції стало вбивство в грудні 1916 р. фаворита царської сім'ї Г. Распутіна. Всі очікували звільнення імператриці від його згубного впливу. Проте, імператриця прислухалась до думки лише тих з міністрів та приближених осіб, котрих раніше підтримував Распутін і які тепер радили не рахуватись з суспільною думкою Росії. Таким чином, свій вплив зберегли міністр внутрішніх справ О. Протопопов, Петроградський митрополит Пітірім та ін. Саме тоді, на початку 1917 р., на фронт почали доходити чутки з Петрограду про підготовку нового дворцового перевороту, котрий мав на меті усунути імператрицю та відіслати її в монастир. Вважалося, що переворот готувався за підтримки лівих партій [3, с. 8].

Серед передумов революції 1917 р. Гейден виділяв вплив зовнішніх чинників. Він вважав, що загострення внутрішніх суперечностей в Російській імперії було вигідним німцям та англійцям. Перші прагнули вивести Росію з

війни, а других, зокрема, англійського прем'єр-міністра Д. Ллойд-Джорджа та англійського посла в Петербурзі Дж. М. Бьюкенена не влаштовував договір, укладений між Росією та Англією, в якому йшлося про отримання Петроградом після завершення війни проток Босфор і Дарданелли та Стамбулу, що зробило б її однією з наймогутніших держав. Англія не могла цього допустити, а тому в її інтересах було ослаблення Росії ще до переможного завершення війни. Англія домоглась свого, адже в результаті війни краху зазнала не лише її конкурентка за світову першість – Німеччина, а й Росія, котра в перспективі могла стати ще небезпечною [3, с. 9].

Інформація з столиці на фронт надходила з запізненням, а в останнім дні лютого 1917 р. не було отримано жодної телеграми зі Ставки та з Петрограду. Очевидним стало те, що в країні сталися події, які від фронтівиків приховувались. Ситуація стала зрозумілою опівночі 1 березня, коли в штаб надійшла шифрована телеграма, в якій йшлося про те, що потяг Миколи II було затримано на станції Дно та про зречення імператора від престолу. Д. Гейден стверджував: якби Микола II знав, які події супроводжуватимуть революцію, він би нізачо не відмовився від влади, і, маючи біля себе людину з сильною волею, зміг би не допустити початку громадянської війни. Після цього для Гейдена настало й інше розчарування: Михайло Олександрович, котрий мав стати наступником Миколи II, також відійшов від державних справ.

Наступного дня після зречення Михайла Олександровича відбулася присяга військових Тимчасовому уряду. Проте й тут виникли проблеми, так як в деяких частинах, зокрема запасних батальйонах, вже встигли присягнути на вірність імператору Михайлу Олександровичу. В результаті наступного дня ті ж частини давали присягу Тимчасовому уряду. В цей же час офіцерів не полишала думка про те, що диктатура Великого Князя могла б врятувати становище та відвернула б той розлад, якого через місяць зазнала російська армія [3, с. 9]. Хоча не всі поділяли цю думку. Зокрема, генерал О. Брусилов швидко пристосувався до нових обставин та підтримував революційні події, влаштовував зустрічі представникам робітничих та селянських депутатів, намагався їм догодити. Граф Д. Гейден писав про це так: «Імператор був дуже задоволений Брусиловим і наприкінці обіду привітав його генерал-ад'ютантом. Останній був на межі блаженства і поцілував Йому руку в надлишку щастя. Коли згадуєш потім, що ця ж людина через 2 роки після того зривала з себе аксельбанти, навішувала на себе червоні банти, проклинала царизм і запевняла усіх, що він завжди був революціонером, думаєш, яка нікчемна іноді людина, і стає її шкода» [2, с. 18]. Така поведінка Брусилова допомогла здобути прихильність О. Керенського, і, як наслідок, обійняти посаду Верховного головнокомандувача Збройних сил Росії.

У перші дні революції в армію надійшов сумнозвісний наказ № 1. Головним у ньому був третій пункт, згідно з яким в усіх політичних виступах

військові частини підпорядковувалися тепер не офіцерам, а своїм виборним комітетам і Раді. У наказі передбачалося, що всякого роду зброя передається під контроль солдатських комітетів [7]. До того ж, солдати зовсім звільнялись від віддання честі офіцерам, що, в перспективі, підривало авторитет командування. З ухваленням наказу № 1 в армії був порушений основоположний для будь-якої армії принцип єдиноначальства; в результаті відбулося різке падіння дисципліни і боєздатності російської армії, що в кінцевому підсумку сприяло її розвалу. Про це свідчить факт матеріальних вимог до штабу: солдати-депутати вимагали для себе добову плату в розмірі офіцерського забезпечення. В таких випадках Д. Гейден йшов їм назустріч, адже часом серед них перебували офіцери та службовці, а тому граф урівнював виплати за вищим окладом. Ця політика не була підтримана командувачем дивізії О. Каледіним, котрий не розумів, що на даному підґрунті можуть вибухнути масові виступи та дезорганізація військової частини, проте, з призначенням на місце Каледіна генерала Л. Корнілова, ситуація покращилася: задовольняючи всі матеріальні потреби солдатів-депутатів, йому вдавалось контролювати їх [3, с. 10].

Із падінням царизму, кадрові зміни відбулись і на місцях. Парадоксальним є те, що з службовцями вищого рангу, на думку Д. Гейдена, було легше знайти спільну мову, адже в них було почуття патріотизму, котре стояло на першому місці. Інші міркування мали службовці нижчих рангів: «Потім вже пішла дрібнота і люди безпринципові, які жадали лише влади ... Комісарів цих розвелось сила-силенна; в кожній роті, в кожному батальйоні, в кожному полку, в кожній дивізії, в кожному корпусі і нарешті в кожній армії, фронті і ставкою з'явилися свої комісари, які отримували однакову платню з особами, при яких перебували» [3, с.12].

Досить песимістичну картину стану армії подав Д. Гейден у своїх спогадах про події жовтня-листопада 1917 р. Прямуючи до Києва, графу довелось їхати в переповненому вагоні з солдатами, котрі повертались з фронту. Саме тут йому випала нагода побачити, на що перетворились солдати в тилу. Дмитро Федорович розповідав про те, що на офіцерів вже не звертали жодної уваги, честі не віддавали, як на фронті, штовхались, відчуваючи себе господарями: «Видно було, що звір зірвався з ланцюга, і, за три роки звикнувши до крові, говорив про вбивства як про речі звичайні і необхідні, як повітря, вода і їжа» [8, с.116].

Таким чином, згадуючи Лютневу революцію 1917 р. і повалення самодержавства в Росії, Д. Гейден негативно оцінював ці явища, вважав їх початком розвалу російської армії і передумовою поразки країни у війні. Зростання революційних настроїв, до котрих додавались невдачі на фронтах війни, неминуче тягнули за собою вибух нової революції. Мільйони солдатів-фронтовиків, котрі щодня бачили кров і смерть, легко піддавались революційній пропаганді і готові були піти на крайні заходи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гейден Д. Ф. Записки графа Д. Ф. Гейдена. 1914-1917 гг. / Д. Ф. Гейден // Военно-исторический вестник. - Париж, 1971. - №37 – 32 с.
2. Гейден Д. Ф. Записки графа Д. Ф. Гейдена. 1914-1917 гг. / Д. Ф. Гейден // Военно-исторический вестник. - Париж, 1971. - №39 - 36 с.
3. Гейден Д. Ф. Записки графа Д. Ф. Гейдена. 1914-1917 гг. / Д. Ф. Гейден // Военно-исторический вестник. - Париж, 1971. - №41. - 32 с.
4. Завальнюк К. В., Стецюк Т. В. Червоний смерч над Поділлям / К. В. Завальнюк, Т. В. Стецюк – Вінниця, 2008.-248 с.
5. История России / А. С. Орлов, В. А. Георгиев, Н. Г. Георгиева, Т. А. Сивохина. – М., 2006. - 528 с.
6. Історія сучасного світу: Соціально-політична історія XV-XX століть / ред. Ю. А. Горбань. – К., 2003. - 438 с.
7. Приказ № 1 Петроградского совета рабочих и солдатских депутатов. - [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://his95.narod.ru/doc15/d2.htm>
8. Пученков О. С. «Скоропадского я знал с малых лет»: Воспоминания графа Д. Ф. Гейдена / О. С. Пученков // Исторический архив: Научно-публикаторский журнал. – 2012. – № 2. – С.115 – 129.

Т. В. Піковська

ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ НАЦІЇ У 1914-1918 РР.

Перша світова війна стала новою сторінкою у національно-визвольному русі чехів і словаків. Вона в значній мірі сприяла остаточному формуванню ідеї створення спільної незалежної Чехословацької держави, а також створенню концепції єдиної політичної чехословацької нації («чехословакізму»).

Серед вітчизняних науковців проблема ідеї єдиної чехословацької нації розкрита в дослідженнях О. Кравчука [1], І. Шніцера [2], Ю. Юсип-Якимович [3]. Серед російських дослідників варто відзначити працю О. П. Серапіонові [4, 5]. Найбільш широко проблема витоків чехословацької ідеї представлена в працях чеських дослідників – Я. Ріхлік [6], Р. Квачек [7], Л. Цабада [8, 9], Я. Гослер [10], В. Олівова [11] та ін.

Створенню концепції чехословакізму, як і процесу утворення ЧСР, передувала багаторічна національно-визвольна боротьба чехів і словаків, в процесі якої відбувалась еволюція поглядів чеської і словацької еліти.

Концепція чехословакізму - один із варіантів вирішення чеського і словацького національного питання ще в Австро-Угорській монархії. Вперше ідея об'єднання Чехії і Словаччини була висловлена в концепції чехослованізму. Її автори К. Гавлічек-Боровський і Я. Коллар називали чехів і словаків частиною єдиного чехослов'янського племені [6, s. 25].

На основі цієї ідеї відомий чеський політик Ф. Палацький ще у жовтні 1848 р. оголосив програму федералізації Австро-Угорщини на етнічній основі. Згідно з нею чеські етнічні землі мали бути об'єднані із Словаччиною. Саме ця програма стала першою спробою об'єднати чеську і словацьку політичні програми [6, s. 26].

В 1896 р. в Празі було засноване товариство під назвою «Чесько-словацька єдність». З 1908 р. в моравському курортному містечку Лугачовиці проходили щорічні зустрічі чеської і словацької інтелігенції [12].

Необхідно зазначити що об'єднання чеської і словацької політичних програм значно ускладнювалось відмінностями чеського та словацького національно-визвольного рухів. Якщо чеські політики у своїх вимогах опирались на чеське історичне право, аргументуючи його тим, що чехи у минулому мали власну державу, то словацька політична програма не могла виходити із цього принципу, оскільки словаки ніколи власної державності не мали. Тому словацькі політики свої вимоги обґрунтовували природним правом [6, s.28].

Словаки в Угорщині перебували під впливом ідеї створення єдиної угорської політичної нації, реалізація якої вимагала повної денаціоналізації інших народів. Права словацького населення в Угорщині були значно обмеженими, чого не можна сказати про права чехів в австрійській частині імперії. Прошарок словацької інтелігенції був нечисельним, в значній мірі змідяризованим [8, s. 17]. Все це значно обмежувало державотворчі амбіції словацьких політиків. Їхні вимоги на цьому етапі обмежувалися вимогами покращення становища словаків у складі Угорщини [7, s. 721].

Зважаючи на важке становище словацького населення в Угорщині, в середовищі як словацьких так і чеських політиків поширювалась теза про відсутність майбутнього у словаків в Угорщині. Це сприяло поширенню серед словацьких політичних сил ідеї створення спільної держави із чехами [7, s. 721].

З цього приводу словацький політик Ф. Дурчанський в 1943 р. написав: «Чехословакізм є ніщо інше як наслідок словацької слабкості: деякі інтелектуали згодні були стати чехословакістами, тому що бачили невтішне становище словацького народу і не вірили в його власні сили. Вихід із ситуації вони бачили в об'єднанні з чехами» [14, s. 142].

Справді реальних обрисів проект чесько-словацького національного об'єднання набув лише в роки Першої світової війни. Саме війна в значній мірі сприяла остаточному формуванню ідеї створення спільної незалежної держави чехів і словаків. Вперше цю ідею озвучив майбутній президент Першої ЧСР Т. Г. Масарик у розмові з англійським істориком Р. Сетоном-Вотсоном. Т. Г. Масарик зазначив, що після поразки Німеччини у війні можливе утворення самостійного Чеського королівства у складі Богемії, Моравії і Сілезії в їх історичних кордонах і Словаччини [1, с. 22].

У 1915 р. в Парижі Т. Г. Масарик сформував Чеський Національний комітет, метою якого була розробка концепції майбутнього післявоєнного устрою Австро-Угорщини, а також визначення майбутнього статусу чеських та словацьких земель. В цьому ж році був створений Чеський Національний комітет у Празі на чолі з К. Крамаржем, який виконував функції координаційного центру чеських політичних сил [4, с. 65].

Загалом, контакти між чеськими та словацькими політиками в еміграції були значно інтенсивнішими, ніж на батьківщині. Саме чеські і словацькі політичні емігрантські кола відіграли значну роль в розвитку ідеї політичного об'єднання двох народів.

Лідери Чехословацького закордонного комітету в Парижі Т. Г. Масарик і Е. Бенеш вели активні переговори із Словацькою лігою в США, а також налагодили тісну співпрацю із словацьким політиком М. Р. Штефанеком.

Внаслідок цих переговорів 22 жовтня 1915 р. представники чеської і словацької еміграції підписали Клівлендську угоду. Згідно з нею Чехія і Словаччина після закінчення війни мали бути об'єднані в федеративну державу. При цьому Словаччині гарантувалася широка національна автономія, з власним сеймом, державною адміністрацією, культурною та фінансовою політикою [3, с. 142].

Результатом поширення ідеї чехословакізму на теренах Австро-Угорщини стало прийняття на скликаному 6 січня 1918 р. в Празі генеральному сеймі чеських депутатів рейхсрату і земських сеймів Богемського королівства, Моравського маркграфства і Сілезького воєводства так званої «Трикралової декларації». Вона закликала до реалізації права націй на самовизначення шляхом утворення незалежної чехословацької держави [10, s. 103]. У декларації відзначалось наступне: «Наша нація виступає за свою самостійність, спираючись на своє історичне державне право, переповнена палким бажанням у вільному змаганні з іншими вільними націями й у своїй суверенній державі, повноправній, демократичній, соціально справедливій і за рівності всього населення, в кордонах історичних земель і проживання свого і своєї словацької гілки, могла сприяти новому широкому розвитку людства, заснованому на свободі і братстві, визнаючи в цій державі національним меншинам повні, рівні, національні права» [10, s. 105].

У квітні 1918р. у Празі на зборах чеських громадських і культурних діячів була прийнята Національна присяга принципу незалежності. Травневі святкування п'ятдесятирічного ювілею чеського Національного театру перетворилися на грандіозну політичну маніфестацію, яка пройшла в Празі під націоналістичними гаслами [5, с. 81].

Підтвердження бажання словацьких політиків створити спільну державу з чехами відбулося на зборах у Ліптавському Микулаші 1 травня

1918 р. Головною політичною вимогою було надання права на самовизначення для «угорської гілки чехословацького племені». Провідна словацька політична сила цього періоду – Словацька національна партія (СНП) висловила за необхідність участі словаків в утворенні самостійної держави у складі Словаччини, Чехії, Моравії та Сілезії [10, s. 107].

Об'єднавчі процеси відбувались і у закордонному національно-визвольному русі. 30 травня 1918 р. в Пітсбурзі представники словацьких і чеських організацій (Словацька ліга, Чеське національне об'єднання і Союз чеських католиків) уклали угоду про схвалення політичної програми спрямованої на об'єднання чехів і словаків в самостійну державу [11, s. 82]. В Пітсбурзькій угоді відзначалось, що Словаччина матиме власну адміністрацію, сейм, суди, а словацька мова отримає статус державної. При цьому, угода містила пункт про те, що остаточно проблему організації чехословацької держави належить вирішити «вільним чехам і словакам та їх повноважним представникам» [6, s. 60].

Варто зазначити, що словацькі політики уявляли майбутній статус Словаччини як рівноправної учасниці федеративного союзу і лише за умов дотримання цієї вимоги погодились укласти союз із чехами.

На початку жовтня 1918 р. в Австро-Угорській монархії ще більше загострилась глибока економічна та політична криза, що сприяло реалізації політичних програм чеських та словацьких політиків. У ніч на 28 жовтня 1918 р. чеський політик А. Рашин, отримавши звістку про наближення військової капітуляції імперії, розробив проект першого закону чехословацької держави [5, с. 82].

28 жовтня 1918 р. Австро-Угорщина у відповідь на ноту В. Вільсона дала згоду на сепаратні мирні переговори та визнала право чехів і словаків на самостійність. Під впливом повідомлення про ці події в Празі розпочались масові маніфестації. Національний комітет в Празі виступив із офіційною заявою і проголосив незалежність Чехословаччини. У зверненні Національного комітету відзначалось «Народе чехословацький! Твій віковий сон здійснився. Чехословацька держава сьогодні поповнила ряди самостійних держав світу» [11, s. 86]. Це звернення підписали п'ять політиків, які увійшли в історію як «мужі 28 жовтня» - А. Швегла, А. Рашин, Ф. Соукуп, І. Стршибний, а також словацький політик В. Шробар. Ці ж політики підписали Закон «Про заснування самостійної Чехословацької держави», який юридично закріпив незалежність Чехословаччини [9, s. 20]. Відповідно до цього закону майбутню державну форму Чехословаччини повинні визначити Національні збори із погодженням з Чехословацькою Національною Радою в Парижі.

30 жовтня 1918 р., не знаючи про події в Празі, словацькі політики на зборах у Турчанському св. Мартині утворили Словацьку Національну раду, яка оголосила «Декларацію словацької нації» [9, s. 22]. Ця декларація, яка

отримала назву Мартинської (за місцем проведення зборів), стала основним документом, який проголосував розрив союзу із Угорщиною та санкціонував новий союз із чеським народом. Правом представництва словацького народу в Словаччині наділялась Словацька Національна рада, яка проголосила, що словацький народ є частиною єдиного чехословацького народу і має право на самовизначення на основі повної незалежності [9, s. 23].

Таким чином, Перша світова війна, яка спричинила розпад Австро-Угорської імперії, відіграла важливу роль у посиленні чеського і словацького національних рухів та розвитку ідеї чехословацької нації. Саме на основі цієї ідеї розпочався складний процес створення нової багатонаціональної держави. Концепція єдиної чехословацької нації викликала багато запитань і критики як серед сучасників так і серед дослідників нашого часу. Проте беззаперечним фактом є те, що словаки, які увійшли до складу Першої Чехословацької республіки здобули значно більше можливостей для свого економічного і національно-культурного розвитку ніж мали у складі Австро-Угорської монархії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- 1 Кравчук О. М. Національна політика Чехословацької республіки. 1918-1929 рр. / О. М. Кравчук – Вінниця, 2007. – 248с.
2. Шніцер І. О. Наростання словацького автономістського руху в Чехословаччині в 20 ст. / І. О. Шніцер // Науковий вісник Ужгородського національного університету . Серія «Історія». – Випуск 6. – 2002. – С. 76 -81.
3. Юсип-Якимович Ю. В. Історія Словаччини / Ю. В. Юсип-Якимович - Ужгород, 2009. - 288 с.
4. Серапионова Е. П. Чехи и словаки в огне Первой мировой войны / Е. П. Серапионова // Чехия и Словакия в XX в.: Очерки истории в 2 кн. – М.: Наука, 2005. –Кн.1. – 2005. - С.44-78.
5. Серапионова Е. П. Последний год войны и образование Чехословацкой республики / Е. П. Серапионова //Чехия и Словакия в XX в.: Очерки истории в 2 кн. – М.: Наука, 2005. – Кн. 1. – 2005.- С.78-94.
6. Rychlik J. Češi a Slovači ve 20 století. Česko-slovenské vztahy 1914-1945 / J. Rychlik - Bratislava,1997 – 360s.
7. Kvaček R. Ke vzniku československa / R. Kvaček // Český časopis historicky - 1998. –číslo 4. –S. 717 – 735.
8. Cabada L. Český stranický systém ve 20. Století / L. Cabada, D. Šanc - Plzeň 2005. – 283 s.
9. Cabada L. Politický system České republiky. Historie a současnost / L. Cabada, K. Vodička - Praha,2003. – 374 s.
10. Hosler.J. Politický system českých zemi 1828-1989 / J. Hosler, V. Hloušek, S. Balik – Praha, 2007. –180 s.
11. Olivová V. Dějny první republiky / V.Olivová - Praha, 2000. – 356 s.

12. Шимов Я. Чехи и словаки: непростой «брак» и тихий «развод» / Я. Шимов – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.radio.cz/ru/rubrika/progulki/chexi-i-slovaki-neprosto-j-brak-itixij-razvod> (дата звернения: 24.09.2011)
13. Durčanský F. Pohl'ad na slovensku politicku minulost / F. Durčanský - Bratislava, 1943. – 253 s.

И. М. Порочкина

СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЕ ТОЛСТОВСТВО 1917 ГОДА

29 мая 1917 года в Александринском театре состоялись бурные политические дебаты в формате модного тогда митинга-концерта. Его организатором был Всероссийский Союз военных летчиков. Среди множества выступлений прозвучал голос только что прибывшего в столицу российской империи лидера чешского и словацкого национально-освободительного движения Томаша Гаррига Масарика, будущего президента тогда еще несуществующей Чехословакии .

В своей речи Масарик указал на значение пацифистских идей, снижавших по его мнению боевой дух российской армии и возделывавших почву для успеха требования большевиков немедленно прекратить войну и заключить мир с Австро-Венгрией и Германией без аннексий и контрибуций. Для народов Австро-Венгрии, боровшихся за государственную самостоятельность и возлагавших все свои надежды на победу стран Антанты над Габсбургской монархией, это было бы смертельным исходом.

Предтечей пацифистских лозунгов Масарик назвал Л. Н. Толстого, который, как говорил политик, не делал различия между войной справедливой и войной несправедливой. Восхищаясь художественными произведениями Толстого, его нравственно-этическими принципами, лежавшими в основе его творений и посещая русского писателя всякий раз, когда доводилось бывать в России (1887, 1888, 1910), Масарик не соглашался с толстовской идеей «непротivления злу насилieм». Встречаясь с писателем, он всегда деликатно полемизировал с ним по этому вопросу. Об этом сам Масарик вспоминал в некрологе по случаю смерти Толстого так: «Основное место в наших дискуссиях занимала проблема непротivления злу насилieм. Речь шла о конкретных молодых людях, отказавшихся от исполнения воинской повинности. Разумеется, касались мы и войны с ее ужасами. Я утверждал, что гуманизм не запрещает нам в крайних случаях защищаться с оружием в руках, но предписывает тому, кто защищается, ограничиться обороной и не прибегать к новому насилieу. Гуманизм не признает мести. Я допускал, что руководствоваться этим правилом нелегко, но оно более справедливо, чем толстовское непротivление злу. Толстой видел в этом компромисс и называл меня любителем компромиссов» [1].

В своей пламенной речи в Александрийском театре Масарик заявил: «Я всей душой предан идеалам гуманизма, высокой нравственности. Я пацифист, я стремлюсь к достижению прочного мира и никогда не призывал к вражде – национальной или любой другой...». Однако, говорил докладчик, существуют разные побудительные причины вооруженной борьбы. В качестве классического примера несправедливого и справедливого применения силы Масарик привел два ветхозаветных сюжета. «Каин убил своего брата Авеля, Давид убил Голиафа. Каин – убийца, но убийца ли Давид? Ни один здравомыслящий человек утверждать этого не станет, ибо велико различие между злодейским убийством и защитой». И далее следовала мысль, которая красной нитью пройдет через десятки выступлений Масарика в России: «Нравственный долг русской армии защищать Россию и Европу, сражаясь бок о бок с союзниками. Лозунги о сепаратном мире ошибочны и лишены нравственной основы... они вредны хотя бы потому, что продлевают войну. Только победа над германо-австрийским империализмом заставит его согласиться с мирной и демократической реорганизацией Европы» [2].

Это, по сообщениям печати, потрясшее русскую общественность обращение Масарика к митингующим в просторах театра было опубликовано 1 июня в кадетской газете «Речь» под заголовком «Социалистическое толстовство» и было названо редакцией сенсационным.

Задумавшись над оценкой выступления чешского политика как «сенсационного». Российские стратеги Первой мировой главную причину разложения русской армии видели в большевистской пропаганде, в призывах большевиков не подчиняться приказам офицеров на фронтах. Масарик же утверждал, что, помимо прочего, большую роль в боевых поражениях русской армии имело распространение еще перед войной пацифистских течений, укоренившихся в сознании различных российских сословий. Многолетнее изучение социальной, философской, политической жизни России - за четыре года до этого вышел в свет его труд «Россия и Европа» (на немецком языке, Иена, 1913), - привело Масарика к выводу о глубоком проникновении антивоенных настроений в широкие народные массы задолго до начала мировой войны.

Пацифизм принимал в России разные формы, имел различные обоснования, в зависимости от того, какие группировки за ним стояли. Но вне всякого сомнения наиболее страстное отрицание всякого зла, в том числе полное отрицание войны, даже как единственно возможного средства борьбы со злом, мы находим в произведениях Л. Н. Толстого. Его антивоенные призывы были слышны по всей России и далеко за ее пределами: им внимали пацифисты всей Европы. Яркий пример влияния антивоенной проповеди Толстого – судьба словака Альберта Шкарвана, отказавшегося исполнять обязанности военного врача в Австро-Венгерской армии и вынужденного

стать эмигрантом, дабы избежать расправы над ним австрийской военной прокуратуры. С великим почтением к Толстому – миротворцу относилась борец европейского движения за мир австрийская писательница, первая женщина - лауреат Нобелевской премии мира Берта фон Зутнер, переписывавшаяся с великим русским пацифистом. Что уж говорить о России, где произведения Толстого читали все слои населения и где пацифизм толстовского типа – всякое насилие есть зло, а следовательно и армия и государство, принуждающие к насилию, - суть инструменты зла и потому неподчинение им – благо - глубоко вошел в сознание народа. Так что Масарик был абсолютно прав, когда в своем выступлении из всех имен назвал именно имя Толстого. Почему же это так удивило русскую публику? Попробуем сделать некоторые предположения по этому поводу.

Во многих работах новейшего времени, посвященных обстановке в тылу в период 1-й мировой войны, справедливо говорится о вспыхнувшем после объявления Германией войны России чувстве патриотизма и оскорбленного национального достоинства, заставлявшего немедленно отправляться добровольцами в действующую армию, идти работать медсестрами в наспех создаваемых госпиталях, собирать пожертвования для фронта. А также громить немецкие лавки, германские консульские учреждения и в первую очередь Германское посольство в Санкт-Петербурге, в первые же дни войны переименованного в Петроград. А как же пацифизм? О нем как бы начисто забыли. Следовательно, Масарик ошибался и напоминание о пацифизме было неправомерным?

Однако, патриотический угар в русском обществе длился недолго. С течением времени, когда низкая боеспособность русской армии становилась все очевиднее, когда на фронтах одерживалось меньше побед, чем терпелось поражений, когда госпитали были забиты ранеными и покалеченными людьми и этот кровоточащий поток не уменьшался, началось протрезвление. Часть интеллигенции вернулась на позиции пацифизма, некоторые с них вообще не сходили (З. Гиппиус, М. Волошин, многие врачи, учителя). Масарик уловил этот спад активного сопротивления, ощутил опасность распространения подобных настроений в армии и заявил об этом прямо и открыто, приведя в смятение мыслящие умы.

Тогда считалось, что армию разлагают большевистские агитаторы. Кстати, советская историография так же утверждала, что поворот в войне произошел исключительно благодаря успешной большевистской пропаганде. Масарик пришел к иным выводам – в неразберихе тех месяцев, в смятении и неопределенности, в котором пребывало русское общество, пережившее к тому же февральскую революцию, свержение царизма, он услышал в пораженческих настроениях злоеющее эхо толстовского непротивленчества. И Масарик, всю жизнь преклонявшийся перед гением русского писателя, считавший, что усвоение художественных и нравственных заветов Толстого

пойдет чехам только на пользу, с горечью констатировал разрушительное воздействие идеологии позднего Толстого на состояние русской армии и окрестил это состояние русского общества «социалистическим толстовством».

Насколько прав был Масарик в своих оценках? Будет логичным допустить, что этот мудрый чешский политик, социолог, философ, избранный почетным профессором Петербургского университета в 1916 г. увидел происходящее в России объективнее и точнее. Вспомним слова выдающегося российского политика П. Н. Милокова по поводу уже упомянутой книги Масарика «Россия и Европа»: «Он показывает нам наши собственные проблемы» [3].

Может, недаром говорят, что со стороны виднее?

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Масарик Томаш Гарриг In memoriam. В кн.: Ясная Поляна: Известные страницы. «росток». СПб., 2013. С.35.
2. Масарик Т. Г. Социалистическое толстовство // «Речь». СПб. 1 июня 1917 г.
3. Милоков П. Н. Масарик – историк русской интеллигенции // Ежегодник Общества братьев Чапек. 2006. «Глобус». СПб. 2007. С. 71.

В. А. Тучинський

«БЕССАРАБСЬКЕ ПИТАННЯ» У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ

Перша світова війна як трагічна подія планетарного значення призвела до значних змін територіально-державного устрою багатьох європейських країн. Цікаво та динамічно ці події відбувалися навколо території Бессарабії. На завершальному етапі війни та у перші повоєнні роки більшовицька Росія та Румунія вели запеклу дипломатичну боротьбу за територію між Дністром та Прутом, однак долю спірної території вирішили впливові держави Антанти – Франція, Великобританія та США.

Лише після того коли всі спроби повернути територію Бессарабії закінчились невдало, партійно-державне керівництво СРСР вирішило діяти іншими засобами – шляхом утворення на лівобережжі Дністра Молдавської Автономної Республіки.

Проблема Бессарабії у міжнародних відносинах вказаного періоду мало привертала увагу істориків. Окремі аспекти радянсько-румунських відносин досліджував В. Виноградов [1]. В Україні цю проблему вивчав В. Лисенко [2]. У його наукових розвідках з позиції радянської історіографії дано загальну характеристику радянсько-румунських взаємин у контексті передумов створення Молдавської Автономної Республіки. Із істориків

Республіки Молдови відзначимо дослідження С. Брисякіна та М. Ситника [3]. Окремі проблеми утворення МАРСР вивчаються істориками самопроголошеної Придністровської Молдавської Республіки [4; 5]. Однак взаємини між СРСР і Румунією розглядаються ними з відверто антирумунських позицій.

Автор публікації ставить за мету дослідити відносини більшовицької влади Росії і Румунії та вплив на них політики провідних європейських держав, щодо територіальної належності Бессарабії протягом 1917-1924 рр.

Територія між Дністром та Прутом була приєднана до Російської імперії 1812 р. у відповідності до рішення Бухарестського миру. Після перемоги Лютневої революції 1917 р., в Бессарабії активізувався рух за проголошення її незалежності. Значний вплив на розвиток ситуації у краї мали події в Україні. З іншого боку на політичні процеси в Бессарабії активно впливала Румунія. Прагнучи створити незалежну молдавську державу, політичні сили національного спрямування скликали в середині жовтня 1917 р. військово-молдавський з'їзд, який 21 жовтня проголосив автономію Бессарабії в складі Росії та створив вищий законодавчий орган краю «Сфатул Церій» (Крайова Рада). Найбільшу кількість місць в Раді отримала Молдавська національна партія. Більшовицький переворот 24-25 жовтня 1917 р. призвів до активного втручання у політичні процеси на території колишньої Російської імперії впливових держав Європи.

Вже в кінці листопада 1917 р. в Парижі на секретному засіданні Верховної ради Антанти було прийнято перше офіційне рішення про організацію військової інтервенції в Росію [6, с. 37]. 10 грудня 1917 р. голова ради міністрів Франції Ж. Клемансо та військовий міністр Великобританії Д. Мілнер підписали договір про розподіл сфер впливу в Росії. У відповідності із домовленістю до англійської зони відійшли Кавказ, Вірменія та Грузія, до французької - Україна, Бессарабія та Крим. В агентурному донесенні французької військової місії в Яссах, де в той час перебував королівський двір та уряд Румунії, відомому під назвою «Франція та Україна» підкреслювалось, що в боротьбі з більшовицькою владою Франція та її союзники будуть активно використовувати отамана Каледіна, Центральну Раду та «Сфатул Церій» [7, с. 11].

Існують свідчення того, що керівники Антанти спочатку планували створити Бессарабську державу на чолі із командуючим Румунським фронтом російським генералом Щербачовим, проте він відмовився очолити таке державне утворення, і лише тоді Бессарабію було віддано до зони інтересів Румунії [3, с. 37-38].

А тим часом «Сфатул Церій», опинившись перед більшовицькою загрозою, розглядала питання про запрошення військ Румунії на територію Бессарабії. 20 грудня 1917 р. на закритому засіданні Ради було схвалено рішення звернутися за допомогою до румунської армії. Голова ради

генеральних директорів Бессарабії П. Ерхан, директор зовнішніх справ І. Пеліван, та директор внутрішніх справ В. Крісті 23 грудня звернулися в Ясси з проханням про військову допомогу [8, с. 18-19]. Після цього румунське командування розпочало підготовку до введення військ на території Бессарабії.

Проте, румунські війська переходили р. Прут ще до офіційного запрошення. Так в середині грудня 1917 р. румуни захопили містечко Леово та кілька прикордонних сіл, розправившись із більшовиками – членами Леовської ради. Народний комісар іноземних справ більшовицької Росії нотою протесту від 16 грудня 1917 р. вимагав від румунського уряду припинити провокації на кордоні та звільнити арештованих більшовиків [9, с. 256].

Однак напади румунських військ на територію Бессарабії продовжувалися. За таких умов 31 грудня 1917 р. Голова Раднаркому РРФСР В. Ленін направив ще одну ноту румунському уряду, де зокрема зазначалось: «Рада Народних Комісарів вимагає від Румунського уряду звільнення арештованих, покарання тих хто чинив арешти та беззаконня, а також гарантій, що подібні дії не повторяться. Відсутність відповіді на нашу вимогу протягом 24 годин буде розглядатися нами як повний розрив, і ми будемо здійснювати військові міри, аж до найрішучіших» [10, с. 190-191].

Того ж дня більшовицький уряд арештував увесь склад румунського посольства та румунської військової місії в Петрограді, що було грубим порушенням норм міжнародного права. Наступного дня, 1 січня 1918 р., дипломатичний корпус, акредитований у Петрограді, в повному складі відвідав Голову Ради Народних Комісарів РРФСР В. Леніна і висловив протест з приводу арешту румунського дипломата Діаманті.

За таких умов уряд Румунії після консультації з Антантою, 4 січня 1918 р. прийняв рішення про окупацію Бессарабії, а вже 7 січня румунська армія отримала наказ перейти р. Прут. Варто відзначити, що знявши війська з австро-німецького фронту, Румунія заручилась згодою німецького командування про те, що воно не розпочне активних бойових дій на фронті. Таким чином, обидва військові союзи - Антанта та Четвертний союз спільно виступили проти більшовицької Росії. Командувач румунською армією генерал Презан у зверненні, опублікованому молдавською, румунською та російською мовами заявив, що його війська вступили у Бессарабію на запрошення її уряду. Там зокрема зазначалось: «Оголошую для всіх, що румунське військо не бажає нічого іншого, як лише установа порядку та спокою, який воно несе, і дає можливість зміцнити вашу автономію і вашу свободу. Румунське військо не образить жодного мешканця якої б національності та віросповідання він не був. Негайно після встановлення порядку і спокою воїни – румуни повернуться додому» [11, с. 84]. Таку саму заяву зробила і «Сфатул Церій» в особливій декларації, що була опублікована

в газеті «Свободная Бессарабия». «Румунські війська, - говорилося у декларації, мають своєю метою лише охорону залізничних доріг та хлібних запасів для фронту, всі слухи про те, що вони прийшли для завоювання нашої країни і встановлення тут своєї влади не правдиві і розповсюджуються ворогами нашої республіки» [7, с. 58]. До таких заяв приєдналися і керівники Антанти. Від імені цієї військово - політичної організації французький представник Сент-Олер в офіційній декларації заявив: «Введення румунських військ є виключно військовою операцією що має ціллію нормальне функціонування тилу російсько-румунського фронту» [12, с. 92]. Однак, у 1920 р. виступаючи у парламенті румунський міністр іноземних справ Т. Іонеску відверто визнав, що всі ці декларації та заяви були обманом. «Ми прийшли у Бессарабію не для того, щоб забезпечити постачання фронту, а для того, щоб там залишитися» [12, с. 94].

Ще відвертіше з приводу перебування румунських військ в Бессарабії висловився в березні 1942 р. на засіданні Ради міністрів Румунії фашистський диктатор І. Антонеску. Згадуючи про придушення Хотинського повстання в січні 1919 р. він заявив: «В 1919 р. ми ледве не втратили Бессарабію з вини генерала Давидоглу, який знищив 7 сіл і замордував велику кількість людей. Відомо, що з цієї причини мирна конференція в Парижі зайнялася переглядом Бессарабського питання, щоб не дати нам Бессарабію» [4, с. 112].

Але повернемося до подій початку 1918 р. 13 січня більшовицький уряд розірвав дипломатичні відносини з Румунією. У постанові Ради Народних Комісарів РРФСР вказувалось: «Всі дипломатичні відносини з Румунією припиняються. Золотий фонд Румунії, що зберігається у Москві оголошується недоторканим для румунської олігархії» [10, с. 213].

В кінці лютого 1918 р. Червона армія в результаті успішного наступу на Півдні форсувала р. Дністер і перенесла бойові дії на територію Бессарабії. Румунська сторона після консультації з Антантою погодилася розпочати мирні переговори. Вони були успішними і вже 5 березня 1918 р. в Яссах, а 9 березня в Одесі обидві сторони окремо підписали «Російсько-Румунську угоду про звільнення Румунією Бессарабії». В договорі зокрема вказувалось, що Румунія зобов'язується звільнити Бессарабію протягом двох місяців. Угода вирішувала всі питання пов'язані із повернення Бессарабії до Росії, а саме: евакуацію румунських військ, обмін полоненими та створення міжнародної комісії для врегулювання спірних проблем [10, с. 49]. Цей договір мав для більшовицької Росії велике значення не лише тому, що повертав Бессарабію до Росії, а був другим після Брест-Литовського мирного договору, де радянську Росію було визнано суверенною державою.

Проте, румунський уряд підтримуваний Антантою одночасно вів переговори про сепаратний мир з Німеччиною та Австро-Угорщиною. 5 березня 1918 р. в той самий день, коли румунська сторона підписала договір з Росією, Румунія підписала Буфтеанський сепаратний мирний договір, який

передбачав зобов'язання румунської сторони пропустити австро-німецькі війська через Бессарабію на Одесу для боротьби з більшовицькою владою в Україні, а також визнання де-факто анексію Бессарабії Румунією [1, с. 163]. Скориставшись походом австро-німецьких військ та відступом більшовицької армії, румунський уряд відмовився виконувати домовленість з радянською Росією. Таким чином, Бессарабія виявилася розмінною монетою у грі великих держав. Більшовицька Росія нотою народного комісара іноземних справ Г. Чичеріна оголосила приєднання Бессарабії до Румунії викликом РРФСР та порушенням угоди між Росією та Румунією.

На початку 1919 р. більшовики зробили ще одну рішучу спробу повернути Бессарабію. Цього разу вони діяли за іншим сценарієм. До Дністра були стягнуті значні сили, а із бессарабських біженців було сформовано стрілецьку дивізію. В Одесі більшовицька влада створила Тимчасовий робітничо-селянський уряд Бессарабії на чолі із І. Криворуковим. 1 травня 1919 р. уряди РРФСР та УРСР надіслали румунському керівництву радіограму з вимогою негайної евакуації румунських військ з Бессарабії. Наступного дня, 2 травня, уряд більшовицької Росії надіслав у Бухарест новий ультиматум про виведення військ. Маніфестом 9 травня 1919 р. Бессарабія проголошувалась Радянською Соціалістичною Республікою. «Сфатул Церій» оголошувалась поваленою, а її рішення визнавались не законними [13, с. 104].

В середині травня 1919 р. частини Червоної армії форсувавши Дністер південніше Тирасполя, почали бойові дії на правобережжі, туди ж переїхав і Тимчасовий уряд Бессарабії. Однак, в кінці травня обстановка на Півдні України різко ускладнилась. Армія Денікіна, захопивши великий плацдарм, розпочала наступ на Москву. В тилу більшовицького Південного фронту розпочав повстання отаман Григор'єв. Більшовицький наступ на Бессарабію було припинено, а Тимчасовий уряд розпущено. Так закінчилась ще одна спроба силою зброї приєднати Бессарабію до РРФСР.

Остаточна доля Бессарабії була вирішена на Паризькій мирній конференції у 1919 р. Міністр іноземних справ Румунії К. Братіану у своїй промові на конференції 1 лютого 1919 р. назвав Бессарабію та Буковину територіями, які бажала приєднати Румунія. Він дав зрозуміти, що збереження цього краю за Румунією потрібно розглядати, як боротьбу проти поширення більшовизму в Європі [14, с. 112-113]. Протест українського радянського уряду від 7 лютого 1919 р. голові Паризької мирної конференції Ж. Клемансо у зв'язку із промовою К. Братіану було залишено поза увагою. 3 травня 1920 р. напередодні радянсько-польської війни, керівники урядів Франції, Великобританії та Італії прийняли рішення про визнання Бессарабії територією Румунії. Вже після завершення Паризької конференції, 28 жовтня 1920 р. було підписано «Бессарабський протокол», за яким край остаточно було передано до складу Румунії [14, с. 142]. Більшовицьке керівництво,

дівнавшись про підписання протоколу, виступило з рішучим протестом і заявило про його невизнання.

Навесні 1921 р. радянська Росія знову запропонувала румунському уряду розпочати мирні переговори по врегулюванню двосторонніх відносин. Вони відбулися з 22 вересня по 25 жовтня 1921 р. у Варшаві, однак закінчились безрезультатно. Представник РРФСР, заступник народного комісара іноземних справ Л. Карахан наполягав на розгляді проблеми Бессарабії, представник Румунії Фалаліті вимагав розгляду питання фінансових претензій до Росії. Свою участь у Московській конференції по скороченню озброєнь, що відбулась в грудні 1922 р. румунський уряд намагався обумовити визнанням радянською Росією приєднання Бессарабії до Румунії. Однак, більшовицький уряд знову заявив, що стоїть на позиціях невизнання анексії своєї території. Протягом шести років, з 1918 по 1924 рр., він чотирнадцять раз офіційно заявляв про це [15, с. 26].

Після утворення СРСР активізувався рух за утворення Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки, яка повинна була включати територію лівобережного Придністров'я та Бессарабії. Переговорний процес з Румунією значно активізувався, однак ситуація на кордоні, який проходив по р. Дністер, залишалась вкрай напруженою, частими були артилерійські обстріли, що здійснювали збройні сили обох держав. В середині серпня 1923 р. в Тирасполі було скликано конференцію радянських та румунських представників для вирішення конфлікту на кордоні. Її робота тривала аж до грудня 1923 р., обидві сторони не бажали йти на компроміс. Делегація СРСР вимагала негайно передати територію між Дністром і Прутом Радянському Союзу, Румунія добивалась підписання угоди про визнання р. Дністер кордоном між двома державами.

Питання про повернення Бессарабії Радянському Союзу делегація СРСР поставила і на Віденській радянсько-румунській конференції, що відбувалась з 27 березня по 2 квітня 1924 р. Радянська делегація запропонувала Румунії провести плебісцит щодо майбутнього Бессарабії, однак румунська делегація рішуче відкинула таку пропозицію.

Під час проведення Віденської конференції загострилася боротьба між прихильниками та противниками створення Молдавської Республіки серед вищого партійно-державного керівництва СРСР. В записі Г. Чичеріна на ім'я В. Молотова, зокрема зазначалось: «Створення МРСР в даний момент є передчасним, бо може викликати загарбницькі прагнення румунських шовіністів. Виявлення такої кількості молдаван, тобто румун, на українській території, посилить позиції румун в суперечках по питанню Бессарабії» [8, с. 78].

Побоювання досвідченого дипломата не були даремними. Виступаючи у парламенті з приводу утворення Автономної Республіки, прем'єр-міністр Румунії К. Братіану повідомив, що створенням МАРСР Радянський уряд

зробив можливими ті територіальні претензії Румунії, про які вона до цих пір і не мріяла. Він, зокрема, заявив: «Я не хочу зупинятися зараз на тих намірах та прорахунках, за яких така республіка була створена. Я хочу розглянути це питання з більш загальної точки зору. Ми не повинні хвилюватися, а навпаки можемо лише радіти, що сусідня держава визнала те, що в наших територіальних претензіях ми не пішли так далеко, як потрібно було піти» [3, с. 95].

Тоді ж румунська газета «Лупта» повідомляла: «Військові кола отримали інформацію, що одночасно із проголошенням Молдавської Республіки не виключається можливість того, що румунські села Задністров'я, не задоволені більшовицьким режимом готові заявити, що вони на боці Румунії» [7, с. 187].

Остаточне рішення про утворення МАРСР було прийнято на III сесії ВУЦВК 12 жовтня 1924 р. При утворенні Автономної Республіки їй відверто відводилась пропагандистська роль з метою приєднання Бессарабії до СРСР. Ця ідея була головною в політичній діяльності керівництва республіки. Повернення Бессарабії шляхом збройних походів і повстань, що організовувались раніше, стало не можливим, а тому утворення Республіки розглядалось як засіб впливу на внутрішню ситуацію в Бессарабії.

Одразу після утворення Молдавської Автономної Республіки, її Ревком в Декларації до робітників і селян заявив: «В час завершення роботи по державному оформленню нашої республіки ми пам'ятаємо, що стогнуть під гнітом румунських бояр наші брати, робітники і селяни Бессарабії. Нехай для них в їх боротьбі за визволення МАРСР стане дороговказом: не збройним втручанням зовні, а революційним натиском з середини, трудящі Бессарабії здобудуть свободу. І в цьому вони отримають братню підтримку трудящих Автономної Республіки і можливість повного об'єднання з своїми братами з лівого боку Дністра» [4, с. 201].

І лише на початку 30-х рр. зміна геополітичної ситуації в Європі, взаємне визнання СРСР та Румунії відклали вирішення «Бессарабського питання» на подальшу перспективу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградов В. Н. Румыния в годы Первой мировой войны / В. Н. Виноградов - М., 1969.
2. Лисенко В. Г. Утворення і розвиток Молдавської АРСР у складі УРСР (1924-1940 рр.) / В. Г. Лисенко // Український історичний журнал. - 1974.- № 9. - С.48-62.
3. Брысякин С., Сытник М. Торжество исторической справедливости. 1918 и 1940 годы в судьбах молдавского народа / С. Брысякин, М. Сытник - Кишинев, 1969.
4. История Приднестровской Молдавской Республики. В 2-х т. - Тирасполь, 1996.-Т. 1.

5. Бомешко Б. Образование Молдавской АССР / Б. Бомешко // Ежегодный исторический альманах Приднестровья. - Тирасполь, 1998. - № 2. - С.14-23.
6. Репида А. Образование Молдавской АССР / А. Репида - Кишинев, 1974.
7. Бессарабский вопрос и образование Приднестровской Молдавской республики. Сборник официальных документов. - Тирасполь, 1993.
8. Начало большого пути. Сборник документов и материалов к 40-летию образования Молдавской ССР и создания Компартии Молдавии. - Кишинев, 1964.
9. Борьба за власть Советов в Молдавии (март 1917-март 1918 гг). Сборник документов и материалов. - Кишинев, 1957.
10. Документы внешней политики СССР. - М., 1957. - Т. 1.
11. Левензон Ф. Молдавская советская государственность и Бессарабский вопрос / Ф. Левензон - Кишинев, 1974.
12. Сенкевич В. М., Ройтман Н. Д. Преступная роль американских и англо-французских империалистов в организации антисоветской интервенции в Бессарабии / В. М. Сенкевич, Н. Д. Ройтман // Ученые записки Кишиневского государственного университета. - Т. XII. - Кишинев, 1963. - С.89-96.
13. Борьба трудящихся Молдавии против интервентов и внутренней контрреволюции в 1917-1920 гг. - Кишинев, 1968.
14. Международная поддержка борьбы трудящихся Бессарабии за воссоединение с Советской Родиной (1918-1940 гг.). - Кишинев, 1970.
15. Язькова А. А. Румыния накануне Второй мировой войны (1934-1939 гг.) / А. А. Язькова - М., 1963.

І. О. Шніцер

СЛОВАЦЬКЕ ПИТАННЯ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Перша світова війна стала не тільки одним з найбільш широкомасштабних збройних конфліктів в історії людства, але й драматично змінила політичну карту Європи. За підсумками війни, яку сучасники називали Великою, а дехто й «війною шістьох імператорів», розпалися Австро-Угорщина та Османська імперія, Німецька імперія стала Веймарською республікою, а на руїнах Російської імперії, після громадянської війни, виник Союз Радянських Соціалістичних Республік. На карті Європи знову або вперше з'явилися Польща, Фінляндія, Угорщина, Чехословаччина, Литва, Естонія, Латвія та Королівство сербів, хорватів і словенців.

Перша світова війна вплинула на історичний розвиток багатьох європейських народів, у тому числі й словаків, які через послідовну політику мадяризації перебували на початку XX ст. майже на межі зникнення [16, с. 346]. Багаторічний прем'єр-міністр Угорщини граф І. Тіса не раз заявляв, що «ніякого словацького народу не існує», і державна політика Будапешта

повністю керувалася цими словами. Було ліквідовано середню освіту словацькою мовою, під заборону опинилися культурні й просвітницькі організації. Кількість освічених і не змодернізованих словаків не перевищувала кількох тисяч чоловік, а до угорського парламенту, як правило, обиралися лише кілька депутатів-словаків.

Початок Першої світової війни буквально приголомшив словацьких політичних і громадських діячів. На словах вони були змушені виразити своє лояльне ставлення до імперії, але водночас офіційно оголосили про свою політичну пасивність. Це було зроблено для того, аби відкрито не підтримувати військові цілі Австро-Угорщини і при цьому уникнути переслідувань з боку влади. У результаті, й до того не надто активне політичне життя на словацьких землях 1914 – 1917 рр. фактично завмерло. Стан справ на фронтах і події за кордоном обговорювалися лише на приватних зустрічах в будинках активістів національного руху та наближених до них осіб.

За таких обставин, відбулася активізація закордонного словацького національно-визвольного руху. Його представники перебували під сильним впливом поглядів Т. Г. Масарика, який виступав за союз чехів і словаків у складі чехословацької держави. У меморандумі «Незалежна Богемія», який був направлений урядом держав Антанти в травні 1915 р., він відзначав, що після поразки Німеччини у війні може бути створено демократичне і конституційне Чеське королівство, яке в своїх історичних кордонах мало бути об'єднане з етнічно словацькими районами Угорщини [13, s. 251]. Вимогу приєднання Словаччини до Чеського королівства політик аргументував природним правом [15, s. 723], оскільки «словаки є чехами, які використовують своє наріччя як літературну мову» [13, s. 266]. Т. Г. Масарик вважав, що союз чехів і словаків має національну основу, оскільки виходив з переконання, що чехи й словаки є однією нацією «смути менших і малих народів» [5, s. 82]. Зважаючи на це, «чехи мають історичне право на самостійність чеських земель... Крім того, мають природне та історичне право на приєднання Словаччини, брутально пригніченої угорцями...» [5, s. 149-150]. Акцентуючи увагу на політичному союзі етнічно близьких народів – чехів і словаків, Т. Г. Масарик завжди підкреслював державотворче розуміння «чехословацької нації».

Відзначимо, що ідея співробітництва словаків з чехами не була новою на словацьких землях, оскільки ще на початку ХХ ст. її взяли на озброєння місцеві ліберальні й демократичні діячі. Найбільш послідовно ідею чесько-словацького співробітництва відстоювали словацькі соціал-демократи та члени Чехословацької соціал-демократичної партії. Під їх впливом вона стала популярною серед решти словацьких політичних і громадських діячів. Поступово чесько-словацьке співробітництво отримало новий зміст, який виявився не тільки формою ідеологічного захисту перед обличчям

мадяризації, але й одним із засобів боротьби за зміцнення словацької національної самосвідомості. Ідея чесько-словацького співробітництва становила значну частину програми, так званих «гласистів» – ліберальної групи, яка відстоювала інтереси словацької міської буржуазії та виступала проти великого угорського капіталу [8, с. 209].

Яскравим виразником ідеалів та прагнення до співробітництва з чехами у словаків був А. Штефаник. Його виступи і статті в друці, зробили помітний вплив на розвиток чесько-словацьких відносин. Словацьке питання він розумів, як складову частину вирішення чеського питання в Габсбурзькій монархії. Політик вимагав, щоб чеські політичні партії піддали перегляду свою державно-правову програму, в яку, на його думку, слід було б включити вимоги про зближення словаків і чехів, аж до їх злиття в єдине племінне ціле. А. Штефаник наполягав, щоб чеські лідери, як найсерйозніше обґрунтували необхідність культурної, економічної та політичної співпраці чехів і словаків. Крім того, він вважав необхідним провести ревізію, в такому ж дусі й словацької національної програми, яка не задовольняла його в цілому ряді положень. А. Штефаник вважав об'єднання чехів і словаків в єдине культурне, економічне і політичне ціле найкращим варіантом вирішення словацького питання [7, с. 183].

У роки Першої світової війни про свою підтримку «чехословацької програми» Т. Г. Масарика першими заявили учасники закордонного словацького національно-визвольного руху. Представники Словацької ліги 22 жовтня 1915 р. підписали Клівлендську угоду, у тексті якої говорилося про «об'єднання чеського і словацького народу в федеративному союзі держав з повною народною автономією Словаччини, з власним сеймом, з власним державним управлінням, з повним правом використання словацької мови, власним фінансовим і політичним управлінням, з словацькою державною мовою» [2, с. 445]. Таким чином, саме Клівлендська угода ознаменувала об'єднання зусиль чеського і словацького національно-визвольних рухів по створенню чехословацької держави, як союзу двох рівноправних партнерів.

Координатором закордонного національно-визвольного руху чехів і словаків виступала Чехословацька національна рада (далі ЧСНР) в Парижі. Словацьку сторону в цій структурі представляв М. Р. Штефаник, який керував формуванням з військовополонених, перебіжчиків і волонтерів добровільних легіонів, які мали постати в Франції, Італії й Росії та включитися у бойові дії проти центральних держав. ЧСНР також активно займалася лобіюванням чехословацької програми Т. Г. Масарика у владних коридорах країн Антанти.

Цікаво, що вже в рамках руху опору між чеськими і словацькими учасниками виникли проблеми навколо визначення становища словацьких земель у майбутній спільній державі. Серед словаків існували побоювання

чеської політичної, економічної та культурно-мовної гегемонії. З метою врегулювання цієї проблеми в 1918 р. було підписано Піттсбурзьку угоду. Вона передбачала, що словаки у спільній з чехами державі отримають власну адміністрацію, сейм та незалежні від Праги суди, а словацька мова стане «офіційною мовою у школах, установах та в суспільному житті краю взагалі» [4, s. 485]. Іншими словами, ця угода гарантувала словакам автономію у майбутній державі, яка, на жаль, так і не була реалізована у Першій Чехословацькій республіці.

Перебіг війни 1914 – 1918 рр. прискорив процеси національної ідентифікації словаків та підштовхнув їх лідерів до перегляду ідейно-політичних концепцій вирішення словацького питання. Вони відмовилися від ще довоєнної вимоги автономії словацьких земель у складі Угорщини та підтримали програму Т. Г. Масарика по утворенню спільної держави з чеським народом. Першою заявкою вітчизняного національно-визвольного руху на входження словацьких земель до складу спільної з чехами держави була першотравнева резолюція 1918 р. з Ліптовського Св. Мікулаша, складена В. Шробаром. У ній проголошувалось право словаків на самовизначення, а самих словаків було названо «угорською гілкою чехословацького племені» [146, s. 220]. Дана резолюція отримала широкий відгук в чеській і закордонній пресі, адже фактично це був перший публічний «голос зі Словаччини» на підтримку ідеї чехословацької держави.

Сам В. Шробар за Мікулашську акцію був інтернований до середини жовтня у в'язницю. Однак це не зупинило розгортання на словацьких землях руху підтримки чехословацької програми Т. Г. Масарика. 24 травня 1918 р. ідею створення спільної держави чехів і словаків підтримала таємна рада Словацької національної партії. А. Глінка, один з провідних словацьких політиків, тоді публічно заявив: «Нам необхідно остаточно вирішити, з ким підемо далі – з угорцями чи з чехами. Не оминаймо це питання, скажімо відкрито, що ми за чехословацьку орієнтацію. Тисячолітній шлюб з угорцями не вдався – мусимо розійтись» [12, s. 63].

Таким чином, на заключному етапі Першої світової війни ідея чехословацької держави стала домінуючою у словацькому політичному середовищі. І якщо чеські політики вбачали у чехословацькій програмі Т. Г. Масарика можливість відродити чеську державу у новій, «удосконаленій» формі, яка включатиме словацькі землі, словацькі політики розглядали чехо-словацьку державу як союз двох рівноправних партнерів. В ідеї «чехословакізму» словацькі політики вбачали не тільки можливість реалізації «права на самовизначення» словацького народу, але й ефективний засіб його порятунку від повної втрати національної самоідентифікації. Зважаючи на це, 30 жовтня 1918 р. на зборах Словацької національної ради у Турчанському Святому Мартині було прийнято декларацію словацького народу, яка проголосила словаків частиною «чехословацької нації» в

культурному, мовному й історичному аспектах та висунула вимогу «необмеженого права на самовизначення на основі цілковитої незалежності» [3, s. 513-514]. Мартинська декларація стала головним документом, який заявляв про розрив союзу словаків з Угорщиною та санкціонував новий союз з чеським народом.

З державно-правової точки зору, Мартинська декларація 1918 р. була швидше емоційним проявом радості, ніж серйозною політичною програмою, яка чітко визначала умови співжиття двох народів в одній державі. У тексті документу не згадувалися ні національна емансипація словаків, ні територіальні та політичні умови їхнього буття. Таким чином, перший і найважливіший політичний крок словаків у новій державі представляв собою підтримку концепції «чехословакізму» у вигляді словацького «внеску» в нову державу, а входження словаків до нової державності здійснювалось через свого роду «напівдержавність» [9, с. 13]. Те, що з самого початку існування Чехословаччини до уваги не приймалися природні права словаків, сформульовані чеськими та словацькими співвітчизниками в Клівлендській та Піттсбурзькій угодах, і що віддавалася перевага концепції єдиної «чехословацької» нації», безсумнівно вело до деформації національної ідентичності словаків. А це, у свою чергу, досить швидко привело до формування однієї з найбільших внутрішньополітичних проблем першої Чехословацької республіки – словацького автономістського руху на чолі з А. Глінкою. Виразником і головним репрезентантом автономістських вимог на словацьких землях стала людова партія.

Безкомпромісна позиція празької влади, спрямована на побудову унітарної держави, привела до швидкої активізації діяльності словацьких автономістів. У них навіть з'являється думка про необхідність винесення словацького питання на міжнародну арену. Вперше дану ідею було озвучено у відкритому листі А. Глінки до прем'єр-міністра Чехословацької республіки В. Тусара від 22 серпня 1919 р. У ньому зазначалося, що Словацька людова партія, прагнучи домогтися впровадження автономії, гарантованої словакам Піттсбурзькою угодою, змушена звернутися по допомогу до світової громадськості [10, с. 119].

Словацька делегація на чолі з А. Глінкою наприкінці серпня 1919 р. таємно, без погодження з празькою владою, вирушила до Парижу, де планувала взяти участь в обговоренні чехословацького питання на повоєнній мирній конференції. До столиці Франції члени делегації прибули 19 вересня 1919 р. Із собою вони привезли спеціально підготовлений меморандум «За мир в Центральній Європі», автором якого був Ф. Єглічка. Текст меморандуму складався з кількох частин. У його першій частині говорилося про те, які великі надії та сподівання покладали словаки на закінчення Першої світової війни, та яке розчарування їх чекало, коли по її завершенні вони опинилися під новою чеською владою, яка не виконала жодного пункту

Пітсбурзької угоди. Меморандум містив докору країнам-переможцям за те, що при державно-правовому впорядкуванні Чехо-Словаччини вони забули гарантувати словакам політичне самоврядування, подібне до того, яке отримала Підкарпатська Русь. Учасники делегації зверталися до країн-учасниць мирної конференції з проханням негайно вирішити дане питання. На думку автора документу, найсправедливішим рішенням було проведення на словацьких землях плебісциту під наглядом союзних держав. Саме його результати й мали засвідчити справжню волю місцевого населення: залишатися Словаччині у складі республіки чи ні? [1].

Діяльність членів словацької делегації в Парижі була головним чином спрямована на налагодження контактів із членами Найвищої ради та дипломатами тих країн, які до неї не входили. Однак усі їх зусилля виявилися марними. Представники американської, британської та французької делегацій відмовилися прийняти меморандум словаків. Більше того, один із членів американської делегації повідомив, що рішення з чехословацького питання вже прийнято, й учасники конференції не мають наміру його змінювати. Таким чином, поїздка словацької делегації на Паризьку мирну конференцію була безрезультатною та жодним чином не зашкодила планам празької влади. Чеським політикам вдалося задовольнити більшість своїх територіальних домагань. Кордони Чехословацької республіки визначили Версальський (28 червня 1919 р.), Сен-Жерменський (10 вересня 1919 р.) та Тріанонський (4 червня 1920 р.) договори між державами-переможцями з Німеччиною, Австрією та Угорщиною. Остаточню їх затвердив у серпні 1920 р. в Севрі договір між великими державами, з одного боку, і Польщею, Румунією, Чехословаччиною та Югославією – з іншого. У результаті Чехословацька республіка включала Чехію, Моравію, частину Сілезії, Словаччину та Підкарпатську Русь.

Після підписання мирних договорів на території чехословацької держави проживали 6,8 млн. чехів, 2 млн. словаків, 3,1 млн. німців, 745 тис. угорців, 461 тис. українців і 28,2 тис. представників інших національностей. Чехословаччина являла собою багатонаціональну державою, більш ніж третину населення якої становили національні меншини. За таких обставин, зростала роль офіційної ідеології, яка заперечувала факт існування самостійного словацького народу та визнавала тільки «єдиний чехословацький народ». У такий спосіб празька влада намагалася забезпечити чехам більшість у новоутвореній державі. Уже згідно з переписом 1921 р. до чехословацької народностіголосилося 65,5 % населення республіки, тоді як до німецької 23,4 %, угорської 5,6 %, української 3,5 % тощо [11, s. 31].

Офіційна ідеологія «чехословакізму» базувалася на тезі, що чехи та словаки творять єдиний політичний народ. Празька влада пильно стежила за тим, аби жоден політик чи партія своєю діяльністю не зашкодили

проповідуваній офіційною ідеологією єдності. Саме тому спробу А. Глінки винести словацьке питання на міжнародну арену влада розцінила як державну зраду та віддала наказ про арешт політика.

Варто зазначити, що сама спроба винесення словацького питання на міжнародну арену була не належним чином підготовлена, а участь у цій акції Ф. Єглічки компрометувала як саму делегацію на чолі з А. Глінкою, так й ідею автономії Словаччини в цілому. Адже на час роботи Паризької мирної конференції Ф. Єглічка вже активно працював на угорські урядові кола, які були зацікавлені у збереженні контролю над словацькими землями та займали ворожу позицію щодо чехословацької держави. Недарма підготовлений ним меморандум відповідав насамперед інтересам Будапешта у питанні проведення на словацьких землях плебісциту щодо їх подальшого перебування у складі Чехословаччини. Це, у свою чергу, дало підстави В. Шробару в Національних зборах заявити, що «автономія як гасло є сигналом для опозиції на Словаччині, а як програма – засобом на відторгнення Словаччини від чеських земель» [6, s. 75].

Разом з тим, праязкій владі було вигідно ідентифікувати словацький автономістський рух з угорськими ревізіоністськими силами, оскільки така позиція давала їй можливість ігнорувати легітимні вимоги словацьких національно-політичних кіл та звинувачувати їх у співпраці з ворогами республіки. Подібна модель взаємин центральної влади і словацьких автономістів зберігалася впродовж усього існування першої Чехословацької республіки та стояла на заваді остаточному вирішенню словацького питання, ще більше загострюючи чесько-словацькі суперечності в державі.

Отже, Перша світова війна стала важливим етапом в історії словацького народу. Вона прискорила процеси національної ідентифікації словаків та підштовхнула їх політиків до перегляду ідейно-політичних концепцій вирішення словацького питання. Вибір був зроблений на користь чехословацької програми Т. Г. Масарика, яка передбачала створення по завершенні війни спільної держави чехів і словаків. Мартинська декларація від 30 жовтня 1918 р. офіційно зафіксувала розрив союзу словаків з Угорщиною та санкціонувала новий союз з чеським народом.

Входження словацьких земель до складу Чехословацької республіки стало кроком вперед у історичному розвитку словацького народу, адже усього за двадцять років її існування він зумів не тільки політично й соціально сформуватися, набути державницької свідомості, але й створити власні політичні, громадські та освітньо-культурні організації. При цьому Чехословацька республіка остаточно не вирішувала усіх національних завдань, що стояли перед словаками, оскільки офіційна ідеологія молодої держави не визнавала їх за окремий народ, а центристський курс праязкої влади не враховував політичних, економічних, культурних та релігійних особливостей розвитку краю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Slovenský národní archiv. – Fond V. Šrobar. – Inv. č. 601. – Kr. 8.
2. Clelandská dohoda 22 októbra r. 1915 // Dokumenty slovenskej narodnej identity a štatnosti. – Bratislava, 1998. – Zv. I. – S. 445 – 447.
3. Martinska deklarácia // Dokumenty slovenskej narodnej identity a štatnosti. – Bratislava, 1998. – Zv. I. – S. 513 – 514.
4. Pittsburska dohoda 30 mája r. 1918 // Dokumenty slovenskej narodnej identity a štatnosti. – Bratislava, 1998. – Zv. I. – S. 485 – 487.
5. Masaryk T. G. Nova Evropa. Stanovisko slovasnske / T. G. Masaryk – Brno: Doplněk, 1994. – 193 s.
6. Sidor K. Slovenska politika na pode pražského snemu. 1918–1938 / K. Sidor – Bratislava: Andrej, 1943. – 386 s.
7. Исламов Т. М. Политическая борьба в Венгрии накануне первой мировой войны 1906 – 1914 гг. / Т. М. Исламов – М.: Наука, 1972. – 392 с.
8. Ненашева З. С. Идеино-политическая борьба в Чехии и Словакии в начале XX в. Чехи, словаки и неославизм. 1898 – 1914 / З. С. Ненашева – М.: Наука, 1984. – 240 с.
9. Хмел Р. Словацкий вопрос в 20-м веке // Опыт демократических преобразований в Словакии / Р. Хмел – Братислава: Институт общественных проблем, 2007. – С. 9 – 23.
10. Шніцер І. Поїздка А.Глінки на Паризьку мирну конференцію в 1919 р. / І. Шніцер // Карпатика. – Випуск 18. Історія, політологія, культура: минуле і сучасне. – Ужгород: УжНУ, 2002. – С. 117–126.
11. Dejiny Slovenska V (1918–1945) / Vedecky redaktor Cambel S. – Bratislava: SAV, 1985. – 612 s.
12. Dušan J. Slováci do štátu Česko-Slovensko a Andrej Hlinka / J. Dušan // Andrej Hlinka a jeho miesto v slovenských dejinách. – Bratislava: Davel, 1991. – S. 57 – 67.
13. Galandauer J. Vznik Československe republiky 1918. Programý, proektý, perspektivý / J. Galandauer – Praha, 1988. – 348 s.
14. Hronský M., Pekník M. Martinská deklarácia. Cesta slovenskej politiky k vzniku Česko-Slovenska / M. Hronský, M. Pekník–Bratislava: VEDA, 2008. – 384 s.
15. Kvaček R. Ke vzniku Československa / R. Kvaček // Český časopis historický. – 1998. – Číslo 4. – S. 723.
16. Matula P. Česke stredoškolske profesori na Slovensku v rokoch 1918/1919 / P. Matula // Stredoeuropske narody na križovatkách novodobých dejín 1848–1918. – Prešov-Bratislava-Wien: Universum, 1999. – S. 346–352.

КОЛОНІЇ КРАЇН ЗАХОДУ У СВІТОВІЙ ВІЙНІ 1914-1918 РР.

У вивченні історії Першої світової війни увага істориків, переважно, зосереджена на європейських фронтах військового конфлікту. Однак, події 1914-1918 рр. змінили життя не лише європейських, але й азійських, африканських і південноамериканських народів. Вони теж були залучені до військових баталій, займалися забезпеченням провідних армій світу. В першу чергу, це було зумовлено їх колоніальною залежністю.

Метою даної статті є аналіз становища азійських і африканських колоній країн Заходу під час Першої світової війни.

Зазначена тема, порівняно з вивченням подій, які відбувались в той час в Європі, досліджена недостатньо, хоча окремі її аспекти розкрито в працях Л. Васильєва [1], Б. Л. Гарта [2], М. Павловича [3], М. Покровського [4], В. Готліба [5], Д. Кігана [6], Г. Уеллса [7]. Українська історіографія представлена в періодичних виданнях публікаціями Т. Михайлова [8], С. Трояна [9], О. Гісема і О. Мартинюка [10] та ін.

Насамперед військові дії торкнулися колоніальних володінь країн Заходу. З одного боку їх учасниками були німецькі війська, які намагались спочатку розширити свої колоніальні володіння, а згодом захищалися, та союзницькі війська Антанти. В основі останніх були представники Великобританії та Франції. Бої точилися на території Південно-Західної і Східної Африки. Першою, в серпні 1914 р. французами та британцями була підкорена німецька колонія Того. З початку 1915 р. почався активний наступ союзницьких військ на Південно-Західну Африку та Камерун. Протягом року ці території були звільнені від німецьких військ [11, с. 168].

Значнішим був опір німців в Східній Африці. Німецька армія, якою командував Летов-Форбек, була нечисленною, але керівництво здійснювалось майстерно. На боці останньої були краща акліматизація в екваторіальному кліматі і пристосованість до дій на бездоріжжі, гористій і вкритій непрохідними лісами і чагарниками місцевості. Від Дар-ес-Салама на узбережжі до озера Танганьїка, через центр колонії пролягала єдина залізниця. В 1916 р., відтіснивши німців і оволодівши гірським проходом Каліманджаро, англійські війська під командуванням Смутса рушили до цієї залізниці, яка знаходилась за 300 миль, а загін під командуванням Ван Девентера рухався в обхід, щоб перерізати залізницю в середині країни. Летов-Форбек завадив цьому маневру, зосередивши свої сили проти Ван Девентера. Однак, наступ Смутса змусив поспішно відтягнути німецькі війська назад, дозволивши Ван Девентеру відрізати залізницю. Летов-Форбек зміг уникнути оточення і у вересні відступив у гори Улугуру, на півдні. На початку 1917 р. Смутс повернувся до Англії і Ван Девентер керував останніми операціями самостійно. Німецьким військам за допомогою вдалих

маневрів вдалось уникнути оточення і перейти кордон Португальської Африки. Звідси вони продовжував вести партизанську війну, що тривала протягом 1918 р., до загального перемир'я [2, с. 174].

У січні 1915 р. Японія почала окупацію територій в Шаньдуні, захоплених Німеччиною в 1898 р. Німці були зайняті подіями на європейських фронтах, тому японським військам вдалось закріпитись на китайській території і поставити перед Китаєм свої вимоги. Згодом на Вашингтонській конференції 1921-1922 рр. було вирішено, що Японія повинна повернути Китаю захоплені нею території [1, с. 127].

За рахунок колоній суттєво поповнювалися армії провідних країн світу. Кількість солдат неєвропейського походження сягала до 30 %. Якщо взяти до уваги, що чисельність британської армії у Франції складала до 1 200 000 осіб, французької армії – до 2 600 000, то це означало суттєве залучення колоніального людського ресурсу [2, с. 169].

З місцевого населення бельгійського Конго було створено збройні сили і поліцейські загони «Форс публік», які відіграли свою роль в роки війни і, зокрема, дозволили бельгійцям анексувати густозаселені Руанду і Урунді, що були частиною німецької Східної Африки [1, с. 56]. Участь десятків тисяч арабо-алжирців (поряд з алжирцями-французами) у бойових діях спричинила зростання розвитку національної самосвідомості в післявоєнні роки. Збільшився прошарок арабо-алжирських інтелігентів, які отримали освіту в Європі [6, с. 56].

Протягом війни загальна експлуатація колоній не послаблювалась і в економічному плані. З метою отримання надприбутків, європейський капітал посилено працював у віддалених землях. Так, в Індонезії за вказаний період суттєво зріс показник видобутку олова, нафти і виробництва каучука. Поряд з цим, чималу роль в економіці країни став відігравати і впливовий прошарок китайців-хуацяо, які тримали у своїх руках значну частку торгівлі, засновували дрібні і середні промислові підприємства, банківські контори. Частка ж національної індонезійської буржуазії була незначною і зростала дуже повільно - цим голландська Індія істотно відрізнялася від англійської [1, с. 24].

Ситуація змінювалась із відкриттям в Індонезії шкіл, коледжів, університетів, заснуванням газет, журналів і виданням книги, зокрема малайською мовою. У 1916 р. і 1917 р. з'їзд Союзу ісламу, найбільш масової на той час організації в Індонезії, проголосив себе Національним конгресом, поставив вимогу колоніальній адміністрації звільнення від її опіки. Голландці в 1918 р. створили Народну раду, що складалась з призначених і обраних членів, європейців і індонезійців, і мала право втрутатись в бюджет країни [5, с. 107].

Світова війна загострила відносини Британської Індії з метрополією. На початку війни індійська верхівка, сподіваючись зміцнити свої економічні

позиції, розширити політичні права, підтримала англійський уряд. Національний конгрес і Мусульманська ліга закликали індійців вступати до англійської армії. Загальне число індійців у війську, перевищувало 1,5 млн. осіб. Індійці воювали далеко за межами своєї батьківщини й мали великі втрати.

Політика Великої Британії перетворила Індію в джерело забезпечення військових потреб. Країна поставляла на близькосхідні фронти продовольство, обмундирування, зброю й навіть рейки для будівництва стратегічних доріг. Продовольство й технічну сировину англійці скуповували за дуже низькими цінами. Англійська влада підвищила податки і у примусовому порядку поширювали серед населення облігації військових позик.

Водночас, національний індійський капітал зміцнював свої позиції, металургійні заводи «Тата» збільшили виробництво металу на 30 %, бавовняна продукція зросла на 39 %. Таке промислове піднесення було досягнуто завдяки посиленню експлуатації робітників. Робочий день був подовжений до 14-15 годин, у той же час реальна заробітна плата знижувалась у зв'язку із зростанням цін.

Побоюючись зростання національно-визвольного руху, англійська влада розпочала в країні військово-поліцейський терор. За законом 1915 р. «Про оборону Індії» правоохоронці отримали необмежені повноваження. Тисячі індійців були ув'язнені або заслані на острови. Незважаючи на військовий стан, в 1915-1916 рр. відбулися виступи робітників і селян. Терористичні організації здійснювали спроби підняти збройні повстання. У Пенджабі діяла підпільна революційна організація «Гадр». Часто повставали солдати [11, с. 230].

Водночас, в Індії набувають популярності ідеї М. К. Ганді, який став відомий своєю діяльністю в Південній Африці, де активно захищав інтереси індійських емігрантів. Англійському уряду все важче було утримувати Індію в покірності старими методами. У серпні 1917 р. було опубліковано декларацію із обіцянкою надати Індії конституцію за зразком британських домініонів. Цей документ слугував заспокоєнню індійських активістів. Після війни Індія мала свого представника при Лізі Націй, якого призначала Британія, тоді як Канада, Австралія, Південна Африка і Нова Зеландія самі визначались із кандидатурою представника [7, с. 91].

На острові Цейлон, що теж належав Великій Британії, під час війни діяла Законодавча рада. До неї стали обирати більше місцевих жителів. Розгортався рух по започаткуванню політичної партії – Цейлонського національного конгресу.

Важливою колонією для Великої Британії була Бірма, що почала виокремлюватись від Британської Індії. У роки Першої світової війни вона перетворилась на центр забезпечення стратегічних матеріалів (третина

світового видобутку вольфраму, свинцю, олова, срібла) та рису. Національно-визвольний рух у Бірмі орієнтувався на індійські зразки. Так, парламентський закон, що надав індійцям право на співучасть в адміністративному управлінні на рівні виборних Законодавчих зборів, викликав у Бірмі рух за надання таких же прав. Саме відмова задовольнити цю вимогу була безпосереднім приводом для створення в країні масової політичної організації – Генеральної ради бірманських асоціацій, до якої увійшли існуючі організації, переважно буддійського напрямку. У її діяльності використовувався досвід антиколоніальної боротьби індійців (кампанії громадянської непокори, бойкоти, мітинги і демонстрації) [1, с. 29].

На початку XX ст. Малайя в більшій мірі, ніж інші колонії, була інтегрована у світове господарство. Частка добутого тут олова, різко збільшилася зусиллями англійців, які захопили велику кількість рудників і довгі роки становила чи не половину всього світового видобутку. Ще більше значення набуло виробництво каучуку, у постачанні якого Малайя стала майже монополістом. Англійці не тільки вкладали чимало коштів у олов'яні рудники й каучукові плантації, але й дбали про забезпечення своїх промислів достатньою кількістю робочої сили. Для цього у Малайю ввозилися переселенці і законтрактовані робітники з Китаю та Індії. Результатом були не тільки помітні зміни в етнічному складі до того мало заселеній Малайї, а й національно-релігійна розрізненість, що перешкоджала консолідації населення. Тому тут антиколоніальна боротьба, на відміну від інших країн регіону, розвивалась повільніше [1, с. 31].

Перша світова війна надала значний імпульс подальшому розвитку економіки колоніального Індокитаю. Розширювалося плантаційне господарство (каучук, кава, чай), розвивалася гірничодобувна промисловість і швидко збільшувалася чисельність робітників. З'явилася обробна промисловість, виникали перші національні банки. За національне визволення в той час боролась Спілка оновлення В'єтнаму. Вона відстоювала радикальні методи і мала на меті насильницьке повалення влади та проголошення незалежності країни на чолі з напівмонархом-напівпрезидентом. Була ще одна течія, яка уособлювалась із особою Фан Тю Чіна, який робив акцент на просвітництві, знайомство з національною і європейською культурою [1, с. 35].

По іншому відбувався розвивалися африканські колонії. У Південній Африці за законом 1913 р. корінне населення було обмежене в правах: їм заборонялося купувати землю за межами резерватів, вони могли володіти ділянками орендованої землі лише за умови відпрацювань на землях господаря. Була запроваджена система перепусток, які засвідчували право африканців перебувати за межами резерватів. Працювати можна було лише гірниками і чорноробочими робітниками, всю кваліфіковану роботу виконували європейці. З 1912 р. права чорношкірого населення боронив

Африканський національний конгрес. Його учасникам доводилось боротись із обмеженнями корінного населення в користуванні житлом, транспортом, лікарнями, парками і тощо.

Під час війни продовжувалося активне освоєння південноафриканських покладів міді, будувалися залізниці, копальні, поруч створювалися плантації бавовни, цукрової тростини, тютюну, арахісу, вирощувалися рис і кукурудза. Отримана сировина експортувалась, а промисловий розвиток відбувався дуже повільно.

Колонізація Мозамбіку португальцями на початку XX ст. полягала у створенні плантаційного господарства для вирощування цукрової тростини, бавовни, масовій контрактації африканців для роботи на плантаціях та шахтах Трансваалю. Після поразки Німеччини у світовій війні до португальським володінь приєднали частину німецької Східної Африки. Економічно відстала Португалія не була в змозі налагодити господарство і необхідну для цього інфраструктуру. Тому в Мозамбік став проникати англійський та американський капітал, що інтегрувало економіку цієї колонії у світове господарство [10, с. 13].

На правобережжі нижньої течії Конго, розташовувалася зона впливу Франції з центром у форті Браззавіль. Тут займалися плантаційним господарством, вирощували каву, какао, цукрову тростину, виробляли пальмову олію, будували дороги та промислові підприємства.

Одним із центрів англійської адміністрації в Африці була Сьєра-Леоне. З початку XX ст. тут розпочали добування хромової руди, заліза та алмазів. Будувалися дороги і порти, формувалось міське населення та інтелігенція. Водночас Гамбія, розташована поруч із Сьєра-Леоне, була країною монокультурною, де вирощували арахіс. Золотий Берег спеціалізувався на вирощенні какао-бобів, яке досягнуло суттєвих обсягів і вивело цю колонію на провідне місце в світі [8, с. 19].

У 1900-1914 рр. Велика Британія вела військову кампанію проти хасанських еміратів в центрі континенту. Суттєву роль у визначенні переможця відіграла поява на озброєнні у європейців кулеметів «Максим». Згодом ці події назвуть – «Боротьба емірів проти «Максимів». Після перемоги, в 1914 р. англійці заснували «Колонію і протекторат Нігерія». Система колоніального управління англійськими володіннями в Африці була розроблена перш за все для еміратів і прилеглих до них на півдні територій Північної Нігерії. Йдеться про так зване непряме управління, яке полягало у збереженні існуючої тубільної адміністрації з її традиційними інститутами і вождями. Офіційно прийнята англійцями для управління Північної Нігерією, ця система потім була запроваджена в Південній Нігерії (1916 р.).

Французькі колонії в Африці – Сенегал, Західний і Центральний Судан були бідними на ресурси і населення. Придатними для господарювання були лише прибережні території, які спеціалізувались на монокультурах: Сенегал–

арахіс, Дагомея и Берег Слонової Кістки – продукти оливкової пальми, Гвінея – сік гевеї, каучуку. У привілейовану становищі знаходився Сенегал, частина корінного населення якого мала громадянські права [3, с. 256].

За договором 1912 р. Марокко потрапив під французький протекторат, за винятком невеликої зони, яка підпорядковувалась Іспанії, і міжнародного порту Танжер. Під час війни відбувався швидкий промисловий розвиток та експлуатація природних ресурсів країни: добувалися і експортувалися фосфорити, метали (марганець, мідь, свинець, цинк, кобальт, залізо), вирощувалися цитрусові, заготовлювалася пробкова кора. Французькі компанії вкладали в промислове освоєння Марокко великі капітали, будували залізниці, розвивали енергетику і торгівлю. До мільйона гектарів родючої землі було передано колоністам-фермерам, які застосовували найману працю [1, с. 63].

В Алжирі і Тунісі велика частина населення з допомогою французів відходили від традиційних структур і норм життя. Їм протистояли групи, які відстоювали непохитність норм ісламу.

У 1916 р. за Францією було визнано право отримати мандат на Сирію і Ліван [4, с.48]. Сирія при владі французів була спочатку розділена на ряд напівавтономних держав, підлеглих французькому верховному комісару в Бейруті, який був і главою Лівану. Вся економічна і фінансова влада, включаючи право емісії в обох зонах, належала спочатку Банку Сирії та Лівану, у діяльності якого був відчутний вплив Франції.

Розвиток колоній під час Першої світової війни було неоднаковим. Найбільш спільною їх рисою був антиколоніальний рух, який мав певні досягнення. Окрім внеску у події Першої світової війни, мешканці колоній намагалися покращити не лише становище метрополії, а й життя у своїх країнах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Васильев Л. История Востока / Л. Васильев – М., 2003. – Т. 2. – 495 с.
2. Всемирная история в 24 т. Т. 19. Первая мировая война / А. Н. Бадак и др. – Минск, 1999. — 512 с.
3. Гарт Б. Л. Правда о Первой мировой / Б. Л. Гарт – М., 2010. - 480 с.
4. Гісем О. Головні риси світового розвитку в 1914-1933 рр. Перша світова війна / О. Гісем // Історія в школі. – 2003. – № 8. – С. 12-26.
5. Готлиб В. В. Тайная дипломатия во время Первой мировой войны / В. В. Готлиб – М., 1960. - 600 с.
7. Киган Д. Первая мировая война / Д. Киган – М., 2002. - 576 с.
8. Павлович М. П. Мировая война 1914-1918 и грядущие войны / М. П. Павлович – М., 2012. - 344 с.
9. Покровский М. Н. Империалистическая война. 1915-1930 / М. Н. Покровский – М., 2010. - 344 с.
10. Троян С. Перша світова війна та її наслідки / С. Троян // Історія України. –

2011. – Травень, № 19. – С. 3-8.

11. Уэллс Г. Международная катастрофа 1914 г. и ее последствия / Г. Уэллс – М., 1923. – 128 с.

М.М. Кравець

НАСТУП СОЮЗНИКІВ НА ЗАХІДНОМУ ФРОНТІ ВОСЕНИ 1918 Р. У МЕМУАРАХ МАРШАЛА Ф. ФОША

Перша світова війна належала до найбільш кривавих воєн, які знала історія людства.

Станом на 11 листопада 1918 р. армія союзників налічувала 6 477 600 чоловік, а німецька – 3 527 000 осіб.

Очевидною була перевага союзників і в техніці. Вони мали 6 800 літаків, 2000 танків, 178000 автомобілів, а німці – відповідно 1 700, 45, 40 000. Проте союзники тільки в 1918 р. втратили майже 2 000 000 солдатів та офіцерів, а німці – лише 1 600 000.

Про першу світову війну написано багато праць. Значним є внесок у її висвітлення мемуаристів. Обмежившись розглядом спогадів Фердинанда Фоша про Західний фронт [1], який відіграв важливу роль. Тут відбувалися великі бойові операції.

Фош – видатний французький полководець, маршал. В роки війни командував корпусом, армією та групою армій, став начальником Генерального штабу Франції та головнокомандуючим збройних сил Антанти.

До найбільш ґрунтовно висвітлених належить Сен-Мійельська операція (12-15 вересня 1918 р.). В ній проти німецьких частин діяли крім американських військ, частково і французи. Йшлося про ліквідацію виступу німецького фронту в районі міста Сен-Міель, що існував ще з вересня 1914 р.

Як стверджує Фош, в артилерійській підготовці брало участь майже 3 тис. гармат. Головна атака була проведена з такою силою і рішучістю, що німцям довелося відступати. Успішною була також допоміжна атака. В полон узято 13 250 чоловік, захоплено 460 гармат [2, с. 358]. Для завершення успіху американці 13-15 вересня розташувалися перед новими позиціями, зайнятими противником [3, с. 358].

Загальний наступ Антанти розпочався 26 вересня 1918 р. Фронт тоді проходив по лінії Верден – Реймс – Аррас – Іпр. Союзники зосередили 202 піхотних дивізій проти 187 послаблених німецьких.

Наступ приніс успіх уже 26 вересня. Союзні війська просунулися вперед на 3-4 км. Проте в наступні два дні опір німців посилювався. Лише 29 вересня французька 4 армія зуміла захопити лінію оборони противника (Пі, Сом-Пі і Монтуа) [4, с. 366]. Проте американські частини не мали успіху. 30 вересня французька 5 армія несподівано атакувала позиції німців між річками Вель і Еною і відкунула їх. Наступного дня вона продовжувала наступ і

домоглася ще більшого успіху [5, с. 367]. Взято в полон 2 500 осіб. У той же час французька 4 армія за допомогою американської 2 дивізії захопила сильні німецькі позиції на висотах на південь від Орфея, оволоділа такими міцними опорними пунктами, як Нотр-Дам-де-Шан і Блан-Мон, узяла в полон понад 18 000 чоловік, захопила 200 гармат [6, с. 367]. 4 жовтня американська 1 армія відновила наступ. Вона досягла Апремона, Екзермона й Жена. З 8 по 10 жовтня французький 17 корпус, підтримуваний 33 і 39 американськими дивізіями, почав операції на правому березі Мааса й після впертих боїв зупинився на лінії Сіврі-Сюр-Мез, Бомон [7, с. 368].

Докладний опис у мемуарах наступу американців і французів 8 жовтня. Звільнено Аргонну, досягнуто північних берегів річки Арн та висот Монтуа, форсовано річку Елет, досягнуто висот навколо Серни-ан-Лануа й Жюміньї [8, с. 369].

Фош констатував відступ німецьких частин 11-13 жовтня на всьому фронті між Еною в районі Вузье і Уазою в районі Ля-Фер на сильно укріплену позицію на лінії Ля-Фер, Креси-сюр-Серр, Сисон, Шато-Порсьєн і в долині Ени нижче Гранпре. Але вже 15 жовтня французько-американські армії підійшли впритул до цієї позиції і стали готуватися до атаки [9, с. 369].

Окрему частину мемуарів становить висвітлення франко-британського наступу проти фронту камбре та Сен-Кантен.

Британські 1 і 3 армії рушали вперед у напрямку на Камбре 27 вересня. Їм пощастило оволодіти опорними пунктами Маркіон, Бурлон, Флескер. При цьому понад 8 тис. чоловік захоплено в полон. 28 і 29 вересня вся ділянка позиції Гінденбурга у смузі наступу опинилася в руках британських військ [10, с. 369].

Британська 4 армія 29 вересня атакувала позицію Гінденбурга між Вндюїлем і Ольноном та перейшла Сен-Кантенський канал між Балікуром і Ляокуром. Праворуч від неї французька 1 армія атакувала і здобула опорний пункт Серизи [11, с. 369].

В мемуарах наведений цінний фактичний матеріал про наступ англійських 3-ї і 4-ї армій 8 жовтня між Камбре й Сексаром. У результаті цього наступу була захоплена позиція Хундїга [12, с. 370-371].

Німецькі війська під натиском союзників відступали на широкому фронті, між річками Сансе й Уазою. 12 жовтня авангарди союзників вийшли на берег річки Сель між Аспром і ле-Като та на північний берег Уази вище Берно [13, с. 371].

Підсумовуючи, мемуарист зазначив, що союзні війська на своєму лівому фланзі підійшли впритул до третьої тилової позиції противника на лінії Бушен, Ля-Капель, Ля-Като, Ірсон, Мезьєр, а на правому – до ділянки позиції Хундінга на західному березі Уази [14, с. 371].

Фландською групою армій командували бельгійський король Альберт і французький генерал Дегут. До складу цієї групи входили бельгійські,

британські і французькі війська. Її наступ розпочався 28 вересня. Повністю захоплено першу німецьку позицію, другу – частково. 29-30 вересня наступ тривав. Узято майже 10 000 полонених і 200 гармат. Докладно описані труднощі наступу [15, с. 372-373].

Фош проаналізував проблеми чисельності армій, військової промисловості та шляхів сполучення.

З 1 липня по 15 вересня 1918 р. французька армія втратила 7 000 офіцерів і близько 272000 рядових. На початку жовтня в більшості французьких дивізій некомплект становив від 1 000 до 2 500 чоловік у кожній. Британська армія втратила з 1 липня по 15 вересня 7 700 офіцерів і 166 000 рядових. Як і французька, не могла поповнювати некомплект. Американська армія мала некомплект, який 10 жовтня 1918 р. становив 90 000 чоловік на 30 дивізій, що діяли на фронті [16, с. 374-376].

Не вистачало снарядів. Лише в жовтні 1918 р. ця проблема була розв'язана: США почали присилати до Франції готові снаряди [17, с. 377]. Питанням військової промисловості займався сам Фош як головнокомандувач.

Під час воєнних дій велика увага приділялася шляхам сполучення, без яких не можна було розраховувати на успіх. Так, французька армія виділила на обслуговування залізниць 100 000 чоловік [18, с. 378].

У мемуарах висвітлений загальний наступ союзних армій з 15 жовтня по 11 листопада 1918 р.

15 жовтня французько-американські армії підійшли впритул до сильно укріпленої німецької позиції, що проходила приблизно по лінії Ля-Фер, Креси-сюр-Серр, Сисон, Шато-Порсьєн, Бузьє, Гранпре [19, с. 380].

Британські війська в цей день вийшли на фронт Васиньї, Ле-Като, Солем, Дюе [20, с. 380].

Фландрська група, посилена американськими дивізіями, 16 жовтня зайняла Туру, Ліхтервельде, Ардуа, Ізегем. Німецькі війська залишили бельгійське узбережжя. Розгортаючи наступ, фландрська група дійшла до голландського кордону [21, с. 381].

17 жовтня британські війська оволоділи Ле-Като, 18-19 жовтня – Васиньї, ліс Андіньї, а 20 жовтня – Солем [22, с. 381-382].

Усюди німці зазнавали невдач, відступали і здавалися в полон. З 1 по 5 листопада 1-а американська і 4-а французька армії безперервними атаками на широкому фронті успішно розгортали наступ і 5 листопада вийшли приблизно на лінію Ле-Шен, Бомон, Стене [23, с. 397]. 8 листопада франко-бельгійські війська фланерської групи армій оволоділи переправами через Шельду між Екке й Оденардом, що посилювало загальний відступ противника, який відходив по всьому фронті від голландського кордону до підніжжя Маасських висот [24, с. 398-399].

11 листопада припинилася стрільба на всьому фронті. Через декілька днів союзні армії рушили вперед, щоб дійти до Рейну й зайняти Рейнську область [25, с. 425].

Фош розповів про участь у бойових операціях фельдмаршала Хейга, генералів Петена, Першинга та інших. Він намагався бути в їх оцінці об'єктивним.

Загалом мемуари Фоша, не зважаючи на суб'єктивні твердження, наприклад, применшення великої армії США у веденні війни, є цінним джерелом до вивчення історії першої світової війни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Фош Ф. Воспоминания (война 1914-1918 гг.). Перевод с французького. – М., 1939. – 432 с.

В. В. Пугач, М. В. Качан

РОЛЬ ПОВІТРЯНИХ СИЛ В ПІДГОТОВЦІ ТА ВЕДЕННІ НАСТУПУ ВІЙСЬК ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ФРОНТУ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ ВЛІТКУ 1916 РОКУ

Серед буремних подій Першої світової війни (1914 – 1918) значне місце посідає наступ російських військ Південно-Західного фронту (ПЗФ) влітку 1916 р. Це був єдиний зразок приклад прориву потужної позиційної оборони противника за всю війну, який надав яскраві приклади розвитку воєнного мистецтва, за що й був названий на честь командувача фронту.

В ході підготовки та ведення Брусиловського прориву велику роль відіграли дії повітряних сил російських військ, в ході яких набула розвиток тактика розвідувальної, бомбардувальної та винищувальної авіації.

Дослідженню історії Брусиловського прориву багато уваги приділялося як радянській, так і в сучасній російській історіографії. Практично в кожній історичній праці радянські історики звертали увагу на авіаційну підтримку в підготовці наступу ПЗФ. Окрема інформація міститься в роботах присвячених історії авіації Першої світової війни. До них можна віднести, наприклад, праці П. Дузя, М. Ускова та Б. Симакова [1 – 4]. Саме ці ж питання розглядаються і сучасній російській військово-історичних дослідженнях таких авторів, як В. Зарецький та С. Антошкін [5, 6]. Серед праць радянських і російських авторів, які присвячені саме авіації Південно-Західного фронту необхідно відзначити статтю «Авиация в Брусиловском прорыве» в співавторстві І. Назина, І. Баркова, А. Латышева [7], дослідження С. Аверченко «Брусиловский прорыв. Борьба в воздухе. Часть 1 – подготовка», «Брусиловский прорыв. Борьба в воздухе. Часть 2 – наступление» [8, 9] та «Действия авиации и зенитной артиллерии в ходе Брусиловского прорыва летом 1916 года» [10].

На жаль в сучасній вітчизняній історіографії питанням ролі повітряних сил в ході підготовки та наступу військ ПЗФ увага не приділялася взагалі.

Автори даного дослідження ставлять за мету проаналізувати та узагальнити здобутки радянських і російських істориків щодо вивченні даної проблеми та доповнити їх додатковими джерелами.

Джерелами дослідження за даною тематикою є архівні матеріали Російського державного військово-історичного архіву, в якій містяться матеріали військового обліку, рапорти та накази командування, мемуарна література та публіцистика часів Першої світової війни [11 – 17].

Наприкінці другого року Першої світової війни в Ставці Верховного головнокомандування російської армії був розглянутий проект наступу на ділянці Південно-Західного фронту. Для проведення великомасштабної розвідки майбутнього театру воєнних дій були залучені до 100 різнотипних літаків, що дозволило провести повну рекогносцировку позицій противника [1].

Для з'ясування дислокації позицій противника, як правило, використовувалася фронтальна зйомка. Але все частіше застосовувалося фотографування з «облической сторони», яке надавало можливість викривати під час дешифрування аерофотознімків важливі елементи оборони противника, який нехтував маскуванням об'єктів з боку свого тилу. Позиції фотографувалися з висоти 1800 – 2000 м фотоапаратами Потте. Знімки друкувалися в двох екземплярах та надсилалися в штаби відповідних корпусів, які повинні були копіювати і розсилати у підпорядковані органи військового управління. Систематично проводилося повторне фотографування, яке сприяло поетапному відстеженню розвитку оборони противника. Саме так діяла авіаційна розвідка 8-ї армії ПЗФ перед початком наступальної операції, коли німецькі позиції фотографувалися по 6 – 8 разів. Дешифровані аерофотознімки з нанесеними лініями оборони і вогневими точками доводилися до молодшого офіцерського складу до командирів рот та батареї включно [4].

На 22 травня 1916 р. в складі армій фронту нараховувалося: управління чотирьох авіаційних дивізіонів; 18 авіагонів (13 корпусних – ближньої розвідки; 4 армійських – дальньої розвідки та 1 винищувальний); 1-й бойовий загін Ескадри повітряних суден (ЕПС) «Илья Муромец» (2 літаки: II та XIII); 6 повітреплавательних рот і 1 окрема станція; 6 зенітних взводів на штатній основі. За арміями ПЗФ авіазагони розподілялися наступним чином: 7 армії приділялися 3-й, 32-й, 35-й корпусні (КАЗ, 3-й армійські авіазагони (ААЗ), 7-й винищувальний авіазагони, 1-й загін ЕПС; 8 армії – 5-й, 8-й, 12-й, 18-й корпусні та 8-й армійський авіазагони; 9 армії – 14-й, 16-й, 26-й та 30-й корпусні та 9-й армійський авіазагони; 11 армії – 7-й та 2-й Сибірські корпусні та 6-й армійський авіазагони. Всього на 22 травня 1916 р. а авіазагонах в наявності нараховувалося 78 аеропланів, з них двадцять вісім в 9 армії. Розвідувальні авіазагони оснащувалися двомісними літаками-розвідниками «Вуазен», «Фарман», «Анаде»

та «Моран» різних модифікацій. В окремих загонах мали також трофейні авіазагони німецького або австрійського виробництва [8, 12].

Більшість літаків армійських авіазагонів та деяка частина розвідників з корпусних авіазагонів навесні 1916 р. були оснащені кулеметами у спостерігача для ведення оборонного вогню. Винищувальна авіація перебувала тільки в 7 армії. 15 квітня 1916 р. на аеродром Яблонів прибув 7-й винищувальний авіазагін на чолі з підпоручиком І. О. Орловим. Загін мав на озброєнні двомісні літаки російського виробництва «Сикорский – 16» та «Моска-Бистрицкий». На винищувачах конструкції І. І. Сікорського стояв синхронний кулемет, який стріляв через гвинт, а на «Моска-Бистрицкий» кулемет був встановлений під кутом угору, що дозволяло вести вогонь тільки над гвинтом. Наступного дня авіазагін приступив до бойових польотів. У травні 1916 р. авіазагін переозброївся на одномісні винищувачі «Ньюпор – 11» та двомісні «Ньюпор – 10» [1, 8].

Точної кількості німецьких і австрійських літаків, які застосовувалися в цей період дослідникам історії авіації Першої світової війни встановити не вдалося. Відомо, що в смузі наступу ПЗФ діяли 5 німецьких авіазагонів. Це були 17, 45 та 54-і польові (F.Fl.Abt. 17, F.Fl.Abt. 45 и F.Fl.Abt. 54), 220-й та 230-й артилерійські авіазагони (A.Fl.Abt. 220 та A.Fl.Abt. 230), по 6 літаків в кожному. Крім того, проти авіації 8-ї російської армії діяли 3 винищувальних авіаційних відділення *Kampfeinsatzstaffels* (Kests) – два в районі Ковелю (Kest Byten и Kest Osiekrow) и одно – Володимира-Волинського (Kest Nowy-Zaharow) в складі 2 – 6 одномісних винищувачів «Fokker E. III». Розвідувальні германські авіазагони були оснащені двомісними літаками «Albatros C. I», «Rumpler C. I» та «Aviatik B. II». В австро-угорських арміях, які протистояли російським на ПЗФ (1, 2, 4 та 7-я), на 22 травня 1916 року нараховувалося 14 авіаційних рот (Flik 1, 3, 5, 9, 10, 11, 13, 14, 18, 20, 22, 25, 26 та 27) по 6 літаків у кожній. Австро-угорські розвідувальні авіароти мали на озброєнні двомісні літаки «Hansa-Brandenburg C. I», «Oeffag C. I» и «Lloyd C. II» та декілька одномісних винищувачів «Fokker A. III». Загальну кількість наявних літаків противника можна оцінити приблизно в 100 одиниць [9].

Російське командування реалістично оцінювало авіаційне угруповання австро-німецьких військ. За допомогою військової, агентурної та повітряної розвідки було виявлено всі аеродроми противника: у смузі дії 8 А – 3 аеродроми (Жмудча, Луцьк, Копче); напроти фронту 11 армії – 8 аеродромів (Ситно, Броди, Подкамінь, Злочів, Богитун, Зборів, Езерна, Бржежани); на фронті 7 армії – 6 аеродромів (Баковіце, Підгайці, Свейков, Бучач, Бариш, Бялокерниця); в смузі дії 9 А – 6 аеродромів (Городенка, Коломия, Юркоуц, Сагадура, Черновиці, Кучурмаре) [9].

Усього в смузі ПЗФ були виявлені 23 аеродроми противника. Виходячи з того, що на цих аеродромах могли базуватися і по декілька авіазагонів, то, ймовірно, російським військам протистояли більше 23 авіаційних частин противника, тобто – на третину більше [4].

Раптовий наступ російських військ ПЗФ виявився повною несподіванкою для противника, який передислокував в смугу наступу значні сили. Отримали підкріплення і повітряні сили. Так в червні 1916 року в районі Ковеля були зосереджені перша та друга бойові ескадри (Kampfgeschwader – KG. I и KG. II).

До складу 2-ї ескадри входили 6 бойових загонів (Kampfstaffel, або скорочено Kasta) – 7, 8, 9, 10, 11 и 12-й. У складі 1-ї ескадри на Східний фронт були перекинуті 4 загони: 3 своїх – Kasta 2, 3 и 5 и Kasta 20, перекинутий з 4-ї бойової ескадри (KG. IV). У кожному бойовому загоні було 8 – 10 літаків, усього близько ста повітряних апаратів. Один з загонів KG. II мав на озброєнні двомоторні тримісні бомбардувальники «AEG G. III» та «Rumpler G. II», які несли бомбове навантаження до 300 кг. Інші п'ять загонів склалися з двохмісних літаків «Albatros C. III» та «Rumpler C. I», які озброювалися кулеметом у спостерігача та могли нести до 100 кг бомб. Авіазагони 1-ї бойової ескадри (KG. I) також мали на озброєнні аероплани «AEG G. III», «Rumpler G. II» і «Albatros C. III». Екіпажі німецьких бойових загонів отримали значний бойовий досвід на західноєвропейському театрі воєнних дій, уміли діяти в бойових порядках та вести групові повітряні бої. Їх екіпажі залучалися для атак наземних об'єктів та патрулювання свого фронту. Вони атакували будь-який російський літак, який робив спроби прорватися в розташування противника [9].

З прибуттям в район Ковеля германських бойових ескадр обстановка в повітрі кардинально змінилася. За короткий період часу противник досяг повної переваги в повітрі, подавивши на цій ділянці фронту меншу за кількістю російську авіацію 8 армій. Згодом О. Брусилов констатував: «Одна з причин, що не дозволила захопити Ковель, крім сильних підкріплень, підвезених німцям, полягала у тому, що в них була ведичезна кількість літаків, що літала ескадрильями в 20 і більше апаратів і зовсім не давали можливості нашим літакам ні здійснювати розвідку, ні коректувати постріли важкої артилерії...» [17].

З початком наступу авіація розгорнула спостереження за маршрутами відходу та районами зосередження військ противника. За весь час Брусиловського прориву з червня по серпень 1916 р. льотчики ПЗФ здійснили 1805 бойових вильотів (3147 годин). Найбільша їх активність була в серпні місяці. Саме тоді 134 російських пілоти здійснили 749 бойових польотів загальною протяжністю в часі – 1224 години. Одночасно з підвищенням якості розвідувальної роботи значно зросла інтенсивність польотів: якщо в 1915 р. у середньому виконувалося 28 вильотів на день, то в 1916 р. – 42 [7].

За успішні «повітряні розвідки» деякі льотчики та спостерігачі стали Георгіївськими кавалерами: командир 11-го авіадивізіону осавул Ткачов, начальник 6-го корпусного авіадивізіону штабс-капітан Стрельников та інші [15].

Поряд з розвідкою російські льотчики продовжували наносити бомбові удари по позиціях противника та атакувати його літаки. Так льотчики тільки 9-ї армії збили 5 аеропланів противника, при цьому власні втрати склали один літак. До того часу необхідність створення спеціальних частин для боротьби з авіацією противника стала очевидною, і 1916 р. можна назвати роком народження російської винищувальної авіації. Формування перших загонів почалося ще навесні цього року. Передбачалося, що кожна армія отримає по такому підрозділу, але з причини браку винищувачів процес надовго затягнувся. Влітку 1916 р. була створена так звана бойова авіагрупа (БАГ) – спеціально створене з'єднання з трьох авіазагонів, очолив яку штабс-капітан О. В. Залеский. У серпні цю групу, яка включала 2-й, 4-й та 19-й КАЗ перекинули під Луцьк. Активна діяльність російських льотчиків з складу 1-ї БАГ дозволила значно змінити ситуацію в повітрі. «Відважні дії наших льотчиків змусили противника забути Луцьк...» – доповідав виконувач обов'язків інспектора авіації ПЗФ осавул В. М. Ткачов [11].

Грозним противником російських авіаторів став винищувач «Фокке Е» – перший літак, на якому встановили синхронний кулемет, що надавало йому великих переваг в бою. Ця машина добре зарекомендувала себе на Західному фронті, а тепер її стали застосовувати й на Сході. Повітряні бої з цим противником часто завершувалися не на користь росіян, які літали, в основному, на Фарманах та Вуазенах, які не були захищені з боку задньої полу сфери. Так, 24 червня 1916 року льотчики 4-го армійського авіазагону Соловйов та Буцевич після атаки фоккера були вимушені здійснити посадку на території противника. «11-го липня екіпаж 3-го армійського авіазагону штабс-капітан Берідзе і поручик Ртіщев під час повітряної розвідки втупили у бій з «Фоккером». Вони прагнули відстрілюватися з кулемту, але на висоті 1200 м куля противника влучила в бензобак, і літак загорівся. Льотчики загинули, своєю смертю закарбувавши здійснений ними подвиг...» – так було викладено в наказі по армії та флоту про нагородження героїв орденами Святого Георгія 4-го ступеню [12].

Як вже відзначалося вище, вперше в історії авіації саме напередодні Брусиловського прориву виникає принципово нове з'єднання – 1-й бойовий загін Ескадри повітряних суден літаків «Илья Муромец». Задачі ескадри були наступні: шляхом бомбометання руйнувати укріплення, споруди, залізниці, вражати резерви та обози, діяти по ворожим аеродромам, проводити повітряну розвідку та фотографування позицій та укріплень противника [16].

Напередодні наступу російські льотчики здійснили вдалі нальоти на стратегічно важливі пункти противника, у тому числі на великі транспортні вузли Бучач та Язловець, де були зосереджені велика кількість потягів з військовою технікою. Під ударами важких бомбардувальників опинились і об'єкти німецької 89-ї дивізії в районі Борзино, на які було скинуто більше ніж 1,6 тон бомб [2, 3].

З закінченням блискучої операції військ Південно-Західного фронту і поверненням глухої позиційної оборони, зменшується й інтенсивність застосування російської авіації.

Таким чином, необхідно констатувати, що російська авіація відіграла значну роль в ході підготовки та ведення Брусиловського прориву. Саме у ході підготовки до наступу питома вага отриманої інформації про противника належало повітряній розвідці, яку здійснювали російські літаки. Великих втрат війська Троїстого союзу отримали в результаті повітряних ударів важких бомбардувальників «Илья Муромец», які активно підтримували і захищали в повітрі російські винищувачі. У ході бойових дій повітряного флоту над лінією бойового зіткнення противників набула розвиток тактика розвідувальної, бомбардувальної та винищувальної авіації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Дузь П. Д. История воздухоплавания и авиации в России (июль 1914 – октябрь 1917 гг.) / П.Д. Дузь. 3-е изд. доп. – М.: Машиностроение, 1989. – 336 с.
2. Симаков Б. Б. Русская авиация в Первой мировой войне / Б. Б. Симаков // Вестник воздушного флота, 1952. – № 5. – С.41 - 44.
3. Симаков Б. Б. Бомбардировочные действия русской авиации в первой мировой войне / Б. Б. Симаков // Вестник воздушного флота, 1951. – № 5. – С. 44 - 49.
4. Усков Н. И. Воздушная разведка русской армии в первой мировой войне: Дис. . канд. воен. наук / Н. И. Усков. – Монино: Краснознаменная Военно-воздушная академия, 1955. – 277 с.
5. Антошкин С. Н. Российская военная авиация в войне 1914 – 1917 годов / С. Н. Антошкин // Вестник воздушного флота, 1996. – №6. – С.42 - 44.
6. Зарецкий В. М. Воздушный флот России в первой мировой войне: строительство и боевое применение: Дис. докт. ист. наук / В. М. Зарецкий. – Монино: Военно-воздушная академия имени Ю. А. Гагарина, 1996. – 417 с.
7. Назин И., Барков И., Латышев А. Авиация в Брусиловском прорыве / И. Назин, И. Барков, А. Латышев // Воен.-истор. журнал, 1940. – № 12. – С. 111 - 115.
8. Аверченко С. В., Лашков А. Ю. Действия авиации и зенитной артиллерии в ходе Брусиловского прорыва летом 1916 года / С. В. Аверченко, А. Ю. Лашков // Воен.-истор. журнал. – 2011. – № 6. – С. 12-14.
9. Аверченко С. В. Брусиловский прорыв. Борьба в воздухе. Часть 1 – подготовка / С. В. Аверченко // Воен.-истор. журнал. – 2011. – №. 10 – С. 11 – 15.
10. Аверченко С. В. Брусиловский прорыв. Борьба в воздухе. Часть 2 – наступление / С. В. Аверченко // Воен.-истор. журнал. – 2011. – № 12. – С. 11 – 20.
11. РГВИА. Ф. 6053. Оп. 1. Д. 2. Л. 24.

12. РГВИА. Ф. 6053. Оп. 1. Д. 2. Л. 26.
13. РГВИА. Ф. 2008. Оп. 1. Д. 2. Л. 218.
15. Летопись войны 1914-15-16 гг. 9-я серия (июль, август, сентябрь 1916 г.) – Петроград: Б/и, 1916.
16. Наставление по применению авиации на войне. – К., 1916.
17. Брусилов А. А. Мои воспоминания / А. А. Брусилов – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001 – 310 с.

С. Р. Стахов

БАЛТІЙСЬКИЙ МОРСЬКИЙ ТЕАТР ВІЙСЬКОВИХ ДІЙ У ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Перша світова війна (1914 - 1918 рр) була одним з самих масштабних військових конфліктів в історії людства, якому не було аналогів в минулому. Пов'язані з нею події досі не отримали належного розгляду у вітчизняній воєнно-історичній літературі. Особливо не пощастило в цьому плані світовій війні на морі, зокрема й Балтійському, де був один з театрів воєнних дій. Разом з тим окремі аспекти зазначеної теми розкриті в працях російських істориків. Так, в 2007 р. стараннями Російського державного архіву Військово-Морського Флоту була видана праця співробітника Морискома П. Лемишевского «Бойові дії на Балтиці в роки Першої світової війни», що отримала схвальні відгуки морських і військових істориків. Бойові дії на Балтійському морі в роки Першої Світової, також досліджував Є. Абрамов [1], О. Больних [3; 4], А. Тарас [6], Г. Некрасов [5] та інші. Однак, в українській історіографії зазначена тема практично невисвітлена. З огляду на це, мета статті висвітлити особливості військових дій на Балтійському морі під час Першої світової війни.

Перш ніж говорити про саму війну і, зокрема, дії на Балтиці, необхідно висвітлити становище передвоєнних років. На нього вплинула Російсько-японська війна, поразка в якій наблизилася революцію 1905-1907 рр. Після придушення революції, почався процес відновлення в Росії промисловості та військової потужності. Особливо складн було відновити флот. Росія в результаті війни втратила бойовий флот. Головні сили Балтійського флоту були знищені на Далекому Сході.

Це усе відбувалося на тлі швидкого зростання флоту Німеччини, де гросс-адмірал А. фон Тірпіц поєднував військово-промисловий потенціал країни з її великим досвідом торгового мореплавання і пруським мілітаризмом. За короткий термін її флот перетворився на грізну бойову силу.

У цей же час у Великій Британії у рекордно короткий термін був створений лінійний корабель «Дредноут», озброєний тільки важкою артилерією і з важкою бронею. З його появою усі існуючі лінійні кораблі усіх флотів світу виявилися застарілими. Це було дітищем адмірала флоту лорда

Д. А. Фішера, який одночасно приступив до жорстких заходів, очищаючи флот від «синдрому мирного часу».

У Росії відновлення Балтійського флоту було доручено героєві Порт-Артура контр-адміралу М. О. фон Ессену. Імператор його захищав від спроб реакційних кіл домогтися його усунення.

Упродовж усієї війни Балтійський морський театр військових дій, звідки супротивник з сильним флотом міг погрожувати усьому російському прибалтійському узбережжю, включаючи район Петербургу, мав дуже важливе значення для Росії. Крім того в море впирався північний фланг російсько-німецького фронту.

Велике стратегічне значення мала Фінська затока, на східному узбережжі якої розташовувалася столиця Росії. Опорою морської оборони затоки і основною ремонтною базою флоту перед війною був Кронштадт, проте базування на Кронштадті було ускладнене через тривалий льодостав.

Особливе значення для оборони Фінської затоки мали вузьке місце затоки між островом Нарген і півостровом Порккала-Удд, а також Або-Аландський і Моонзундський райони, що займали флангове положення до входу в затоку і забезпечували вихід флоту для дій у відкритому морі. Або-Аландський район використовувався для базування легких сил, а Моонзундський район прикривав вхід в Ризьку затоку.

Головною базою російського флоту на Балтійському морі був Гельсінгфорс з рейдом і фортецею Свеаборг. Проте Гельсінгфорс не був досить укріплений і обладнаний для базування флоту. Внутрішній рейд був незручний для великих кораблів. Лінійні кораблі вимушені були стояти на незахищеному зовнішньому рейді. Що стосується судноремонтних засобів, то вони були незначні: єдиний на Балтійському морі сухий док для лінійних кораблів знаходився в Кронштадті.

Ревель також мав обмежені ремонтні можливості: намічене тут будівництво і устаткування головної, добре захищеної бази Балтійського флоту – морської фортеці Імператора Петра Великого, було перед війною тільки почато.

Як пункти базування легких сил російського флоту використовувалися Рогонюль (з 1915 р.) і Усть-Двінськ. Якірними стоянками служили рейди Порккала-Удд, Ері, Уте, Вердер.

Передові бази і опорні пункти Лібава і Виндава згідно з планом на початку війни були залишені російським флотом, а в 1915 р. зайняті супротивником.

Для Берліну значення Балтійського театру військових дій зростало у зв'язку з тим, що в умовах блокади Балтійське море залишалося єдиним шляхом для перевезення зі Швеції залізної руди і іншої сировини, яких Німеччина гостро потребувала.

Німецький флот мав в розпорядженні на Балтійському морі розгорнуту систему базування з достатніми ремонтними засобами. При цьому головною базою був Кіль. Завдяки наявності Кільського каналу ця база як ремонтна і тилова мала велике значення і для Північного моря. В якості баз використовувалися Данциг з рейдом Путциг, пункт базування Піллау, а з середини 1915 р. - Лібава. Варто підкреслити, що співвідношення постійних сил флотів на Балтійському морі було на користь Росії. Так, Росія мала на Балтиці 4 додредноути, 10 крейсерів, 49 міноносців, 11 підводних човнів, а Німеччина – 6 крейсерів, 11 міноносців та 4 підводних човни [1].

Проте німецьке командування мало можливість у разі потреби переводити значні сили флоту через Кільський канал і створити значну перевагу в силах. Так, в 1915 р. був здійснений перехід кораблів з Північного моря для прориву в Ризьку затоку, а в 1917 р. - для Моонзундської операції.

Враховуючи можливість швидкого зосередження на Балтійському морі головних сил німецького флоту, російське командування виходило із загального співвідношення сил флотів і ставило перед своїм флотом оборонні завдання, найважливішим з яких була оборона узбережжя і прикриття підступів до столиці з моря.

Розгортання в 1914 р. неактивних дій в середній і південній частинах моря вимагало посилення військового театру з метою забезпечити оборону Фінської затоки. Були побудовані батареї в районах островів Нарген і Ревель, дві батареї на острові Вормс і батарея на півострові Порккала-Удд.

Стан оборони узбережжя Німеччини на початку війни був стабільним. Під час війни на узбережжі була створена широка мережа гідроаеродромів, радіостанцій і радіопеленгаторних станцій. Оборонні мінні загородження ставилися головним чином у зоні проток і на підходах до баз, активні мінні загородження - в північній частині Балтійського моря з метою заблокувати російський флот у Фінській затоці.

Адмірал М. О. фон Ессен, у разі спроби головних сил німецького флоту прорватися до Петербургу, мав намір дати бій, маневруючи за мінним полем, і використовуючи усі засоби боротьби, завдати супротивникові максимальних втрат, які змусили би його припинити операцію або значно ослабили б німецький флот в його боротьбі з англійським, що стало би для Німеччини стратегічною катастрофою.

Бойова готовність російського Балтійського флоту була оголошена опівночі 30 липня 1914 р. Росіяни вирішили заздалегідь покинути свою базу в Лібаві, оскільки їй легко було відрізати від основних сил флоту, і почали евакуацію ще до початку війни. Підводні човни, що базувалися в Лібаві разом з плавбазою «Анадир» пройшли через Ірбенську протоку, Ризьку затоку і Моонзунд на з'єднання з головними силами.

Вранці 31 липня почалося закладення мін на центральній позиції, що перегорджувала вхід у Фінську затоку. Мінні загороджувачі «Амур»,

«Єнісей», «Ладога» і «Нарова» впродовж чотирьох годин поставили між Порккалла-Удд і островом Нарген (Найсаар) загородження з 2124 мін.

Німці почали готуватися до бойових дій на Балтиці 27 липня. Їх військово-морськими силами на Балтиці командував гросс-адмірал принц Генріх Пруський, брат кайзера Вільгельма II. Він мав у своєму розпорядженні переважно застарілі кораблі. Сучасними кораблями були тільки 2 крейсери («Аугсбург» і «Магдебург») і 3 есмінці - V - 25, V - 26 і V - 186. Ще 5 крейсерів, 7 міноносців, 2 підводні човни, 1 канонерка і 3 дивізіони тральщиків складали сили берегової оборони під командуванням контр-адмірала Мішке. Крім того, німці тримали у Балтійському морі різноманітні навчальні і допоміжні судна [6, с.175].

Німецький флот не зробив спроби прориву у Фінську затоку. На самому початку війни було проведено розвідувальну операцію, в результаті якої крейсер «Магдебург» в нічній перестрілці з російськими крейсерами натрапив на підводні скелі і був підірваний. Наступного ранку російська абордажна команда спустила німецький прапор і підняла Андріївський. Ця подія мала величезне значення: на крейсері російським морякам вдалося захопити німецькі шифри. Копія шифрів була передана Англії, а оригінали використані Службою нагляду і зв'язку для розшифровки німецьких оперативних радіосигналів. І хоча німці і змінювали коди щодоби, начальник Служби нагляду і зв'язку, капітан першого рангу А. І. Непенін отримував ключ до нового коду зазвичай за годину. Це, а також винахід радіопеленгатора і встановлення мережі цих апаратів давали штабу Балтійського флоту ясну картину операцій і планів німецького флоту.

У перші дні все вказувало на те, що Швеція виступить на стороні Німеччини. Відповідно, адмірал М. фон Ессен вийшов в море, маючи намір завдати першим удару по шведському флоту, але був зупинений коротким сигналом начальника Морського Генерального штабу віце-адмірала О. Русіна. Королю Швеції вдалося стримати деяких своїх гарячих міністрів і оголосити нейтралітет.

Командування німецького флоту виходило з припущення, що Велика Британія, щойно вступить у війну, спробує захопити протоки Малий Бельт, Великий Бельт та Ересунн (Зунд), що створить умови для об'єднання британських і російських сил. А це означало реальну загрозу висадки ворожого десанту в Західній Померанії.

4 серпня штаб адміралтейства проінформував принца гросс-адмірала Генріха Пруського про те, що німецький уряд підготував ноту уряду Данії. У ноті говорилося, що Німеччина замінує усі данські протоки, якщо Данія не зробить це сама. Ноту повинні були вручити данцям в день оголошення війни між Німеччиною і Великою Британією.

Перед початком компанії 1915 р. на флоті провели реорганізацію. Відтепер російський Балтійський флот підрозділявся на ескадру і мінну оборону.

Німецькі морські сили у Балтійському морі поповнилися броненосними крейсерами «Роон» і «Принц Генріх», а також декількома міноносцями, з яких тільки V - 107 і V - 108 були сучасними кораблями. З Балтики були виведені підводні човни U - 25 і U - 26, що різко обмежило можливості підводних операцій, тому що з трьох підводних човнів, що залишилися, U - 3, U - 4 і UA - лише останній був придатний до ефективних бойових дій [6, с.219].

Ще до відновлення бойових дій на морі, російські війська несподівано зайняли 17 березня Мемель. Занепокоєні цим німці негайно перекинули з Північного моря на Балтику крейсера 2-ої розвідувальної групи контр-адмірала Хеббінгхауса – «Грауденц», «Регенсбург», «Штральзунд» і «Росток», які повинні були підтримати вогнем армійські частини. Проте росіяни не збиралися довго утримувати місто, залишивши Мемель до прибуття німецьких крейсерів.

Наприкінці літа і восени 1915 р. англійці відправили до Балтійського моря ще 4 підводні човни: E- 8, E- 13, E- 18 і E- 19. Прорив нових британських підводних човнів у Балтійське море значно посилив російський підводний флот. Командування Балтійського флоту спільно з британським адміралтейством приступило до підводного наступу, метою якого було припинення морських перевезень зі Швеції в Німеччину. Шведи поставляли життєво важливі для німців вантажі, передусім - залізну руду.

У південній частині Балтики повинні були діяти британські підводні човни, в середній - російські «Барс», «Вовк», «Вепр», «Акула». У Ботнічній затоці і в районі Аландських островів діяли субмарини «Алігатор», «Дракон», «Крокодил», «Кайман», «Макрель» і «Сом» [6, с. 242].

Росіяни могли бути задоволені підсумками кампанії 1915 р. Німецький флот втратив на Балтиці 1 броненосний крейсер, 2 легких крейсера, 1 мінний загороджувач, 7 есмінців і міноносців, 1 підводний човен, 9 тральщиків, 5 сторожових кораблів і 26 вантажних судів. Всього 53 кораблі. Росіяни втратили 2 застарілих канонерки, 1 підводний човен, 2 мінні загороджувачі, 3 тральщики і 5 транспорту. Всього 13 кораблі [6, с. 246].

Плани обох сторін не передбачали проведення великих наступальних морських операцій в 1916 р.

На початку 1916 р. німецькі сили у Балтійському морі склалися з двох старих лінкорів з неповними екіпажами («Брауншвейг» і «Ельзас»), трьох крейсерів («Аугсбург», «Кольберг», «Страсбург»), а також 8-ї і 10-ї флотилій есмінців. Командував цими силами віце-адмірал М. Шульц.

Російський Балтійський флот в 1916 р. значно збільшився. До його складу увійшли 10 новітніх есмінців типу «Новик», 5 підводних човнів типу

«Барс» і ще 5 типу «АГ», придбані в Сполучених Штатів. Деякі крейсера були переозброєні, отримали 203-мм і 130-мм гармати нових зразків, з набагато більшою дальністю стрільби. Була посилена артилерія ряду есмінців, на усіх кораблях з'явилася зенітні гармати [6, с. 422].

На початку листопада 1916 р. німецьке командування вирішило зробити глибокий рейд на російські морські комунікації між Фінською і Ризькою затоками. Проведення рейду доручили 10-ій флотилії, що складалася з одинадцяти нових есмінців під командуванням капітана фон Ветінга. Прикривали її три легкі крейсери і 8-а флотилія есмінців. Загальне керівництво операцією здійснював капітан Лангемак. Вночі 11 листопада есмінці S - 56, G - 90 і S - 59 підійшли до порту майже упритул, а п'ять інших есмінців їх прикривали. Проте порт виявився порожнім. Тоді німці відкрили вогонь по складах і військових спорудах. За 20 хвилин есмінці випустили 162 снаряди, але постраждало тільки мирне населення. Закінчивши обстріл, есмінці відійшли, спрямовуючи свій курс північніше, щоб обійти небезпечний замінований простір. Проте мінне поле виявилось значно ширше, ніж припускали німці. Так вони втратили 7 нових есмінців [6, с. 430-431]. Загибель 10-ої флотилії потрясла усю Німеччину. За проявлену легковажність і розгром флотилії, віце-адмірал Шульц і капітан Лангемак втратили свої посади.

Незабаром кампанія 1916 р. на Балтиці повністю завершилася - починаючи з середини грудня у Балтійському морі запанував спокій. Втома від тривалої війни незабаром зробила матросів кораблів, що стояли в портах, сприйнятливими до пропаганди революційних агітаторів.

У 1917 р. німці мали в розпорядженні на Балтиці шість підводних човнів, які переважно здійснювали патрулювання. Крім того, підводні човни мінували води навколо Або і Аландських островів. На мінах, встановлених UC - 78 на південь від Марієнхамна, 12 серпня підірвався і затонув есмінець «Лейтенант Бураков», а 27 листопада - есмінець «Пильний».

Німцям намагалися протидіяти британські підводні човни E- 1, E- 8, E- 5 і E- 19. Російські човни вважали за краще залишатися на базах, лише час від часу виходячи в море. Три такі вилазки закінчилися трагічно. У травні загинув «Барс», а в липні за нез'ясованих обставин загинув підводний човен «Левиця» тощо.

Найактивніше діяла німецька морська авіація, що мала в розпорядженні в 1917 р. переконливе число літаків - 248, а також 4 дирижаблі.

Ранком 16 жовтня 1917 р. загін німецьких кораблів, в який входили лінкори «Кеніг» і «Кронпринц», крейсери «Кольберг», «Страсбург» і «Аугсбург», есмінці 8-ої флотилії і 20-ої напівфлотилії, а також транспортні судна, маючи попереду себе багато тральщиків, увійшли до Ризької затоки. Перше повідомлення про появу ворожих кораблів віце-адмірал Бахирев

отримав від есмінця «Діяльний», який перебував південніше від міського загороження в Моонзунде. Обстріляний важкою артилерією «Кеніга», есмінець повним ходом рушив в північному напрямку.

Тим часом кораблі Вяхирева встали на рейді Куйваста. Це були есмінці 6-го і 9-го дивізіонів і «Новік», лінкори «Громадянин» і «Слава», крейсер «Баян».

«Громадянин» за півгодини бою отримав шість попадань, «Баян» - три. На лінкорі і на крейсері спалахнули пожежі, погасити які вдалося тільки через 24 години. Найбільших пошкоджень дістала «Слава». Важкі снаряди «Кеніга» розвернули корабель - утворилися дві великі пробоїни під носовою вежею, і в них линула вода. У цей момент 6 німецьких гідропланів налетіли на російські кораблі і скинули 40 бомб, проте жодна з них в ціль не потрапила.

Усі британські підводні човни благонадійно пішли з Ризької затоки, окрім С-32, яка 20 жовтня під час атаки німецького тральщика «Ескімо» отримала важкі ушкодження. Есмінці S - 176 і V - 186 закидали її глибинними бомбами. Не маючи можливості продовжувати боротьбу, екіпаж човна 24 жовтня посадив її на мілину неподалік Пернова, після чого британські підводники пішки відправилися в Ревель.

Лінкори «Маркграф», «Страсбург» і 4 есмінці незадовго до опівдня 20 жовтня покинули Куйваст і попрямували до острова Кюно. У 16. 00 «Маркграф» обстріляв маяк, що знаходився на острові [6, с. 511-513].

Це були останні бойові дії німецького флоту у Балтійському морі в 1917 р. 7 грудня Росія і Німеччина підписали перемир'я. Одним з його пунктів була передача британських човнів німцям. Але Крім, який в цей час командував флотилією, навідріз відмовився його виконувати. Ще три місяці флотилія продовжувала діяти, базуючись в Гельсінгфорсі. Але хаос революції зробив подальші операції неможливими.

Німецькі війська продовжували наступ і погрожували захопити і цю базу. На початку квітня 1918 р. німці висадилися в Гангу, всього в 100 верстах від Гельсінгфорса. Впродовж подальших 3 днів британські човни за допомогою російського криголама вийшли в море. Коли човни вийшли на глибину, екіпажі розмістили на них підривні заряди і покинули свої кораблі. Через декілька хвилин все закінчилося. Підводні човни Е- 1, Е- 8, Е- 9, Е- 19, С- 26, С- 27 і С- 35, які принесли британському підводному флоту безсмертну славу, відправилися в останнє занурення [3, с. 215].

11 лютого 1918 р. декретом Раднаркому РРФСР був ліквідований Російський Імператорський флот. Але створений замість нього так званий робітничо-селянський Червоний флот, флотом було назвати важко. Декрет свідчить лише про повну загибель старого флоту.

3 березня 1918 р. був підписаний Брестський мирний договір Радянської Росії з Німеччиною та її союзниками. За цим договором,

російський флот мав залишити Гельсінгфорс так само, як він залишив Ревель. У випадку невиконання цієї умови, кораблі підлягали роззброєнню і інтернуванню, це означало, що флот стане здобиччю німців.

6 березня 1918 р. відбулося засідання Совкомбалта, де було ухвалено рішення про негайну підготовку до евакуації флоту і бази. Спеціально для керівництва небувалою операцією була заснована посада начальника морських сил на Балтиці з правами командувача флотом. Цей пост зайняв капітан першого рангу О. Щастний.

Таким чином Балтійський морський театр військових дій, який часто називають другорядним, був поряд з іншими, одним з основних місць зіткнення великих держав у Першій світовій війні, зокрема їх підводного, надводного флоту, морської авіації, містив чимало проявів хоробрості, вишколу і відданості Батьківщині матросів воюючих сторін.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамов Е. Первая мировая на морях и океанах / Е. Абрамов – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.stoletie.ru/voyna_1914/pervaja_mirovaja_na_morah_i_oceanah_212.htm
2. Боевая летопись флота. 1-я Мировая война. Действия на Балтийском море [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rgavmf.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=380:-1-&catid=58:2010-11-10-05-21-07&Itemid=56
3. Больных А. Морские битвы Первой мировой. На океанских просторах / А. Больных - М.: АСТ, 2001 – 560 с.
4. Больных А. Морские битвы Первой мировой. Трагедия ошибок / А. Больных - М.: АСТ, 2002. – 448с.
5. Некрасов Г. На трех морях. Российский Императорский Флот в войну 1914-1917 гг. / Г. Некрасов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.otechestvo.org.ua/hronika/2004_08/h_27_01.htm
6. Первая мировая война на море / Редактор-составитель А. Е. Тарас. -Мн.: Харвест; М.: АСТ, 2001. - 592 с.
7. Чернявский С. Забытые победы / С. Чернявский – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sr.fondedin.ru/new/fullnews_arch_to.php?subaction=showfull&id=1327477951&archive=1327478049&start_from=&ucat=14&

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА І ПИТАННЯ ЧОРНОМОРСЬКИХ ПРОТОК

Влітку 1914 р. загострення суперечностей між провідними державами Європи сягнуло фатальної межі, світ опинився у полум'ї Першої світової війни. Їй передувало утворення двох ворогуючих блоків – Троїстого союзу та Антанти. Проблема Чорноморських проток суттєво впливала на їх стосунки з Османською імперією, якій належали протоки Дарданелли та Босфор. З одного боку її своєю союзницею хотіла зробити Німеччина, з іншого – Російська імперія. Справжньою метою цих держав було бажання контролювати Протоки.

Мета статті – розглянути боротьбу за протоки Босфор і Дарданелли під час Першої світової війни.

Проблема Чорноморських проток, контроль над якими мав стратегічне значення, в роки Першої світової війни вплинула на політику країн Антанти і Троїстого союзу, що була спрямована на боротьбу за Османську імперію, «перетягування» її у якості союзника на свій бік. Вони розуміли, що, отримавши контроль над протоками, отримають значні переваги у війні.

На початку світової війни Османська імперія оголосила нейтралітет, що активізувало діяльність в країні як німецьких, так і російських дипломатів. Німецький посол у Константинополі вважав, що негайне приєднання цієї країни до Центральних держав лише ускладнить становище Німеччини та її союзників через неготовність Османської імперії до війни [1, с. 244-249]. Але коли на боці Німеччини відмовилася воювати Італія, то Берлін почав докладати більших зусиль для укладення союзу з Туреччиною. 2 серпня 1914 р. Османська імперія уклала з Німеччиною таємну угоду про вступ у війну на боці останньої. Для Росії це означало ізоляцію її армії у Чорному морі. Росія хотіла вирішити питання Босфора і Дарданелл на свою користь. Османський військовий міністр Енвер-паша запропонував укласти російсько-османський союз, який би поклав край актуальності питання Чорноморських проток. Цей союз дозволив б використовувати турецьку армію проти супротивників Росії. Взамін на це Порту просила допомоги для повернення островів у Егейському морі та болгарської Південної Фракії. До укладання цього союзу Порту спонукав тактичний підхід до ситуації, те побоювання, що Росія може захопити протоки. Генерал М. Леонтьєв та російський посол у Константинополі М. Гірс всіляко переконували петербурзький кабінет поспішати з укладанням запропонованого йому договору, який, на їхню думку, зможе нарешті «остаточно підкорити Туреччину» й паралізувати можливість ворожого виступу проти росіян на Балканському півострові [4, с. 285]. Проти зазначеної пропозиції виступав міністр закордонних справ С. Сазонов, керуючись тим, що росіяни не бояться дій Османської імперії безпосередньо проти них. У Петрограді хотіли

здобути турецьку столицю разом з Протоками, а йому пропонували лише турецьку армію [6, с. 158]. Така позиція Росії у подальшому призвела до пронімецької орієнтації Османської імперії. Цьому також слугувало й те, що 28 липня 1914 р., лондонський кабінет конфіскував лінійні кораблі дредноутного типу «Султан Газі Осман» і «Решадіє», а також два міноносці, збудовані для Османської імперії британською фірмою «Армстронг, Вітворт і К°» [3, с. 545] та входження до Проток німецьких крейсерів. Прорив цих крейсерів мав визначальний вплив на вступ Османської імперії в Першу світову війну.

На початку Першої світової війни німецькі крейсери були направлені до Алжиру, з метою перешкодити транспортуванню французьких військ до Європи. 4 серпня 1914 р. за наказом німецького Адміралтейства крейсери рушили до Стамбулу. 10 серпня кораблі увійшли в Дарданелли. Щоб уникнути їх повернення в Середземне море або інтернування, німецький посол запропонував османському уряду впродовж 24 годин вирішити питання про їх купівлю, що і було зроблено [5, с. 105].

Командувач французького флоту віце-адмірал Б. де Ляпейрер отримав наказ 2 серпня 1914 р. перехопити «Гебен» та «Бреслау», як тільки стане відомо про оголошення війни між Німеччиною та Францією. Але це було не можливо. За потужністю артилерії, міцністю броні та особливо швидкістю «Гебен» значно переважав будь-який корабель британського чи французького флотів у Середземному морі. Щоб мати перевагу під час бою, його супротивники повинні були сконцентрувати проти нього принаймні 2-3 лінійних кораблі. Оскільки наздогнати «Гебен» ні британська, ні французька середземноморські ескадри не могли, то вони повинні були розташувати свої сили так, щоб стратегічно оточити цей крейсер й змусити його прийняти бій [3, с. 548]. На думку британського дослідника військово-морської історії Х. Вільсона, лондонський кабінет та Адміралтейство припустилося грубої помилки, що перед початком війни не надіслали до Середземного моря лінійний крейсер, який за своїми характеристиками переважав би «Гебен». У такому випадку питання його нейтралізації можна було б вирішити без особливих зусиль [1, с. 239-241]. Французькі військово-морські сили після невдалої спроби перехопити «Гебен» та «Бреслау» біля алжирського узбережжя, з 6 серпня 1914 р., зосередились виключно на охороні транспортних суден з військами, які вирушили з Алжиру до Франції [1, с. 244-249]. Більшість дослідників з цього приводу дотримуються думки, що французький флот все ж таки міг би протистояти «Гебену», бо загрози з боку італійського флоту і австро-угорського флоту не було. Чому ж тоді віце-адмірал Б. де Ляпейрер обрав таку хибну стратегію та тактику? Для вирішення цього питання у 1915 р. французьким парламентом було створено слідчу комісію. Внаслідок її роботи стало відомо, що Б. де Ляпейрера підтримував французький військово-морський міністр В. Оганьєр (в минулому міністр освіти), який

дотримувався стратегії «збереження флоту», а також сподівався на перевагу французького флоту після битви між британським та німецьким флотами.

Щодо британських флоту та ескадри, то вони також припустилися помилок у стратегії та тактиці. Так, флот під командуванням адмірала Б. Мілна не зміг перешкодити входженню німецьких крейсерів до Егейського моря, вони намагалися наздогнати їх, але марно, крейсери були надто швидкими. Однак все ж таки їх можна було би наздогнати за умови, що британська ескадра на чолі з адміралом Е. Трубриджем перехопить їх на шляху до Дарданелл. Але попри велику обережність він не наважився це зробити, тому «Гебен» та «Бреслау» без перешкод увійшли до проток.

Таким чином, можна стверджувати, що прориву німецьких крейсерів до Чорноморських проток сприяла незлагодженість та відсутність дієвої взаємодії між французькими та британськими морськими силами.

29 жовтня 1914 р. російські причорноморські міста разом із османським флотом обстріляли крейсери «Гебен» та «Бреслау». 2 листопада Микола II видав маніфест про війну з Туреччиною. А Мегмед V 12 листопада оголосив джихад Антанті [8, с. 246]. Таким чином, вступ Стамбулу у війну завершив формування Четверного союзу у складі Німеччини, Австро-Угорщини, Османської імперії та Болгарії.

Після вступу Османської імперії у війну царський уряд заявив, що питання Чорноморських проток потрібно вирішити на користь Росії. Ця думка була підтримана російськими політиками. Проте кожен з них відстоював різні підходи до приєднання проток. Так, міністр закордонних справ С. Сазанов підкреслював, що «не вважає, що перемоги над Австрією та Німеччиною дозволять нам вирішити водночас і «східне питання» у бажаному розуміти. Тому знову доведеться вдаватись до сили, бо, очевидно, що турки добровільно не погодяться піти із Константинополя». З іншого боку, генерал-квартирмейстер Ставки верховного головнокомандувача Ю. Данілов вважав, що операція із захоплення Босфора була можливою «лише за умови досягнення безумовного домінування на морі та забезпечення від «Гебена» [1, с. 239-241]. Подібні висновки зробив у доповіді російському головнокомандувачу полковник Генерального штабу І. Григорович, який безпосередньо розробляв «босфорську операцію» [3, с. 586]. Оскільки Росія прагнула захопити Константинополь і Протоки, вона повинна передислокувати свої війська з німецько-російського на турецько-російський. За таких умов французькі та британські війська не змогли б довго чинити опір на західному фронті німецькій армії, яка безумовно посилила б свій наступ, перекинувши війська з східного фронту.

Велика Британія вважала за потрібне розгромити союзників Німеччини, особливо Османську імперію. Тому було вирішено прорвати оборону Дарданелл, що дозволило б захопити Константинополь. Військово-морська операція у Дарданеллах (лютий-березень 1915 р.) вважалась

лондонським кабінетом досить ризикованим заходом. Але операція мала на меті оволодіння Дарданеллами, Босфором і Константинополем, виведенням Османської імперії з війни та відновлення зв'язку з Росією через Чорне море [5, с. 107].

Ця операція розглядалася вітчизняними дослідниками та царським урядом як антиросійська: Велика Британія і Франція хотіли захопити столицю Туреччини та протоки, щоб Росія не змогла їх контролювати у період війни, а після неї ці країни могли б диктувати свої умови щодо долі проток.

Проте, потрібно враховувати і те, що захоплення проток та Константинополя союзниками Росії мало відкрити протоки для неї та покращити стан її економіки. Дарданелльська операція розглядалася британським урядом як розгром союзниці Німеччини, а відповідно послаблення останньої. Також вони боялися прориву османського війська в напрямку Єгипту.

Дарданелльську операцію було розпочато 18 лютого 1915 р. Британсько-французька ескадра вивела з ладу зовнішні форти, забезпечила собі шлях просування всередину Дарданелл. Британський уряд розраховував на участь в операції грецьких військ як додаткової сили у захопленні проток. Але царський уряд робив все можливе, аби Афіни не брали участь в даній операції. 3 березня 1915 р. міністр закордонних справ Російської імперії заявив французьким та британським послам у Петрограді: «Російський уряд не може погодитись на участь Греції у Дарданелльській операції, оскільки це може спричинити конфлікт (авт. – Росії з її союзниками)». Такі дії з боку Росії завадили Великій Британії та Франції оволодіти Протоками та Константинополем. Потрібно наголосити, що саме в цей час 4 березня 1915 р. Росія чітко окреслила свої прагнення щодо Проток та Константинополя. 12 березня 1915 р. Велика Британія погодилася на ці вимоги. 14 березня 1915 р. Франція визнала Протоки та столицю Османської імперії сферою інтересів Росії, але пропонувала відкласти це питання до завершення війни.

У березні 1915 р. Велика Британія та Франція намагалися залучити нових союзників проти Німеччини. Так, аби продовжити Дарданелльську операцію вони потребували допомоги Румунії, особливо 18 березня 1915 р., коли було почато вирішальну атаку Дарданелл. Також починалися переговори з Грецією, Італією. Однак такі дії британського та французького урядів викликали занепокоєння у Росії, тому перемовини були припинені. В ході цієї атаки прорвати оборону Дарданелл союзи не змогли. Військово-морська операція ж була продовжена лише після того, як наземні сили, наступаючи із Галліполійського півострова, звільнять береги цієї протоки від османсько-німецьких військ, знищивши форти та приховану артилерію, що дозволило б тральщикам безперешкодно ліквідувати мінні поля в Дарданеллах [3, с. 663-672].

Те, що Росія виявила претензії на Стамбул та Протоки поклало початок домовленостям країн Антанти про поділ Османської імперії. Таким чином, протягом березня-квітня 1915 р. паризький кабінет виголосив свої наміри щодо територіальних придбань на території Османської імперії, а протягом березня-листопада 1915 р. і британський уряд сформулював претензії на економічно вигідні для нього території. Однак держави не могли дійти згоди, тому остаточно питання поділу спадщини Османської імперії між Росією, Великою Британією та Францією було вирішено 16 травня 1916 р. за договором Сайкса-Піко. Попри це все проблема Проток та Стамбулу залишалася все ще не вирішеною. Адже Лондон і Париж продовжували маніпулювати царським урядом, який був зацікавлений цією проблемою, на свою користь. Потрібно зауважити, що й Німеччина використовувала цю проблему, щоб розколоти Антанту. Протягом 1915-1917 рр. Берлін неодноразово обіцяв царському уряду вирішення питання Чорноморських проток на його користь, за умови укладення сепаративного миру. Проте щоб не допустити цього й все ж таки зберегти проантантівську налаштованість російської еліти, 19 листопада 1916 р. на засіданні Державної Думи було оголошено про домовленість щодо долі Стамбулу та Проток. Але реакція суспільства вразила західних дипломатів, що були присутні на засіданні, тому що громадськість Росії була байдужа до проблеми Чорноморських проток. Однак царський уряд намагався зробити все можливе для збереження своїх позицій у вирішенні цієї проблеми. Та лютнева революція поклала край цим задумам. Микола II відрікся від престолу (2 березня 1917 р.), а влада перейшла до Тимчасового уряду, в середині якого між членами точилася боротьба щодо політики та майбутнього Росії. Так, О. Керенський вважав за потрібне вести війну до переможного кінця, але без зазіхань на інші території. В цей час П. Мілюков домагався збереження позицій Росії у вирішенні питань щодо Константинополя та Чорноморських проток. Така невизначеність російських політиків призвела до того, що під впливом американської адміністрації Париж і Лондон погодилися на інтернаціоналізацію та нейтралізацію цих територій.

7 листопада 1917 р. відбувся більшовицький переворот. Тимчасовий уряд було усунено від влади. 3 березня 1918 р. більшовики уклали сепаратний мир з країнами Четверного союзу, що означало остаточний вихід Росії з війни. Це остаточно усунуло її від участі у визначенні майбутнього статусу Стамбулу та Проток. Натомість, розгорнулися суперечності між Великою Британією та Францією у цьому регіоні. Адже Босфор і Дарданелли були важливою як у економічному, так і військово-політичному значенні транспортною артерією, щоб Лондон чи Париж могли погодитись на контроль над ними свого найближчого союзника, який дедалі все більше сприймався як конкурент [3, с. 669-700]. Між Францією та Великою Британією все частіше спалахували суперечки щодо того, хто і як буде

керувати захопленням Константинополя та Проток на завершальному етапі війни. Та найбільш гострою проблемою для країн Антанти залишалась доля Константинополя, що розташовувався на обох берегах Босфору, й тому був невід'ємною частиною питання Чорноморських проток [3, с. 700].

Хоча між країнами Антанти і були розбіжності щодо проблеми визначення статусу Стамбулу, але вони розуміли, що Протоки потрібно підпорядкувати міжнародному контролю, аби уникнути закриття Босфору і Дарданелл для вільного судноплавства ними. Таким чином, 30 жовтня 1918 р. було підписано Мудроське перемир'я між Портою та країнами Антанти, яке гарантувало відкриття Дарданелл і Босфору, вільний доступ до Чорного моря.

11 листопада 1918 р. було укладено Комп'єнське перемир'я, що поклало край Першій світовій війні, а також передбачало евакуацію німців із чорноморський портів і забезпечувало вільний прохід до Чорного моря кораблям країн Антанти.

Отже, в період світової війни за Чорноморські протоки точилася стратегічна боротьба, що унеможливлювало укладення сепаратного миру Османської імперії з країнами Антанти.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вильсон Х. Морские операции в мировой войне. 1914- 1918 гг. / Х. Вильсон - М., 1935 – 340 с.
2. Гончар Б., Машевський О. Проблеми Чорноморських проток у політиці країн Антанти і Троїстого союзу напередодні першої світової війни / Б. Гончар, О. Машевський // Міжнародні зв'язки України: наукові Пошуки і знахідки. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – С. 39-52.
3. Машевський О. П. Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 р. – початок 1920-х рр.) / О. П. Машевський – К.: «Аквілон-Плюс», 2010. – 792 с.
4. Нотович Ф. И. Дипломатическая борьба в годы первой мировой войны / Ф. И. Нотович - М.-Л., 1947. - Т. 1. – 465 с.
5. Олюнин С. В. Османская империя в годы Первой мировой войны / С. В. Олюнин // Первая мировая война в истории Беларуси, России и мира: Материалы Международной конференции 28-29 апреля 2011, г. Могилев. - М.: Издательство Московского университета, 2011. - С. 103-109.
6. Покровский М. Н. Империалистическая война. Сб. статей / М. Н. Покровский - М., 1931. - 340 с.
7. Сергійчук Б., Сергійчук В. На межі двох світів. Українсько-турецькі відносини в середині XVI- на початку XXI ст. / Б. Сергійчук, В. Сергійчук – К.: ПП Сергійчук М.І., 2011. - 320 с.
8. Усенко П. Г. Дарданели – Босфор – Одеська затока: шлях до чорноморської ескалації Великої війни (1914 р.) / П. Г. Усенко // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. - К.: Інститут історії України НАН України, 2012. - Вип. XX. - С. 236-250.

МІЛАН РАСТІСЛАВ ШТЕФАНІК – СЛОВАЦЬКА PERSONA GRATA У ЄВРОПІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У пантеоні національних героїв Словаччини поважне місце посідає постать Мілана Растіслава Штефаніка. Ця непересічна, різнобічно обдарована особистість, може слугувати взірцем цілеспрямованості, працелюбності, креативності й водночас принциповості, патріотизму, відваги й жертвовності заради наукової чи національної ідеї. Навіть особисте життя героя годиться для сюжету захоплюючого роману на вічну тему кохання й пригод.

Утім, найголовнішою заслугою Штефаніка є його суспільно-політична та військово-організаційна активність у роки Першої світової війни. У цей час він фактично одноосібно репрезентував словацькі національні інтереси на міжнародній арені, що було особливо цінним на фоні цілковитої пасивності словацького політикуму у внутрішньополітичному житті тогочасної Транслейтанії. То ж не дивно, що пізніше діячі найрізноманітнішого політичного забарвлення апелювали до дійсної чи надуманої ідейно-політичної спадщини Мілана Растіслава, намагаючись показати себе його послідовниками або й наступниками [11, с. 79].

Народився Штефанік 21 липня 1880 р. у с. Кошаріски (округ Міява, Західна Словаччина) у родині лютеранського священика [5, с. 356]. Навчався у ліцеї в Братиславі, гімназіях в Шопроні та Сарваші. Під час студіювання у Празькій вищій технічній школі (спеціальність інженер-будівельник) зближився з прочеськи налаштованим студентом В. Шпробарем та очолюваним ним гуртком «Детван», у результаті чого розпочав формування своїх ідейно-політичних поглядів на платформі чехословакізму (теорія про існування єдиної чехословацької нації, яка складається з чеської та словацької гілок).

Зацікавившись астрономією, Штефанік у 1900 р. переходить на філософський факультет Празького (Карлового) університету [12, с. 88]. Незабаром він уже проводить астрофізичні спостереження у Цюриху, відвідує Італію, а у 1904 р. отримує диплом доктора філософії за спеціальністю «астрономія».

Далі наш герой вирішує переїхати у Францію, де з 1905 р. працює асистентом в обсерваторії відомого ученого П. Ж. Жансена [9, с. 17]. Подальші роки ознаменувалися блискучим злетом популярності: публікації у солідних наукових виданнях, орден Почесного легіону за наукові й дипломатичні успіхи в Африці, Океанії, Південній Америці, членство у французькому та німецькому астрономічних товариствах. Тривалі й часті мандрівки (в т.ч наукове відрядження у Росію у 1906-1907 рр., навколосвітня подорож у 1910-1911 рр.) були хорошою основою для зав'язування різнопланових особистих контактів, вагоме місце серед яких належало особистісно-інтимним відносинам з впливовими жінками [14, с. 157]. Якщо

взяти до уваги ще те, що Штефанік був вельми товариським та цікавим співбесідником, не дивно, що дуже швидко він став відомим не лише серед фахових науковців, але й в дипломатичних, політичних, військових колах.

У 1912 р. Штефанік нарешті отримав французьке громадянство, став працювати у Національній обсерваторії. Паралельно захопився авіацією, а тому після початку війни одразу ж подав прохання про службу у цьому щойно народженому роді військ. На фронті Мілан зарекомендував себе хоробрим пілотом, організатором військово-метеорологічної служби. Разом з тим, він здійснює перші організаційні заходи й у 1915 р. формує ескадрилью із чеських та словацьких добровольців.

У травні цього ж року він активно включається у чехословацький закордонний рух Опору, метою якого було створення незалежної держави у складі чеських, моравських та словацьких земель. На рубежі 1915-1916 рр. зусиллями Штефаніка та чехів Т. Масарика та Е. Бенеша створено спочатку Чеський закордонний комітет, а у травні 1916 р. його було реорганізовано у Чехословацьку національну раду [2, с. 154].

У сучасній історіографії простежується думка, що саме високий авторитет Штефаніка у французьких політиків та військових зумовили прихильність керівництва країн Антанти до програми чехословацького руху. Так, у кінці 1915 р. він надіслав новопризначеному прем'єру французького уряду А. Бріану Маніфест Чеського закордонного комітету щодо «чехословацького питання» та особистого листа [8, с. 132]. Штефанік познайомив Е. Бенеша з відомими журналістами, політиками, громадськими діячами, у результаті чого французька преса позитивно сприймала чехословацьку ідею [3, с. 67].

Ключовим чинником, який сприяв входженню Штефаніка у французький вищий світ, була особиста прихильність до нього Клари Боас де Жувенель, яка була власницею салону на бульварі Сен-Жермен. У воєнному Парижі даний салон був своєрідним вогнищем політичних та ідейно-концептуальних відносин між французами та іноземцями. Вплив мадам де Жувенель був настільки суттєвим, а її здібності переконання такі великі, що за нею напівжартома-напівсерйозно закріпилося означення «тиск громадськості». Саме тут перед Штефаніком відчинилися двері у світ інтелектуалів, підприємців, журналістів, дипломатів.

Син мадам де Жувенель, 12-річний Бертран, описує свою першу зустріч зі Штефаніком у салоні таким чином: «Чехо... Словачина... Наскільки пам'ятаю, я вперше почув цю дивну двоїсту назву у період Першої світової війни наприкінці 1915 р... Подивився на чоловіка, який це говорив. Він мав бліде втомлене обличчя з виразними рисами... ззовні схоже на гіпсовий бюст Цезаря. Переді мною стояв засновник держави. Штефанік швидким лагідним порухом вхопив мене за плече й потягнув до карти Європи, яка висіла у моїй спальні та спитав: «Що тут бачиш?». Я йому

відповів: «Австро-Угорську монархію». Після цього він провів пальцем на карті ризику й зазначив: «Тут, вже незабаром, буде Чехословаччина» [9, с. 46].

Активність популярного у французькому політикумі словака визнавав майбутній президент Чехословаччини Масарик: «Штефанік розгорнув в Парижі свою пропаганду у салонах та у вищих колах, він володів особливо надзвичайним даром світського апостольського красномовства, вмів надихати слухачів, чим викликав до нас [діячів чехословацької еміграції – І. Б.] інтерес та любов» [6, с. 60]. Більше того, у лютому 1916 р. саме Штефанік організував у Парижі зустріч Масарика з французьким прем'єр-міністром А. Бріаном, що було першим значним міжнародним успіхом закордонних чехословацьких діячів [5, с. 364; 1, с. 54].

Влітку 1916 р. місцем відрядження Штефаніка стала Російська імперія. Тут його становище було досить делікатне, адже він представляв альтернативу планам створення монархічної Чехословаччини під скіпетром Романових, які будувала царська влада. У даному випадку в пригоді Штефаніку стали зв'язки з військовим представником Франції при російському генштабі та особистий авторитет й харизма. Парадоксальність ситуації полягала в тому, що Штефанік у Ставці російського командування справив хороше враження, хоча МЗС поставилося до його місії негативно. У підсумку Штефаніку вдалося переконати лідерів організацій емігрантів та військовополонених у Росії підписати 29 серпня у Києві угоду про те, що чехи і словаки бажають створити єдиний політичний народ під захистом та протекцією Антанти. З іншого боку, російська влада не погодилася на перекидання у Францію військовополонених чехів і словаків [6, с. 65-66].

Після Лютневої революції Штефаніку таки вдалося домовитися про приїзд туди Масарика навесні 1917 р., а також сформувати Чехословацький корпус чисельністю близько 70 тис. осіб [4, с. 137-138].

Успішною також була поїздка Мілана у Румунію. Тут він налагодив метеорологічні спостереження, здобув прихильність румунського короля й отримав дозвіл на набір добровольців у чехословацьку армію. Вступити у її ряди зголосилося близько 1500 осіб, переважно словаків, однак через епідемію тифу до Франції прибуло лише 428 легіонерів [10, с. 166].

Вересень-жовтень 1917 р. Штефанік провів у США, де агітував чеських і словацьких емігрантів за вступ до чехословацьких підрозділів. Передбачалося набрати до 20 тис. добровольців, однак паралельні мобілізації до американської армії об'єктивно обмежили контингент новобранців [7, с. 458]. У підсумку, у Європу прибуло 2300 добровольців (з них 1065 словаків) [8, с. 139]. Важливо відзначити, що Мілан вів безперервні розмови з представниками американського політичного істеблішменту (в т. ч. з Т. Рузвельтом), переконуючи у необхідності створення Чехословаччини, що стало важливим інструментом популяризації даної ідеї.

У грудні 1917 р. знову ж таки завдяки інтенсивному лобіюванню Штефаніка французький прем'єр Р. Пуанкаре нарешті підписав декрет про організацію у Франції автономної армії з чехів та словаків. На той час зусиллями Мілана там було зосереджено декілька тисяч чеських і словацьких добровольців із числа військовополонених [6, с. 68].

Наступною ареною енергійної організаційної роботи Штефаніка стала Італія. Результатом стало підписання у квітні 1918 р. угоди з італійським прем'єром В. Орландо про формування чехословацьких підрозділів, що в науковій історичній літературі оцінюється як перше офіційне визнання майбутньої чехословацької держави [7, с. 483]. Коментуючи даний здобуток Е. Бенеш писав: «він [Штефанік – І. Б.] заклав основи нашої дипломатичної діяльності й був першим і найкращим дипломатом» [5, с. 368].

Звістка про проголошення Чехословаччини застала його у Владивостоці, куди він прибув для організації переведення Чехословацького корпусу з Росії до Франції, як це було домовлено з більшовиками. До складу уряду Чехословацької держави, сформованого 14 листопада 1918 р., Штефанік увійшов як військовий міністр [6, с. 92]. Проте здійснено це було заочно, адже він продовжував перебувати у російському Сибіру, намагаючись впорядкувати чехословацькі підрозділи та використати їх у боротьбі з більшовизмом.

Прибувши на початку 1919 р. у Париж, втомлений Штефанік став відчувати себе зайвим у налагодженому Масариком і Бенешом механізмі роботи чехословацької делегації на Паризькій мирній конференції. Окресилися особисті конфлікти з Бенешем. У словацького партнера чеських політиків стало складатися враження, що його усувають на задній план. Воно ще більше посилювалося після того, як Масарик доручив Мілану фактично непосильну дипломатичну роботу – врегулювати конфлікт між французькою та італійською військовими місіями у Чехословаччині. У підсумку, італійська місія була відкликана, а роздратований Штефанік взяв тайм-аут, поїхав в Італію до своєї давньої знайомої маркизи Бензоні.

Проте на початку травня він вирішив повернутися до активного громадсько-політичного життя. У новій Словаччині в складі Чехословаччини було дійсно багато роботи для її талановитого й діяльного сина, однак доля розпорядилася інакше. 4 травня 1919 р. Штефанік загинув в авіакатастрофі під час посадки на аеродромі неподалік Братіслави [4, с. 146], завершивши свій земний шлях всього лише на 39-ому році життя.

Несподівана розв'язка стала предметом запеклих суперечок щодо причин аварії. Висловлювалися різні версії: від банальної технічної несправності літака та випадкового обстрілу не попередженими, а тому дезорієнтованими чехословацькими артилеристами [13, с. 46] до бажання самогубства [11 с. 78; 15, с. 214] та конспірологічної теорії про замовний характер трагедії, яку організував чи то Шробар, чи то Масарик й Бенеш [11,

с. 80; 15, с. 214] через заздрощі до успішного Штефаніка та прагнення позбавитися впливового популярного конкурента на вищі посади у державі.

Як би там не було, але Словаччина, яка вступала у період якісних і динамічних змін, втратила чи не найталановитішого, відомого й шанованого на міжнародній арені діяча, який в силу своєї надзвичайної кипучої енергії, авторитету та зв'язків міг би суттєво вплинути на особливості державного статусу та внутрішньополітичне життя словацьких земель у складі Чехословаччини. Це, однак, вже предмет уваги ретроальтернативістики.

Наостанок, в контексті актуальної політичної ситуації в Європі, важливо наголосити, що Штефанік був водночас як словацьким, так і французьким патріотом, чехословакістом, але й у широкому сенсі європейцем та громадянином світу, довівши своїм космополітичним життєвим шляхом можливість плідної й різнобічної міжнаціональної співпраці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Віднянський С.В. Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу / С.В. Віднянський, А.Ю. Мартинов. – Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 395 с.
2. Кріль М. Історія Словаччини / М. Кріль. – Львів: Видавничий центр Львівського національного університету, 2006. – 264 с.
3. Крючков И.В. Чехословацкая идея и «венгерский вопрос» в годы Первой мировой войны / И.В. Крючков // Российские и славянские исследования: науч. сб. Вып. 2. / редкол.: А. П. Сальков, О. А. Яновский (отв. редакторы) [и др.]. — Минск: БГУ, 2007. — С. 64–71.
4. Пугач Е.П. История Словакии / Е.П. Пугач. – Харьков : ХНУ имени В.Н. Каразина, 2013. – 344 с.
5. Серапионова Е. П. Человек-легенда Милан Растислав Штефаник: ученый, политик, генерал / Е. П. Серапионова // До и после Версаля. Политические лидеры и идея национального государства в Центральной и Юго-Восточной Европе. – Москва : Институт Славяноведения РАН, 2009. – С. 356-373.
6. Чехия и Словакия в XX веке. Очерки истории. Кн. 1 / [отв. ред. В. В. Марыина]. – М.: Наука, 2005. – 453 с.
7. Dokumenty slovenskej identity a štátnosti. Zv. I. / Michal Barnovský; ved. red. Ján Beňko. – Br.: Národné literárne centrum–Dom slovenskej literatúry, 1998. – 513 s.
8. Ferencuhová B. M. R. Štefánik a česko-slovenské hnutí v zahraničí v zrkadle francúzskych diplomatických dokumentov / B. Ferencuhová // Milan Rastislav Štefánik v zrkadle prameňov a najnovších poznatkov historiografie / editori M. Čaplovič. B. Ferencuhová, M. Stanová. – Br.: Vojenský Historický Ústav. – 2010. – S. 129-150.

9. Guelton F. Z observatória v Meudone do salónu Madame Boas de Jouvenelovej alebo Štefánikova cesta medzi francúskou vyššou spoločnosťou / F. Guelton // Milan Rastislav Štefánik v zrkadle prameňov... – S. 17-20.
10. Kopecký P. Vojenská misia generála M. R. Štefánika v Rumunsku vo svetle rumunských vojenských archívnych dokumentov / P. Kopecký // Milan Rastislav Štefánik v zrkadle prameňov... – S. 163-166.
11. Kováč D. Zápas o Štefánika v slovenskej historiografii a publicistike / D. Kováč // Milan Rastislav Štefánik v zrkadle prameňov... – S. 75-85.
12. Kuzmíková M. Začiatok Štefánikovho pôsobenia vo Francúzku a jeho kontakty z domovom / M. Kuzmíková // Milan Rastislav Štefánik v zrkadle prameňov... – S. 87-95.
13. Macho P. Milan Rastislav Štefánik v hlavách a srdciach. Fenomén národného hrdinu v historickej pamäti / P. Macho. – Br. : HU SAV, 2011. – 208 s.
14. Musil M. Diplomacká stratégia Milana Rastislava Štefánika ako rozhodujúci faktor vzniku Československej republiky vo svetle zahraničných archívov / M. Musil // Milan Rastislav Štefánik v zrkadle prameňov... – S. 151-161.
15. Zemko M. Milan Rastislav. Štefánik medzi legendami a antilegendami. Premeny ich podôb v politicko- spoločenských zmenach 20 storočia / M. Zemko // Milan Rastislav Štefánik v zrkadle prameňov... – S. 211-218.

Є. В. Громов

ВИЗНАЧАЛЬНА РОЛЬ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У ТВОРЧОМУ СТАНОВЛЕННІ ЕРНЕСТА ХЕМІНГВЕЯ

У липні 2014 р. світова спільнота проводила офіційні заходи з нагоди 100-ліття від початку однієї найжорстокіших війн в історії людства, війни, яка визначила долю кривавого ХХ століття, яка повністю змінила багатівікові сталі уявлення про збройні конфлікти, переформувала світовий порядок, розвівши європейські країни по різні боки барикад, перекроївши політичну мапу світу й спричинивши розпад чотирьох надпотужних імперій, війни, яка призвела до нових війн, нових жертв, нових трагедій в історії людства, війни, яка, за на думку істориків, в тій чи іншій мірі, стала першопричиною усіх значущих конфліктів сучасності. Це була катастрофа дійсно планетарного масштабу, в якій взяли участь понад 70 мільйонів військовослужбовців, з яких понад десять мільйонів загинули, а майже двадцять мільйонів отримали поранення. Втрати серед мирного населення також не менш вражаючі. Загалом до конфлікту долучилися понад 40 країн світу.

Але окрім явних людських жертв ця бійня породила певний соціально-психологічний феномен «неврахованих жертв війни», людей, яких, за визначенням Гертруди Стайн, прийнято відносити до так званого «втраченого покоління», людей, які пройшли крізь випробування світової війни і втратили не лише здоров'я, а й віру в життя та майбутнє. Їхню біль і

душевне сум'яття передавали у своїх творах митці, які на власні очі бачили пекло війни. Так у повоєнній Європі з'явилися численні твори, які були написані у відверто реалістичній, трагічній й навіть сатиричній манері: «Смерть героя» (*Death of a Hero*, 1929) Річарда Олдінгтона, «На Західному фронті без змін» (*Im Westen nichts Neues*, 1929), «Повернення» (*Der Weg zurück*, 1931) та «Чорний обеліск» (*Der schwarze Obelisk*, 1956) Еріха Марія Ремарка, «Вогонь» (*Le Feu*, 1916) та «Ясність» (*Clarte*, 1919) Анрі Барбюса, «Пригоди доброго вояка Швейка під час світової війни» (*Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války*, 1923) Ярослава Гашека та інших.

Безпосередня участь Сполучених Штатів Америки у бойових діях Першої світової війни була відносно короткотривалою (квітень 1917 - листопад 1918 рр.), а у порівнянні із більшістю країн Європи США зазнали незрівнянно менших втрат як за людськими, так і за матеріальними ресурсами. Проте низка тамтешніх дослідників характеризують воєнні та перші повоєнні роки в історії США як період так званого «травматичного дорослішання» американської нації [1, р. 60]. Солдати, побачивши на власні очі жахи страшної війни, відчули величезне розчарування, зрозумівши, що «так звана цивілізація виявилась величезною спорудою з обману й нещирості, а власне війна, замість того, щоб звалити цю споруду, стала її найвищим й найповнішим проявом» [2, р. 225]. Молоді ветерани Першої світової, шоковані та змінені назавжди, повернулися до своїх домівок, проте вже ніколи не сприймали життя таким, яким воно було раніше. Американська молодь відчула лють та ненависть до війни, проте й образу на старше покоління, яке вона вважала частково винною у конфлікті. Без стійкої традиційної структури цінностей індивідуум втрачав відчуття власної ідентичності. Буденне безпечне сімейне життя, добре знайоме стабільне суспільство, звичний ритм існування, відчуття патріотизму, моральні цінності, що підтримуються релігійними переконаннями, – усе здавалося знищеним світовою війною та її наслідками.

Колишні учасники страшних подій, серед яких виявилось чимало талановитих людей, почали висвітлювати воєнний досвід й власні переживання у різноманітних, здебільшого автобіографічних творах, розповідаючи про військові пригоди, а також повернення на батьківщину молодих людей, які після фронту не можуть жити нормально і, гостро відчуваючи все безглуздя, жорстокість, бруд життя, все-таки намагаються якось існувати. Саме в цей період з'явилися відомі «По інший бік раю» (*This Side of Paradise*, 1920) Френсіса Скотта Фіцджеральда, «Три солдати» (*Three Soldiers*, 1921) Джона Дос Пассоса, «Головна вулиця» (*Main Street*, 1920) Сінклера Льюїса, «Безплідна земля» (*The Waste Land*, 1922) Томаса Еліота, «Солдатська нагорода» (*Soldier's Pay*, 1926) Уільяма Фолкнера та інші твори.

Окреме місце в плеяді американських письменників, творчість яких тісно пов'язана з Першою світовою війною, займає постать Ернеста Міллера

Хемінгуей. Жоден з американських письменників першої половини ХХ століття не асоціюється в читачів із військовою тематикою більше, ніж він. Дехто із сучасників, які у середині століття відвідували маєток вже відомого на весь світ маститого літератора-нобеліата, згадували, що серед численних артефактів, опудал вбитих на сафарі екзотичних тварин, лев'ячих та леопардових шкір, зброї, акул'ячих зубів, інших цікавинок з усіх кутків світу, особливе місце було відведене невеликому уламку шрапнелі, що поранений вісімнадцятирічний Ерні привіз з далекого Італійського фронту [3, р. 23]. Нарешті й сам Хемінгуей визнавав, що Перша світова війна відіграла вирішальну роль у його становленні і як письменника, і як людини. Військовий досвід, отриманий на самому початку життя, безперечно впливав на його спосіб життя, коло знайомих, інтереси і, в решті решт, визначав тематику його найбільш відомих літературних творів.

Молодий Ернест завжди мріяв про військову службу, а з жовтня 1917 року, із початком залучення армії США безпосередньо до бойових дій, юнак кілька разів намагався потрапити на фронт, проте через вади зору «відбраковувався» медиками. Згодом йому все ж вдалося записатися добровольцем в якості шофера санітарного автомобіля у складі місії Американського Червоного Хреста та весною 1918-го потрапити на Італійський фронт. Згодом Хемінгуей згадуватиме: «... я був надто наївним, відправляючись на ту війну. Мені тоді здавалось, що ми домашня команда, а австрійці – гостьова команда, що бере участь спортивних змаганнях» [4, р. 153]. За його ж словами, ілюзії було втрачено у перший день перебування в Мілані, коли Ернеста разом з іншими новобранцями кинули розчищати територію підірваного заводу боєприпасів.

У червні 1918 р., підчас чергової поїздки на лінію фронту, санітарний автомобіль потрапив під мінометний обстріл австрійської артилерії, а молодий шофер отримав численні осколкові поранення – «... був сильний спалах, потім двері вогняного горнила відкрилися, випустивши назовні страшенний рик, спочатку білий, згодом все більш червоний» [5, р. 51]. Не зважаючи на тяжкі ушкодження, Ернест вивіз з-під вогню пораненого італійського вояка, потрапивши при цьому під кулеметний вогонь й отримавши ще кілька поранень. Згодом медики витягли з тіла юнака 26 осколків, а простріляну колінну чашечку довелося замінити металевим протезом. За свій подвиг Хемінгуей був нагороджений італійською срібною медаллю «За військову доблесть», ставши одним із перших американців, що отримали цю відзнаку [6, р. 59].

Коментуючи досвід воєнних років, Хемінгуей згодом напише: «Коли йдеш на війну хлопцем, тебе захоплює велика ілюзія безсмертя. Вбивають інших, проте не тебе. Потім, коли тебе вперше тяжко поранено, ця ілюзія йде геть і ти розумієш, що таке саме може трапитися з тобою. Будучи важко пораненим за два тижні до свого дев'ятнадцятиріччя, я почувався дуже

пригнічено то тих пір, поки не зрозумів, що зі мною не сталося нічого такого, чого б не траплялося з людьми. Будь-що, що я тільки мав зробити, люди вже робили задовго до мене. Якщо вони змогли це винести, то я теж із цим впораюсь, тому найліпше зараз просто не перейматися через це» [7, р. 352].

Трагічна іронія військової долі полягає в тому, що якби австрійські мінометники виявились точнішими, світ ніколи б не знав одного з найяскравіших письменників першої половини XX століття, проте, якби вони були ще менш влучними, Хемінгвей не отримав би поранення, не потрапив до Міланського шпиталю і не зустрів би своє перше справжнє кохання – Агнес фон Куровські, медсестру американської місії Червоного Хреста, яка стала прототипом Кетрін Барклі, героїні чи не найвідомішого антивоєнного роману усіх часів «Прощай, зброє!».

Пролікувавшись близько півроку в Італії, Хемінгвей повернувся додому в Оак-Парк, Іллінойс, зовсім іншою людиною. Військовий досвід значно розширив його кругозір і уявлення про життя, в той самий час як у місті, що він залишив, життя практично не змінилося. Майже рік він провів удома, загоюючи рани, проте згодом йому довелося поїхати з родинного гнізда через конфлікт із близькими, які ніяк не хотіла бачити у своєму Ерні дорослого чоловіка. Свої неоднозначні почуття автор згодом опише в оповіданні «Дім солдата» (*Soldier's Home*, 1925), головний герой якого повертається з Європи додому пізніше за своїх співвітчизників, пропустивши паради перемоги, гучні промови, оплески, загальнонаціональну ейфорію від закінчення війни. Молодому ветерану майже неможливо відновити зв'язок не тільки із знайомими і близькими людьми, яких він залишив, відправляючись на фронт, а навіть з власної матір'ю, яка не може зрозуміти, наскільки сильно війна змінила сина. В образі Говарда Кребса легко вгадується сам автор, який аналізує не стільки війну, скільки її наслідки, емоційний стан людей, які ніяк не можуть при звичаїтис до мирного життя.

Помандрувавши близько року по США і Канаді, майбутній письменник нарешті влаштувався позаштатним кореспондентом канадського тижневика «*Toronto Star Weekly*», проте на дуже суворих умовах. Розчарований у своїх очікуваннях, повний військових спогадів і переживань й прагнучий до творчої реалізації, за прикладом відомих співвітчизників (Скотта Фіцджеральда, Гертруди Стайн, Езри Паунда), Хемінгвей на початку 1920-х приймає рішення повернутися до Європи й оселитися в Парижі, більш близькому по духу та менш витратному за рівнем життя у порівнянні з Чикаго. До речі, згодом саме Стайн рекомендує перейти від «чистої» журналістики до більш об'ємних літературних форм, а під впливом Паунда Хемінгвей остаточно формується як письменник-модерніст. На відміну від інших експатріантів, які були вимушені бігти до Франції через політичні переслідування на батьківщині, Хемінгвей залишив США за власного бажання, усвідомивши, що його загострене почуття справедливості,

розуміння «доброго-поганого», переходить національні межі й штовхає його в обійми культурної Мекки Європи [3, р. 57].

Сам Хемінгуей вважав роки, що він провів у Європі, найбільш плідними й значущими в його літературній діяльності. Саме в цей час були створені романи «І сходить сонце (Фієста)» (*The Sun Also Rises*, 1926), «Прощай, зброе!» (*A Farewell to Arms*, 1929), а також побачили світ дві найбільш відомі збірки оповідань «В наш час» (*In Our Time*, 1924) та «Чоловіки без жінок» (*Men Without Women*, 1927), в яких здійснюється тема війни, її наслідків, а також з'являється Нік Адамс, наскрізний герой кількох творів, в образі якого однозначно проглядається alter-ego самого Хемінгуея.

Хоча на початку 1930-х письменник перебрався назад до США, оселившись у містечку Ки-Уест (Флоріда), на думку онука, Шона Хемінгуея, насправді Ернест так ніколи і не повернувся додому, назавжди застрягнувши у вирі Першої світової війни [8, с.226]. Війни, до якої постійно тягнуло, яка надихала на створення романів, оповідань, нарисів, репортажів з «гарячих точок», де в якості воєнного кореспондента Ернест писав хроніки війн від Македонії до Мадриду, висвітлюючи стрімке розповсюдження фашизму по Європі. Саме воєнний досвід молодості штовхав письменника на поля греко-турецької війни, громадянської війни в Іспанії, Другої світової війни. Хоча Хемінгуей більш відомий як автор художніх творів, його воєнні репортажі заслуговують на особливу увагу, тому що написані вони у правдивій, подекуди, надто реалістичній манері. Такий підхід змушує репортера стати частиною дійства, спостерігати на власні очі обставини, події, людей, про яких пишеш. Його репортажі вирізнялися новим стилем, який давав змогу усвідомлювати усі грані війни, зокрема, її вплив на життя та долі пересічних громадян, а особлива наративна манера забезпечувала широке коло читачів. Задовго до розповсюдження телебачення, кабельних мереж та Інтернету Хемінгуей доносив подробиці світових конфліктів до американської аудиторії.

Отже, спосіб, у який кілька поколінь американців сприймали й продовжують сприймати Першу світову війну, значною мірою обумовлений впливом творів її безпосередніх учасників. На початку 1920-х рр., розглядаючи сучасність крізь призму військових подій, митці втратили віру у базові засади західної цивілізації, однією з яких була власне література. Романисти Вікторіанської епохи мали схильність до використання вітійового, досконало виписаного, помпезного стилю, в той час як письменники-модерністи, використовуючи чітко викладений, конкретний, близький до народного спосіб спілкування із читачем, створили новий стиль художньої літератури, в якому подання матеріалу відбувається здебільшого через діалоги, дії або навіть мовчання, стиль, в якому жодна більше-менш значуща думка не виражена безапеляційним твердженням автора, що дає читачеві можливість самому формувати власне ставлення до тих чи інших подій, героїв, обставин.

Ернест Хемінгвей безперечно був на гребні хвилі американського модернізму, що постав проти непомірності та лицемірства прози XIX століття, а світова війна стала ключовою подією, яка поділила світову літературу на «до» і «після», змінивши її назавжди.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Kathryn Van Spanckeren. Outline of American Literature. – United States Information Agency, 1996. – 125 pp.
2. John Dos Passos. Three Soldiers. – Penguin Books Ltd., London, 1990. – 383 pp.
3. Survey of the Hemingway Centennial Celebration at the John F. Kennedy Library on April 10–11, 1999 // Survey of the conference – Boston: John F. Kennedy library – December, 1999. – 265 pp.
4. Jackson J. Benson. New Critical Approaches to the Short Stories of Ernest Hemingway. – Duke University Press, Durham, North Carolina, 1975. – 528 pp.
5. E. Hemingway. A Farewell To Arms. – Penguin Books Ltd., London, 1975. – 355 pp.
6. Thomas Putnam. Hemingway on War and Its Aftermath // Prologue Magazine. Spring 2006, Vol.38, № 1. – 127 pp.
7. Ernest Hemingway. Men at War: The Best War Stories of All Time. – Wings Press, San Antonio, 1992. – 1072 pp.
8. Hemingway on War. Edited by Seán Hemingway. – New York: Scribner, 2003. – 384 pp.

Л. С. Козельчук

ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ І. Я. ПАДЕРЕВСЬКОГО У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Виходець з Поділля Ігнацій Ян Падеревський в історії Польщі відомий як видатний політик, філантроп й багатогранний культурний діяч кінця XIX-першої половини XX ст. Падеревський, який був сином польського народу, позбавленого наприкінці XVIII ст. державності його сусідами (Австрія, Пруссія і Росія), зростав з ідеєю незалежності Польщі, боровся за неї під час Першої світової війни.

Лише окремі аспекти (мистецькі або політичні) життя і діяльність І. Я. Падеревського висвітлені в працях багатьох авторів (А. Бортняк [1], В. Грабовський [3], О. Верещагіної та П. Григорчука [2], А. Дибковська, М. Жарин М., Я. Жарин [61], В. Колесник [9], М. Казмірчук [8], Д. Налеч [17], В. Рошковський [15], Т. Сітенко [12] та ін.). Враховуючи важливість теми, недостатній ступінь її дослідження в Україні, мета статті – прослідкувати головні аспекти політичної діяльності І. Я. Падеревського у роки Першої світової війни.

Народився Ігнаці Ян 6 (18) листопада 1860 р. у шляхетській родині поблизу містечка Хмільник – у с. Курилівці Літинського повіту Подільської губернії (сьогодні – Хмільницького району Вінницької області). Змалечку І. Я. Падеревський виховувався на традиціях боротьби польського народу за відновлення власної державності. Вже приклад батька Яна, арештованого за допомогу польським повстанцям проти Російської імперії (1863-1864 рр.), змалку виховував Ігнація Яна у патріотичному дусі. До речі, саме батько, який був здібним музикантом, подбав про музичне навчання сина, який вже з 12 років виступав з концертами в Хмільнику та Вінниці.

Після навчання в Музичному інституті у Варшаві (1872-1878 рр.) Ігнаці Ян залишився у ньому працювати учителем гри на фортепіано [9, с. 468]. Надалі став професором цієї вищої школи, а з 1909 р. – директором [8, с. 238]. Наприкінці 70-х рр. XIX ст. І. Я. Падеревський почав видавати свої перші музичні композиції, наприклад «Експромт», «Соната а молль» та багато інших [9, с. 467]. Згодом він продовжив музичне навчання у Берліні та Відні, став одним з плеяди талановитих польських музичних виконавців-віртуозів (скрипаль Г. Венявський, А. Контський, А. Міхаловський та ін.), які виступали переважно за межами Польщі, прославляли національну культуру [7, с. 384], підтримували її високий рівень, що не дозволяло країнам Заходу забути про Польщу.

Падеревський часто концертував, здійснював багатомісячні успішні турне в Австрії, Франції, Нідерландах, Німеччині, Росії, Англії та США й Канаді і навіть у Південній Африці. Ігнаці Ян став першим піаністом у світі, який здійснював такі масштабні мистецькі турне та здобув таке широке коло шанувальників. З 90-х рр. XIX ст. він став культурним діячем світового рівня. Його концертний репертуар обіймав композиції епохи романтизму (Шопен, Ліст, Бетховен та ін.), власні твори [12, с. 146, 153].

Здобувши світову славу, І. Я. Падеревський значну увагу приділяв педагогічній праці, вважав навчання обдарованої молоді справою всього життя. У 1896 р. Ігнаці Ян навіть заснував в США «Фонд Падеревського» для підтримки молодих польських композиторів [9, с. 470]. Іншим прикладом філантропічної діяльності стала фінансова підтримка санаторію у Закопанім [3, с. 8].

Наприкінці 1890-х рр. І. Я. Падеревський розгорнув активне громадське життя, допомагав польським організаціям в США, зокрема, брав участь у спорудженні в м. Чикаго пам'ятника Т. Косцюшку. Також І. Я. Падеревський був одним з фундаторів пам'ятника героям Грюнвальдської битви (1410 р.) в Кракові та був учасником святкування з нагоди її 500-ої річниці [4, с. 550]. Це святкування вилилося у демонстрацію почуття єдності розділеного народу. У церемонії відкриття пам'ятника, спорудженого на кошти І. Я. Падеревського, взяли участь представники

поляків зі всієї Польщі [6, с. 203]. Крім того, саме коштом Падеревського було поставлено пам'ятник Шопену в Желязовій Волі [3, с. 8].

Історики відзначали здатність Падеревського «магнетизувати розум і серце тисячного натовпу», яка проявилась і в його громадській і політичній діяльності: він був талановитим оратором, цікавим співрозмовником, а його чарівна посмішка та особиста привабливість справляли на сучасників враження «надзвичайної сонячності» [12, с. 153].

Політику Падеревський розглядав із позиції митця – моральні норми, стиль і мова домінували в ній. Він зневажав інтриганство й пліткарство, вважав найвищим скарбом людську гідність [3, с. 8-9].

Вершиною громадської і політичної діяльності І. Я. Падеревського до проголошення незалежності Польщі можна вважати 1914-1918 рр. – часи Першої світової війни. У ній головними противниками були держави, що захопили польські землі – Німеччина і Австро-Угорщина (військовий блок Центральних держав) – з одного боку і Росія, яка входила до Антанти, – з іншого. Отже, виникла можливість, у випадку поразки одного з суперників, відновити державність Польщі. У роки світової війни польські емігранти розгорнули масштабну благодійницьку, дипломатичну і політичну діяльність. Падеревський намагався популяризувати польську справу і здобути підтримку ідеї незалежності Польщі. У Швейцарії у Веде І. Я. Падеревський заснував Центральну польську агенцію. Вона координувала допомогу спустошеним війною польським територіям [4, с. 729-730]. У травні 1915 р. в США він організував «Фонд допомоги польським жертвам».

У справі допомоги жертвам війни в Польщі Падеревський співпрацював з нобелівським лауреатом, польським письменником Г. Сенкевичем. Пізніше президент Чехословаччини Т. Г. Масарик, який теж був політичним емігрантом, напише: «Падеревський і Сенкевич з початку війни робили вельми успішну пропаганду для Польщі – митець і письменник здобували найширші кола...» [10, с. 278]. Лише в США він організував з цією метою понад 300 мітингів і зустрічей, об'єднаних з концертами. «Падеревський був в Америці відомий, і тому напевне, чимало, хто прослухали його гру, прийшли послухати його політичні промови» [10, с. 279].

За ініціативою І. Падеревського в США на підтримку ідеї створення після закінчення війни незалежної Польської держави зібрали 600 тис. підписів, адресованих президенту В. Вільсону [7, с. 438]. 6 листопада 1916 р. на прийомі в В. Вільсона він намагався переконати його в необхідності відродження польської держави. А 11 січня 1917 р. І. Я. Падеревський вручив В. Вільсону меморандум про необхідність створення «Об'єднаних штатів Польщі» у складі наступних «королівств»: Польща, Литва, Полісія, Галицько-Подільське й Волинь (останні три І. Я. Падеревський вважав польськими землями) [10, с. 279].

Також у 1917 р. Падеревський сприяв набору біля 30 тис. поляків-добровольців у США до польської армії, що воювала на фронтах у Франції (4 червня 1917 р. за декретом президента Франції створена «автономна польська армія» [14, с. 27]). 1917 р. Падеревський навіть скомпонував бойовий марш «Гей, Орле Білий» (білий орел – польський національний герб), до якого сам написав слова.

Завдяки активній діяльності Падеревського обрали до складу створеного у серпні 1917 р. Польського національного комітету в Парижі, що мав координувати боротьбу польських емігрантів за відродження національної державності [19, с. 470]. Країни Антанти та США визнали його офіційною політичною організацією [13, с. 313]. Комітет очолили представники польської національно-демократичної партії, які представляли інтереси польських підприємців. Близьким до них був і Падеревський, який став представником Польського національного комітету в США і відіграв велику роль у здобутті підтримки країн Антанти і США ідеї відродження незалежності Польщі [11, с. 721]. Про це було заявлено в одному з «14 пунктів» послання В. Вільсона до конгресу (січень 1918 р.), автором якого фактично став Падеревський і в декларації Франції, Великої Британії та Італії (червень 1918 р.) [6, с. 227]. Такий феномен дозволив історику Н. Дейвісу справедливо відзначити: «Завдяки музичним вечорам, які влаштовував у Білому домі Ігнаці Падеревський, Вілсон поставив на порядок денний незалежність Польщі» [5, с. 940]. Так музичне мистецтво було поставлено на службу народу в політичних цілях – унікальний випадок в історії [10, с. 280].

26-30 серпня 1918 р. сейм польських краян в Детройті (США) визнав проект І. Падеревського стосовно створення 100 тис. армії з емігрантів [14, с. 29].

Одним з прикладів політичної пропаганди ідей незалежності в США була координація дій представників слов'янських визвольних рухів. 15 вересня 1918 р. Падеревський взяв участь у роботі організованого чехом Т. Г. Масариком в Нью-Йорку з'їзду пригнічених націй Австро-Угорщини [10, с. 280]. Найсильнішим мотивом промови І. Я. Падеревського була вимога поділу Австро-Угорщини. Він використав нещодавнє американське визнання Чехословацької національної ради як доказ того, що Америка і союзники бажають виправити мапу Європи. Падеревський засудив «територіальний грабіж» в минулому і вимагав такого територіального виправлення, щоб «пограбоване майно було повернуто законним власникам» [10, с. 280].

Після завершення світової війни І. Я. Падеревський повернувся на Батьківщину. Працював заради її утвердження на посаді прем'єр-міністра Польщі та міністра закордонних справ у 1919 р., і зрештою завершив свій життєвий шлях у добу змагань за визволення Польщі від окупації гітлерівською Німеччиною. І все це він поєднував з діяльністю в галузі

музичного мистецтва, що мала світове значення. Постать Падеревського є зразком служіння Батьківщині молодому поколінню не тільки Польщі, а й патріотам інших країн, прикладом особистісної реалізації людини як митця, який присвятив себе відродженню батьківщини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бортняк А. Славетний земляк із Поділля (18 листопада – 140 річчя Ігнація Падеревського) / А. Бортняк // Вінниччина. – 2000. – 17 листопада. - № 178-179. – С. 6.
2. Верещагіна О. Є., Григорчук П. С. Подолянин І. Я. Падеревський – визначний польський політичний та музичний діяч / О. Є. Верещагіна, П. С. Григорчук // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Вип. 7. Серія: Історія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2009. – С. 99-104.
3. Грабовський В. А світ цей музикою зветься / В. Грабовський // Урядовий кур'єр. – 2002. – 15 червня.
4. Дейвіс Н. Боже ігрище. Історія Польщі / Н. Дейвіс – К.: Видавництво С. Павличко «Основи», 2008. – 1080 с.
5. Дейвіс Н. Європа: Історія / / Н. Дейвіс – К.: Видавництво С. Павличко «Основи», 2008. – 1464 с.
6. Дыбковская А., Жарын М., Жарын Я. История Польши с древнейших времен до наших дней / А. Дыбковская, М. Жарын, Я. Жарын – Варшава: Научное издательство ПВН, 1995. – 341 с.
7. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі / Л. Зашкільняк, М. Крикун – Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2002. – 759 с.
8. Казмірчук М. Ігнаці Падеревський – фундатор дипломатії другої Речі Посполитої / М. Казмірчук // Вісник студентського наукового товариства інституту історії, етнології і права. Вип. 7. – Вінниця, 2006. – С. 238-243.
9. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник / В. Колесник– Вінниця, ВМГО «Розвиток», 2007. – С. 468-472.
10. Кравчук О. М., Козельчук Л. С., Кравчук Л. В. Виходець з Поділля Ігнаці Ян Падеревський: митець і політики (1860-1941 рр.) / О. М. Кравчук, Л. С. Козельчук, Л. В. Кравчук // Освіта, наука і культура на Поділлі. – Кам'янець-Подільський, 2010. – Вип. 16. – С. 268-282.
11. Падеревський // Советская историческая энциклопедия. Главный ред. Е. М. Жуков. – М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1967. – С. 721.
12. Сітенко Т. Польські піаністи в концертному житті Києва / Т. Сітенко // Сучасність. – 2006. – № 4. – С. 145–153.
13. Широкогород А. Б. Польша. Непримириное соседство / А. Б. Широкогород – М.: Вече, 2008. – 448 с.
14. Nalecz D. Kronika odradzajacej sie i wolny Polski (1915-1939) / D. Nalecz - Kielce Wszechnica swietokrzyska, 1998. – 190 s.
15. Roszkowsky W. Historia Polski 1914-2005 / W. Roszkowsky – Warszawa: Wzdownictwo naukowe PWN, 2007. – 512 s.

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА У СПРИЙНЯТТІ ПОЛКОВНИКА Е. ХАУЗА

Перша світова війна - одна з найбільш значущих історичних подій ХХ ст., яка залишила глибокий слід в пам'яті сучасників. Небачена раніше широта військового конфлікту, що принесла з собою знищення величезної кількості людей, загибель імперій, закінчення звичного життя, вражала уяву своєю фатальною зумовленістю, надмірною жорстокістю. «Мені думается, що це – тільки переддень того пекла, в який скоро перетвориться весь світ. Жахи незліченних вбивств у всій Європі. Затамувавши подих, дивися на цю велику і жахливу подію і не можеш досягнути її значення і таємниці...» – записав на самому початку війни у своєму щоденнику мистецтвознавець Н. Н. Врангель [3, с. 40].

Прагнення зрозуміти значення Великої війни, як її називали сучасники, разом з бажанням залишити нащадкам достовірне свідчення про пережиті трагічні події спонукали їх зайнятися спогадами, упорядкуванням документів цього часу. Авторами зазначеної літератури про війну були головним чином військові, політики, дипломати, вищі службовці. До таких праць належить «Архів полковника Хауза». У ньому зібрані щоденники, листування та інші документи радника президента США полковника Е. Хауза з різними політичними діячами в 1914-1919 рр. Зібрані матеріали висвітлюють участь Сполучених штатів Америки у світовій війні, інтервенції у Радянській Росії, Паризькій мирній конференції, підготовці Версальського договору. Матеріали зібрані, підготовлені до друку і прокоментовані професором історії Єльського університету Ч. Сеймуром.

В українській історіографії ця тема практично невисвітлена. З огляду на це і враховуючи актуальність проблеми, мета статті – розкрити діяльність полковника Е. Хауза під час Першої світової війни і його оцінки подій цього конфлікту.

Едвард Хауз народився 26 липня 1858 р. у м. Х'юстоні (штат Техас) у родині емігранта з Великої Британії, який розбагатів завдяки торговельним операціям напередодні та під час громадянської війни в США. У Корнельському університеті Едвард без особливих успіхів вивчав економіку і політологію, захоплюючись сучасною політикою. За його спогадами, в студентські роки він не тільки «знав за іменем всіх конгресменів і сенаторів», а й «намагався вникнути в механізм діяльності законодавців». Одним з улюблених занять Хауза було відвідування Капітолію, де він годинами стежив за перебігом законодавчих дебатів.

Отримавши після смерті батька значний спадок, він вирішив зайнятися політикою. За висловом історика У. Лафібера, перші уроки в цій сфері Хауз отримав від представників демократичної партії. Унаслідок слабого здоров'я він швидко відмовився від претензій на перші ролі. Його не цікавила

рутина щоденної адміністративної роботи, публічність становища політичного лідера. Володіючи великим капіталом, а отже, і незалежністю, потрібними зв'язками і певними талантами, він в 90-ті рр. XIX ст. заслужив репутацію авторитетного «закулісного діяча» рідного штату.

Хауз брав участь в організації місцевих виборчих компаній, виступав як радник деяких губернаторів Техасу. Про деталі його діяльності в ці роки відомо мало. Проте, один з губернаторів, Дж. Хогг, на знак визнання заслуг Хауза, присвоїв йому досить почесне і високе (хоча загалом абсолютного формальне) звання полковника місцевої міліції. Таким, чином, маючи зовсім невійськовий вигляд, він виявився носієм гучного звання, яке згодом буде нерозривно пов'язане з його ім'ям.

Поступово Хауз переключив увагу на загальнонаціональну політику. В 1911 р. відбулося його знайомство з губернатором штату Нью-Джерсі Вільсоном, який розпочав боротьбу за висунення своєї кандидатури на посаду президента США від демократичної партії. Хауз запропонував йому співпрацю, а 24 листопада 1911 р., відбулася їх перша зустріч. Можливо, причиною їх зближення була своєрідна потреба цих двох людей одне в одному. Для Вільсона Хауз, який завжди відмовлявся від будь-яких офіційних посад, міг бути корисним, враховуючи його досвід «закулісного політика», вплив у демократичній партії в Техасі та на федеральному рівні. Для Хауза дружба з потенційним президентом могла стати суттєвим трампліном у політичній кар'єрі. Також їх об'єднувала спільність ідейних позицій.

Особливий інтерес полковник виявив до зовнішньої політики США. Хауз зумів встановити тісні зв'язки з дипломатами провідних світових держав, що перебували у Вашингтоні, зокрема, послом Великої Британії – С. Спрінг-Райсом, Німеччини – І. фон Бернсторфом і Франції – Ж. Жюссераном. Це дозволяло Вільсону і Хаузу неформально, оперативно і одночасово ретельно відстежувати багато аспектів міжнародного становища США.

Заслугами Хауза було створення спеціального механізму для особистої президентської дипломатії, а також детальна практична розробка багатьох основоположних ідей американської дипломатії в 1913-1919 рр., він не раз брався за. Ці ідеї були різні за своїм характером – від глобальних проектів перебудови всієї системи міжнародних відносин до конкретних питань, здійснення певної міжнародної акції США.

У 1914 в Європі спалахнула Велика війна. Американський народ не хотів втягуватися в цей конфлікт, і президент В. Вільсон оголосив нейтралітет. Але деякі представники еліти шукала приводу вступити у війну.

В умовах світової війни, полковник Хауз продовжував виконувати найбільш відповідальні зовнішньополітичні доручення президента, пов'язані з прагненням В. Вільсона зупинити війну. Президент і його радник в цьому

були одноставні. Як відзначив історик Е. Мей, в американській дипломатії на початковому етапі війни найчастіше проявлялись «рука Вільсона» і «голос Хауза». Більшість дипломатів Антанті спочатку досить насторожено поставилося до спроб президента США і його радника втрутитися в конфлікт між європейськими державами. Про це, зокрема, свідчить телеграма російського посла Ю. П. Бахметєва у січні 1915 р. в Петроград, що таке втручання, на його переконання, «слугуватиме тільки для задоволення допитливості американського уряду і аж ніяк не вплине на хід і результати війни». Особливе невдоволення викликала особистість «головного посередника». Російський посол після зустрічі з Хаузом дав йому наступну характеристику: «Він ніколи не займав ніякого адміністративного або політичного становища, лише найближчий і довірений друг президента, і справив на нас враження людини цілком недосвідченої». Бахметєв вказував на поширене серед дипломатів Антанти переконання, що Хауз своїми «наївними» розмовами про мир мимоволі діє «на користь Німеччині». Не без задоволення російський посол вказав, що під час другої поїздки Хауза до Європи, йому «було ввічливо, але твердо пояснено, що тепер не час для «порожніх» розмов про будь-яку згоду на мир» [4, с. 51].

Проте, російський дипломат не зміг, зрозуміти головного: Хауз був не лише посередником, він ще й збирав інформацію для підготовки нових, більш масштабних зовнішньополітичних акцій США. Зокрема, в цей час він продовжив роботу над ідеєю колективної безпеки. Відвідуючи Європу, полковник зумів осмислити багато пропозицій, що говорили найбільш далекоглядних політичних діячів.

Уявлення Хауза щодо нового світового ладу пов'язані з його оцінкою перспективи участі США у війні. З початку війни він поділяв точку зору, що перемога Антанти відповідає стратегічним інтересам Сполучених Штатів. 11 жовтня 1915 р. Хауз сказав раднику держдепартаменту Ф. Полку: «США не можуть допустити поразки союзників, залишивши Німеччину панувати над світом. Наступним об'єктом нападу, безсумнівно, були б ми, і доктрина Монро, насправді, перетворилась би в «клаптик паперу». Тому Хауз відстоював необхідність зміцнення військової могутності США. Іншими словами, він усвідомлював, що і в американських інтересах, і в інтересах людства необхідно домагатися перемоги над Німеччиною будь-якими засобами – і дипломатичними, і військовими. Тому в жовтні 1915 р. він пропонував Вільсону «зробити рішучий крок, який або покінчити з війною або приведе нас до виступу на боці союзників, щоб їм допомогти в цьому». Його ідея полягала у виступі США від імені всіх нейтральних держав з вимогою до воюючих припинити військові дії. Попередні консультації з Антантою дозволили б переконати союзників прийняти американську пропозицію. «І в разі згоди Центральних держав, – стверджував Хауз, – ми добилися б блискучої дипломатичної перемоги». Якщо ж вони відхилять

дану пропозицію, то американцям довелося б «спрямувати проти них всі сили нашої держави, а, можливо, і сили всіх нейтральних держав» [4, с. 52 – 53]. При цьому Хауз відзначав, що США не можуть вступити у війну в ім'я «націоналістичних цілей» держав Антанти. Можливість американської участі у війні він пов'язував лише з боротьбою за новий світового ладу, в рамках якого можна буде зупинити гонку озброєнь і створити міжнародну організацію для підтримки миру. Хауз сподівався, що заради «досягнення подібних високих цілей союзники відмовляться від свого бажання добитися миру шляхом завоювань, особливо в тому випадку, якщо отримають допомогу від Америки» [1, с. 9]. При цьому Хауз розраховував на допомогу ліберальних кіл Європи, зокрема, британського міністра закордонних справ Е. Грея.

Полковник не раз інформував своїх європейських партнерів під час переговорів про свої «особисті симпатії» до Антанти та готовність США, на певних умовах, виступити на її боці. Так, російський посол в Парижі в січні 1916 р., що в розмові з французькими політиками Хауз запевнив їх, що «справа все-таки закінчиться виступом США проти Німеччини на боці союзників». Ці запевнення реально втілилися в так званому меморандумі Хауза – Грея в лютому 1916 р. Вірогідність американської участі у війні на стороні Антанти обмовлялася зустрічними кроками союзників на шляху до «справедливого миру». В іншому випадку США залишали за собою право забезпечувати свою безпеку, «спираючись на власні сили». Таким чином, в міркуваннях Хауза про можливу участь США у війні поєднувалися його уявлення про національні інтереси його країни і міркування про «вищі цілі» боротьби за ліберально-демократичну перебудову світу. На цю обставину звертав увагу американський історик Р. Осгуд. Інший дослідник – Е. Мей стверджував, що за способом свого мислення Хауз проявив себе в цей період «не так американцем, як європейцем, і вже точно не стільки вільсоністом, скільки рузвельтаніанцем» [4, с. 53].

Хауз високо оцінив рішення президента про вступ США у війну. У листі лорду Брайсу від 10 червня 1917 р. він писав: «Коли президент, відмовившись від своєї мирної політики, вирішив взяти участь у війні, він зробив це з тією твердою цілеспрямованістю, яка завжди керувала його вчинками ...» [2, с. 5].

Через кілька років після закінчення війни Хауз писав: «Незалежно від того, наскільки безнадійним могло здаватися становище в деякі окремі моменти, моє переконання в кінцевому успіху ніколи не змінювалося завдяки, головним чином, моєї цілковитій впевненості в здатності Вільсона до ролі керівника народу» [2, с. 14]. На думку Хауза, якості президента ніколи не виявлялися більш виразно, ніж в момент вступу США у війну, коли він вселив нації думку, що кожен громадянин був, по суті, солдатом; за допомогою цього він викликав не тільки ентузіазм, але і готовність до

організованої дисципліни, якої важко було очікувати від народу, настільки схильного до індивідуалізму.

Вільсон і Хауз розглядали вступ США у війну як запоруку встановлення після перемоги нового світового правопорядку, в якому не було б місця війнам. У. Уайзмен у 1928 р. відзначав: «Безсумнівно справедливо, що з самого початку великої війни і президент Вільсон і полковник Хауз цікавилися більше причинами і цілями війни, а також засобами для попередження другої подібної катастрофи, ніж актуальними військовими операціями. Це залишилося справедливим і після вступу США у війну» [5, с. 186].

Хауз позитивно поставився до «Чотирнадцяти пунктів» В. Вільсона. Про реакцію на виступ Вільсона сповіщав Хаузу К. В. Аккерман 4 лютого 1918 р. з Берна: «Послання президента, в якому він виклав свої чотирнадцять умов миру, справила більший вплив на політичне становище у ворожих країнах, ніж будь-яка інша публічна заява, зроблена з тих пір, як США стали воюючою стороною. Воно було вдало з наступних причин: 1. Послання цілком і, як я думаю, назавжди відокремило народні маси і лібералів від анексіоністів, військових лідерів і магнатів військової промисловості; 2. Воно змусило австро-угорський уряд ясно зрозуміти рух на користь миру, зростаюче в Австро-Угорщині, і згуртувало разом двоєдину монархію і німецьку ліберальну партію; 3. Воно прискорило розвиток революційного руху в Німеччині більшою мірою, ніж російська революція; 4. Воно збільшило можливості успіху теперішніх таємних переговорів, що ведуться з Болгарією; 5. Воно справило велике враження на малі європейські нейтральні нації» [2, с. 223 – 224].

Послідовність позиції Вільсона відзначив Хауз 15 жовтня 1918 р.: «Якщо Німеччина розбита, вона прийме будь-які умови. Якщо ж вона не побита, він (президент Вільсон) ні про що не бажає з нею домовлятися» [2, с. 345].

Про позицію США щодо завершення світової війни подано у телеграмі Хауза президенту від 10 листопада 1918 р. з Парижу: «Запропонував би, щоб, коли перемир'я буде підписано, ви повідомили б про його умови конгресу і скористалися цим випадком для нового послання до всього світу. Ви маєте право заявити, що двома найбільшими особливостями перемир'я є поразка німецького військового імперіалізму і прийняття союзними державами такого миру, якого жадав весь світ. У такий час мені здається необхідним внести ноту протверезіння. Повинно бути сказано слово попередження і слово надії. Світ у хвилюванні, і сама цивілізація коливається на вістрі ножа» [2, с. 425].

Хауз брав безпосередню участь у підготовці підписання угоди про перемир'я. «11 листопада 1918 р. – Вчора пізно ввечері надійшло багато паперів, – писав він у щоденнику. – Мені не довелося лягати до опівночі, щоб

підтримувати зв'язок з Клемансо і бути в курсі переговорів, що відбувалися між німецькими уповноваженими і маршалом Фошем. Ми самі вирішили внести в угоду про перемир'я певні зміни, яких вимагали німці... З хвилини на хвилину ми чекали повідомлення про підписання перемир'я, але це повідомлення прийшло лише сьогодні о 5 годині 30 хвилин ранку, через п'ятнадцять хвилин після того, як підписання фактично відбулося. Через кілька хвилин після підписання майор Віллард Стрейт повідомив про це по телефону Гордону, а Гордон розбудив мене, щоб принести добру звістку. Клемансо надіслав одного зі своїх генералів, щоб дати мені точну інформацію. Довелося прийняти його в моїй спальні і в дезабільє; я не сказав йому, що вже отримав цю звістку» [2, с. 425 – 426].

Варта уваги телеграма Хауза президенту Вільсону від 11 листопада 1918 р.: «Автократія мертва. Хай живе демократія і її безсмертний лідер! У цей великий час моє серце сповнене гордістю, захопленням і любов'ю до вас» [2, с. 426].

«З учорашнього дня все змінюється на краще...» – телеграфував Хауз президенту 12 листопада 1918 р. Париж [2, с. 451].

Помер Едвард Хауз 28 березня 1938 р. на вісімдесятому році життя. Е. Хауз залишив помітний слід в історії міжнародних відносин періоду Першої світової війни і післявоєнного врегулювання. З його ім'ям були пов'язані практично всі найважливіші дипломатичні акції адміністрації 28-го президента США В. Вільсона. При цьому Хауз завжди вважався не тільки надзвичайно впливовою, але і вельми загадковою фігурою у Вашингтоні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архив полковника Хауза. Избранное. В 2 т. Т. 1 / Коммент. Ч. Сеймура; Пер. с англ. В. В. Прокунина; Предисловие А. И. Уткина. - М.: ООО «Издательство АСТ»; ООО «Издательство Астрель», 2004. – 602 с.
2. Архив полковника Хауза. Избранное. В 2 т. Т. 2 / Коммент. Ч. Сеймура; Пер. с англ. В. В. Прокунина; Предисловие А. И. Уткина. - М.: ООО «Издательство АСТ»; ООО «Издательство Астрель», 2004. – 744 с.
3. Врангель Н. Н. Дни скорби: Военный дневник 1914–1915 гг. Дневники 1914-1915 гг. / Н. Н. Врангель / Публикация, составление, комментарии А. А. Мурашева. — СПб.: Журнал «Нева», «Летний сад», 2001. – 320 с.
4. Романов В. В. Полковник Эдвард Хауз / В. В. Романов // Вопросы истории – 2005 - № 7.
5. Уиткин А. И. Дипломатия В. Вильсона / А. И. Уиткин – М.: Междунар. отношения, 1989. – с. 320 с.
6. Согрин В. В. Политическая история США XVII – XX вв. / В. В. Согрин – М., 2001 – 400 с.

**Т. Г. МАСАРИК ЯК ЛІДЕР ЧЕХОСЛОВАЦЬКОГО
ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ У ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Однією з актуальних тем історичної науки є вивчення постаті Томаша Гарріґа Масарика як лідера визвольного руху чехів і словаків. Він відомий як талановитий філософ, політик, перший президент Чехословаччини. Водночас, недостатньо вивченою в українській історіографії є його політична діяльність під час Першої світової війни. Незважаючи на походження з неможливої родини, він, завдяки своєму розуму і невтомній праці, здобув світову славу. Саме «Велика війна», як в той час називали Першу світову війну, кардинально змінила вплинула на політичні погляди Т. Г. Масарика. Світова війна вкрай загострила соціальні та національні суперечності в Австро-Угорщині. Переконавшись у нездатності цієї країни до реформування, Масарик почав орієнтуватися на Антанту, розгорнув чехословацький національно-визвольний рух.

Можна сказати, що національними проблемами Масарик займався з самого початку своєї політичної діяльності, від свого переїзду з Відня до Праги у 1882 р. Особлива важливість національного питання в політичному житті обумовлювалась історичними особливостями розвитку чеських і словацьких земель, що були позбавлені державності. Варто відзначити, що вже зі згаданого 1882 р. Масарик, сам за походженням словак, почав цікавитися програмою єдності чехів і словаків та пропагувати її на сторінках часописів «Наша доба» і «Час» [5, с. 117].

У 1900 р. Т. Г. Масарик створив Чеську народну (реалістичну) партію. Її основними програмними ідеями були політична самостійність чеського народу, економічна незалежність, побудова демократичної держави. Змістом чеської історії, на його думку, була боротьба за ідею гуманізму, яка втілюється через націю. Масарик заперечував національний радикалізм, виступав за поступову демократизацію і федералізацію Габсбурзької монархії, надання автономії чеським землям. Власне чеське питання Масарик тісно пов'язував зі словацьким. В одній із перших своїх праць, присвяченій національним проблемам – «Чеське питання» (1895 р.) – Масарик відзначав, що слов'янська ідея в Чехії проявляється «в чехословацькій взаємності» [14, с. 32].

У 1914 р. розпочалася Перша світова війна, яка стала насамперед проявом духовної та моральної кризи тогочасної європейської цивілізації. Неминучість цієї кризи передбачав Т. Г. Масарик, ґрунтуючись на аналізі політичної ситуації в Німеччині, Австро-Угорщині та Південно-Східній Європі.

У грудні 1914 р. Масарик вирішив боротися проти Австрії і для цього став емігрантом. Він вирішив не орієнтуватися виключно на Росію, через її політичну і економічну відсталість, а шукати підтримки усіх країн Антанти.

Спочатку Масарик виїхав до Італії. Саме тут він мав на меті проінформувати держави Антанти щодо подальшого розвитку Чехії. Далі Масарик переїхав до Швейцарії. Там він створив і очолив центр визвольного руху – Чеський закордонний комітет (з лютого 1916 р. Чехословацька національна рада).

Заручившись підтримкою об'єднаних у «Мафію» (підпільна організація в Чехії) чеських партій країни, ЧНР розробила для чеських емігрантів план політичної визвольної боротьби. Він був розісланий провідникам усіх чеських організацій за кордоном. Головною в національно-політичній програмі Т. Г. Масарика стала ідея єдиної Чехословацької держави. Проголошення окремої Словацької держави Масарик вважав нереальним, оскільки така акція не знайде підтримки світових політиків і навряд чи така держава вистояла б перед тиском Угорщини. Підсумовуючи, він відзначив, «що як для словаків, так і для нас, чехів, братське об'єднання в одну державу є найвигіднішою державною формою» [5, с. 118].

Восени 1915 р. через активізацію діяльності австрійських спецслужб Т. Г. Масарик залишив Швейцарію і переїхав до Парижу, а згодом – в Лондон.

Закордоном Т. Г. Масарик продовжив розробку проекту створення держави чехів і словаків. У травні 1915 р. Він надіслав до Міністерства закордонних справ Великої Британії меморандум «Незалежна Чехія», у якому містився план утворення після війни самостійного Чеського королівства та приєднання до нього словацьких земель. Ця нова держава у Центральній Європі, разом з іншими новоутвореними слов'янськими державами, мала бути «бар'єром на шляху ідеології пангерманізму» [2, с. 56]. Нове державне утворення могло вступити в унію з Сербією, для чого необхідно було створити спеціальний коридор, який би проходив по західній Угорщині.

Щоправда на той час політики країн Антанти, хоча і співчували боротьбі малих слов'янських народів, але для збереження рівноваги в Європі та через страх перед панславізмом залишалися прихильниками збереження Австро-Угорщини і погоджувалися, в кращому випадку, лише на надання автономії чеському народу в межах монархії Габсбургів.

У Лондоні Масарик працював в Королівському коледжі, де, зокрема, у жовтні 1915 р. прочитав лекцію «Проблеми малих народів у сучасній світовій кризі». У ній політик доводив, що результатом війни має стати самовизначення слов'янських народів. Серед слухачів було чимало відомих державних і політичних діячів з різних країн Європи, які з схваленням поставилися до висловлених Масариком ідей і планів.

Важливе значення мала також консолідація чеських та словацьких емігрантських організацій у США. Так, у жовтні 1915 р. «Чеське національне об'єднання» та «Словацька ліга» досягли домовленостей про підтримку прагнення чехів та словаків до створення спільної держави на федеративних принципах [10, с. 531].

В роки Першої світової війни ідея політичної єдності чехів і словаків набувала все більш чітких контурів, втілюючись в союзі політичних сил і національних лідерів, в першу чергу Т. Г. Масарика і словацького діяча М. Р. Штефаника (1880-1919) [5, с. 119]. 14 листопада 1915 р. було опублікований меморандум Чеського закордонного комітету. В ньому зазначалося, що «чехословаки стають на сторону воюючих слов'янських народів та їх союзників без огляду на результат цієї війни, а спираючись на почуття справедливості, захищаючи право... і висловлюються за утворення самостійної Чехословацької держави, незалежної від Австро-Угорщини».

Під впливом виступів Масарика і його активної діяльності відношення політиків Антанти до питання повоєнного устрою Європи почало змінюватися. У лютому 1916 р. Т. Г. Масарик був прийнятий прем'єр-міністром Франції А. Бріаном, який першим з європейських політиків такого високого рангу із розумінням поставився до чеських змагань за незалежність та пообіцяв всіляко підтримувати їх. Після нього чеське питання вперше було розглянуто і в міжнародному контексті: в ноті французького уряду до президента США В. Вільсона, крім іншого, йшлося про підтримку визвольного руху чехів і словаків [1, с. 29].

Значну роль у роз'ясненні чеського питання в роки війни відіграв заснований Т. Г. Масариком у 1916 р. в Лондоні новий часопис – «Нова Європа», головним редактором якого став друг й соратник Масарика, відомий англійський вчений-славист Р. Сетон-Ватсон. Науково-політичний журнал друкував статті, присвячені питанням повоєнного устрою Європи, в тому числі розбудові майбутньої чеської та інших слов'янських держав. Зокрема, на сторінках часопису друкувалися статті Масарика «Пангерманізм», «Чехія та криза в Європі», «Нещаслива Австрія», «Росія від теократії до демократії» та ін. У цьому ж напрямі діяло й організоване Масариком в Лондоні «Пресове бюро», яке встановило контакти з редакціями провідних англійських періодичних видань, на сторінках яких друкувалися статті, інтерв'ю Масарика, його полемічні листи, які обговорювала світова преса [2, с. 58].

У розпорядженні Чехословацької національної ради були також пропагандистські канцелярії в Італії та Швейцарії, засновані у Франції часописи «Незалежна Чехія» та «Чехословацька самостійність». Рада розгорнула широку пропагандистську діяльність з метою заручитись згодою Антанти на створення після війни самостійної чехословацької держави. З цією ж метою планувалось створення чехословацькою війська, яке б воювало на боці союзників [9, с. 61].

Велику роль у цьому безпрецедентному міжнародному акті відіграла ініційована Т. Г. Масариком та його однодумцями організація чехословацьких легіонів з числа австро-угорських вояків, які добровільно перейшли на бік Антанти в Італії, у Франції і, особливо масово, в Росії: в

роки війни із 600 тис. чехів і словаків, мобілізованих до австрійської армії, понад 350 тис. добровільно здалися росіянам і сербам [2, с. 58].

Це завдання було дуже складним, адже формування чехословацьких збройних сил відбувалося поза межами національної території в умовах відсутності власної держави. І саме на це військо у визволенні країни покладав особливі надії Масарик.

Завдяки активній агітаційно-роз'яснювальній діяльності Масарика та його соратників за кордоном, його численним виступам й публікаціям у світовій пресі, активним контактам і значному особистому авторитету політика та науковця в країнах Європи та Америки створювався позитивний міжнародний імідж майбутньої Чехословаччини ще до її утворення. Не випадково вже на початку 1917 р. і Англія, і Франція визнали частиною своєї політичної програми визволення чехів і словаків та Чехословацьку національну раду як тимчасовий уряд Чехословацької держави, якої ще не було. Це був унікальний випадок в історії світової дипломатії – юридичне визнання не після, а до фактичного виникнення нової держави [2, с. 58]. Отже, «чехословацьке питання» вийшло на міжнародну арену, а це свідчило, що подальше перебування чехів та словаків у складі Габсбурзької держави було поставлене під сумнів.

Лютнева революція в Росії сприяла подальшій консолідації національно-ліберальних кіл чеської та словацької еміграції. На початку травня 1917 р. в Києві (за участі Т. Г. Масарика) відбувся з'їзд Спілки чеських національних товариств, який визнав ЧСНР керівним органом визвольного руху і фактично створив її російську філію [10, с. 532].

У січні 1918 р. в посланні до конгресу президент США В. Вільсон оприлюднив свою програму післявоєнного облаштування світу. У «чотирнадцяти пунктах Вільсона» йшлося про необхідність трансформації Габсбурзької держави і надання права її народам на самовизначення.

Все більшої підтримки політичні ідеї Масарика набували в Чехії. У лютому 1918 р. кілька провідних чеських політичних партій створили Державно-правову партію, яку очолив К. Крамарж. Уже з березня 1918 р. про перспективу створення держави чехів та словаків відверто стала писати чеська преса. Навесні та влітку в чеських містах відбувалися демонстрації й різноманітні акції протесту під гаслами самовизначення та самостійності.

З метою здобути підтримку Вашингтона у створенні чехословацької держави Т. Г. Масарик вирішив їхати в США. Масарик «поспішав до Америки ще й тому, що вже передчував мирні переговори; але я мусів ще зупинитися в Японії для зустрічі з європейськими союзниками і попередити японську владу про те, що наші солдати, або частина з них, прибудуть в Японію для пересадки на пароплави...» [7, с. 135].

29 квітня 1918 р. Томаш Масарик пароплавом прибув до Канади, а звідти до США, щоб підключити чеську і словацьку еміграцію до

будівництва нової держави. Перебуваючи в США, Масарик зустрічається з членами чеських і словацьких організацій, впливовими членами конгресу й сенату США, виступав перед студентами Бостонського, Чиказького університетів, дає численні інтерв'ю представникам преси. Як він сам зазначав: «В Америці я вже свідомо готувався до мирних переговорів. Передусім необхідно було зміцнити єдність чехів і словаків» [7, с. 137].

На зустрічах і виступах в США Т. Г. Масарик наголошував на необхідності і надання народам Австро-Угорщини права на самовизначення. Цю ж позицію підтримував конгрес поневолених народів, що відбувся у квітні 1918 р. в Римі, а також відстоювала Демократична унія Середньої Європи, що була створена за ініціативою Масарика під час його перебування в Америці.

30 травня 1918 р. у Пітсбурзі голова Чехословацької національної ради підписав угоду з представниками Словацької Ліги про об'єднання чеських і словацьких земель в одну державу. Він провів також переговори з представниками карпато-русинської (закарпатської) еміграції, що вплинуло на їх рішення про приєднання Закарпаття до майбутньої Чехословацької республіки. А 19 червня того ж року Т. Г. Масарик зустрівся з американським президентом В. Вільсоном. 2 вересня 1918 р. уряд США визнав справедливість прагнень «чехословацького» народу утворити свою державу, а Чехословацьку національну раду в Парижі – тимчасовим урядом майбутньої держави [4, с. 25].

18 жовтня 1918 р. провідники Чехословацької національної ради – Т. Г. Масарик, Е. Бенеш та генерал М. Р. Штефанік – проголосили незалежність Чехословаччини та сформували основні засади її майбутньої конституції. А коли Австро-Угорська імперія визнала свою поразку в світовій війні, 28 жовтня в Празі відбулася національна революція, під час якої було проголошено утворення чехословацької держави. 14 листопада 1918 р. були скликані Національні збори, на яких першим президентом Чехословацької республіки одногolosно обрали Томаша Гарріґа Масарика, який у цей час ще перебував в США.

Отже, у процесі складної боротьби за визволення чехів і словаків, Т. Г. Масарик досяг головного результату – здобуття незалежності нової держави. Впродовж чотирьох років очільник невеликої Чеської народної партії став лідером новоствореної Чехословацької республіки, президентом якої залишався з 1918-1935 рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Болдижар М. М., Панов А. В. Державність Закарпаття в політико-правовій діяльності Т. Масарика / М. М. Болдижар, А. В. Панов - Ужгород: ВАТ видавництва «Закарпаття», 2005. - 104 с.
2. Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу /

- С. В. Віднянський, А. Ю. Мартинов – К.: Інститут історії України, 2009. – 376 с.
3. Кравчук О. Т. Г. Масарик про ідею чехословацької держави та принципи її національної політики / О. Кравчук // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. 36. наук. пр. – 2010.- С. 116-123.
4. Масарик Т. Г. Право і демократія: вибр. праці / Т. Г. Масарик / М. М. Нагорняк (передм., упорядкув.) – К.: Логос, 2007. – 335 с.
5. Перший чехословацький президент Томаш Гарріг Масарик і Україна: матеріали III Чесько-української наук.-практ. конф. «Шляхи розвитку культури чехів України» м. Київ, 17 березня 2012 р., НАУ / редколегія: Л. Ф. Мухіна, І. І. Тюрменко, О. А. Радзивілл. – К.: НАУ, 2012. – 88 с.
6. Підлуцький О. Постаті ХХ століття / О. Підлуцький - К.: Тріада-А, 2004. - 118 с.
7. Черчилль У. Как я воевал с Россией / У. Черчилль – М.: «ЭКМО», 2011. – 384 с.
8. Чапек К. Бесіди з Т. Г. Масариком / К. Чапек; пер. Л. Ю. Кіцила. – Л.: Каменярь, 2001. – 270 с.
9. Чехия и Словакия в ХХ в.: очерки истории. Кн. 1. М.: Наука, 2005. - 453 с.
10. Яровий В. І. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн ХХ ст. Підруч. для вищих навч. закл. / В. І. Яровий – К.: Генеза, 2005. – 816 с.

І. А. Усатенко

ЗНАЧЕННЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ДЛЯ РОЗВИТКУ КАПІТАЛІСТИЧНОЇ СВІТОСИСТЕМИ В ХХ СТОЛІТТІ (ПОГЛЯД І.ВАЛЛЕРСТАЙНА)

За останні десять років ім'я американського соціального критика Іммануїла Валлерстайна (1930 р. н.) стало популярнішим в Україні. Його твори почали частіше перекладатися, цитуватися у наукових працях. Творчу спадщину І. Валлерстайна наразі вивчають молоді науковці історичних, соціологічних та філософських факультетів нашої країни. На нього опираються у своїх творах «нові ліви», і навіть маститі ліберальні дослідники прислухаються до його точки зору.

І. Валлерстайн, заявивши про себе як про талановитого теоретика глобальної капіталістичної економіки, увійшов до історії світової інтелектуальної думки передусім як розробник методу світосистемного аналізу, а також як один із найвідоміших критиків пануючого світового порядку. Для того, аби простежити позицію вченого щодо значення та наслідків Першої світової війни 1914-1918 рр., варто хоча б коротко ознайомитися з головними ідеями та термінами розробленого ним наукового дискурсу.

Американський вчений у своїх численних творах розробив оригінальну соціально-економічну структуру світу. Згідно з нею, соціальна реальність поділяється на три групи систем: локальні, світоімперії та світоекономіки. Дві останні науковець називає світосистемами. Перші – локальні, або міні-системи, були єдиним існуючим типом господарювання за первісної доби. На думку дослідника, це окремі громади, які самостійно забезпечують себе засобами для існування шляхом провадження натурального господарства або за рахунок простого обміну [1, с. 23-24]. Після нетривалого співіснування зі світосистемами (перш за все світоімперіями) вони зрештою були ними витіснені. Новоутворені соціальні явища, які отримали узагальнюючу назву «держава», зрештою підкорили собі такі локальні системи й спромоглися области їх податками на свою користь. Об'єднавши достатню кількість таких локальних громад, держави згодом перетворювалися на світоімперії (наприклад, Древній Єгипет, Римська імперія, Китай). Владна верхівка таких світоімперій не завжди переймалася вмілим керуванням економікою, проте, майже завжди прагнула до екстенсивного розвитку – захоплення нових земель та поширення свого впливу на них [1, с. 24-25].

Якщо «світоімперія» надавала пріоритет політиці, то третій вид соціальних систем – «світоекономіка», на думку І. Валлерстайна, була б неможливою без активного втручання держави в економіку. Капіталізм – сучасний тип світоекономіки, прийшов на зміну феодалізму, за твердженням американського дослідника, близько 1500 р. завдяки зміні співвідношення сил між світоекономікою та іншими світосистемами. Іншими словами, єдина світоекономіка, що зародилася в межах Західної Європи, була настільки потужною, що змогла стати «каркасом» для повного розвитку нового способу виробництва. Формування нової економічної системи виробництва та розподілу сприяло виникненню нового суспільного ладу, який І. Валлерстайн також називає капіталістичним [1, с. 24-25].

На думку вченого, капіталістична система розвивається нерівномірно, у ній виникають країни ядра (або глобальної Півночі), напівпериферії та периферії (або Півдня). Країни ядра займають найбільш вигідне місце у світовому розподілі виробництва й торгівлі і через нееквівалентний обмін нав'язують периферії та напівпериферії високі ціни на товари своїх виробників, купуючи у них товари за заниженими цінами [7, р. 238].

Економічній структурі капіталізму для успішного функціонування, для маскуванню перманентної потреби збагачення та для утримання в рівновазі настроїв робітників, потрібна ще одна важлива складова. Таким компонентом є геокультура. Геокультура – це термін, що було уведено в науковий обіг самим вченим, для зображення пануючої культурно-політичної матриці в суспільстві. Глобальних геокультур, які б різнилися у відношенні до держави, нації, соціального класу та інших інститутів в кругообігу понять

капіталістичної світосистеми, автор нарахував три. На його думку ними є консерватизм, лібералізм та соціалізм [2, с. 252]. Ідеологічною платформою, яка зрештою підкорила та увібрала в себе усі інші був лібералізм.

Після ознайомлення з ключовими ідеями та категоріями світосистемного підходу читачеві легше буде сприймати погляд дослідника щодо проблематики Першої світової війни, яка, між іншим, ніколи не була об'єктом спеціального дослідження вченого. Натомість ідеї І. Валлерстайна, що торкаються даної теми, розкидані по різних його роботах. Тому окремим завданням статті було підсумувати та узагальнити ідеї автора у погляді на значення та наслідків Першої світової війни.

Ідеї автора з приводу самої сутності Великої війни уже відрізняються неабиякою оригінальністю. Попри уже усталений погляд на причинно-наслідкові зв'язки Першої та Другої світових воєн, І. Валлерстайн стверджує, що куди «раціональніше було б розглядати ці дві події як одну, безперервну «тридцятилітню війну» між Сполученими Штатами і Німеччиною, зі своїми перемир'ями і локальними конфліктами» [6].

За його словами, змагання між двома державами носило характер боротьби за статус гегемона в капіталістичній світосистемі. Прикладами подібної боротьби у минулому, І. Валлерстайн називає світові війни «Альфа» (Тридцятилітню війну, 1618-1648 рр.) та «Бета» (Наполеонівські війни, 1792-1815 рр.). Подібність між ними та світовою війною «Гамма» між Німеччиною та Сполученими Штатами, на думку вченого, полягає приблизно в однаковій тривалості військових сутичок, у тому, що вони припадали на піки світових логістичних циклів, а також у подальшій реструктуризації міждержавної системи [3, с. 147-148]. Щоправда, не до кінця зрозумілою (навіть за такими довільно обраними вченим критеріями) є мотивація вибору світового лідера. Якщо щодо хронологічно другого гегемона – Великої Британії, питань не виникає, то беззастережно сприйняти твердження про те, що світовою домінантою після війни «Альфа» були Нідерланди, виходить достатньо складно.

За переконанням автора світосистемного аналізу, змагання за світове верховенство розвивалося приблизно в такому ж ключі і надалі, якби не зазнало ідеологічного повороту у 1933 р., коли до влади в Німеччині прийшли нацисти. Саме вони почали здійснювати спроби виходу за межі глобальної світосистеми, прагнучи не гегемонії в рамках існуючої системи, а панування у вигляді всесвітньої світоімперії. Свідченням такого прагнення є згадане І. Валлерстайном нацистське гасло побудови своєї імперії – тисячолітнього Райху (ein tausendjähriges Reich) [6].

Якими ж ще до початку першого загальнонолюдського апокаліпсису, на думку І. Валлерстайна підійшли обидві країни? І що ж для обох світових держав принесла Велика тридцятилітня війна за міждержавну першість?

Після періоду блискучого економічного домінування Великобританії протягом майже усього XIX ст., у 1873 р. почалася загальна світова рецесія. Її наслідки для «майстерні світу» були негативними. Втім, ще гіршими для «володарки морів» стала меркантилістська практика Франції, Бельгії, а особливо США та Німеччини, яка позбавила ринків збуту та навіть створювала їй конкуренцію в торгівлі з периферійними зонами світосистеми [7, р. 295]. Така конкуренція, врешті решт, призвела до кінця XIX ст. до зростання країн-конкурентів та їхньої фізичної та моральної готовності долучитися до «сутички за Африку». Окрім політичних наслідків, для неомарксиста І. Валлерстайна це означало також реструктуризацію всесвітнього розподілу праці, що забезпечувала нову, достатньо специфічну роль центру. Віднині центр був зацікавлений не стільки у виробництві споживчих товарів, скільки у виготовленні машин для виробництва цих товарів, а також забезпеченні інфраструктури.

В останню третину XIX ст. Сполучені Штати та Німеччина стали набувати дедалі більших часток на світових ринках, в основному за рахунок стабільного відступу з економічної авансцени британців. Обидві країни напередодні набули стійкості у політичній сфері: США, успішно закінчили громадянську війну, а Німеччина досягла державної єдності, перемігши Францію у франко-пруській війні. У 1873-1914 рр., Сполучені Штати та Німеччина стали основними світовими виробниками у деяких провідних секторах: сталь та автомобілебудування (США), а також промислових хімікатів (Німеччина) [6].

І. Валлерстайн ніколи не цікавився воєнною історією так, як він цікавився історією світових політичних та макроекономічних процесів. Тому, напевно чи творчість І. Валлерстайна зможе внести корективи в історіографію воєнних подій Першої світової. Проте, набагато більшу роль у своїх творах західний дослідник відводить значенню та наслідкам війни для розвитку світосистеми в цілому. На думку американського науковця, війна мала низку ключових безпосередніх наслідків для капіталістичної світосистеми.

Зокрема, найголовнішими наслідками Першої світової війни було:

- **Падіння багатонаціональних імперій.** Таке твердження стосується, передусім, двох великих держав – Османської та Австро-Угорської імперій. Ситуація в яку потрапила Російська імперія, на думку І. Валлерстайна, дещо складніша. За його переконанням, вона збереглася до 1991 р., щоправда, в іншій видозміненій марксистсько-ленінській оболонці [1, с. 378].

- **Початок масових етнічних та жіночих рухів.** За словами І. Валлерстайна, «в XX ст. трапилося так, що пригнічені расизмом та сексизмом почали наполягати на користуванні правами, які, як твердили ліберали, теоретично належали їм». Порушення балансу у відносинах між державами центру, відкрило простір для цілої низки національних рухів та

створення нових держав (Польща, Фінляндія, Югославія, Чехословаччина, країни Прибалтики та інші) [1, с. 199].

- **Крах ідеї всесвітньої єдності пролетаріату.** Ще до війни в міжнародному робітничому русі відчувався розкол між «реформістами» та «революціонерами», який з часом лише посилювався. З початком Першої світової війни у 1914 р. більша частина партій та профспілок, відмовившись від класової боротьби, прийняла точку зору класового миру та захисту власних вітчизн. Свідченням падіння антинаціоналістичних позицій стало припинення діяльності Міжнародного соціалістичного бюро та усього Другого інтернаціоналу протягом 1914-1918 рр. [1, с. 411].

- **Посилення ліберального консенсусу та інкорпорація трудящих до капіталістичної світоєкономіки.** І. Валлерстайн стверджує, що наприкінці XIX-XX ст. виникла тенденція розмивання лібералізму, яка полягала в поділі політичної роботи в промислово розвинених країнах між «ліберальними консерваторами» та «ліберальними соціалістами». Перша світова війна не лише не зруйнувала цього консенсусу, але навіть поставила перед країнами ядра нову амбітну мету. Завданням еліти країн центру, після інтеграції власного пролетаріату (1848-1914 рр.) стало «приручення глобального Півдня», тобто робітничого класу напівпериферійних та периферійних країн. Момент «задуматися про інтеграцію більш широких сегментів всесвітніх трудящих класів у периферійних та напівпериферійних зонах світосистеми» настав якраз під час та внаслідок Першої світової війни. Сам ж інтеграція пролетаріату представляла собою надання політичних прав робітникам, створення розгалуженої партійної системи, заснування акціонерних товариств в обмін на відмову робітників від класової боротьби [4, с. 223]. Для зручності маніпулювання народними масами розігрувалося театральне дійство під назвою політична боротьба, але насправді, за словами науковця, «під маскою ідеологічного конфлікту ховалась реальність ідеологічного консенсусу» [5].

- **Виникнення двох стратегій інтеграції трудящих до капіталістичної світоєкономіки.** Лібералізм, як єдина геокультура, запропонував одразу два шляхи розв'язання проблеми. Перший шлях був закладений «Чотирнадцятьма пунктами» В. Вільсона. Вільсоніанство було замішане на примарних догматах про «самовизначення націй» та на девелопменталізмі. Заклик Вільсона до самовизначення націй став всесвітнім еквівалентом загального виборчого права. І. Валлерстайн проводить паралелі: «Як кожен громадянин держави повинен був мати рівні з усіма права на участь у виборах в своїй державі, так і кожна держава мало бути суверенною у світовій політиці» [4, с. 104]. Його конкурентом, за словами американського соціолога, став ленінізм, який «очевидно являв більш енергійну та войовничу форму антиколоніальної боротьби» [4, с. 22]. Попри усю зовнішню несхожість двох політичних доктрин, інтернаціональну

риторику лєніністів, боротьбу проти найменших ліберальних відхилень від ортодоксального марксизму тощо, за словами І. Валлерстайна «лєнінізм, великий опонент на національному рівні, став підозріло нагадувати ліберал-соціалізм на рівні всесвітньому» [1, с. 311].

Отже, розглянувши думки І. Валлерстайна щодо Першої світової ми прийшли до таких підсумків. Відомий американський дослідник І. Валлерстайн висловив своєрідне припущення про існування довготривалого військово-політичного конфлікту, що тривав з 1914 р. по 1945 р. Його метою було завоювання гегемонії в світі, за яку на той час боролися Сполучені Штати Америки та Німеччина. Поразка Німецької імперії від Антанти на першому етапі збройного протистояння світової війни «Гамма» ще ближче наблизила США до глобального лідерства, яке, на думку І. Валлерстайна, ця країна остаточно успадкує лише в 1945 р.

Окрім того, згідно зі світосистемним аналізом І. Валлерстайна, Перша світова війна мала ряд інших не менш важливих наслідків, що сприяли переоблаштуванню політичного, економічного та суспільного життя світу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. – СПб.: Университетская книга, 2001. – 416 с.
2. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века. – М: Логос, 2003. – 368 с.
3. Валлерстайн И. Миросистемный анализ: Введение. – М: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – 248 с.
4. Валлерстайн И. После либерализма. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 256 с.
5. Гусов К. Мир-системный поход И. Валлерстайна о либерализме // [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.sorokinfond.ru/index.php?id=803>
6. Wallerstein I. The Eagle Has Crash Landed // [Electronic Resource] – Mode of Access: <http://iwallerstein.com/the-eagle-has-crash-landed/>
7. Wallerstein I. The Modern World-System IV: Centrist Liberalism Triumphant, 1789–1914. – Berkeley: University of California Press, 2011. – 396 p.

Л. С. Варавко

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА В ОЦІНКАХ РОСІЙСЬКОГО ІСТОРИКА Л. С. ВАСИЛЬЄВА

Перша світова війна - це історична подія, яка й досі є предметом жвавих наукових дискусій. В роки радянської влади історія цієї війни висвітлювалася однобічно, з позицій так званої марксистсько-лєнінської методології. В нових суспільно-політичних умовах наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. наукова думка здійснює активний історичний пошук. Особливо цікавими є дослідження істориків, що розглядають Першу світову

війну в контексті синтезованого курсу всесвітньої історії. До таких належить сучасний російський історик Леонід Сергійович Васильєв.

Мета статті – проаналізувати погляди Л. Васильєва щодо Першої світової війни.

Л. Васильєв – російський історик суспільствознавець, релігієзнавець і соціолог, сходознавець, професор, доктор історичних наук, головний науковий співробітник. Інституту Сходознавства РАН.

Л. Васильєв - автор значної кількості робіт з історії та культури Китаю, проблем сходознавства і загальної історії, зокрема, теорії історичного процесу, його рушійних сил, динаміки еволюції.

Л. Васильєв вважає, що Перша світова війна стала реальністю через важливі причини і першою з них він назвав зовсім не бажання великих держав розширити свої володіння за чужий рахунок і тим зруйнувати усталений порядок речей. На його думку, причина полягає у принципово новому стані речей на планеті. Світ до кінця XIX ст. кардинально змінився. І більшість змін сприяли значним змінам способу життя в переважній більшості країн.

Якщо розшифрувати цю ситуацію стосовно початку XX ст. з гострим відчуттям в Європі глобальної війни за переділ світу, то виявиться, що всі серйозні суперечності на планеті пов'язані з місцевими війнами або колоніальними зіткненнями, сприймалися в усьому світі як елементи чогось єдиного, цілісного і грізного, що зливається у сукупній потужності в щось гігантське і страшне. Різні країни та регіони як і раніше неоднаково відчували і сприймали наскільки дивний парадокс простору.

Л. Васильєв стверджує, що утворилась певна диспропорція, яка особливо гостро відчувалася у низці країн – претендентів на світову першість. Сам по собі цей факт який у випадку з Німеччиною та Австро-Угорщиною був ледве помітним, причиною для гострого невдоволення слугувати не міг. Але в поєднанні з іншими чинниками, зокрема, з великими державними амбіціями. І він зіграв свою важливу роль .

Дослідник ставить питання «чого не вистачало тим країнам, які зробили найбільш важливий внесок у її початок?» Іноді це не пояснюється раціональними аргументами поведінки, фахівці посилаються на тотальну кризу. Але що стояло за кризою? Прагнення до переділу колоніальних володінь у зв'язку з зміною співвідношення сил було дуже серйозним імпульсом хіба що тільки для Німеччини, яка дуже швидко ставала найсильнішою в Європі, а відповідно Берліну при цій силі необхідні були колоніальні володіння. Але що рухало їх потенційними ворогами? Англія довго сумнівалася, чи варто їй вилутуватись в конфлікт. Але врешті решт їй довелося усвідомити, що хід подій змушує її саме до цього. Так народилася Антанта. Франція безумовно жадала відплати за 1870-1871 рр., за франко-пруську війну. Але коли війна підійшла до її кордону, вона теж не дуже

прагнула прискорити її початок. Більш того, чекала, оголошення війни Німеччиною. Імператор Росії війни не хотів і боявся, особливо після поразки в російсько - японській війні. Не хотів, але з легкістю дав втягнути свою абсолютно не готову до цього країну у війну. Чому? Через образу, завдану Сербії. Все тільки що сказане дає підставу для обережного висновку про те, що країни Антанти, які готувалися до війни і чекали її, починати її не прагнули. Та й загалом становище в ці дні складалося таким чином, що про згаданий інцидент легко можна було б і забути. І кому варто було про це потурбуватись в першу чергу? Росії. Особливо, взявши до уваги родинні зв'язки російського і німецького імператорів. Але імператори були не одні. Вони навіть вже просто не могли вважатися головними провідниками долі своїх і тим більше інших народів. У подій була своя логіка, і вона вимагала, в усякому разі з боку німців, нарощування войовничості і ненависті. Все було вирішено об'єктивним перебігом подій, невблаганним і невідворотним збігом несприятливих обставин. І хоча ці обставини в чималій мірі цілком свідомо підігрівалися, знаходячи все більш потужні імпульси, тими, хто хотів швидше реалізувати зростаючу військово-індустріальну міць Німеччини, все ж саме об'єктивний фактор сукупності збігу обставин і випадковості (вбивство єрцгерцога) виходив на перший план. Цим Перша світова війна відрізняється від Другої, де виразний тон задавала особиста воля диктаторів, які прагнули до світового панування.

Розглядаючи причини Першої світової війни, не можна не звертати уваги на пріоритетну роль саме об'єктивних чинників. Імперії швидко нарощували силу, причому одним - це вдавалося краще, ніж іншим. При цьому чималу роль відіграли суб'єктивні чинники.

Світ змінився не тільки в якісному, але і в кількісному відношеннях. Кількість населення у різних державах зросла. Внаслідок цього змінювалися відносини між людьми і війною. Виникла військова повинність як провідна форма цих зв'язків. Чоловік стає прив'язаним до війни.

Всі новації робили війну все більш серйозним заняттям, з'явилися численні фахівці, для яких війна ставала не просто професією, але свого роду покликанням, засобом зробити успішну кар'єру. Класичним прикладом минулого був Наполеон. Варто згадати, що генерал Гінденбург був тим німецьким президентом, при якому прийшов до влади Гітлер. І ще одна дуже важлива обставина, про яку не можна забути. Йдеться про більшовиків і більшовизм як екстремістський рух, який на відміну від президента Вільсона - відкрито ставив своєю метою перетворення світу за допомогою відверто імперіалістичного насильства. Успіх більшовиків у Росії якоюсь мірою активізував схильних до екстремізму діячів майже у всіх європейських і в деяких інших країнах. Багато чого залежало від цих країн та від конкретної ситуації в кожній з них. І хоча з часом ситуація змінювалася, зростала роль партій нового типу, які з'явилися після Великої війни. А тісно пов'язане з

цими партіями прагнення до авторитарної і тоталітарної диктатури ставало в чомусь визначальним у світовій політиці. Це означало вихід на передній план войовничого екстремізму, причому в його крайній формі не простої агресії, небезпечного для людства войовничого прозелітизму, властивого релігійно детермінованому ранньому середньовіччю. Цей екстремізм супроводжувався геноцидом або винищенням соціальних прошарків, ворожих його ідеології.

Варто додати, що Велика війна і тісно пов'язана з нею агресія, навіть агресивність як основа всієї політики, особливо зовнішньої, - це прояви тоталітарних режимів XX ст. Все своє життя наші співвітчизники, стверджує Л. Васильєв, цілих два покоління, на долю яких випало існувати під владою більшовиків, тільки й робили, що воювали або готувалися до чергової війни. Готувалися так, що вся індустрія, наука і техніка, не враховуючи цілеспрямованої пропаганди, були орієнтовані тільки на війну. І хоча в підсумку все це виявилось марним, а в роки Другої світової війни країна вибиралася з-під руїн, що виникли через стратегічні прорахунки вождя, ціною майже тридцяти мільйонів життів, люди мимоволі думали і все ще часто думають найбільше про війну, хоча сьогодні в країні комуністи давно вже не при владі.

На початку XX ст., коли все було інакше. Цей культ війни, агресії і насильства ще не отримав воістину глобального і тотального значення. Перша світова війна, ще не знайома з жорстокими проявами тоталітаризму, при всій своїй нелюдяності ведення військових дій (застосування газів) не відрізнялася ще, занадто суворим ставленням до військовополонених і тим більше не зачіпала, наскільки це було можливо, мирних людей. Всі воюючі держави ставилися до полонених і до мирного населення як до людей. Цей дуже важливий принцип, споконвіку відрізняє війни цивілізованих країн від навал варварських народів.

З початку XX ст. і з Першою світовою війною людство вступило в нову епоху свого існування. Ця епоха почалася і продовжилася – під знаком Великої війни, і все ще триває певним чином. Якщо не забувати про все це, підсумки і сенс Першої світової війни виявляться максимально повчальними.

Отже, війна тривала з серпня 1914 р. до листопада 1918 р.; була однією з найкровопролитніших в історії людства - в ній загинуло понад 10 млн. осіб, 20 млн. було поранено. Війна набрала не лише масового, а й тотального характеру. У воєнних діях взяло участь 38 держав з населенням понад 1 млрд. осіб.

Війна так чи інакше вплинула на становище всіх країн світу, зокрема й нейтральних. Під час війни колонії набули великого значення як постачальники сировини та продовольства.

У ході війни була повалена монархія і відбувся більшовицький жовтневий переворот у Росії. Військова й економічна могутність Німеччини була підірвана, і вона на довгий час опинилася в міжнародній ізоляції.

Наслідком поразки Австро-Угорщини став розпад однієї з найбільших європейських імперій і утворення на її уламках нових національних держав. Після війни сформувалася нова система міжнародних відносин, відбувся перерозподіл світу. Л. Васильєв стверджує, що Перша світова війна, ще не знайома з жорстокими проявами тоталітаризму. З нею людство вступило в нову епоху свого існування, підсумки і сенс Першої світової війни є максимально повчальними.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Васильєв Л. С. Всеобщая история. Т. 5. От нового времени к современности :учебное пособие / Л. С. Васильев. – М.: КДУ, 2013. – 680 с.
2. Віднянський С. Перша світова війна як найбільша криза європейської цивілізації: (До 90-річчя початку Великої війни) / С. Віднянський // Історичний журнал: Наукове громадсько-політичне видання. - 2004. - № 9. - С. 7-15.
3. История Первой мировой войны 1914 - 1918. Под редакцией Ростунова И. И. - Т. 2. - М., 1975.

Ю. Б. Соколова

БРЕСТ-ЛИТОВСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР РАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ З ЦЕНТРАЛЬНИМИ ДЕРЖАВАМИ

Мирний договір, укладений 3 березня 1918 р. між Радянською Росією, з одного боку, і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною, з іншого, відомий як Брестський мир, є одним із важливих подій в історії Першої світової війни. І сьогодні тривають дискусії щодо цього міжнародного документу, який істотно вплинув на долю народів колишньої Російської імперії.

Визнаючи вимушеність Брестського договору і принизливість його умов для Росії, радянські історики, зокрема, С. Зарницький [4], В. Потьомкін [6], А. Чубар'ян [12], приділяли головну увагу політичній оцінці цього документа, розглядаючи його як вирваний у «імперіалізму» перепочинок, необхідний для зміцнення влади більшовиків в Росії. У зарубіжній історіографії Брестський мир розглядався у дослідженнях з історії російської комуністичної партії. Для авторів цих досліджень позиція комуністів була насамперед тлом для характеристики політики В. Леніна як поєднання макіавелізму і прагматизму. Окремі аспекти даної проблеми висвітлювали сучасні російські історики Е. Борщуків [1], Г. Мірзаян [7], А. Панцов [8], Ю. Фельштинський [10] та ін.

Мета статті – висвітлити процес укладення Брестського мирного договору Радянської Росії з Центральними державами.

Росія однією з перших серед воюючих сторін не витримала військових випробувань. Їх безпосереднім відлунням стали революції 1917 р. Активне

використання гасла негайного припинення війни в значній мірі сприяли приходу до влади в Росії більшовиків. Першочерговим завданням зовнішньої політики уряду Радянської Росії став вихід з війни. Це диктувалося, окрім прагнення народу до миру, нездатністю країни продовжувати військові дії через складне внутрішнє становище. Союзники Росії на Заході категорично відмовилися розглядати мирні ініціативи Ради народних комісарів (Раднаркому). Тому постало питання про підписання сепаратного договору Росії з Німеччиною. Боротьба за мир, розгорнута В. Леніним наприкінці 1917 – на початку 1918 рр., була добре продуманим засобом боротьби за владу в партії, державі і міжнародному революційному русі. «Всякий перепочинок, – стверджував Ленін, – посилює радянську владу і в усякому разі забезпечує їй більш тривалий період існування» [10, с. 23].

Уже 26 листопада 1917 р. призначений Раднаркомом головнокомандувач російської армії М. Криленко звернувся з запитом до німецької сторони щодо укладення перемир'я. Підготовча робота делегацій тривала з перервою з 3 по 15 грудня 1917 року. Німецьку делегацію очолював генерал М. Гофман, російську – А. Іоффе – член ЦК РСДП(б) [5, с. 116].

Пропозиція А. Іоффе укласти перемир'я терміном на рік була відкинута. У результаті було підписано перемир'я на 28 днів (з 4 грудня 1917 по 1 січня 1918 рр.). Німці також зобов'язались не перекидати свої сили зі Східного фронту на Західний [5, с. 116].

Переговори між Росією, Німеччиною та її союзниками в Бресті почалися 22 грудня 1917 р. і тривали до 3 березня 1918 р. Німецьку делегацію очолив міністр закордонних справ Р. фон Кюльман, австро-угорську – міністр закордонних справ граф О. Чернін, а радянську – А. Іоффе, згодом, нарком закордонних справ Л. Троцький.

Спираючись на принципи декрету про мир від 8 листопада (26 жовтня) 1917 р., радянська делегація запропонувала прийняти наступну програму за основу мирних переговорів: 1. заборона будь-яких насильницьких приєднань і захоплення народів; 2. відновлення у всій повноті політичної самостійності тих народів, які під час війни були цієї самостійності позбавлені; 3. Національним спільнотам, які не мали політичної самостійності до війни, гарантувалася надання незалежності після проведення референдуму або можливість приєднатися до іншої держави; 4. на територіях, де проживає декілька національних меншин, їм надається культурно-національна автономія, а при можливості – адміністративна автономія; 5. жодна з воюючих країн не повинна сплачувати так звані «воєнні витрати»; 6. колоніальні питання розв'язувалися на підставі укладення мирних договорів [6].

Представники держав Четверного блоку заявили, що російські умови можуть бути реалізовані за умови, якщо їх будуть підтримувати всі воюючі країни. Зрозуміло, Антанта не збиралась приставати до умов більшовиків [6].

Кожна із делегацій по-своєму, з точки зору своїх інтересів, трактувала формулу «мир без анексій і контрибуцій». Росія запропонувала вивести свої війська з окупованих нею територій Австро-Угорщини, Туреччини, Персії, а війська Четверного союзу – з Польщі, Литви, Курляндії та інших областей колишньої Російської імперії. Німці запропонували свій проект мирного договору, за яким вони відмовлялись виводити війська з окупованих російських територій на тій підставі, що неросійські народи прагнуть до відокремлення від Росії. Зокрема, це стосувалося Польщі та країн Прибалтики. При цьому вони посилалися на принцип самовизначення, проголошений більшовиками. Переговори зайшли у безвихідь. Російська делегація запропонувала 10-денну перерву, щоб ще раз спробувати залучити до переговорів Антанту і США, а також для консультацій з радянським керівництвом. 28 грудня 1917 р. її було оголошено. Переговори відновили 9 січня 1918 р. і вони тривали до 10 лютого 1918 р. Російську делегацію очолив Л. Троцький [5, с. 117].

Делегація австро-німецького блоку притримувалася наступальної тактики і оголосила 18 січня 1918 р. свої умови укладення миру: 1) встановлення демаркаційної лінії («лінії Гофмана»), за якою від Росії відходила територія площею в 150 тис. кв. км. - Царство Польське, Литва, Білорусія, Україна, Естонія і Латвія; 2) визнання Радянською Росією незалежності УНР і виведення війська з території Австро-Угорщини і Османської імперії; 3) встановлення Німеччиною контролю над Моозундськими островами і Ризькою затокою. Фактично Німеччина пропонувала Росії мир на умовах капітуляції. Переговори знову були перервані. Серед більшовиків йшла запекла боротьба. Ленін виступив за прийняття німецьких умов, але не зміг переконати опонентів [5, с. 117-118].

Троцький особисто вирішив: «Миру не підписуємо, війни не ведемо: демобілізуємо армію, і, беззбройні, апелюємо до революційної свідомості німецького та австро-угорського пролетаріату» [4, с. 69]. Серед лідерів партії лівих есерів непримиримими противниками миру виступили Б. Камков, М. Фішман, І. Штейнберг [1, с. 19].

18 лютого 1918 р. німецькі війська перейшли в наступ по всьому фронту і без єдиного пострілу захопили Двінськ та вийшли на підступи до Петрограду. 22 лютого на засіданні ЦК РКП(б) було ухвалено рішення погодитися з німецькими умовами миру. 24 лютого на засіданні ЦК РКП(б) була затверджена нова делегація у складі Г. Чичеріна, Л. Карахана, Г. Сокольникова, Г. Петровського. На цьому ж засіданні Л. Троцький відмовився від посади наркома закордонних справ. Він заявив, що раз Ленін наполіг на зміні політики, то він і повинен здійснювати політичне керівництво НКЗС, а поточні справи має вирішувати Г. Чичерін [4, с. 69; 11, с. 25].

24 лютого, у 4 години 30 хвилин ранку, Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет прийняв німецький ультиматум. О 7 годині ранку Ленін повідомив Берлін, Відень, Софію і Стамбул про прийняття ультиматуму і відправлення делегації до Брест-Литовськ, яка виїхала того ж дня. Проте німці продовжували свій наступ у Білорусії і на Україні. Прибувши у Псков 25 лютого о 9 годині вечора, радянська делегація заявила різкий протест проти продовження Німеччиною воєнних дій. І все ж наступ тривав. 28 лютого радянська делегація була вже в Бресті [6].

Засідання мирної конференції в Брест-Литовську почалося 1 березня. Радянська делегація заявила, що готова негайно підписати мирний договір, відмовляючись від всякого його обговорення як марного при існуючих умовах. Згодом Л. Троцький згадував: «3 березня наша делегація підписала, не читаючи, мирний договір. Випереджаючи багато з ідей Клемансо, Брестський мир був схожий на петлю ката. 22 березня договір було прийнято німецьким рейхстагом. Німецькі соціал-демократи авансом схвалили майбутні принципи Версалу» [9].

Брестський мирний договір складався з наступних документів: 1) Мирний договір між Росією, з одного боку, і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною – з іншого; 2) Заключний протокол до договору про митні збори і тарифи на окремі товари; 3) Російсько-німецький додатковий договір до мирного договору; 4) Російсько-австро-угорський додатковий договір; 5) Російсько-болгарський додатковий договір; 6) Російсько-турецький додатковий договір [3, с. 119].

Мирний договір між Росією і центральними державами складався з 13 статей. Росія, з одного боку, Німеччина і її союзники, з іншого, оголошували про припинення війни. Від Радянської Росії за договором відходили Польща, Литва, Курляндія, Ліфляндія і Естляндія. Крім того, у руках німців залишалися ті райони, які лежали на схід від встановленої договором межі і були зайняті до моменту підписання договору німецькими військами. На Кавказі Росія поступалася Туреччині Карсом, Ардаганом і Батумі. Україна і Фінляндія визнавалися самостійними державами. З Українською Народною Республікою Радянська Росія зобов'язувалася укласти мирний договір і визнати мирний договір між Україною і Німеччиною. З Фінляндії та Аландських островів виводилися російські війська. Радянська Росія зобов'язувалася припинити всяку агітацію проти уряду Фінляндії [3, с. 119–124].

Усі додаткові договори стосувалися питань про відновлення дипломатичних і консульських відносин, про обмін військовополоненими і цивільними полоненими, про винагороду за приватно-правові збитки тощо [3, с. 119].

Загалом підписання мирного договору в Брест-Литовську відіграло велику роль для більшовиків, які, нехай дуже дорогою ціною, але на певний

час звільнилися від необхідності воювати проти Німеччини. Укладаючи не вигідний для Росії сепаратний договір, більшовики не тільки рятували свою владу, але й вони брали до уваги хитке становище Німеччини та завершення світової війни поразкою Четверного союзу [2, с. 232]. Також був присутнім розрахунок на «світову революцію».

Для Росії це був важкий мир. Було втрачено територію площею 780 тис. кв. км з населенням 56 млн. осіб (третина населення колишньої Російської імперії). На ній знаходилося 27 % оброблюваної сільськогосподарської землі, 26 % всієї залізничної мережі, 33 % текстильної промисловості; виплавлялось 73 % заліза і сталі, видобувалося 89 % кам'яного вугілля і виготовлялося 90% цукру; розташовувалося 918 текстильних фабрик, 574 пивоварних заводи, 133 тютюнові фабрики, 1685 винокурних заводів, 244 хімічних підприємства, 615 целюлозних фабрик, 1073 машинобудівних заводу і проживало 40 % промислових робітників [7, с. 11].

Одним з негативних наслідків договору було загострення суперечностей між більшовиками та іншими партіями. Це стало, поряд з іншими, однією з причин громадянської війни в Росії. Країни Антанти прагнули не допустити ратифікації Брест-Литовського миру Радянською Росією, а коли це відбулося – розірвали дипломатичні відносини з нею. Німеччина безуспішно намагалася використати Брест-Литовський мир для вирішального наступу на Західному фронті. 11 листопада 1918 р. Перша світова війна завершилася перемогою Антанти.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Борщукова Е. Брестский мир и формирование нового мировоззрения в российском обществе в 1918 году / Е. Борщукова // Известия РГПУ им. А. И. Герцена. – СПб., 2009. – № 115. – С.16–22.
2. Васильев Л. Всеобщая история. Том 5. От нового времени к современности: учебное пособие / Л. Васильев. – М.: КДУ, 2013. — 680 с.
3. Документы внешней политики СССР. – Том 1.— М., 1959. – 779 с.
4. Зарницкий С. Чичерин / С. Зарницкий, А. Сергеев. – М., 1975. – 288 с.
5. Іваницька О. Історія міжнародних відносин (1918-1945 роки): навч. посіб. / О. Іваницька. - К., 2011. – 628 с.
6. История дипломатии / Под ред. В. Потемкина. – М., 1945. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.e-reading.ws/chapter.php/1002147/24>.
7. Мирзаян Г. «Израсходованный человек» / Г. Мирзаян // Эксперт – № 30-31. – 2011. – С. 5–13.
8. Панцов А. Брестский мир / Вопросы истории. – 1990. – № 2. – С. 60–79.
9. Троцкий Л. Моя жизнь: Опыт автобиогра: в 2 т. / Л. Троцкий – Берлин: Аранит, 1930 (Energidruck) – [Електронний ресурс] /– Режим доступу: <http://www.magister.msk.ru/library/trotsky/troft026.htm#st31>.

10. Фельштинский Ю. Крушение мировой революции. Брестский мир: Октябрь 1917 – ноябрь 1918 / Ю. Фельштинский. – М., 1992. – 656 с.
11. Чичерин Г. Статьи и речи по вопросам международной политики / Г. Чичерин. – М., 1961. – 515 с.
12. Чубарьян А. Брестский мир / А. Чубарьян. – М., 1963. – 44 с.

О. В. Валявська

ВЕРСАЛЬСЬКЕ МИРНЕ ВРЕГУЛЮВАННЯ ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Актуальним питанням історії міжнародних відносин є Версальське врегулювання повоєнних питань, яке зафіксувало юридичні підсумки Великої війни.

Зазначена проблема висвітлена у працях М. Геффернена [2], Ж. Б. Дюрозеля [3], О. Сича [11]. Джерелами до підготовки статті виступили тексти міжнародних договорів [6-9], спогади Д. Ллойд-Джорджа [10] і У. Черчіля [12].

Мета статті – висвітлити головні підсумки Першої світової війни, ухвалені на Паризькій мирній конференції.

Після завершення Першої світової війни виникло гостре суперництво між державами-переможницями на Паризькій мирній конференції щодо питань подальшого устрою світу.

В основу роботи Паризької мирної конференції 1919-1920 рр. були покладені «14 пунктів» президента США В. Вільсона від 8 січня 1918 р. Ними передбачалося: 1) відкриті мирні договори; 2) свобода судноплавства; 3) усунення економічних бар'єрів у торгівлі; 4) встановлення гарантій, що могли б забезпечити скорочення озброєнь; 5) справедливе врегулювання колоніальних питань; 6) визволення від німецької окупації російських територій, а також надання Росії безперешкодної можливості визначати свій політичний розвиток і національну політику, вступ у «співтовариство вільних націй»; 7) визволення і відновлення Бельгії; 8) повернення Франції Ельзасу й Лотарингії, відновлення окупованих районів Франції; 9) уточнення кордонів Італії у відповідності з національними ознаками; 10) надання автономії народам Австро-Угорщини; 11) визволення від німецької окупації території Румунії, Сербії та Чорногорії, надання Сербії виходу до моря; 12) самостійне існування турецьких і автономія інонаціональних частин Османської імперії; 13) створення польської держави; 14) утворення Ліги Націй.

В. Вільсон вважав, що нова система міжнародних відносин повинна будуватися не на концепції рівноваги сил, а на принципі етнічного самовизначення, що безпека в світі має залежати не від військових союзів, а від колективних дій, що замість дипломатії таємної має діяти дипломатія на «відкритих угодах, відкрито досягнутих» [5, с. 2]. Вільсон вважав, що

гарантом майбутнього миру буде Ліга Націй як інструмент посилення міжнародного впливу США. Його пропозиція наштовхнулася на заперечення, насамперед британської делегації. Ідеї В. Вільсона були близькими тим, хто хотів створити більш справедливий і демократичний світовий порядок, який виключав би виникнення нової світової війни. Авторитет Вільсона всередині країни був значно підірваний після оприлюднення більшовиками таємних угод країн Антанти, невідомих Вільсону. В американців могло скластися враження, що їх солдати воювали за корисливі інтереси європейських держав.

У роботі мирної конференції 18 січня 1919 р. взяли участь представники країн, які воювали на боці Антанти – 72 делегати з 26 держав і 4 британських домініонів. Уряди переможених країн, Радянська Росія не були запрошені на конференцію. Важливе значення мав орган конференції – Рада десяти, яку утворювали голови держав та міністри закордонних справ Великої Британії, Франції, США, Італії, Японії. В Раді існувала так звана «Велика четвірка» у складі британського прем'єр-міністра Д. Ллойд-Джорджа, президента США В. Вільсона, французького прем'єр-міністра Ж. Клемансо, італійського прем'єр-міністра В. Орландо [1, с. 68].

Міжнародні угоди, укладені на Паризькій мирній конференції, прийнято називати «Версальською системою». 28 червня 1919 р. після тривалих дискусій конференція ухвалила Версальський мирний договір з Німеччиною. Він зафіксував післявоєнний розподіл сил у світі та закріпив основи післявоєнної системи мирного врегулювання. Договір містив 15 розділів (440 статей). За умовами договору Франції поверталися Ельзас і Лотарингія, Данії – Північний Шлезвіг-Гольштейн, Бельгії – округи Ейпен, Мальмеді та Морене. Польща отримувала райони Померанії, частину Верхньої Сілезії, Познань, частину Східної Пруссії тощо. Німеччина відмовилася від прав на Мемель (Клайпеду) та від Данцига (Гданська), що оголошувався «вільним містом» під егідою Ліги Націй. Ліга Націй встановила своє управління Саарською областю, саарські вугільні підприємства продавалися Франції. Лівий берег р. Рейну та смуга територій на правому березі до 50 км вглиб утворювали демілітаризовану зону. Німеччина позбавлялася всіх своїх колоній, а також прав і привілеїв у Китаї. У Німеччині скасовувалася загальна військова повинність, чисельність армії обмежувалася в 100 тис. осіб. Запроваджувалася заборона на такі види озброєнь як танки, військова авіація, важка артилерія, підводні човни. Німеччина та її союзники були оголошені відповідальними за розв'язання світової війни і завдані нею збитки. На них були накладені репарації для відшкодування всіх витрат, завданих союзникам.

Конференція не змогла вирішити питання репарацій. Суму, пропоновану Францією, Велика Британія і США вважали надмірною. Позицію Франції досить влучно висловив Д. М. Кейнс: «Наскільки це

можливо, політикою Франції було переведення годинника назад і скасування того, що з 1870 р. здійснив прогрес у Німеччині. Втратою території та іншими заходами її населення повинно було бути обмежене, але, передусім, повинна була бути знищена економічна система, на якій базувалася її нова сила; багато фабрик, зорієнтованих на випуск заліза, вугілля і транспорту повинні були бути знищені. Якщо Франція зможе взяти, хоча б частково, те від чого Німеччина змушена відмовитися, нерівність сил між двома суперниками у боротьбі за європейську гегемонію може бути усунена на покоління» [4, с. 34]. Після тривалих дискусій вирішення цього питання було доручене репараційній комісії.

10 вересня 1919 р. був підписаний Сен-Жерменський мирний договір із Австрією. Він зафіксував визнання нових державних кордонів, що утворилися після ліквідації Австро-Угорської імперії. Колишні австрійські володіння - провінції Чехія, Моравія і Сілезія увійшли до складу Чехословаччини. Також договір фіксував приєднання Закарпаття до складу Чехословаччини. Італія отримала Південний Тіроль, Юлійську Крайну, майже всю Істрію, крім міста Фіуме (Рієка). Королівство сербів, хорватів і словенців отримало Боснію і Герцеговину, Далмацію, Крайну, Словенію. Румунія отримала Буковину, а Польща захопила Галичину. Австрії заборонялось приєднуватись до Німеччини [6, с. 61].

У столиці Франції обговорювались також питання про долю Північної Буковини та Бессарабії. Вони були відторгнені на користь Румунії. Україна та Росія не визнали законності цих рішень.

27 листопада 1919 р. в м. Нейї було підписано договір з Болгарією. Вона втрачала частину території на користь Королівства сербів, хорватів і словенців, Румунії, Греції, що позбавляло Болгарію виходу до Егейського моря. Чисельність болгарської армії встановлювалась у 20 тис. осіб. На країну накладалися репарації, економічні та військові санкції [7, с. 41-42].

4 червня 1920 р. був укладений Тріанонський договір з Угорщиною. Її територія скорочувалася втричі, значні території передавались Королівству сербів, хорватів і словенців, Румунії, Чехословаччині. Заборонялась військова повинність, чисельність її армії обмежувалась 35 тис. осіб. Також були накладені репараційні виплати на користь союзників [8, с. 55].

10 серпня 1920 р. султанський уряд Туреччини підписав Севрський мирний договір. Він фіксував розділ Османської імперії. Туреччина втрачала 80 % довоєнних володінь – Палестину, Ірак, Сирію, Ліван, Трансйорданію та інші території, що перейшли під контроль Великої Британії та Франції. Чорноморські протоки оголошувалися відкритими для всіх суден у будь-який час. Територія Туреччини обмежувалася частиною півострова Мала Азія і невеликою смугою в європейській частині зі Стамбулом [9, с. 131].

Також у мирних договорах конференції було закріплено створення Ліги Націй. Її статут був ухвалений конференцією і включений до

Версальського мирного договору 1919 р. та інших мирних договорів, якими завершилася Перша світова війна.

Найважливішими завданнями нової організації, згідно зі статуттом, вважалися «розвиток співробітництва між народами та гарантія миру й безпеки». Згідно зі статуттом головними органами Ліги Націй були Асамблея, Рада і Секретаріат. Усі рішення Асамблеї і Ради, за винятком рішень з процедурних питань, повинні були ухвалюватися одностайно. До Ради Ліги мали увійти США, Велика Британія, Франція, Італія й Японія, а також 5 непостійних членів від інших держав. Переможені у війні країни до Ліги Націй не увійшли. Основні установи Ліги Націй розташовувались у Женеві.

Американський сенат спрямував курс своєї політики на самоізолювання від європейських справ. Ознайомившись зі статуттом Ліги, він відхилив його, і США не стали членом цієї міжнародної організації. Без економічного й військового потенціалу США Ліга Націй виявилася надто слабкою організацією для вирішення міжнародних проблем. Провідну роль в її діяльності відігравали Велика Британія та Франція.

Отже, система договорів, укладених протягом 1919-1920 рр., закріпила новий розподіл сил у повоєнному світі. Вона не могла бути стійкою і тривалою, оскільки санкціонувала нерівність у відносинах між «великою трійкою» та рештою держав-переможниць. Серед самої «великої трійки» існували численні суперечності. Переможені держави були поставлені Версальською системою у принизливе становище, що не сприяло стабільності міжнародних відносин. Зокрема, на хвилі патріотичних протестів проти мирного врегулювання щодо Османської імперії, в Туреччині розгорнулася національна революція на чолі з М. Кемалем. Також документи конференції сприяли відродженню реваншистських настроїв в переможених країнах.

Версальська система мирних договорів, до якої долучилася Вашингтонська, як тимчасовий компроміс між великими державами не була життєздатною, оскільки договори не задовольняли всі держави. Версальсько-Вашингтонська система породила нові суперечки між переможницями і переможеними, а Ліга Націй так і не змогла стати гарантом миру й захистити народи від держав-агресорів і з часом була ліквідована.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексєєв Ю.М., Вертегел А. Г., Казаков О. О. Всесвітня історія / Ю. М. Алексєєв, А. Г. Вертегел, О. О. Казаков – К., 2006. – 240 с.
2. Геффернен М. Значення Європи. Географія та політика / М. Геффернен – К., 2011. – 464 с.
3. Дюррозель Ж. Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Ж. Б. Дюррозель – Київ, 1999. – 903 с.
4. Кейнс Д. М. Экономические последствия мира / Д. М. Кейнс – Лондон, 1920. – 279 с.

5. Кисинджер Г. Дипломатия / Г. Кисинджер – М., 1997. – 848 с.
6. Ключников Ю. В., Собачин А. В. Сен-Жерменский мирный договор / Ю. В. Ключников, А. В. Собачин - М., 1925. – 176 с.
7. Ключников Ю. В., Сабанин А. В. Нейи / Ю. В. Ключников, А. В. Собачин – М., 1926. – 129 с.
8. Ключников Ю. В., Сабанин А. В. Трианон / Ю. В. Ключников, А. В. Собачин - М., 1926. – 184 с.
9. Ключников Ю. В., Сабанин А. В. Севр и Лозанна / Ю. В. Ключников, А. В. Собачин - М., 1927. – 133 с.
10. Ллойд Джордж Д. Правда о мирных переговорах / Д. Ллойд Джордж / Под ред. Ф. Д. Волкова. Т. 2. – М., 1957. – 556 с.
11. Сыч А. И. Национальный аспект Версальской системы / А. Сыч // Вопросы истории. – 2004. – № 1. – С. 126-133.
12. Черчилль В. Мировой кризис / В. Черчилль – М., 1932. – 328 с.

О. О. Коваль

ПАРИЗЬКА МИРНА КОНФЕРЕНЦІЯ В ОЦІНКАХ АМЕРИКАНСЬКОГО ДИПЛОМАТА Г. КІССІНДЖЕРА

У 2014 р. виповнилося сторіччя від початку Першої світової війни, яка в історії відома також як Велика війна (англ. The Great War, фр. La Grande guerre) і «Війна, щоб завершити всі війни». Це був глобальний воєнний конфлікт, який приніс небачені до того за масштабами людські жертви та мав значний вплив на історію світу ХХ ст. За чотири роки війни відбулась революція в економіці, комунікаціях, національній організації, в соціальній системі світу. Водночас війна показала небачені глибини падіння почуття гуманності людської спільноти, насилля стало легітимним засобом для вирішення міжнародних конфліктів та інструментом соціальних перебудов. Несправедливі повоєнні мирні угоди спричинили криваву драму Другої світової війни [3, с.5].

Актуальність обраної проблеми обумовлена потребою у вивченні досвіду дипломатичної діяльності по вирішенню міжнародних конфліктів та суперечок на прикладі Версальської системи мирних договорів. Вдалим прикладом аналітичного синтезу міжнародних відносин є праця «Дипломатія» Генрі Кіссінджера [2], американського державного діяча та дипломата, лауреата Нобелівської премії миру (1973 р.). Колишній держсекретар США, майстер «човникової дипломатії» Г. Кіссінджер у 2002 р. очолив список 100 провідних інтелектуалів світу [1].

Мета статті – розкрити оцінки Г. Кіссінджера щодо роботи Паризької мирної конференції.

«Дипломатія» стала національним бестселером 1994-1995 рр. У ній автор намагався проаналізувати чинники, які дозволяють оцінювати

ефективність штучно створеного світового порядку. У контексті відносин в різні епохи охарактеризовано видатних політичних діячів «всіх часів і народів». Велика увага в книзі приділена подіям Першої світової війни, зокрема Паризькій мирній конференції, яка ознаменувала завершення воєнної та дипломатичної боротьби «за переділ вже поділеного світу».

Проблемі врегулювання міждержавних суперечностей після закінчення війни у книзі Г. Кіссінджера присвячений дев'ятий розділ «Нове обличчя дипломатії: Вільсон та Версальський договір».

Автор доводить, що негаразди у вирішенні суперечностей після закінчення світового конфлікту були передбачувані, оскільки держави-учасниці розраховували на швидку війну і сподівались, що умови миру будуть вироблені на дипломатичному конгресі, як це було у попередні століття. Але зростання втрат до небачених раніше масштабів, змусило відмовитись від всіх першочергових політичних спорів, які стали прелюдією конфлікту.

Кіссінджер стверджував, що наслідуючи практику довоєнного міжнародного порядку, лідери європейських держав могли б укласти компромісний мир вже весною 1915 р. Але, замість того, щоб піти на поступки, європейські керівники почали надто завищувати свої вимоги, що продемонструвало їхню власну некомпетентність та безвідповідальність і призвело до загострення боротьби та поступового руйнування світового порядку [2, с. 194].

В ситуації, яка склалась, умови можливого миру набували нігілістичного характеру. Як зазначив Г. Кіссінджер: «Аристократичний, в якіс мірі змовницький стиль дипломатії XIX ст. виявився неприйнятним в епоху мобілізації мас» [2, с. 194].

Вступ США у війну став якісно новим етапом боротьби. Американські критерії міжнародного порядку – демократія, колективна демократія та самовизначення – ніколи раніше не визначали європейські відносини. Позиція США стверджувала: всі нації за природою своєю миролюбні, а тому, народ, який здобуде можливість самовизначення, не матиме причини до війни та пригнічення інших. Європейські лідери не мислили подібними категоріями, тому і виник дисонанс у розумінні післявоєнного впорядкування міжнародних конфліктів.

Г. Кіссінджер відзначав, що складну ситуацію для європейських дипломатів створили вільсонівські доктрини самовизначення і колективної безпеки. У підтвердження наведено наступний приклад: Велика Британія та Австрія протягом XIX ст. всіма силами стримували розпад Османської імперії, оскільки припускали, що виникнення в результаті цього дрібних держав підірве світовий порядок. Їх недосвідченість управління та етнічне суперництво призведе до послаблення державних утворень, що може стати приводом до вторгнення сусідніх держав та боротьби за території. На

протипагу європейській позиції, американська концепція стверджувала: не самовизначення веде за собою війни, а його відсутність. З цього принципу випливало, що для збереження миру в світі потрібен не захист національних інтересів, а визнання збереження миру в якості правової концепції. Міжнародну організацію, яка б була створена з цією метою, Вільсон назвав Лігою Націй.

За визначенням автора, Ліга Націй «була квінтесенцією американської зовнішньополітичної концепції» [2, с. 197]. Крім того, Г. Кіссінджер поділяє думку В. Вільсона щодо розуміння причин війни. Вони полягали не у рівновазі сил, а у відмові від неї, що і викликало в Європі жахи Першої світової війни. На словах вихваляючи рівновагу сил, лідери Європи в політичній і військовій структурі не допускали ніякої гнучкості. Як доводить автор, це призводило до складних криз, які не піддавались регулюванню.

Вирішальним етапом у врегулюванні післявоєнних суперечностей стала Версальська конференція, яка проходила в січні-червні 1919 р. В. Вільсон, порушивши правила конгресу не виїжджати з Вашингтона на тривалий термін. Як стверджує Кіссінджер, Вільсон в Парижі потрапив у складну ситуацію: «Щомісяця він все більше заглиблювався в розгляд деталей, які раніше ніякого стосунку до нього не мали. Чим довше Вільсон залишався, тим більше почуття поспіху та бажання довести все до кінця переважали над прагненням створити абсолютно новий міжнародний порядок» [2, с. 204].

Велику Британію на конференції представляв Д. Ллойд-Джордж, який маневрував між інтересами США та Франції. Він розраховував на Лігу Націй як механізм, який вирівняє усі допущені однобічності.

Точку зору Франції відстоював Ж. Клемансо, на прізвисько «Тигр». Він був ветераном внутрішньополітичних баталій, починаючи від повалення Наполеона III і до реабілітації капітана Дрейфуса. Основна мета його перебування на Паризькій конференції полягала у поверненні Франції лідируючих позицій на континенті.

В. Орlando, прем'єр-міністр Італії, за словами Кіссінджера, часто залишався в тіні свого енергійного міністра закордонних справ С. Сонніно. Як виявилось, делегація з Італії прибула не для встановлення нового світового порядку, а щоб забрати «свою здобич».

Переможені країни на Паризькій конференції не були представлені.

Процедура конференції не забезпечувала всезагального підходу. Г. Кіссінджер доводив думку, що «Велика четвірка» - Вільсон, Клемансо, Ллойд-Джордж і Орlando – провідні фігури світової політики – не могла контролювати хід конференції, як це було сто років тому, коли міністри великих держав здійснювали керівництво Віденським конгресом. На тих переговорах у Відні, основна увага зосереджувалась насамперед на встановлення нові рівноваги сил за планом Пітта. А керівники, які зібрались

в Парижі, постійно відволікались на вирішення побічних суперечливих питань.

Перші негаразди в ході конференції виникли відразу, коли вона розпочалася. До її початку не був визначений порядок денний, делегати, які прибували до Парижу не знали в якому порядку будуть розглядатись конкретні питання. Через це, за підрахунками дипломата, на переговорах виникло 58 різних комісій, більшість з яких займалась територіальними проблемами. Окремо були створені комісії щодо питання винуватців війни і воєнних злочинців, репарацій, портів, водних шляхів і залізниць. Загалом на конференції відбулося 1646 засідань [2, с. 206].

Проблему Франції учасники конференції бачили по-різному, оскільки «проти розподілу Німеччини виступала Америка, а колективна безпека видавалась Франції надто утопічною». Єдиним варіантом вирішення проблеми був обов'язок США та Великої Британії її захищати. Андре Тардьє стверджував: «Для Франції, як і для Великої Британії і Сполучених Штатів, необхідне створення зони безпеки... Морські держави створюють для себе цю зону за допомогою власних флотів, при цьому ліквідувавши німецький флот. Таку зону Франція, не захищена океаном..., зобов'язана створити за допомоги Рейна шляхом міжсоюзною окупації цієї ріки» [2, с. 207].

Вільсон прагнув за будь-що створити Лігу Націй, а тому часто висував обнадійливі для Франції тези. В багатьох випадках Вільсон характеризував Лігу як міжнародний трибунал, де будуть вирішуватись спори, а міжнародні відносини матимуть характер більш еластичний.

Г. Кіссінджер наголошував на тому, що суперечності майбутнього миру були зрозумілі ще на самій конференції. Свою думку він аргументує словами Вільсона: «... як тільки Ліга націй буде затверджена, вона зможе виступати в ролі арбітра і виправляти помилки, які неминучі в мирному договорі, який ми в цей момент намагаємось укласти» [2, с. 208].

Мир таки підписали, та й не де-небудь, а у Дзеркальній залі Версальського палацу. Автор характеризує мир так: «надто суровий за змістом для умиротворення, надто м'який, щоб не допустити відродження Німеччини.» [2, с. 212]. Незалежно від «14 пунктів», договір мав каральний характер в усіх сферах: економічній, політичній та територіальній.

Слабким місцем Версальського договору стала колоніальна система в світі. Зокрема, гостро стояло питання про долю німецьких колоній. Думки з цього приводу розійшлись між США з одного боку та Францією, Англією та Японією з іншого. Держави Антанти погодились із встановленням «мандатного принципу» управління колоніями, з метою пришвидшення процесу набуття ними незалежності під наглядом Ліги Націй.

За думкою Кіссінджера, новий світовий порядок підривали і економічні санкції договору. Зокрема, на Німеччину був покладений обов'язок сплатити контрибуцію у розмірі 5 млрд. доларів. Франція мала

отримати значну кількість вугілля в якості компенсації за зруйновані шахти на сході держави. Велика Британія в якості компенсації отримувала німецькі торговельні судна. Було арештовано та секвестровано німецькі закордонні активи в розмірі 7 млрд. доларів. Головні річки Німеччини були інтернаціоналізовані.

За визначенням автора, мир, підписаний у Версалі, був «крихким компромісом між американським утопізмом та європейською параносєю» [2, с. 213].

Надто пізно помилки нової системи усвідомив Ллойд-Джордж. В меморандумі від 25 березня 1919 рр. він писав Вільсону: «Не можу собі уявити більш вагомої причини для майбутньої війни: німецький народ, який довів, що є одною із найстійкіших і наймогутніших рас на світі, буде в оточенні малих держав, при чому народи більшості з них ніколи раніше не мали стабільної форми правління, однак в кожній із цих держав є значна частка німців, які вимагають возз'єднання зі своєю рідною землею». Але час вийшов, альтернативних варіантів нового світового устрою вже не було, а принцип рівноваги сил був категорично відкинтий.

Як зазначає Г. Кіссінджер, недоліки Версальського договору мали структурний характер. Після Віденського конгресу мир в Європі зберігався завдяки трьом визначальним умовам: характер договору мав характер умиротворення Франції, зберігалась рівновага сил та єдиний для всіх принцип легітимності. Зауважимо, що у новій системі світового порядку лише умиротворення Франції не могло забезпечувати стабільність регіону і світу загалом. Принцип рівноваги сил був відкинтий пунктами Вільсона. Окрім того, нова Німеччина не задовольнялась жодними умовами, які були запропоновані в ході конференції.

Г. Кіссінджер визначив основні ознаки, які попереджали про невідворотність конфлікту. У новоствореній системі безпеки стабільність на континенті залежала тільки від Франції. У війні для того аби зламати сили Німеччини знадобилась сила об'єднаних військ США, Великої Британії, Франції і Росії. З них США знову повернулися до політики ізоляціонізму, а Росія була відірвана від Європи «революційною драмою» та «санітарним кордоном» малих східноєвропейських країн, які перешкоджали Росії безпосередньо встановити зв'язки з Францією. За твердженням автора, «Франція повинна була відігравати роль всеєвропейського поліцейського» [2, с. 216].

Зміст Версальського договору був абсурдним по своїй суті. Вільсон проголошував право народів на самовизначення. Цьому суперечила заборона на об'єднання Австрії та Німеччини, так само як і наявність значного німецького населення в Чехословаччині і в меншій мірі Польщі. У подальшому миротворці сумнівалися, чи справедливо вони вчинили з

Німеччиною. З такої позиції впливали сумніви щодо рішучого впровадження в життя всіх передбачених договором санкцій.

Виник наступний парадокс. Творці Версальської системи прагнули ослабити Німеччину фізично, а замість того укріпили її геополітично. В ретроспективі, Німеччина виявилась у набагато вигіднішому становищі для панування в Європі, ніж була до війни. Г. Нікольсон підсумував все так: «Ми приїхали в Париж, впевнені в тому, що створимо новий світовий порядок. Ми поїхали звідти, переконавшись в тому, що новий порядок – це всього лиш змінений до невпізнанності старий.»

Отже, Г. Кіссінджер у своїй праці «Дипломатія» чітко проаналізував підсумки Першої світової війни. Він наголосив на суперечностях, які виникали в ході мирних переговорів, на недоліках Версальського договору, який ставив крапку на вирішенні післявоєнних конфліктів. Автор наголосив на тому, що у часи Першої світової війни викристалізувалось національне питання, яке потребувало негайного вирішення. Лідери світових держав так і не зуміли дійти компромісу у цьому питанні, а тому, по суті, залишили його поза дією міжнародних угод. Версальський договір не став гарантом миру і безпеки в Європі, ідея реваншу не покидала уми переможених. Всі полишені дороги вели до нової війни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Жлуктенко В. Пристрасті за Кіссінджером // «День». – 2002. – № 13.
2. Кіссінджер Г. Дипломатія. Пер. с англ. В.В.Львова. – М., Ладомир, 1997. – 848 с.
3. Уткин А. И. Первая мировая война. – М.: Алгоритм, 2001. – 592 с.

А. О. Тележінська

ЛІГА НАЦІЙ У ВРЕГУЛЮВАННІ КОНФЛІКТІВ ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Однією з важливих рис міжнародних відносин після Першої світової війни було утворення Ліги Націй. Діяльність цього міжнародного інституту, своєрідного попередника ООН, продовжує викликати значний інтерес серед науковців, адже це була перша спроба забезпечити мирну співпрацю між державами.

Проблемі вивчення Ліги Націй в різні часи присвятили свої праці Д. Ллойд Джордж [6], А. Ходнєв [9], В. Хорватський [10], Р. Ілюхіна [3], В. Кушнір [5] та ін.

Мета дослідження полягає у спробі з'ясування використання потенціалу Ліги Націй для попередження міжнародних воєнних конфліктів.

Необхідність створення міжнародної організації для вирішення міждержавних конфліктів виникла під час Першої Світової війни. Одним з ініціаторів цієї ідеї був президент США Вудро Вільсон, котрий висловив її в

1918 р. у своїх «14 пунктах», плані мирного влаштування повоєнного світу. Згідно з задумом, держави - члени Ліги Націй брали на себе зобов'язання допомагати одна одній у випадку сторонньої агресії, сприяти процесу роззброєння, а також користуватись лише методами відкритої дипломатії.

Перший статут Ліги Націй було прийнято 28 квітня 1919 р. Ліга Націй мала право для підтримки миру накладати на державу-агресора економічні санкції. Члени Ліги, згідно 13, 14 і 19 статей статуту, були зобов'язані у випадку суперечок передавати спірні питання, які загрожували виникненню воєнних конфліктів, в міжнародний третейський суд чи на розгляд ради. Вони також зобов'язувались утримуватись від оголошення війни впродовж трьох місяців після оголошення рішення третейських органів. Третейський суд, із свого боку був зобов'язаний впродовж шести місяців після звернення до нього одного чи обох учасників конфлікту вивчити ситуацію і подати асамблеї відповідну доповідь.

Для розв'язання конфліктів і суперечок між державами створювався Міжнародний суд в Гаазі. Важливим зрушенням стала стаття 16. У 1 параграфі вказувалося, що у випадку порушення однією із держав-членів Ліги статей 12, 13 або 15 і розв'язання ними війни такі дії повинні розглядатись іншими учасниками Ліги як акт війни проти всіх них. Всі держави в цьому випадку повинні були припинити будь-які відносини з агресором. Раді надавалось право висловлювати рекомендації урядам зацікавлених держав щодо воєнних заходів, необхідних для реалізації принципів Статуту Ліги. В цю ж 152 статтю був включений параграф про умови виключення з Ліги держав, які порушили Статут. Для цього вимагалась більшість голосів членів Ради з тим, щоб у подальшому це рішення було підтверджене всіма іншими членами організації. У статтях 23-25 встановлювались правила міжнародної гуманітарної співпраці і, що не менш важливо, спільні стандарти трудових відносин, забезпечення справедливих, гуманних умов праці. З точки зору нової світобудови дуже велике значення мала стаття 22 Статуту. Вона була однією з найбільших за обсягом і містила положення, які торкались міжнародної опіки. В першу чергу йшлося про визначення долі колишніх німецьких колоній в Африці і Океанії та про арабські провінції Оттоманської Порти. Мандати Ліги поділялись на три категорії: А, В і С. До класу «А» були віднесені території Порти, до класу «В» – володіння Німеччини в Центральній Африці, до класу «С» – Південно-Західна Африка і острови Тихого океану. Мандат класу «С» дозволяв мандатарію керувати підмандатною територією за своїми національними законами, що фактично перетворювало території, що опікувались, в частину держави-мандаторія. Також дозволялось не допускати на підмандатну територію іноземний капітал [8, с. 28].

Організація прагнула відіграти важливу роль у міжнародних відносинах. 1922 р. створено Постійну Палату міжнародного правосуддя –

перший міжнародний суд, у 1924 р. прийнято протокол про мирне вирішення суперечок, 1925 р. – Женевський протокол про заборону застосування на війні отруйних газів та бактеріологічних виробів. При Лізі діяли Товариство Червоного Хреста, Організація охорони здоров'я, Міжнародна організація праці, Консультативний комітет боротьби з торгівлею дітьми та жінками, Нансенівська міжнародна організація у справах біженців.

У 20-на початку 30-х рр. у центрі уваги Ліги Націй були: суперечка між Швецією і Фінляндією щодо Аландських островів, конфлікт між Литвою і Польщею з приводу Вільнюса (1921 р.), конфлікт між Туреччиною та Іраном з приводу Мосула (1924–1925 рр.), конфлікт між Болівією і Парагваєм з приводу області Чако (1928– 1932 рр.), агресія Японії проти Китаю та інші питання [2].

Особливу загрозу для миру становили агресивні дії Японії в Китаї. Суперечності між Японією, США та Англією на Далекому Сході та в басейні Тихого океану, гостре протистояння в Європі між Німеччиною та Італією, з одного боку, і Францією та Англією – з іншого, загрожували перерости у збройний конфлікт величезного масштабу. Гонка озброєнь ставала все більш інтенсивною і небезпечною. Версальсько-Вашингтонська система безпеки і врегулювання конфліктів була на межі розпаду. На міжнародні відносини все більше впливала боротьба за сфери економічного впливу, за світові ринки.

Керівництво Ліги Націй намагалося вирішити ці проблеми за допомогою механізмів, створених Версальсько-Вашингтонськими договорами та угодами. За ініціативою Ліги Націй розпочала 2 лютого 1932 р. роботу Міжнародна конференція з питань роззброєння. Її головою було призначено англійця А. Гендерсона. У роботі конференції взяли участь 55 країн – членів Ліги Націй, а також СРСР, США, Туреччина. На період її проведення було оголошено «перемир'я в озброєннях». Проте гонка озброєнь не припинилася. На засіданнях точилися суперечки, зумовлені різними підходами і баченням проблеми. Французька делегація запропонувала проект роззброєння, який передбачав контроль Ліги Націй над виробництвом бомбардувальної авіації, далекобійної артилерії, лінійних військових кораблів і великих підводних човнів, а також створення міжнародних поліцейських сил для запобігання збройним конфліктам.

Офіційний Лондон боявся посилення впливу Франції на континенті, тому прагнув збереження рівноваги у Європі. Англійська делегація запропонувала знищити підводний флот, хімічну зброю, скасувати військову повинність, схвалити Вашингтонські угоди щодо пропорції морських озброєнь. США підтримали пропозиції Великої Британії. Вони вимагали насамперед знищити танки, важку рухому артилерію і отруйні гази.

СРСР вважав, що обмеження чи скорочення озброєнь не є серйозною перешкодою до розв'язання війни. Радянська делегація критикувала усі

пропозиції щодо роззброєння, висуваючи нереальний план повного роззброєння. Більшість делегацій виступили проти радянської пропозиції. СРСР займався переважно пропагандою своєї точки зору і не шукав можливостей для укладання конкретних договорів щодо роззброєння.

Найважливішими питаннями, обговорюваних у Лізі Націй протягом 1934-1939 рр., були італійська агресія проти Ефіопії (1935-1936 рр.), порушення Німеччиною Версальського мирного договору в зв'язку з ремілітаризацією Рейнської зони (1936 р.), італійсько-німецька інтервенція в Іспанії (1936-1939 рр.), захоплення Німеччиною Австрії (1938 р). Політику західних держав у цей період – умиротворення агресорів – низка істориків пояснює намаганням спрямувати фашистську агресію на Схід, проти СРСР. Існує також точка зору про їх непідготовленість до війни. Ця позиція фактично перетворила Лігу Націй у прикриття німецької, італійської і японської агресії проти інших країн. Цим і пояснювалась безпорадність Ліги Націй, що не змогла здійснити жодного ефективного заходу проти фашистської агресії напередодні Другої світової війни. У часи японського завоювання Маньчжурії в 1932 році Ліга не мала механізму санкцій. Вона усунула цей дефект, коли зіткнулася з італійською агресією проти Ефіопії. У жовтні 1935 р. Асамблея Ліги Націй на вимогу деяких держав, серед яких був СРСР, прийняла рішення про застосування економічних і фінансових санкцій проти Італії, що напала на Ефіопію. Однак, через позицію західних держав, найважливіша стаття італійського імпорту – нафта – не була внесена до списку предметів, заборонених до ввозу в Італію. Це полегшило і прискорило захоплення Італією Ефіопії (1936 р.). У липні 1936 р. за вимогами Великої Британії та Франції рішення Ліги Націй щодо санкцій проти Італії взагалі було скасовано. У період італійсько-німецької інтервенції в Іспанію в 1936-1939 рр. уряди західних держав домоглися від Ліги Націй того, що вона зовсім ухилилася від розгляду цього питання. Коли Австрія була примусово приєднана до Німеччини, а свобода Чехословаччини ліквідована, Ліга Націй взагалі не відреагувала. Останньою постановою Ліги Націй було виключення з цієї організації СРСР після його нападу на Фінляндію в 1939 р. На діях СРСР це не відбилося [4].

Ліга Націй виявилася нездатною підтримати статус-кво, що склалося внаслідок Першої світової війни, зберегти Версальсько-Вашингтонську систему. Друга світова війна остаточно поховала Лігу Націй, хоча формально вона проіснувала до 31 липня 1946 р.

Система, створена Лігою Націй, була проявом інституціоналізації міжнародних відносин з метою вписати їх в юридичну схему, здатну взяти гору над силою і дати гарантії швидкого блокування силового вирішення правових порушень. Однак при створенні цієї схеми не було враховано різноманітність форм, в яких могла виражатися політика сили і як результат дуже швидко стало очевидним нездійсненність планів Ліги Націй [7, с. 33].

Ліга Націй не змогла запропонувати механізм колективної безпеки в Європі, який би міг об'єднати зусилля європейських держав для спільного усунення загрози миру і припинення будь-якої агресії. Дієвою формою забезпечення безпеки в Європі могли б стати регіональні пакти про взаємну допомогу, які б надавали всім підписантам однакові гарантії у випадку нападу на них агресора. Однак Ліга не ставила за мету розробку таких документів, внаслідок чого окремі держави вимушені були поза межами Ліги ініціювати їх розробку, як це мало місце з проектом «Східного пакту» [1].

Використання потенціалу Ліги Націй для попередження міжнародних воєнних конфліктів відігравало велике значення. Однак організація була заручником політики провідних країн Великої Британії та Франції. Тому Ліга Націй виявилася неспроможна використати весь свій потенціал в збереженні миру та недопущенні розв'язання Другої світової війни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Байдін Ю. В. Ліга Націй та її роль у забезпеченні суверенітету і безпеки держав-членів / Ю. В. Байдін – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://dspace.nulau.edu.ua:8088/bitstream/123456789/3229/1/Baidin_190.pdf
2. Діяльність Ліги Націй. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://xn--7sbfxdawreogkn2ph.xn--p1ai/deyatelnost-ligi-nacij-1919-1939-gg.html>
3. Илюхина Р. М. Лига Наций 1919-1934 / Р. М. Илюхина – М.: Наука, 1982. – 211 с.
4. Киссинджер Г. Дипломатия / Г. Киссинджер – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.e-reading.ws/book.php?book=1016921>
5. Кушнір В. Західноукраїнське товариство Ліги Націй (1922-1928) / В. Кушнір // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 33. – Львів, 1998. – С. 154-160.
6. Ллойд Джордж Д. Правда о мирных переговорах / Д. Ллойд Джордж - Т. І. – М., 1957. – 655 с.
7. Нольфо ди Э. История международных отношений / Э. ди Нольфо. – М, 2003.
8. Сич О. І. Історія західного суспільства в міжвоєнний період (1919-1939рр.) / О. І. Сич – Чернівці, 2008.
9. Ходнев А. С. Международная организация в ожидании приговора? Лига Наций в мировой политике, 1919 -1946: Очерки истории / А. С. Ходнев – Ярославль, 1995.
10. Хорватский В. Л. Лига Наций / В. Л. Хорватский – М., 1937.

З. Р. Вітенко

РОСІЙСЬКА ВІЙСЬКОВА ЕМІГРАЦІЯ МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ (1918-1939)

Російське військове зарубіжжя початку 20-х-30-х рр. ХХ ст. є унікальним явищем в світовій історії. Важливість її вивчення визначається

тим, що, історична наука в силу суттєвих причин протягом тривалого часу не мала можливості всебічного дослідження даної проблеми, оскільки основний комплекс відповідних джерел знаходився на таємному зберіганні в архівах, а високий ступінь політизованості теми ставив її вивчення під особливо пильний ідеологічний контроль. Лише окремі аспекти теми вивчали такі дослідники, як Є. Алексеев, Є. Волков, Н. Єгоров, І. Купцов, В. Костіков, Л. Любімов, М. Назаров, А. Пронін, та ін.

Мета статті – висвітлити головні напрямки діяльності російської військової еміграції у 1918-1939 рр.

Громадянська війна на території колишньої Російської імперії викликала величезну хвилю еміграції, чисельність якої деякі історики оцінюють від 2,5 до 3 млн. осіб. Вони осіли в країнах Європи, в Азії та Африці, в США і Канаді і, навіть в екзотичних країнах Південної Америки. Наприкінці 1920 р. чисельність російської військової еміграції оцінювалася приблизно в 60 тис. осіб. Частина з цих людей продовжила боротьбу з більшовизмом в рядах Російського Загально – Військового Союзу, частина зв'язала себе зі службою в арміях інших країн, а деякі просто доживали свій вік.

Із завершенням Першої Світової війни і з згасанням революційних подій в Європі ситуація в світі дещо розрядилася, проте збройні конфлікти виникали постійно, що не могло не торкнутися і колишніх білогвардійців. Вони брали участь у військовому перевороті та придушенні комуністичного повстання в Болгарії (1923 р.), перевороті в Албанії (1924 р.), парагвайського-болівійській війні (1932-1935 рр.), громадянській війні в Іспанії (1936-1939 рр.) та інших конфліктах [1, с. 10].

У 1920-1921 рр. російські емігранти брали участь у внутрішньополітичній боротьбі в Персії. 2 червня 1920 р. невеликий загін Уральської окремої армії (150-200 осіб) під командуванням генерала В. Толстова опинився на території Персії. У Персії частина офіцерів загону, відразу ж вступили до лав т. зв. Перської козачої дивізії, де командні посади, в основному, займали колишні офіцери російської імперської армії, а особовий склад складався з місцевих мешканців. Це з'єднання боролосся з частинами Червоної армії, які вторглися до Персії влітку 1920 р. Зазначена бойова одиниця стала частиною шахських збройних шаха. Один з офіцерів - військовий старшина І. Клімов за героїзм у боях в складі Перської козачої дивізії був особисто призначений шахом начальником всієї перської кавалерії (серпень 1920 р.). У листопаді 1920 р. під тиском англійців всі російські офіцери були звільнені з перської армії [9, с. 210].

Події в Албанії для колишніх білогвардійців були своєрідним продовженням війни з більшовиками. Зокрема коли в Албанії у 1924 р. до влади прийшов прорадянський режим Фан Нулі, важливу роль в Тирані став грати радянський дипломат Краковецький. Все це загострило і без того

напружену ситуацію. Тому Королівство сербів, хорватів і словенців надало політичний притулок суперникові Фан Нулі Ахмеду Зогу, великому феодалу і колишньому офіцеру австро-угорської армії. Він вирішив здійснити в Тирані переворот і зайняти місце глави держави. Однак своїх сил для цього не вистачало. У той час в Королівстві СХС була значна кількість російських емігрантів, частина з яких служила в югославській армії і прикордонній сторожі. Із цього контингенту Зогу вирішив набирати загін найманців. Белград дивився на це позитивно, оскільки кордон з Албанією був постійним головним боєм, поставивши єдиною умовою, щоб російський загін очолював офіцер югославської армії. Таким офіцером став полковник Миклашевський. У загін увійшли понад сто осіб [2, с. 150]. Операція вторгнення тривала кілька днів, семитисячна армія Албанії вчинила лише слабкий неорганізований опір. Фан Нулі разом зі своїм оточенням врятувався на пароплаві, що відплив з Дураццо. Увійшовши до Тирані, російські бійці і особиста гвардія Ахмеда Зогу виявилися єдиною організованою силою в столиці і в країні.

Після захоплення влади російська загін залишався в Албанії, будучи реальною опорою нового президента. У травні 1926 р. загін був розформований. Його членам була запропонована пенсія за умови, що вони поселяться в Албанії. Частина бійців залишилася в Албанії. До квітня 1939 р. їх в Албанії перебувало 19 осіб. Четверо з них служили в албанських збройних силах [3, с. 100].

Російські війська відіграли доволі суттєву роль в придушенні комуністичного повстання в Болгарії у 1923 р. 9 червня 1923 р. в Софії відбувся державний переворот. Армійські частини під керівництвом Військової ліги і «Народного змови» та за згодою царя зайняли всі ключові об'єкти в столиці і повалили уряд О. Стамболійського. Гаслом перевороту була боротьба «проти диктатури» Болгарський землеробський народний союз (БЗНС), тому більшість партій його підтримало, а Болгарська комуністична партія (БПК) зайняла нейтральну позицію. Всі міністри були арештовані. 14 червня був схоплений і вбитий Стамболійський. «Помаранчева гвардія» організувала селянські повстання, які були придушені.

БКП розглядала режим О. Цанкова як військово-фашистську диктатуру. Комінтерн запропонував їй тактику створення Народного фронту боротьби з диктатурою, для чого потрібно було залучити Болгарську робітничу соціал-демократичну партію і БЗНС. Однак ці партії не довіряли БКП. БКП у серпні 1923 р. взяла курс на загальне збройне повстання, намітивши його на кінець вересня. Уряд відповів репресіями, та 12 вересня було заарештовано 2,5 тис. активістів БКП (керівництво партії уникнуло арешту). У підсумку єдиного і організованого повстання не відбулося. У середині вересня повстали селяни в Південній і Східній Болгарії, але ці заворушення були швидко придушені. Сильні виступи пройшли лише в

північно-західній Болгарії з 23 по 30 вересня, проте і вони були придушені (загинуло більше 20 тис. осіб, Багато повсталі тікали в ліси і гори). БКП була оголошена поза законом [4, с. 60]. У придушені повстання взяли участь колишні білогвардійці. На випадок повстання у Тирново та у найближчих селах всіх росіян було належним чином озброєно. Місцева влада в екстрених випадках зверталась за допомогою до російських військових, ті у свою чергу ніколи не відмовляли, та надавали допомогу, виїжджаючи на місце повстань [5, с. 150].

Комуністичне повстання, підготовлене Г. Дімітровим, спалахнуло одночасно по всій країні, у великих індустріальних центрах набувало загрозливих розмірів. Воно було придушене протягом декількох днів, за активної участі російських білих частин, так як на їх казарми повсталі нападали насамперед. У Тирново-сейменському окрузі все обмежалося дрібними і розрізненими виступами, явно мали на меті тільки відвернути частину військових сил уряду від важливіших осередків повстання. Ці виступи було швидко ліквідовано без участі російських військових, силами одного лише болгарського кінного полку. Але в інших місцях російські емігрантські військові частини зіграли в цих подіях помітну, якщо не вирішальну роль [6, с. 10].

Активну участь російські емігранти взяли у подіях в Колумбії та Перу. У 1922 р. Колумбія і Перу підписали угоду про кордон між двома країнами по р. Амазонка. За Колумбією визнавалося право на частину провінції Байо-Амазонас з річковими портами Летісія і Лорето. Через десять років президент Перу С. Серро з метою домогтися народної підтримки свого режиму взяв курс на ревізію угоди 1922 р. Приводом для вторгнення в Летісію повинно було послужити «народне повстання» на колумбійській території. У ніч з 31 серпня на 1 вересня 1932 р. перуанський загін інженера О. Ордонеза 250 осіб. Перейшов перуансько - колумбійську кордон і захопив місто Летісія на Амазонці, вигнавши колумбійський гарнізон і представників колумбійської влади, які знайшли притулок в сусідньому бразильському портовому містечку Табатінга. Війна за прикордонну територію відбувалася протягом року. У кінцевому підсумку перемога залишилася за Колумбією.

З обох сторін у конфлікті значну роль грали військово-морські сили. На перуанську службу крім двох річкових канонерок американського виробництва надійшли 2 колишніх російських корабля - есмінці «Леннук» (у Перу - « Альмиранте Гайсс ») і «Вамболь», продані Естонією. Обидва вони були колишніми російськими есмінцями, які потрапили до рук англійців і згодом були передані Естонії, де вони служили до 1933 р., а потім поповнили флот Перу [7, с. 90]. Крім російських кораблів у війні на далекому континенті взяли участь і російські моряки. Запрошення вступити на колумбійську службу отримали шість російських морських офіцерів, що проживали у Франції.

Основним завданням російських інструкторів стало приведення в бойову готовність, озброєння і перегін з Франції в Перу транспорту «Москєра», купленого Колумбією в Англії в 1933 р., а також канонерських човнів «Кордоба» і «Богота». 21 грудня 1932 р. «Москєра» прибув до берегів Південної Америки. Менше ніж через місяць допоміжний крейсер у супроводі транспорту «Бойака» і канонерського човна «Пінгвін» вийшов у верхів'я Амазонки. «Москєра», брали участь у перевезенні військ експедиційного корпусу під командуванням генерала А. Васкеса Кобо і пройшла по р. Амазонка більше 4 -х тис. км. [8, с. 125].

Отже, російська військова еміграція після Першої світової і громадянської воєн продовжувала активну діяльність закордоном, брала участь у військових конфліктах 20-30 рр. ХХ ст. у різних країнах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев Е. В. Российская эмиграция в Королевстве сербов, хорватов, словенцев. 1920 – 1941 гг. / Е. В. Алексеев // Отечественная история – 2000 - № 1. – С. 5 – 18.
2. Волков Е. В. Белые генералы Восточного фронта / Волков Е. В., Егоров Н. Д., Купцов И. В. – М., 2000. – 200 с.
3. Гражданской войны: Литературная энциклопедия русского зарубежья (1918-1940). – М., 1997. – 240 с.
4. Костиков В.В. Не будем проклинать изгнанье... Пути и судьбы русской эмиграции / В. В. Костиков– М., 1990. – 205 с.
5. Любимов Л. В. На чужбине / Л. В. Любимов – М., 1963. – 164 с.
6. Назаров М. В. Миссия русской эмиграции / М. В. Назаров – М., 1997. – 416 с.
7. Пронин А. А. Историография Российской эмиграции / А. А. Пронин – М., 2008. – 188 с.
8. Русская военная эмиграция 20-40-х годов. Документы и материалы. – М., 1998. – 752 с.
9. Шкаренков Л. К. Агония белой эмиграции / Л. К. Шкаренков – М., 1987. – 240 с.

УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР СВІТОВОГО КОНФЛІКТУ. ПОДІЛЬСЬКІ СТОРІНКИ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ

О. П. Реснит

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА І НАСЛІДКИ ГЕОПОЛІТИЧНИХ КАТАКЛІЗМІВ ПОЧАТКУ ХХ ст. ДЛЯ УКРАЇНИ

Осмыслити й описати війну – справжнє випробування для інтелекту та морально-духовних засад людини й історика. Тим більше, коли намагаєшся дотримуватися древнього філософського правила – оповідати про будь-які соціальні явища «без гніву, пристрасті та осудження», що особливо важко робити, коли звертаєшся до історії найкривавіших воєн в історії людства, які припали на першу половину ХХ ст. і справедливо були названі, на протигау усім іншим, «світовими».

Центральна-Східна Європа від найдавнішого часу знаходилася на перехресті цивілізаційних впливів між Заходом і Сходом, Північчю і Півднем, але водночас була місцем зіткнення й суперництва різних народів і держав. Специфіка географічного розташування регіону в центрі Європейського континенту, його геополітичне й стратегічне становище, природні багатства та родючі землі обумовлювали і обумовлюють постійний і підвищений інтерес до нього провідних держав світу. В цьому контексті одну з ключових позицій посідають українські землі, де, власне, і знаходиться географічний центр Європи та які мають значний економічний і людський потенціал. Все це своєю чергою й визначило той факт, що Україна неодноразово опинялася в епіцентрі глобальних конфліктів. Її перетворювали на важливий плацдарм воєнного протиборства, а народ апоріорі прирікали на тяжкі випробування. Першою із таких катастроф, що стала справжньою гранню між епохами, і, по суті, визначила подальший розвиток людської цивілізації була Велика війна 1914–1918 рр.

Вона стала логічним завершенням суперечливих процесів «довгого», в історичному вимірі, ХІХ ст. Адже час, що передував цій гуманітарній катастрофі, в країнах втягнутих до неї був періодом небаченого раніше економічного розвитку, стрімкого технічного й наукового прогресу, освоєння нових територій, налагодження системи зв'язку та транспортного сполучення, інтенсивної торгівлі й обміну капіталами, розширення демократичних інституцій, залучення все більшої частини суспільства до політичного життя, початку формування громадянського суспільства, зростання добробуту населення, значного покращення умов праці та скорочення її тривалості, розвитку різноманітних форм дозвілля, тощо. Саме тоді з'явилися й почали швидко поширюватися речі, такі звичні нам сьогодні – автомобілі, літаки, електротовари, вироби хімічної промисловості, нафтопродукти, телеграф, телефон, радіо. Життя стало значно комфортнішим, і не лише для представників родової аристократії й

буржуазної еліти, а й для широких верств суспільства. Пізніше сучасники назвуть період, який передував Великій війні, «прекрасною епохою». Й жодна країна, а тим більш її суспільство, здавалося, не були готові до тяжких випробувань затяжними й виснажливими воєнними діями.

У розпал літа 1914 р., вочевидь, майже ніхто у світі не усвідомлював повною мірою (і виняток з цього не становили навіть безпосередні учасники так званої «липневої кризи»), маховик якої руйнівної сили було запущено в рух одним лише пострілом у Сараєво, що обірвав життя спадкоємця австро-угорського престолу ерцгерцога Франца-Фердинанда й підвів ризик під усталеним порядком життя.

Крах засадничих цінностей XIX ст., глобальність воєнної ситуації як засобу й інструменту міжнародної політики, радикальний перерозподіл світу та сфер впливу, падіння імперій і поява на їхніх руїнах новостворених держав, вихід на історичну арену нових геополітичних центрів світового тяжіння, незагоєні рани й реваншистські настрої, спричинені повоєнним устроєм, розпач від сподівань, яким не судилося справдитися, поглиблення гуманітарних проблем – все це принесла з собою Велика війна.

Трагізм Першої світової війни особливо проявився в тотальному характері, який вона набула, та стрімкому падінні вартості людського життя. За своїми універсальними масштабами й демографічними втратами вона значно перевершила все, що відбувалося до неї у ході найбільших міжнародних воєнних конфліктів в історії людства. Лише за перший її тиждень близько 900 млн жителів планети (а до кінця війни загалом 38 держав із населенням у півтора мільярди осіб, що дорівнювало трьом чвертям тогочасного населення всього світу) опинилися в стані протиборства між собою. За 4 роки, 3 місяці та 10 днів, які тривала війна, загалом до війська було мобілізовано 73,5 млн осіб, з яких 10 млн – убито (для порівняння – стільки людей загинуло в усіх європейських війнах упродовж цілого тисячоліття до 1914 р.) та близько 20 млн – поранено, з яких 3,5 млн назавжди стали інвалідами [1, с. 708].

Раніше не бачені масштаби Великої війни та наслідків, що вона їх спричинила для світу й особливо – для народів Європи, сприяли закарбуванню й збереженню історичної пам'яті про неї. На Заході саме так і було: Перша світова війна там стала невід'ємною складовою коду історичної пам'яті вже для декількох поколінь людей. І навіть ще масштабніші, кривавіші й страшніші події, що їх принесла із собою людству Друга світова війна – не витіснили на узбіччя історичної пам'яті спогади про Першу, чому сприяло й глибоке розуміння причинно-наслідкового зв'язку між ними. Як наслідок – ми можемо розглядати західну історіографію Великої війни як явище безперервного, хай і неоднакового за інтенсивністю, розвитку довжиною у століття.

Зовсім інша доля спіткала пам'ять про Першу світову війну на успадкованій Радянським Союзом частині теренів колишньої Російської імперії, де вона стала «забутою». І справа тут не тільки і не стільки у певній цілком природній історичній сублімації та витісненні пам'яті про неї значно більш драматичним досвідом хронологічно наступних за нею Громадянської та Другої світової (як «Великої Вітчизняної») воєн. А у повному ідеологічному розриві більшовицького режиму на опанованих ним теренах майже зі всім, що мало місце до «Великого Жовтня». З огляду на таку викривлену систему історичних координат, Велика війна (не інакше як під назвою «імперіалістична») мала право на історичну пам'ять лише як схематичне й позбавлене людського виміру явище, що стало придатним ґрунтом для перемоги більшовицької революції і спроб її трансформації у революцію «Світову» [Дет. див. 1, с. 708–709]. Тож не дивно, що про скільки-небудь цілісну, неупереджену й не закостенілу радянську історіографічну картину Першої світової війни говорити не доводиться. Відповідно, системне та комплексне дослідження «українських аспектів» цієї війни стало можливим лише зі здобуттям Україною державної незалежності. Історіографічні здобутки [Див. 2] на цьому шляху останніх вже майже двох з половиною десятиріч сприяють доповненню коду історичної пам'яті українського народу важливою складовою про події Великої війни, які не могли не залишити глибокий слід в історії України.

Назвімо найголовніші «українські аспекти» Великої війни 1914–1918 рр. Українські етнічні землі, розділені між Російською імперією та Австро-Угорщиною, будучи об'єктом геополітичних зазіхань ворогуючих сторін, на чотири роки перетворилися на театр запеклих бойових дій, а їх населення – опинилося по різні боки від лінії фронту цієї братовбивчої для українців, так само як і для поляків, війни. Через австро-угорські Галичину та Буковину і російську Волинь неодноразово прокотився страшний коток бойових дій. На згаданих українських землях відбулися одні з найбільших і найкривавіших за історію Великої війни наступальних операцій: Галицька битва (1914 р.) і Брусиловський прорив (1916 р.), успішні для російської сторони; та стратегічний розвиток Горлицько-Тарновського прориву (1915 р.), де зі щитом вже були армії країн Четверного союзу. Про запеклість збройного протистояння сторін за кожен квадратний кілометр території промовисто вже самим своїм числом говорять хоча би тільки 6-ть (!) битв за Ковель.

Протиборчі у війні країни активно використовували у своїй геополітичній стратегії «українське питання» під гаслами визволення «руських подъяремной Руси из 600-летней неволи» (Російська імперія) чи українців від «російської тиранії» (Австро-Угорщина та Німеччина). Більше того, захоплення та подальше інкорпорування заселених українцями теренів Австро-Угорщини до складу Російської імперії, розглядалося владою та

політикумом останньої як радикальний спосіб розв'язання пекучої внутрішньої проблеми імперії – подолання в ній українського руху.

На зайнятих воюючими сторонами «по праву війни» українських землях супротивника були влаштовані окупаційні режими (російський в Галичині та на Буковині й австро-німецький на Західній Волині), надто далекі у реальній політиці від публічно проголошуваних ними поміркованих гасел. Але навіть для такого палкого «визволителя» та «об'єднувача» «исконно русских земель», як Російська імперія, українські землі в кінцевому рахунку були розмінною монетою у великій геополітичній грі, про що свідчить дана нею згода на включення Буковини до складу Румунії за вступ останньої до війни на боці країн Антанти.

У той же час треба відзначити, що під час Великої війни вперше у новітній історії майже всі землі сучасної України (за винятком Закарпаття) хоч і на короткий термін і без міжнародно-правової санкції (остання була справою повоєнного переділу кордонів за рішенням країн-переможниць) опинилися під владою та адмініструванням одної держави – Російської імперії.

На відміну від чехів- та поляків-військовополонених, з яких країнами-антагоністами у війні формувалися на доволі широкій основі добровольчі військові загони та легіони, що мали діяти проти країн, підданим яких був їхній особовий склад, з українців різної політичної орієнтації робилися лише окремі спроби формування таких загонів. Так, спроби 1915–1917 рр. формування з біженців та військовополонених галичан-українців русофільської орієнтації добровольчих підрозділів, що діяли б спільно з російськими військами, не були доведені до стадії практичного втілення [Див. 3]. Формування ж Німеччиною двох полків – Сірожупанного та Синьожупанного з військовополонених-українців – було реалізовано вже після укладання Брестського мирного договору між УНР та країнами Четверного союзу.

Водночас Велика війна поклала початок формуванню українських національних військових частин у складі армій протиборчих країн: Легіону українських січових стрільців (УСС) в Австро-Угорщині вже у 1915 р. та українізованих військових з'єднань російської армії значно пізніше – влітку–восени 1917 р., у складі яких кувалися кадри майбутнього українського війська часів національно-визвольних змагань.

Перша світова війна відкрила у XX ст. скриньку Пандори нових жахів і страшних випробувань для населення країн, які перебували у стані війни. Особливо болючим був цей рахунок на українських землях. До традиційних для будь-якої війни розорення і спустошення, інфляції та зростання цін, падіння виробництва споживчих товарів і зниження рівня життя населення додалися превентивні арешти та інтернування запідозрених у неблагонадійності: русофілів та їм співчуваючих – до таборів на Заході

Австрії; українофілів – в адміністративне заслання до внутрішніх губерній Російської імперії. Небачених раніше масштабів набули практика санкціонованого взяття заручників і масових примусових виселень цивільного населення при відступі та з фронтової смуги, особливо чоловіків призовного віку. Подекуди такі виселення докорінно змінили пропорції етнічного складу населення окремих українських етнічних земель, як це трапилося, наприклад, на користь поляків на Холмщині та Підляшші. Сотні тисяч добровільних біженців і примусових виселенців, які потребували хоч якогось облаштування в місцях свого перебування, становили одну з найгостріших гуманітарних проблем, породжених Першою світовою війною [Дет. див. 4; 5; 6; 7].

Евакуація на схід влітку–восени 1915 р. із прифронтових, що перебували під загрозою захоплення ворогом, Волинської, Подільської та Київської губерній частини промислового потенціалу, цінностей контор Державного банку і навіть освітніх закладів включно з Університетом святого Володимира стала апробацією такого роду досвіду та передвісником масштабної евакуації часів Другої світової війни.

Мобілізація до війська мільйонів чоловіків на українських теренах (щонайменше 500 тис. з них загинули): Російської імперії (від 3,5 до 4,5 млн) та Австро-Угорщини (не менше 300 тис) призвела до сутнісних демографічних змін у структурі зайнятості населення, значно збільшивши серед працюючих частку жінок і підлітків, що змушені були заступити вимулих на фронт чоловіків.

Переважно товарно-аграрний характер економіки більшої частини українських земель у складі Російської імперії, на тлі прогресуючої продовольчої кризи та зростання дорожнечі у воюючих європейських країнах, значно послабив дію згаданих факторів на населення українських теренів, перетворивши їх на своєрідну оазу відносного продовольчого благополуччя чи не до самого кінця Великої війни. Головне багатство української землі – хліб – став найважливішим «золотим» активом особливо наприкінці війни та ліг в основу міжнародно-правних договорів УНР із країнами Четверного союзу.

Перша світова війна з її величезними жертвами, сотнями тисяч калік, біженців і примусових виселенців, продовольчою кризою, неефективністю урядів та влади взагалі – стала потужним каталізатором соціальних і національних революцій. А некерований стрімкий розвал починаючи з літа 1917 р. шляхом самочинної демобілізації величезної російської армії призвів до фактичного всезагального озброєння, за якого «людина з рушницею» перетворилася на творця своєї долі, що особливо далось взнаки у роки визвольних змагань у формі анархії, отаманщини та «війни всіх проти всіх».

Велика війна 1914–1918 рр. стала придатним ґрунтом, на якому значною мірою позбавлені у довоєнні часи відчуття реальності мрії про Українську державу доволі вузької радикальної частини українофільських еліт по обидва боки російсько-австрійського кордону доросли за сприятливих внутрішньо- та зовнішньополітичних обставин до порядку денного практичної політики.

Вступивши у Першу світову війну у складі Російської імперії та Австро-Угорщини, завершували її українські землі вже за зовсім іншої геополітичної реальності. Колишня підросійська Україна – як самопроголошена незалежна держава у союзницьких зносинах з колишнім ворогом – країнами Четверного союзу, втім, після Брестської мирного договору 27 січня (9 лютого) 1918 р. вже не як країна-учасник війни, а підавстрійська – у повній готовності до реалізації українського державницького проекту в передчутті неминучої дезінтеграції монархії Габсбургів. Особливо варто зазначити, що жодна з двох протидіючих держав, до складу яких перед початком Великої війни входили українські землі, за наслідками війни не опинилася серед країн-переможниць, що значно полегшувало практичну реалізацію завдання національно-державного будівництва українського народу, до рук якого раптом потрапили ключі від його власної долі. Попереду був час боротьби за Соборну Українську Державу...

Минуло століття від початку Першої світової війни. І несподівано світ усвідомив, що він є свідком розгортання прямо на його очах нової, квазі-світової, війни, в епіцентрі якої, на жаль, знову судилося опинитися Україні. Аналізуючи події 2014-го, ніяк не уникнути промовистих паралелей з 1914-им. Схоже, ми є свідками другого у новітній історії «видання» та наступу «руського мира» – цього агресивного політико-ідеологічного концепту, що прагне до самовтілення. Перше, як одна із призвідних пружин до Великої війни, мало місце саме тоді, у далекому 1914-му. Як і тоді, «руський мир» заперечує саме право на наше, українців, самодостатнє існування поза межами встановлених ним кордонів «руськості». Як і тоді, наша внутрішня слабкість – незавершеність формування української як етнічної, так і політичної нації – ллє воду на його руйнівний млин. Як і тоді, пропагандистська машина повним ходом продукує отруйний чад «приєднання ісконно-руських земель», від якого вже настало запаморочення свідомості більшості населення нашого сусіда. Багато що, як і тоді...

Але відтоді світ невідомо змінився, як і змінилися ми самі, що дає нам надію, що Тепер не буде так, як було Тоді.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – К.: ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2013.
2. Рєєнт О. П. Велика війна 1914–1918 рр. у сучасній українській історіографії / О. П. Рєєнт, Б. М. Янишин // Український історичний журнал. – 2014. – № 3. – С. 4–21.
3. Любченко В. Б. Спроби формування в роки Першої світової та Громадянської воєн добровольчих військових частин з галичан-українців русофільської орієнтації (1914–1920) / В. Б. Любченко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2009. – Вип. 16. – С. 123–129.
4. Лазанська Т. І. Німці-виселенці українських губерній у роки Першої світової війни / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. – Вип. 4. – С. 84–110.
5. Лазанська Т. І. Становище біженців України в роки Першої світової війни / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2009. – Вип. 16. – С. 196–240.
6. Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.) / Любов Жванко Миколаївна. — Харків, 2012.
7. Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали (1914–1918 рр.) / Любов Миколаївна Жванко – Харків, 2009.

Ю. А. Зінько, О. М. Кравчук

ПОДІЛЛЯ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У СПОГАДАХ В. ПРИХОДЬКА

Серед величезного масиву спогадів про Першу світову війну важливу і часто унікальну інформацію містять мемуари регіональних діячів. До таких належать мемуари подільського земця Віктора Кіндратовича Приходька (31.01.1886 р.-5.02.1982 р.). Його життя та діяльність висвітлені в низці публікацій [1-5; 7-8], однак, переважно, в контексті розгляду подій української революції 1917-1920 рр. З огляду на це, мета статті – проаналізувати спогади В. Приходька про події Першої світової війни.

В. Приходько народився в сім'ї вченого-садівника у с. Княжпіль Кам'янецького повіту Подільської губернії. Отримав юридичну освіту у Дорпатському (нині м. Тарту, Естонія) та Київському університетах. В роки Першої світової війни виконував обов'язки військового слідчого Кам'янець-Подільського окружного суду. Під час українських визвольних змагань очолював відділ народної освіти Подільського губернського земства, був Подільським губернським комісаром з народної освіти. 25 квітня 1918 р. – обраний головою Подільської губернської народної управи, яку очолював до середини 1920 р., коли емігрував. Брав участь у повстанні проти гетьмана П. Скоропадського, у грудні 1918 р. був завідувачем Відділу судових справ

Директорії УНР, у листопаді 1919 р. – травні 1920 р. – Подільським губернським комісаром [1, с. 49]. Обіймав посади в еміграційних урядах УНР [5, с. 620-621], працював викладачем Української господарської академії в Подєбрадах (тогочасна Чехословаччина) [4, с. 213-227]. У роки Другої світової війни В. Приходько увійшов до складу Українського Центрального Комітету у Кракові. Після еміграції до США у 1949 р., впродовж десяти років очолював Український конгресовий комітет [8, с. 326].

У 1926 р. розпочав працю над мемуарами «Під сонцем Поділля». Їх перша частина охоплювала період 1895-1907 рр. і була видана в Празі в 1931 р. Підготовлена у 1960-1967 рр. друга частина мемуарів, в якій йшлося про події 1907-1920 рр., за життя автора вона частина видана не була, а її машинопис зберігався в архіві ВУАН (США). 2011 р. друга частина спогадів була опублікована в Україні [6].

Відомості про Першу світову війну містяться в декількох розділах, що часто в контексті подільських сюжетів також торкаються інших подій.

У розділі «Світова Зірниця» В. Приходько згадував про негативний вплив світлової війни на діяльність українських кооператорів і пов'язаний з ними процес поступового утвердження української національної свідомості. «Справа була в тому, - вказував мемуарист, - що зараз з початком війни російський уряд ... категорично заборонив друк будь яких книжок та часописів українською мовою! На Україні стало глухо й тихо, а українське село спорожніло та духово зубожіло, бо майже всю молодь було покликано до війська, а між ними й народніх учителів та молодих кооператорів, що вели провід у селах». Причини цього В. Приходько вбачав у російських побоюваннях українського сепаратизму. Віктор Кіндратович не погоджувався з цим, наголошував, що «український національний рух був передусім культурним». Разом з тим, він зазначив, що «серед вузьких гуртків українського студентства – наддніпрянського та галицького – ідея самостійності України уже почала пробиватись... Отже цього вистарчало, щоби цілий рух український трактувати як підозрілий, сепаратистичний і політично небезпечний. Російська преса, особливо правого напрямку, почала голосно говорити, що цілий український рух є австрійською й німецькою «інтригою», щоби одірвати Україну від Росії та ослабити російську військову силу. Отже російський уряд, замість того, щоби дати українцям можливість широкого культурного розвитку і тим прихилити їх симпатії до Росії, зробив навпаки, відібравши 40 мільйоновій нації, що почала пробуджуватись з національної летаргії, можливість свого духового розвитку. Це особливо підсилює самостійницькі тенденції, головню в Галичині та в Австрії, де з цим можна бую сміливо виступати. Розвиток подій призвів до того, що в Австрії, у Відні, отверто заснувався відомий пізніше «Союз Визволення України», що явно проголосив гасло самостійності України, заявивши про свою «пораженську» позицію, себ-то бажаючи, щоби Росія потерпіла у війні з

Австрією та Німеччиною поразку, що було передумовою визволення України з-під Росії.

З огляду на те, уже не тільки права, чи, як її називали, «чорносотенна» преса виступала проти українців, але й російська поступова преса таврувала організацію та виступ «Союзу Визволення України», як зраду супроти Росії. Утворилась надзвичайно скомплікована і тяжка ситуація: мільйони українців знаходились в російській армії і, як елемент у своїй масі зовсім національно несвідомий, вірою і правдою служили Росії, терплячи і вмираючи за «царя і родину»... А, між тим, по усій Росії міг поширитися погляд на українців, як на зрадників, та ще й серед напруженої атмосфери війни і серед невдач і поразок російської армії...». А «щоби боронити український нарід та українську інтелігенцію проти безпідставних обвинувачень... молодий журналіст Симон Петлюра, з групою визначних українців, рішив заснувати у Москві часопис російською новою, під назвою «Украинская Жизнь», що завданням його було боронити український нарід проти наклепів та з'ясувати справжнє становище українців в обличчі великої війни». У першій редакційній статті С. Петлюра «сміливо заявив, що увесь український нарід та його інтелігенції є лояльні супроти російської держави та уряду, беруть участь у війні, проливаючи кров в обороні російської держави, жодних «пораженських» ідей не плекають, але ставлять вимогу і висловлюють надію, що російська імперія та російський уряд узгляднять право українського народу на вільний національний розвиток, задовольнивши всі його потреби, а в першу чергу в ділянках українського шкільництва, видавання книжок та преси українською мовою та в ділянці української культури в широкому розумінні... » [6, с. 143].

У розділі «Перша світова війна – роки 1914-1918» В. Приходько розпочав з проведення мобілізації в липні 1914 р., якій підлягав і він. Від «молоха війни» його «врятував» діагноз «міокардит», поставлений незадовго до війни д-р К. Солухою. Призовна комісія підтвердила цей діагноз. Згодом, згадуючи про К. Г. Солуху, мемуарист підкреслив, що він «був старшим лікарем-директором найбільшої в Кам'янці і в губернії земської лікарні, на 500 ліжок, з різними відділами. В часі першої світової війни, на цю лікарню, що була найближчою по фронту, випало велике і тяжке завдання – обслуговувати ранених і хворих вояків...» [6, 326].

У своїх спогадах В. Приходько торкався і питання впливу війни на економічну діяльність земств. Мемуарист стверджував, що «повагу і популярність земств на Україні особливо підкопала велика війна 1914-17 років. Річ в тім, що розпорядженням ще російських урядів і військової влади, на земства було покладено тяжкі і неприсмні функції, а саме – підводна повинність, коли селяни мусіли своїми кіньми довозити до фронту всяке військове майно й харчування, і друга, ще більш неприсмна функція – копання окопів біля фронту військових подій. Правда, за ці послуги військо

відомство, через земства, платило гроші, але винагорода ця була дуже маленька...» [6, с. 250].

Віктор Кіндратович стверджував, що війни «... якось не відчувалась в глибині країни. Уже навіть недалеко від фронту, життя йшло своїм буденним темпом. Ще міста більше реагували на війну, а на села навіть рідко приходили часописи... Безпосередньо заторкнені родини, звичайно тяжко переживали свою втрату, але це було майже непомітне серед розкинутих на тисячі кілометрів глухих і малих городків, сіл та хуторів.

Також і матеріальний стан населення на цьому колосальному обширі, у зв'язку з війною, майже не змінився. Харчів всюди було подостатком, а навіть більше того: стандарт життя, зокрема по селах, дещо піднісся, бо жінки вояків, покликаних на війну, так звані «салдатки», що діставали від уряду щомісячну пенсію для себе й на дітей, і у людности з'явилися гроші... При чому такий стан майже не змінився на протязі усієї війни, себ то аж до 1917 року...» [6, с. 160].

Основним місцем роботи В. Приходька залишалася служба в суді. Але з огляду на мізерність утримання «молодшого кандидата» на судові посади (25 крб. на місяць), він мусів працювати також у земстві, працюючи секретарем редакції часопису «Економическая Жизнь Подолии».

Війна ускладнила службу В. Приходька. Окружний суд і Губерніяльна Земська Управа у липні-серпні 1914 р. були евакуйовані з прикордонного Кам'янця-Подільського відповідно у до Херсону і Константинограду (Полтавська губернія). Очевидно, це були початково визначені місця перебування зазначених установ, адже сам Віктор Кіндратович згодом у спогадах писав про перебування губернського земства у Вінниці.

У розділі «Поворот до Кам'янця-Подільського» розповідається про захоплення адміністративного центру краю австрійцями: «... у перших числах серпня місяця, Кам'янець «захопили» австрійці. Кам'янця чомусь ніхто не боровив і невелика австрійська колона вмашерувала в місто. Але якийсь «доброволець» вистрілив із «Старого Бульвару» в напрямку колони, коли вони машерували Турецьким мостом і убив австрійського офіцера. Командант колони розгнівався і наказав дати кілька гарматних стрілів по місту. Після того, за кілька днів, австрійці самі забрались з Кам'янця-Подільського...» [6, с. 158].

У зв'язку з цим, на початку 1915 р. губернським установам та їх урядовцям було дозволено вернутись до Кам'янця. За спогадами В. Приходька, «... Кам'янець все ж втратив свій характер тихого, хоч і губерніяльного міста. Він, з війною, дуже пішов «у гору» і став осідком штабу 8-ої армії, на чолі з генералом Лечицьким, а пізніше осідком штабу цілого «юго-западного», себ то південно-західного фронту, на чолі з відомим генералом Брусловим. У Кам'янці стало тісно, усюди розмістились штабові установи, а по приватних помешканнях – штабові старшини та

військові урядовці. Але, позатим, війни не було чути, «війна» пішла вглиб Галичини... Давала ж себе знати війна цілими обозами селянських возів з раненими, що через Кам'янець евакуувались залізницею далі, на схід України та частинно залишаючись у великій Кам'янецькій Земській Лікарні або у військових шпиталях» [6, с. 159].

Природно, що згадуючи Першу світову війну, мемуарист не міг залишити поза увагою події загальноросійського та загальноукраїнського значення. Приходько проаналізував російську політику з точки зору забезпечення українських інтересів: «Ця наша політика була дуже скромна й поміркована, ми тоді ... домагались лише, щоби передусім в народніх школах, які мали всього три групи (кляси), навчання провадилося українською мовою та щоби було запроваджено окрему українську мову, як предмет навчання в середніх школах. Також, щоби було дозволено в судах вживати української мови, бо обвинувачені чи свідки російської мови не розуміють.

Як це не дивно, ці дуже скромні домагання уважались в тих часах якимись надзвичайними, майже революційними...

Але, зв'язавши свої розрахунки чи надії з політичним життям російської імперії, ми, старі українці, взагалі сліdkували за цією політикою...

Оцінюючи загально російську політику, треба сказати, що, не зважаючи на добрі наміри та розумні кроки окремих державних керманців, російська політика, головно внутрішня, під тиском реакційних елементів і при безвольному характері імператора Миколи Другого, пішла непевним, невірним і небезпечним шляхом, аж все скінчилось страшною катастрофою... » [6, с. 163, 165].

На думку В. Приходька, вирішальним чинником занепаду російської імперії була недосконалість людської натури, її егоїзм. Йшлося насамперед про «державних мужів, непересічних особистостей і безсумнівних патріотів. «... Отже, царська Росія... упала через брак цивільної відваги у державних діячів передреволюційного та революційного періодів. До державного життя російської імперії вплуталась темна постать Распутіна, людини, приявність якої в царських палатах впливала деморалізуючо і розкладно на цілу країну, що традиційно звикла дивитись на монарха й царську родину, як на щось, що є поза будь-якими замітками. Все це бачили і знали прем'єри і міністри того часу, вони мали нагоду часто зустрічатись з царем Миколою Другим та з дружиною його, царицею Олександрою Федорівною... Між тим, головним винуватцем катастрофи російської імперії був не хто інший, як військовий міністр Сухомлінов. Цей старий, а при тому неповажний і легковажний військовий діяч зовсім не підготував Росії до великої війни... Коли ж почалася велика війна, то показалось, що уже через три місяці російська армія не мала ані зброї ані набоїв, через що потерпіла від німців одну за другою поразки і мусіла відступати вглиб Росії, віддавши німцям Польщу та

великі території... Отже, уже тоді, як пише той автор, себ-то наприкінці 1914 і на початку 1915 років, почалося незадоволення та нарікання серед війська, а при тому і моральний розклад, як супутник великих невдач. Правда, вже тоді ж почали справу всяко «латати», притягнули до співпраці земства і міста «Земський Союз», і «Союз Городів», при чім продовольчу кризу в армії дещо поправили, але за те «на горі», в Петербурзі, не знайшлось «сильної людини», що оволоділа б ситуацію, а коли підходящі люди знаходились, то дрібними інтригами перед царем їх усували, а цар Микола Другий... не мав якоїсь певної твердої лінії... Це означало, що в міжчасі приходили якісь сильніші впливи – Распутіна, через царицю, чи іншого царедворця. А що цариця Олександра Федорівна була німецького роду, то в народі ширилась чутка, що вона усе «гне» на користь німців, хоч в дійсності цариця була безсумнівно російською патріоткою, але протиставилась всяким заходам Державної Думи домагання відповідального міністерства – перед Думою чи окремих поступових політиків, що, на її думку, обмежували абсолютну владу царя...» [6, с. 170].

В. Приходько вважав, що поразки на фронті переросли в політичну кризу, виходом з якої вважалося утворення відповідального перед парламентом міністерства: «Уявлялося, що прем'єра-міністра обирає Державна Дума, він підбирає собі окремих міністрів (кабінет міністрів) і ціле це правительство відповідає за свої чини перед Державною Думою, яка схвалює чи критикує його кроки і поступування і дає дальші вказівки. Таким чином усувався момент випадковості та сваволі, коли цар несподівано призначав чи звільняв прем'єра або міністрів... Оця боротьба за «відповідальне міністерство» в останніх місяцях перед революцією набрала особливої гостроти. Усі сподівались, що міністерство, ухвалене Державною Думою..., започне низку енергійних заходів для оздоровлення цілого життя країни; що ця зміна вплине підбадьоруючи на армію і що у всій країні станеться «перелом» на краще. Але всякі заходи і зусилля в цьому напрямку відповідальних політичних діячів і патріотів, що гарячково шукали виходу з трагічної ситуації, натрапляли на рішучу відсіч цариці Олександри Федорівної, що мала повний і рішальний вплив на свого чоловіка, імператора Миколу Другого...».

Висвітлення подій революції В. Приходько почав з «хлібних» заворушень у Петрограді 27 лютого 1917 р., підтриманих робітниками та солдатами і які завершилися переходом влади до Комітету Державної Думи. Приходько позитивно оцінював повалення «старого режиму», який вважав «синонімом селянської біди і злиднів» [6, с. 271].

Наслідком падіння царизму В. Приходько називав початок двовладдя в країні, що проявилось в утворенні Тимчасового уряду і Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів. При цьому, «Розпорядження і закони Тимчасового Правительства – Совет не уважав для себе обов'язковими,

проголосивши «формулу», що він визнає їх «постольку-поскольку»..., себ то оскільки вони, мовляв, не перечать революційним засадам, на яких стоїть «Совет». Це «постільки-поскілки» поширилось по цілій імперії й неоднозначно вказувало, що в Росії є двоєвлада, себ то нема справжньої влади... Все ж перших три-чотири місяці після революції на цілому терені Росії, хоч був радісний, піднесений настрій, але при тому був відносний спокій і порядок» [6, с. 180-181].

Радикалізацію революції В. Приходько пов'язував з помилками Тимчасового уряду та антивоєнною і протиурядовою агітацією більшовиків: «Як відомо, з поглибленням революції в імперії та агітації Леніна і Троцького, російський фронт проти австрійців і німців, де стояло приблизно 4-5 мільйонів вояків російської армії, почав швидко «розвалюватись» Ленін-Троцький, негайно після перших днів революції, почали видавати у Петрограді російський часопис «Окопная Правда». Замість цього часопису був простий і ясний: війна скінчена, тільки буржуї та офіцери хочуть далі воювати. Тому офіцерів, що будуть агітувати за війну, треба вбивати, а воякам, забравши рушниці, вертати до дому і то скоріше, бо за фронтом вже ділять землю і треба поспішати, щоб на час бути вдома... Після трьох років війни й сидіння в окопах... ніхто не хотів воювати та далі сидіти в бруді, небезпеці та серед недостатків. Тимчасове Правительство Росії це бачило й розуміло, але уважало, що фронт ще мусить триматись, хоч і без війни, щоб досягнути хоч будь якого почесного миру з Німеччиною... Але серед салдатів уже вилонились свої агітатори-большевики, фанатичні приклонники Леніна й Троцького. Під їх впливом, на фронті відбувалися страшні сцени: офіцерів та командантів убивали, магазини з провіантом грабували, гармати, коней та інше військове майно лишали на призволяще й подавалися на залізницю – їхати додому! А на залізницях творилось щось страшне: вагони, переповнені до неможливого, брались штурмом, салдати лізли не тільки дверми, але й вікнами, розбиваючи їх. Хто не попав до вагонів, стояв на буферах, а інші просто лізли на дах вагонів. У зв'язку з тим, відбувались великі нещастя: коли потяг влітав під місток, то автоматично змів з даху усіх пасажирів...» [6, с. 207-210].

«Тимчасовий Уряд, констатував Приходько, явно не міг справитись із завданнями, що упали на нього. Занадто велика була російська імперія для нього, занадто багато справ і питань винесла революція на поверхню життя, занадто непідготовленою виявилась ціла країна – народ до сприйняття революції та належного використання її. Але з усім цим ще можна було б дати собі раду, коли б не війна і не більшовики. Хоч воєнні дії майже припинились, але Росія була в стані війни з Австрією і Німеччиною, фронти – російський та австро-німецький стояли проти себе; Німеччина і Австрія уже були вичерпані матеріально, головне ж у них не вистарчало харчів для населення. В цих умовах, здавалось, наступ російської армії зі Сходу, а

французької та англійської зі Заходу, могли привести німецьку армію до капітуляції. У зв'язку з цим, союзники-аліанти – Франція і Англія – через своїх послів у Петрограді всяко натискали, щоб російська армія розпочала генеральний наступ по цілому фронті. На цьому також настоював міністр закордонних справ Росії П. М. Мілюков... Тим часом, під впливом більшовицької пропаганди – та і без неї, – в наслідок революції, що натурально потягнула за собою послаблення дисципліни, російська армія уже психологічно була «демобілізована» і не мала сили воювати. Все-ж, Тимчасовий Уряд уважав, що армія ще існує, існує також непорушно дисциплінований старшинський склад, отже її, армію, ще можна подвигнути на акцію і навіть на героїчні чини. Треба лише надихнути її словом, закликати до потрійотизму і до охорони та забезпечення здобутків великої російської революції, що принесла землю і волю.

Це велике завдання було покладене на Керенського, як на блискучого промовця... І Александр Федорович Керенський став до виконання своєї місії. Це була надзвичайна акція. Керенський, мов метеор, блискавично літав по фронті, виголошуючи промови. Ці промови були блискучі, в момент їх виголошення вони викликали спонтанне одобрення та ентузіазм, але Керенський од'їздив, парад кінчався і увесь вплив його виступу зникав, мов дим.

Правда, на південно-західному фронті, яким командував відомий генерал Брусілов, армія під впливом промов Керенського, кинулась у наступ проти австрійців, але, пожалься Боже, ентузіазму вистачило лише на один перехід, який скінчився великим грабунком кількох галицьких міст, після чого армія з соромом відступила назад».

Приходько згадував, що поступово «справи гіршали. Уже в липні Ленін і Троцький зробили спробу політичного перевороту та захоплення влади Тимчасового Уряду, але цим разом їх виступ був ліквідований. У зв'язку з цим, відбувся тоді ж відомий похід генерала Корнілова до Петрограда, з метою зробити у столиці «порядок». Але на цей раз сам Керенський перестрашився акції Корнілова і припинив її, боячись, що то буде революція «зправа», хоч, як подають матеріали, цей похід відбувався за згодою Керенського.

Розуміється, всі ці події знаходили надзвичайний відгук у цілій імперії і народ хвилювався і нервувався. Чому Керенський «цяцькається» з Леніним і Троцьким і не арештує і не розстріляє цих злочинців і провокаторів? Чому дозволяє «Окопну правду» (більшовицький часопис), що розвалює фронт?...

З приводу цього питання «Чому?» існує в літературі та у спогадах багато різних версій. Але все ж лишається одна: прем'єр-міністр Керенський і він-же міністр юстиції виявив непростиму нерішучість, м'якотілість і легковажність. Йому категорично вказували, що Леніна і Троцького треба арештувати. Але Керенський вагався – мовляв, чи випадає їх заарештувати за

промови, коли ж ми, соціалісти-революціонери, ціле життя домагались свободи слова? Як би ми виглядали?

Те саме із «Окопною правдою». Як би ми виглядали, заборонивши цю газету, коли ж свобода друку була й є одною із перших точок нашої програми?...» [6, с. 214-221].

В. Приходько також описав типове для прифронтової Подільської губернії явище – погроми солдатами-дезертирами спиртових заводів: «Ці горілчані заводи або склади горівки уже в бутельках (склади урядової російської «винної монополії») – були постійним об'єктом нападу салдатів, що їхали з фронту та місцевого шумовиння. Перепившись, деморалізовані салдати починали бешкети та грабунки. Тому був тоді наказ адміністрації – усі засоби спирту та горівки спустити у річки чи ставки. Так переважно й робилось, викликаючи жаль і обурення населення та салдатів... » [6, с. 207-210].

Після більшовицького перевороту, згадував Приходько, солдати-дезертири почали здійснювати погроми поміщицьких маєтків в Україні: «Салдати грабували поміщицькі дома та економії, показуючи тим приклад гіршим елементам в нашому селі. Недограбоване майно дехто з селян уважали можливим дограбувати, хоч це виглядало досить жалюгідно: по деяких хатах у наших селах з'явилися поодинокі столи, стільці чи фотелі або люстра. У декого з селян можна було зустріти навіть піяно, але переважно в клуні бо, як правило, піяно не влізло до хати ні через двері, ні через вікно. Особливо деморалізуючим і спустошливим був перехід через Поділля т. зв. Другого гвардейського корпусу під командою жінки Євгенії Бош... Цей корпус, посуваючись по залізниці Проскурів-Жмеринка-Вінниця, обстрілював придорожні поселення з гармат і встановлював у них большевицьку владу. Місцеві люди, під проводом головно свідомих українців, організували спротив, але по таких поселеннях стояли здеморалізовані гарнізони російських частин, які приєднувались до корпусу Євгенії Бош і тоді в містах відбувались навіть бої з рушничною, кулеметною та навіть гарматною стріляниною, що кінчались жертвами з обох боків: одні встановлювали на Україні большевицьку владу, другі – виступали під прапором Української Центральної Ради. Часто ця большевицька влада тривала лише кілька днів і зникала разом із російською частиною. Пам'ятаю такий короткий період – один чи два тижні – у м. Вінниці. Зачувши про переворот у Петрограді, виступили деякі частини гарнізону для встановлення большевицької влади також і у Вінниці. Вже не пам'ятаю хронології та деталей цієї події, але вони були характерні для подій подібного роду: з'являється якийсь місцевий «герой» чи «провідник», у Вінниці був це якийсь «поручник» Анікін чи Альохін, 25-30 років, – у місцевому театрі відбуваються демагогічні і хаотичні мітинги, темна салдатня чіпляє до штиків червоні бинди, десь з'являється червоний прапор і – большевицьку

владу встановлено! Анікін чи Альохін видає два-три зарядження, що розліплюються на вулицях міста чи містечка і звичайно кінчаються загрозою розстрілів за такі чи інші «злочини». Обивательство в цих випадках сидить тихо по хатах і не показується на вулиці. Торгівля припиняється, часто перестає світити електрика і нема води. По ночах серед темряви, тут і там вибухають постріли і обивателі міцніше причиняють двері. Це – типова картина на провінції у ті смутні осінні часи 1917 року...» [6, с. 237].

З метою запобігти поширенню більшовицької влади на Україну, Центральна Рада 7 листопада 1917 р. «видала свій відомий Третій Універсал, яким проголосила, що Україна стає самостійною Українською Народньою Республікою. «Не пориваючи – сказано в Універсалі – свого зв'язку з Росією»... Що торкається третього універсалу, то психологічно він появився особливо в пору. У Великоросії та по інших частинах російської імперії запанували большевики. В той час, як вони видавали свої декрети та різні проголошення, переважно з погрозами «буржуям», у Петрограді і Москві та по інших містах і поселеннях Великоросії ширився безлад і почала відчуватися недостача харчів. Представники большевицької влади зразу-ж взялися за реалізацію свого гасла – «мир хижинам – війна дворцям» і почали безпляново та хаотично виселювати із скромних, зрештою, промешкань інтелігенцію та багатших громадян і заселювати їх робітниками, нераз проти волі цих самих робітників. А в деяких містах, в порядку воєнного комунізму, почали відбирати у родичів їх малих дітей у «детдома» для «комуністичного виховання». Між тим, на Україні нічого подібного не було: був спокій, порядок і повна достача харчів. З огляду на те, зі столичних міст – Петрограду і Москви – почався великий рух на Україну. Їхали масово «малороси», які згадали, що вони «українці», їхали великороси – в першу чергу високі урядовці, бюрократи і багатші люди, що у Великоросії могли повсякдень сподіватись арешту та всяких репресій. Отже, в цих умовах, проголошення Третього Універсалу Центральної Ради, що Україна відсепаровується від Росії і не визнає та не підлягає советській владі, усе населення, можна сказати, привітало, незалежно від того, що люди собі думали про майбутній устрій України та стосунки її з Росією. Пригадую собі різних представників російської інтелігенції та вищої російської бюрократії у Вінниці, які взагалі були проти України та всього, що робилось на Україні. Але про Третій Універсал вже можна було говорити з ними більш-менш спокійно, вказуючи на життєву необхідність такого кроку Центральної Ради. Пригадую конкретно мого бувшого прокурора Кам'янець-Подільського Окружного Суду Н., який походженням був українець із священичої родини на Поділлі, але безперечно російським патріотом і бюрократом. Ще на початку цього-ж, 1917 року, за розмови про Українську Народню Республіку він міг би і мусів би арештувати мене, як політичного злочинця, а в листопаді

він скромненько погоджувався, що доводиться стати громадянином цієї республіки...

Але скоро показалося, що Леніну і Троцькому йдеться не про соціальні реформи, а про підкорення України та настановлення в ній своєї, російської большевицької влади.

З того й почалася історична війна України з Росією, що в різних формах і фазах тягнеться й досі, ось уже шістдесят літ.

Треба зазначити, що коли на початках панування большевицької влади в Росії дехто з наших селян з цікавістю чи прихильністю прислухувався до большевицької пропаганди, то уже через три місяці після панування большевиків на Україні, увесь український нарід цілком пізнав суть большевизму і став його рішучим ворогом.

Отже, історичною правдою є, що український народ перший поставив збройний опір комунізмові і большевицькій Росії і ми, українці, з погордою можемо дивитись на політиків, що й досі ще не зрозуміли до кінця суті большевизму, їздять до Москви і вірять у «мирне співіснування» з ними...

Одночасно Ленін почав насилати на Україну військову силу, – спочатку у формі ніби «місцевих партизан», а далі й цілу армію, під командою Антонова, який, щоб баламутити українських людей, прибрав ще собі прізвище «Овсеєнко». А щоб «партизани» та вояки мали охоту йти на Україну, то Ленін підбурював їх, вказуючи, що в Росії нема хліба, а Україна «бесітєся» від надміру харчів.

Взагалі – то був похмурий час на Україні. Потяги ходили без певного розкладу, пошта ледви функціонувала і ми на Поділля, у Вінниці, дуже мало знали, що діється в Україні, а особливо на Лівобережжі...

Все-ж Україна не піддавалась, захищаючи себе на місцях від грабунків, головно військових ешелонів, що перекочувались через наші міста і села, а Центральна Рада і її уряд, що після Третього Універсалу став зватись Радою Міністрів Української Народньої Республіки, наполегливо працювали далі.

Одною з важливіших справ, була справа перемир'я, а далі підписання мирового договору з центральними державами, з якими воювала Росія. Оскільки російський фронт, під впливом большевицької пропаганди, остаточно розвалився, Ленін, Троцький та Совет Народних Комісарів Росії приступили до реалізації свого плану – підписання з Німеччиною сепаратного миру себ-то без Англії і Франції, – миру «без анексій і контрибуцій», щоб припинити і ліквідувати військові дії. В цім перемир'ю та підписання мирового договору була зацікавлена і Україна, щоб також ліквідувати військовий фронт, що тягнувся по нашій території від Білорусії через Волинь, Галичину, Бессарабію аж до гирла Дунаю і Чорного моря» [6, с. 236].

Подальші події – укладення УНР з Центральними державами Брестського мирного договору, зайняття України австро-німецькими військами В. Приходько не описує, проте доволі детально розкриває роботу губернського земства в останній період Центральної Ради та під час гетьманату. Повертається до світової війни В. Приходько вже у розділі «Іспанка», де він розповів про прояви цієї епідемії на Поділлі: «... Саме ж: на територію Поділля і, передовсім, до Кам'янця, стали прибувати з-за кордону, головню ж з Австрії, партії бувших вояків російської армії, – серед них головню великороси і українці. Були це вояки, що в часі першої великої війни попали до австрійців у полон і перебували там у таборах, а коли Австрія розпалась, то вони самовільно і самотужки почали мандрувати в Росію, «до дому». Це відбувалося у листопаді-грудні 1918 р., «коли вони йшли, стояли великі холоди й морози, – полонені почали перестуджуватись і між ними надзвичайно поширилась епідемія відомої тоді «іспанки». Ця хвороба була тяжка й нагла – і смерть безжалісно косила свої жертви направо й наліво. Полонені вмирали в губерніяльній земській лікарні, у військових шпиталях, в касарнях – і трупів було так багато, що земська лікарня ані місто не встигали їх ховати... Десятки тисяч людей знайшли смерть, коли їм здавалось, що все скінчилось і вони, вільні, йдуть, нарешті, до дому, до своїх рідних осель...» [6, с. 362-363].

Отже, спогади В. Приходька є яскравим свідченням подолянина про наростання політичної кризи в Росії у 1914-1917 рр., що показано в контексті висвітлення становища прифронтової Подільської губернії, особливостей впливу світової війни на українське життя, економіку, політичні відносини, зокрема, революційні події.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гудима В. В. Формування вищих регіональних адміністративних органів влади на Поділлі в добу Директорії УНР / В. В. Гудима // Красзнавець Хмельниччини: наук.-краєзнавч. зб. – Кам'янець-Подільський, 2014. – Вип. 6. – С. 46-51.
2. Завальнюк О. М., Стецюк В. Б. Земства Поділля в добу Української революції 1917-1920 рр. / О. М. Завальнюк, В. Б. Стецюк – Кам'янець-Подільський, 2009. – 220 с.
3. Кравчук О. М., Калитко С. Л. Спогади В. Приходька як джерело з вивчення історії кооперації на Поділлі / О. М. Кравчук, С. Л. Калитко // Споживча кооперація Поділля: через століття до майбутнього (27-28 травня 2010 р.). – Вінниця, 2010. – С. 84-87.
4. Кравчук О. М., Марценюк Н. М. Українсько-чеські освітянські зв'язки в 1920-1939 рр.: освітня Поділля в українських навчальних закладах міжвоєнної ЧСР / О. М. Кравчук, Н. М. Марценюк // Освіта, наука і культура на Поділлі. – Кам'янець-Подільський, 2009. – Вип. 14. – С. 213-227.

5. Малюта О. «Просвіти» і Українська Державність (друга половина XIX – перша половина XX ст.) / О. Малюта – К., 2008. – 840 с.
6. Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2. / Віктор Приходько; упорядники і автори передмови Ю. Легун, О. Кравчук. – Вінниця: ТОВ «Консоль», 2011. – 416 с.
7. Приходько Віктор // Енциклопедія Українознавства. II. – Л., 1996. – Т. 6. – С. 2346.
8. Трембіцький А. А. Віктор Приходько у визвольних змаганнях українського народу в 1917-1922 рр. / А. А. Трембіцький // Формування та діяльність українських національних урядів періоду української революції 1917-1921 рр. – Кам'янець-Подільський, 2008. – С. 315-330.

І. І. Пон

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА (1914-1918) І ДОЛЯ ЗАКАРПАТСЬКОГО КРАЮ

2014 р. весь світ відмічав дві великі дати світової історії, 100 років чи не найбільшої катастрофи європейської цивілізації, початку Першої світової війни та 70-у річницю рішучого повороту в Другій світовій війні, 1944 р., особливо знаменного в історії нашого краю, анексованого восени цього року Советським Союзом і тим відірваного від свого природного, культурного і історичного середовища, Центральної Європи, на довгі десятиліття закритого від неї «границей на замке» комуністичної імперії зла. Ми пропонуємо короткі екскурси до історії цих подій, в яких не тільки нагадуватимемо вже знане, але спробуємо дати нове їх осмислення, доповнене новими архівними документами та матеріалами.

Вбивство сербськими націоналістами 28 червня 1914 р. австрійського наслідника трону Франца Фердинанда д'Есте в Сараєві закінчило найдовшу епоху мирного розвитку європейської цивілізації, останні десятиліття якої на Заході називали «чудовою епохою», в Росії «серебряним веком». Старий континент потонув у вирі дикого взаємного вбивства, що почалося 1 серпня 1914 р і закінчилось (на Заході) 11 листопада 1918 р. Русини, як і чоловіки інших народів Австро-Угорщини, були призвані в армію цісаря Франца-Йосифа I. Всі вони, як і їх генерали, вважали, що повернуться переможцями, «щойно дозріють сливи». Їхні сливи дозрівали цілі чотири роки, а більшість тих, що їх мали збирати «на кириню» і слив'янку з них «варити», лежали трупами на фронтах в Галичині, Буковині, на карпатських хребтах, в Сербії, Італії та Бог знає де ще. Серед них був і мій дід (а йому було всього 27), захисник фортеці Перемишль, вбитий російською кулею в серпні того нещасного 1914...

Війна 1914-1918 рр. стала якісно іншою, відмінною від усіх попередніх воєн. Тут зіткнулись не професійні армії у якійсь битві на широкому полі, а

багатомільйонні армії наспіх набраних бранців Австро-Угорщини, Німеччини, Туреччини (Трійний союз) з одного боку, з другого - Франції, Великобританії, Росії, Сербії, Італії, пізніше і США (Антанта). Війна досить швидко вийшла з-під контролю політиків і військових, перекреслила плани усіх генеральних штабів, стала «позиційною» - солдати обох сторін закопались в окопах, створивши лінії фронтів «від моря до моря». Війна набрала довготривалий, винищувальний характер внаслідок її небувалої технізації (куломети, далекобійні гармати, мінні поля, броньовані авта і поїзди, танки, авіація та навіть отруйні гази), і все це тільки для того, щоб вбити якнайбільше солдатів противника. Технізація призвела до відлюдження учасників війни, адже далекобійна техніка робила неможливим бачити криваві наслідки їх дій на другій стороні. Взаємне відчуження роздмухувала брехлива воєнна, та і цивільна, пропаганда, малювала солдат противника не інакше, як дияволами, поляризувала світ ненависті на «ми» і «вони», «ми добрі», «вони – злі». Насильство і брутальність стали звичними нормами суспільного життя. Нормою стали незнані до цього часу інтернації (арешти без суду) невинних людей, істерична шпіономанія, депортації, перші в історії концтабори (Талергоф для ув'язнених русинів-лемків), та навіть ліквідація цілих національних груп (геноцид вірмен у Туреччині). У вересні 1914 р. австрійські власті провели масові арешти серед Русинів-Лемків православних священиків, вчителів, юристів як т. зв. «російських агентів». Чорну роль у цьому зіграли галицькі українські «народовці», які активно доносили на Лемків. Провідна особа лемківського руху, православний священик Максим Сандович без суду і слідства був застрелений у дворі в'язниці в Горлиці 6 вересня 1914 р. (недавно канонізований як карпатський святий мученик). Його сім'я, вагітна жінка, а разом з нею більше 700 лемків, були відправлені в наспіх створений концтабір Талергоф.

На відміну від усіх попередніх воєн, що стосувались тільки професійних військових, війна 1914-1918 рр. та її керівна сила, генералітет, підкорила собі суспільство в цілому. На війну поавинні були працювати всі. В результаті виникло т. зв. «наказове господарювання». Всі воюючі держави завели карткову систему. В Угорському королівстві з 1915 р. влада проголосила урожай конфіскованим «на корені», отже повністю була ліквідована товарно- грошова система. В. І. Леніну і його більшовики після захоплення влади в Росії в 1917 р. не потрібно було придумувати щось нове в господарському диктаті, хіба що назву – «воєнний комунізм».

В окопах за 4 роки зродилася особлива форма колективізму. Солдати, щоб якось вижити, тулились до якось лідера, сильної особистості, якою не обов'язково був офіцер. Така особа героїзувалась і після війни, воєнний колективізм переріс у радикальні колективістські рухи, як праві (фашизм), так і ліві (більшовизм-комунізм) з їх вождями, яким бездумно вірили і які проголосили правову і парламентську систему віджилим «ідіотизмом». Ідеї

свободи, людських прав і ліберальної демократії викинули на смітник історії. Це був найнебезпечніший наслідок Першої світової війни.

Що принесла війна нашому краю? Армія Австро-Угорщини була чи не найслабкішою серед армій великих держав, учасників війни. Її дивізії не мали успіху на фронті навіть проти малої Сербії, прискорено відступали в серпні-вересні 1914 р. з Галичини і Буковини до карпатських переходів – Яблунецького, Торунського, Верецько-Бескидського, Ужоцького, Дуклянського і Лупківського, до тодішніх кордонів Угорського королівства і жуп, населених русинами - Мараморської, Березької, Ужоцької, Шариської і Земплинської. Втрата вказаних переходів у Карпатах призвела б до вступу російської армії в Дунайську рівнину і можливої поразки Австро-Угорщини уже на початку війни. Ось чому бої в Карпатах за своїм розмахом, твердістю і кількістю жертв для обох воюючих сторін, Росії і Австро-Угорщини, були одними з найвизначніших за всю війну. В кінці вересня чотири російські армії перейшли Карпати, а на межі 1914-1915 рр. ввійшли в долини рік Уж, Латориця, Ріка і Тиса. В Ужгороді, віддаленому від фронту на відстань 10-15 км, запанувала паніка. Така ж ситуація була в Пряшеві, Мукачеві. Ще гірша була в Хусті, Тячеві, адже російські війська зайняли Ясіня, Рахів, Великий Бичків, Мараморош-Сигет, їх розвідка посилено шукала там суддю Ілляшевича (Іллеша), який у 1913-1914 рр. судив русинів, які перейшли в православ'я. В Карпатах настала сувора зима, передові російські частини відірвалися від інтендатських, з холодом прийшов і голод, на трьох солдат була одна рушниця, та і для тої було мало куль. В результаті деякі частини мали аж 50 % втрати живої сили. Цим скористалось австрійське командування, організувало контрнаступ і витіснило росіян на галицьку сторону Карпат, але на більше не зміглось. Російські частини остаточно залишили Карпати тільки в квітні 1915 р., витіснені спільними силами австро-угорської і німецької армій, що провела т.зв. Горлицький прорив в Польщі і відтіснила російську армію далеко на схід. Та головне завдання виконано не було. Незважаючи на величезні територіальні втрати, Росію не вдалось змусити підписати сепаратний мир.

Воюючі армії трьох держав залишили в Карпатах десятки знищених русинських сіл, інші були вщент пограбовані. Сотні русинів зі страху перед помстою австро-угорської армії та урядів за нібито співпрацю з російською армією, втекли з відступаючими російськими частинами на схід. Їх страх не був безпідставний. У Великому Бичкові, Рахові і Ясіня угорські солдати відразу ж після відходу російських військ повісили декількох селян. Інші «вояки» забавлялись публічним биттям чоловіків, жінок, дівчат і навіть дітей у «визволених» русинських селах і містах за нібито співпрацю з росіянами. Одну таку сцену описав відомий чеський письменник Я. Гашек, що їхав на фронт у маршовому батальйоні. «На пероні станції у Гуменному стояла група арештованих мадярських русинів, оточених мадярськими жандармами. Між

ними були священики, вчителі і селяни із сусідніх сіл. У всіх були зв'язані за спиною руки і парами прив'язані один до одного. На обличчях було видно сліди побоїв, розбиті носи і гулі на головах, що свідчило про те, як над ними знущались жандарми при арешті. Один із жандармів зробив собі «забаву» над священиком. Прив'язав йому на ногу мотузку, яку держав одною рукою, в другій тримав рушницю, багнетом поколював священика і змушував його танцювати чардаш. Коли священик підсакував, жандарм смикав за мотузку і священик, руки якого були зв'язані за спиною, падав на обличчя, борсався, перевертався на бік, щоб якось встати. Жандарма це страшенно веселило, аж слюзи йому градом текли з очей. Як тільки нещасний вставав на ноги, жандарм знов смикав мотузку і священик знов падав. Ця сцена згодом надійшла жандармському офіцеру і той наказав відвести арештованих русинів з вокзалу до стайні і там їх знов били». В березні 1915 р. військовий трибунал в Кошицях засудив 800 русинських селян з жуп Берег, Уж і Шариш до довгорічного ув'язнення. 160 селян з марамороської Верховини ув'язнили та тримали в нелюдських умовах у Хусті. Зате політику властей вітали русинські мадярони, головним чином з рядів греко-католицького духовенства. «Народні збори» в Нижніх Верецьких під їх керівництвом звернулись до угорських властей з петицією заборонити вживання етноніму Русин і ввести виключно «Мадяр, католик східного обряду». Це на думку авторів «петиції» відвело б від русинів підозріння властей у співробітництві з російськими агентами. Міністр шкіл і культів звернувся до представників Мукачівської, Пряшівської і Гайдудорозької греко-католицьких єпархій з вимогою ввести грегоріанський календар замість юліанського, відмовитись від кириличного письма і перейти в наступному шкільному році виключно на латину. Це завдання взяв на себе пряшівський єпископ Новак, зразу почав видавати латиною журнал «Nase otecsestvo». Єдиний тижневик «Наука», що виходив кирилицею, був заборонений. Головна греко-католицька комісія в Будапешті затвердила план переходу греко-католицької церкви на латинський алфавіт та грегоріанський календар. Надалі будапештські власті суворо карали за будь який прояв русинської національної самосвідомості. Таким чином, в умовах воєнної диктатури в нашому краї під час війни 1914-1918 рр. не було навіть найменших умов для якоїсь оборонної для русинів акції, що вже там говорити про розробку національної програми визволення з-під чужого гніту.

Вироблення такої програми взяла на себе численна русинська трудова еміграція в США. Треба відмітити, що в кінці XIX - на початку XX ст. з русинських жуп Угорського королівства виїхало в пошуках праці і землі від 150 до 200 тисяч осіб. Недарма угорський урядовий комісар Едмунд Еган, висланий занепокоєною цим фактом владою в русинський край в кінці XIX ст. констатував, що стан русинського суспільства був таким, що можна було порахувати дні, коли край покине останній русин. Трудолюбиві русини

не тільки пристосувались до умов життя в США, але чимало з них стали маєтними, а головне здобули освіту, створили декілька конфесійних об'єднань і товариств взаємної допомоги. Російська революція 1917 р., фактичний розпад імперії Романових, крах військових планів Німеччини і глибока політична криза Австро-Угорщини з масовим проявом відцентрових в ній національних рухів, пробудили русинські організації США до активних пошуків майбутнього «старого краю», як вони говорили. В липні 1917 р. в Нью-Йорку відбувся «Русский конгресс», що прийняв меморандум про звільнення Прикарпатської Русі (Галичини, Буковини і Угорської Русі) і приєднання її до демократичної Росії як автономної частини. Проти цього виступили не тільки греко-католицькі об'єднання, але головним чином дипломатія Антанти, яка аж ніяк не хотіла посунення кордонів уже фактично переможеної Росії в Центральну Європу. Та такий варіант перекреслив сам розвиток подій: більшовицький переворот в Росії. Більш практичні русинські лідери на чолі з Г. Жатковичем за порадою президента США, встановили тісні контакти з лідером чехословацького визвольного руху Т. Г. Масариком. Авторитетним організуючим органом стала Американська народна рада угорусинів (АНРУР). Її дії були прискорені подіями на фронтах, вихід з війни Австро-Угорщини, Туреччини, Болгарії, крах воєнних зусиль Німеччини. 23 жовтня 1918 р. Г. Жаткович разом з представниками 11 національностей Центральної Європи і Балкан підписав у Філадельфії Декларацію про спільні цілі незалежних центральноєвропейських народів. При цих урочистостях Жаткович зустрівся з Т. Г. Масариком і від імені АНРУР обговорив з ним проблему приєднання Угорської (Підкарпатської) Русі до Чехословаччини. В такому разі, обіцяв Масарик, русини матимуть автономну територію. В русинському питанні Т. Г. Масарика цікавив геополітичний аспект, зв'язок ЧСР через Підкарпатську Русь з майбутнім союзником Румунією. Слід сказати, що русинська проблема для Масарика не була новою, він цікавився долею нашого краю ще з 1914 р., коли російські війська вступили на нашу територію. Про долю нашого краю Масарик робив письмовий запит також міністру закордонних справ Тимчасового уряду Росії П. Н. Мілюкову після Лютневої революції 1917 р., однак відповіді не отримав, оскільки на той час в Росії були важливіші проблеми. В цьому ж році під час перебування в Києві, Масарик поставив це питання і перед діячами Центральної Ради. Однак Центральна Рада в цей час займалась проблемою автономії України в складі федеративної Росії і проблему Підкарпатської Русі вона бачила для себе нелогічною. З цих переговорів Масарик зробив висновок, що як для Росії, так і для України, Підкарпатська Русь є чужою проблемою, яку вони навіть не розуміють. Ось чому чехословацькі діячі записали її в свій актив і поставили на рішення Паризької (Версальської) мирної конференції.

Остаточний розпад Австро-Угорщини у кінці жовтня 1918 р. порушив летаргічний сон русинів, пробудитися з якого закликав ще А. Духнович в

XIX ст. Як гриби після дощу почали появлятися Ради всіх політичних відтінків на території від Старої Любовні, що сьогодні в Словаччині, до Ясіня, тобто там, де проживали русини. На жаль, ці Ради чи не щотижня міняли свою політичну і національну орієнтацію.

О. А. Мельничук

**ПОДІЇ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА НАЦІОНАЛЬНО-
ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917-1921 РР. НА ПОДІЛЛІ
(ЗА СПОГАДАМИ І. Д. ЮРЧЕНКА)**

Важливим історичним джерелом у вивченні подій української історії XX ст. є джерела особового походження. Значимість цієї групи джерел зумовлюється тим, що вони належать конкретному автору, а відтак відображають безпосереднє сприйняття ним навколишнього світу, історичних подій і явищ. В них закладена своєрідна інформація соціально-психологічного рівня, відсутня в інших видах джерел. Крім того, матеріали особового походження нерідко містять такі відомості, яких немає в інших джерелах. Їх використання дає змогу історикові більш докладно й колоритно відтворити як окремі події, так і характерні риси й особливості певних епох, осіб. Найчисленнішим різновидом джерел особового походження є спогади (мемуари). Цінність їх, як джерела, залежить від багатьох чинників: від того, яку роль відігравав автор у подіях, що їх він описує, від гостроти сприйняття ним дійсності, від його здатності запам'ятати перебіг подій, від часу написання мемуарів тощо.

В даній статті подано уривок із неопублікованих спогадів одного з активних учасників національно-визвольних змагань в Україні 1917-1921 рр., відомого, в середовищі української діаспори Німеччини та США, педагога, громадсько-просвітницького діяча, засновника та першого директора школи українознавства в Нью-Йорку Івана Демидовича Юрченка. У представленому матеріалі відображено окремі аспекти соціально-політичної історії Поділля, в роки першої світової війни та національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., активним творцем та безпосередній учасником якої був сам автор.

«Йшов 1915 рік. Увечері 30 вересня у містечко Кіблич, де я вчителював та завідував місцевою школою, приїхав мій батько та привіз повістку, в якій зазначалося про мою негайну явку до мобілізаційного пункту у м. Гайсині. Ця вістка не приголомшила мене, а навпаки – вона видалася мені порятунком від переслідування царських жандармів, яке почалося в селі Олександрівці, поблизу смт. Ситківці, де я очолював початкову трьохкласну школу після закінчення Вінницької вчительської семінарії» [1, с. 129].

« ... Вже тоді за викладання учням історії українського народу, читання віршів із «Кобзаря», байок Л. Глібова, оповідань Б. Грінченка, М. Кашенка, розповсюдження інших заборонених книжок за мною

закріпився статус «неблагонадійного» та готувався маршрут у Сибір. Щоб уникнути цього, я змушений був перейти із навчального закладу, що знаходився у віданні духовної консисторії до закладу міністерства народної освіти» [1, с. 131]. «... Однак, я давав собі відчит, що мій перехід у міністерство освіти – це тільки тимчасовий затишок, поки мої справи з духовної консисторії не перебере міністерство, бо тоді знову мала б розпочатися всяка таємна перевірка і слідкування за кожним моїм кроком, вже не священниками, а цивільними урядовцями. Тому єдиним спасінням для моєї безпеки була армія. Крім того, я увесь час мріяв, щоб у слушний час наступу перейти до австрійського війська, а там – потрапити до вимріяних «дійсних українців» Галичини, звідки приходила хоч і нелегально, українська література, де вільно звучала українська мова.

Про фронтові бойові небезпеки я тоді чомусь не думав, просто не уявляв собі тієї вогненної лави, яка нищила на своєму шляху всіх ідейних, безідейних, старших і молодших, офіцерів і рядових. Я жив великою мрією про світле майбутнє нашого народу, мріяв, що я, як маленьке кільце, частина тої великої ідеї, мушу і буду жити» [1, с. 132].

«... Після вечері я передав школу вчительці, попрощався з колегами-вчителями і раненько, після світанку ми з батьком вирушили в дорогу до Гайсина.

- Івасю, ти ляж та передрімай, бо дорога не близька, - озвався до мене тато.

- Щось не спиться мені, тату, бо я все думаю як мені доведеться відбувати ту солдатську муштру, а там і воювати, стріляти у своїх же людей – українців.

- Ну що ж сину, на то Божа воля...

- Божа воля, кажете? А я гадаю, що Бог створив людину і дав їй розум, душу, щоб без крові полагоджувати всякі непорозуміння – мирно, спокійно. Але багаті царі та купці не задовольняються своїм багатством, їм хочеться більше, та й значнішими хочуть бути, і від цього починаються розбишацькі напади одних на других, а потім і велика війна... Але я, тату, воювати не буду. Всі вчителі й студенти, які йдуть до війська, дають обіцянку, що при першій нагоді будуть переходити до австрійців без бою. Ми, українці, дали товариську присягу, що будемо стріляти не в людей, а в повітря. Австрійський цар – Франц Йосиф – дав, принаймні, кожній підлеглий нації змогу вчитися своєю рідною мовою, а що дали нам російські царі? Злидні, безправ'я, пограбували наші культурно-історичні надбання, зліквідували наші школи, нав'язали нам свою, чужу нам, мову, а тепер вимагають нашої крові...

Батько слухав мої ніби виправдовування до задуманого вчинку, звільна помахував батіжком і підганяв Гнідка, що час від часу попускав посторонки і передавав усю вагу воза щирому Каштанчикові.

- Ой, сину, сину! Нічого ти і всі нічого не зробите отим багачам та всяким князям, - зітхнув батько. – Легше бідному пройти через вухо голки, ніж дійти до правди і справедливості. Кармелюк бився за правду, а що вийшло? Або ось наш сусіда Михайло Парамійчук: боровся, боровся з тією неправдою, ганялися за ним і попи і пристав, і вся повітова поліція була на ногах, щоб таки зловити його, а він бідолаха мусів кинути вчительство і дай Бог ноги... Тільки військо й спасло його від вічної каторги. Зразу теж його всі люди шанували, не знали де посадити та чим угостити, а коли став у заgonи, усі відвернулися від нього. Щоб не родичі та добрі його товариші, то не мав би де й переховатися. Так і тобі, і тим студентам може статися. Краще залиш лихі думки, Івасю, живи так, як більшість людей, бо як там приповідка каже: «Один у полі не воїн» або «Тростиною обуха не переб'єш» [1, с. 133].

« ... Я сидів, заглибившись у власні думки, роздумував над історією свого народу, вимальовував у рожевих мріях прийдешню красу життя у власній, самостійній державі. В моїй голові, як у калейдоскопі, змінювалися картини багатих міст і сіл, а в селах гарні муровані будиночки, навкруги них пахучі квіти, а далі пишні овочеві дерева, родючі ниви. А в селах гарні мощені вулиці, пішоходи. І міста будуть розкішні, гарні – такі, як можна тільки в казці вичитати. Не буде панів і не буде таких обідранців, що й зараз... Отаке все мені мріялося аж до самого Гайсина.

Імперіалістична війна не подавала надії на скоре закінчення, а навпаки – ще з більшою силою кидала свої вогнисті снопи, підпалювала та залучала у смертельні обійми все більше держав і народів, а вони, у свою чергу, в'язали і затягали мертві петлі на шиях своїх сусідів – держав, не втягнутих ще у ту бійню. Мої думки, що я їх висловив батькові в дорозі до Гайсина, склалися під впливом знайомства з українськими соціал-революціонерами – вчителем П. Лисоволиком та односельцем М. Парамійчуком, про долю якого згадував тато. Їхні погляди на війну та нашу національну справу були однакові. А Парамійчук висловив колись їх дуже переконливо:

- Московський імперіалізм нас і нашу культуру нищив і буде нищити, а тому наша орієнтація повинна бути на Австрію. Наше завдання в армії – розхитувати дисципліну, вести пропагандистсько-просвітницьку роботу поміж українцями-військовиками за орієнтацію на Австрію. Для цього потрібно вказувати на життя і культурні здобутки українців-галичан під Австрією та подавати живий наочний приклад для порівняння – наше життя під Москвою. Потрібно провести цю роботу з такою силою і завзяттям, щоб солдати масово переходили в австрійський полон. Згубна війна для імперської Росії - це наше життя» [1, с. 134].

« ... Саме це гасло і таку орієнтацію я глибоко заховав у своєму серці, знаючи, що мені не оминати фронту. Після призову мене приділено до 2-ої Житомирської військової школи на вишкіл, яку я в скорому часі закінчив і в ранзі прапорщика мене було кинуто у згарище світової пожежі. Через місяць

з маршового полку міста Вінниці мене направлено у Лейб-Гвардії Волинський полк. Тут і довелося мені «понюхати фронтового пороху»: Волинь, Шельвов, Ковель, Звеняче, Дикі Лани ... Російська армія терпить поразку за поразкою і морально розкладається.

Настав 1917 рік, події розвиваються з карколомною швидкістю – «отреченіє» царя Миколи II, Лютнева революція в Росії. В армії я заявляю себе українцем, веду пропагандистську роботу серед солдатів-українців за виділення окремої національної української бойової одиниці. Колишні бойові друзі – офіцери-росіяни тепер стають моїми ворогами. Поручники Верещагін, Кіров (майбутній комуністичний провідник), Потакін, полковник Овсєєв і Зерняковський, а також генерал Кушакевич навіть не відповідають на мої привітання. Але події, зокрема націоналізація армії, невблаганно чатують над російською армією, - розкладена, вона без бою відступає до Збруча. В районі Лянськоруня я ще пішов у останній бій зі своєю командою полкової розвідки, а після того забрав українців-воjakів і разом з ними поїхав до міста Деражня, де всі ми влилися в українську бойову одиницю - 34-й армійський корпус під командою генерала П. Скоропадського.

Невимовна радість буяла в мені, що нарешті сповнилися наші віковічні мрії про наше українське самостійне національне життя. Але треба було лише глянути на тих здеморалізованих і недисциплінованих українських воjakів – їхній бойовий дух скоро вивітрювався, надія на опір ворогові в бойових змаганнях помітно підупадала. Мені доручили формувати сотню і треба було не гаяти часу, бо частини російської армії, як саранча вкривали українські шляхи й зі зброєю безкарно грабували міста й села прямуючи на Московщину. Одного дня, під час муштрових вправ, до мене наблизилась двоє військових з генеральськими погонами. Після віддання честі і рапорту один з генералів запитав: «Якої ви частини?». Я відповів. - «Бачу, бачу, що гвардієць... . Ну, допоможіть же мені якнайскоріше привести оцих анархістів у міцну бойову одиницю – цього вимагає час!». Це був генерал Павло Скоропадський» [1, с. 135].

«... За тиждень моя і ще кілька інших сотень нашого полку та полкова кулеметна команда були вже у бойовому поготівлі, займали стратегічні позиції і роззброювали 2-й гвардійський корпус генерала Рауха, в якому я служив до переходу в Національну армію. Пригадую темні осінні дощові ночі, небезпеку з усіх боків. Найтяжче було обеззброювати кулеметні команди та гарматні дивізіони. Оскільки Центральна Рада в Києві війська не мала, цілком наявною була небезпека навали відступаючої російської армії. Ми спішимо до Києва, зупиняємось у Вінниці, Козятині, навколишніх селах і розквартировуємо військо. Загородили дорогу і російське військо змінює маршрут відступу...

Кожен з нас живе тією думкою, що ось-ось зорганізується наша величезна Українська армія і Київ буде цілий, а вся зброя залишиться нашої

землі. Кожен болюче переживає долю Києва – чи вистоїть він? Зароджується і думка про зраду. Але хто ж зраджує? Скоропадський? Центральна Рада? Ні, Центральна Рада не може зрадити, вона ж у такі важкі й непевні часи свідомо взяла на свої рамена історичну вагу – майбутню долю нашого народу. Та ж у проводі стоїть проф. М. Грушевський! Ні, Центральна Рада не зрадить!

О 12-й годині ночі – метушня, закликають старшин до штабу корпусу. Ідемо, спішимо, обмінюємося думками і радіємо – напевно завтра вирушимо на Київ! О, наш дорогий Києве, на днях ти поглянеш на своїх дітей-героїв, що готові віддати своє життя за тебе і за самостійну Українську Державу! Ось і штаб. Помітно сумний і якийсь пригнічений настрій, а генерал П. Скоропадський пройшов з похиленою головою і навіть не привітався... Виходить полковник штабу – всі стаємо на-струнко. Старшини хочуть відгадати причини суму й пригнобленості... В руках у полковника папірець. Тиша. Він читає: «Корпус демобілізується, старшини зараз дістануть демобілізаційні свідоцтва і можуть їхати до своїх родин на невизначений час... Наші голови немов у чаду, а сум огортає душі вірних синів Батьківщини. Хтось запитав: «Хто дав таке розпорядження?» Полковник відповідає: «Центральна Рада». Знову питання: «Чому? А хто ж захищатиме Київ? А козаки?». Відповідь: «Теж завтра демобілізуються... Київ? Не знаю... Ми виконуємо розпорядження Центральної Ради...» [1, с. 136].

« ... В залі залягла тиша, а у всіх запало в серце слово «зрада». Творити свою державу без військової сили, в колі ворогів, це – зрада. І це слово кожен із нас поніс у всі закутки української землі. А невдовзі Муравйов використав цю історичну зраду Центральної Ради і пішов на Київ, в обороні якого стали триста штиків – патріотів під Крутами і там же віддали за це своє життя. Банди Муравйова громили Київ, а Центральна Рада втекла і взявши орієнтацію на мілітарну Німеччину, покликала на Україну чужинців розграбовувати українське добро, недограбоване російською армією» [1, с. 137].

« ... Навесні 1918 р. на Поділлі піднялося повстання проти польських легіонів. Треба сказати, що там кожен поміщик мав свою охорону, винайману за гроші у війську польському, утримуючи сотню, дві, або й курінь, залежно від маєтності. Розбещені польські легіонери поводитися з українським народом зухвало, а часом навіть вчиняли самосуд над селянами. Села Колужів та Дзвониha постали першими за вбивство селянина з села Стрільченець – Заїчка. Цілий день у Немирівщині гуділи дзвони. Озброєні рушницями, вилами, косами селяни роз'їжджали по селам і піднімали народ до повстання. Затремтіли серця польських легіонерів, бо «чорна» хмара насувалася на них зі всіх сторін. Вістун-верхівець сповістив мене про події у Немирівщині, а за годину і в Гайсинщині загули церковні дзвони тривоги й небезпеки. Я зібрав кілька десятків добре озброєних селян і на восьми підводах узяли напрям на місто Немирів. Хлопці були веселі, співали

військові бойові пісні, бо серця їхні запалювалися помстою «псякревам» за самочинні вбивства та за їхнє зазнайство.

... Ось висока могила, згадка про Богуна, «коліївщину» та вславлену гайдамацьку боротьбу, а при тому згадувалося і про полковника Палія й тодішні події на Немирівщині... З грудей почулися глибокі віддихи, кілька з тих, що їхали зі мною на возі почали гризти нігті, або «стригти» зубами соломі, - це була ознака нервовості й люті. Ось Липки – широкий тракт з міста Брацлава на Немирів. В селі Велика Бушинка назустріч нам мчить верхівець, повідомляє, що з немирівського костела строчать кулемети. Моя команда дістала наказ зайняти Липки і о І-й годині, підтримуючи зв'язки з сусідніми відділами, обережно просуватися до Немирова для облоги костела, в якому заховалось кілька сотень добре озброєних польських легіонерів. Залоги, розташовані праворуч від мене, призначено було для облоги палацу княгині Щербатової, звідки також пролунало кілька рушничних пострілів. Тут наш терпеч уірвався і ми вже перед першою годиною розстрільнею рухалися до Немирова. Дальші події розгорталися блискавично – польські найманці-легіонери не встояли перед українським натиском, костел було обложено, частина поляків утекла раніше, решта або гинула або розбігалася по садках, а далі по лісах аж до польського кордону. Разом з легіонерами утікали і польські магнати, залишаючи свої маєтки. Пізніше панські палаці перетворено було під школи, чи шпиталі. Так було в Ситківцях, Мельниківцях: маєтки панів Яловіцького і Червінського зайнято було під школи, палац княгині Щербатової також було використано для середньої школи. В Ометинцях у колишньому маєтку самітника-пана Червінського, оточеному розкішним парком, було відкрито шпиталь» [1, с. 138].

« ... Серед подільських магнатів, княгиня Щербатова не належала до польського панства, вона була російського походження і не побажала нікуди втікати. Відома своєю широкою філантропією, вона щедро роздавала селянам і ліс на будову, і харчі на свята для бідних родин, влаштовувала курси вишивання тощо. Хоч її кільканадцять фільварків і дозволяли на таку широкозакроєну щедрість, місцеві поміщики називали її «дурною бабою, яка роздає своє добро». Попри все, це не врятувало княгиню від насильної смерті – більшовики її вбили.

... Влітку 1918 року силами Київської української професури в містах Гайсині і Брацлаві влаштовуються тримісячні курси для провінції. Я зразу подався до Брацлава, де зустрівся з колишніми своїми друзями – Кіндратом Полуведьком і Максимом Біликом. Тут ми домовилися разом вступати до Камянець-Подільського українського університету, але на курси я вирішив поїхати до Гайсина, де були кращі професорські сили. Знаний професор Левицький читав лекції з педагогіки і методики, а історію культури та історію письменства – професорка Мірза-Авак'янц. Це були видатні наукові сили і на їх лекціях аудиторії були переповнені. Постаті цих двох учених

ніколи не забудуться і не згаснуть у моїй пам'яті. Слухачі просто впивалися цими лекціями і коли дзвоник видзвонював кінець, то сотні уст запитували: «Це вже кінець? Так скоро! А чи завтра будуть ваші лекції?».... І професор Левицький, і професор Мірза-Авак'янц, яка була надзвичайно вродливою жінкою, – обоє вони кинули в народ великий сніп світлого проміння на минуле і сучасне нашої Батьківщини. Це був цілющий еліксир, що багатьох блудних синів повернув у лоно Матері-України» [1, с. 139].

« ... Настала осінь. Я кинув учительство і вступив до спеціальної кляси української гімназії у Брацлаві – за рік вона мала підготувати до одержання атестату зрілості, а тоді, вже без перешкод, можна було вступити до університету. Гімназійної професури було мало і сам директор Добровольський почав утрачати надію, що атестаційна кляса виправдає покладені на неї сподівання. В жовтні того ж року я поїхав до Кам'янець-Подільського університету і записався на історико-філологічний факультет. Але в той час університет вже був укомплектований і ректор, професор І. Огієнко запропонував мені залишитися на передпідготовчому курсі з тим, якщо хтось із студентів вибуде, то я буду першим кандидатом. Я радо прийняв цю пропозицію, але сталося не так як бажалося.

Були це часи Гетьманату – урядування гетьмана Павла Скоропадського. Революційне бродіння в німецькій окупаційній армії, незадоволення селянства і робітництва поступуванням гетьману, а також загроза більшовицької навали з півночі – все це привело до переконання гетьмана – утворити свою Українську армію. І саме тоді мене, як старшину, мобілізовано до Армії. Багатьох старшин відправлено на станцію Жмеринка в старшинську групу що складалась із 350 старшин. Це була сильна бойова команда, що не потребувала ніякої підготовки і в кожній хвилині могла й стати на бій з ворогом. Але тоді, коли до нас дійшла чутка, що Симон Петлюра врятований і гетьман Скоропадський уклав військовий договір з генералом Денікіним, то бойовий дух нашої команди ослаб і в один осінній вечір сталася велика несподіванка для Гетьмана. З Києва до Жмеринки вночі приїхав вістун, зайшов до нас у казарму і закликав стати по боці Петлюри, обеззброїти гетьманські броневики на станції Жмеринка та виступити на облогу Києва.

Я перший дав згоду, схопився за рушницю, заклав в обойму патронів, але затвор зрадив мене і стався вибух у стелю. Я дав команду чоті – до лаштунку, а за мною пролунали команди й інших чотових. Кожен чотовий з'ясовував сучасне військово-політичне становище і пропонував – хто вірний Гетьманові – може вийти зі строю і залишитися в Жмеринці, а вірні Директорії зараз же мусять вирушити до Києва і стати в лави війська Директорії. З моєї чоти вийшло шість старшин, заявивши, що вони залишаються вірними гетьманові, а з рештою – 25-ма старшинами я негайно пішов обеззброювати броневики: за яких 5 хвилин ми обеззброїли два

броневики, інші два броневики обеззброїв поручник К. (точного прізвища його не пригадую). В мій чоті був і хорунжий Максим Білик.

За півгодини ми вже їхали на Київ. На кожній станції нам відкривали семафори для вільного приїзду. На станції Попільня ми побачили трупи вояків-українців, це були жертви недавнього бою гетьманців з військом Директорії... Не пригадую тепер на якій станції нас прийняв Головний штаб Директорії, але запам'ятався мені генерал Осецький, як пізніше я довідався він був прихильником УКП (української комуністичної партії). Він пускав у свій штабний вагон, старшин групами по 5 осіб і давав пояснення про «нашу платформу», мовляв ми – це українські більшовики... Така концепція генерала Осецького гнітюче впливала на старшин і сіяла деморалізацію. На щастя, в наступних боях ця настанова генерала Осецького зникла без сліду, бо оточення і реальна дійсність промовляли зовсім інше.

...В Білій Церкві було організовано курінь Січових стрільців, що нараховував 250-300 вояків. У проводі були полковник Є. Коновалець, капітани Рогульський і Кучабський. Саме на станції Попільня курінь Січових Стрільців вступив у бій з військами гетьмана – свіжі могили полеглих, а в них – каски, ми й бачили, проїжджаючи ту станцію. Ми влилися в курінь Січових Стрільців. І мене й Білика приділили до сотні галичанина – поручника Сташинського – колишнього студента, завзятого і симпатичного молодого чоловіка. Наша сотня стояла з боку Волошинського монастиря. Кругом Києва копали шанці. Гетьманське військо було пасивне і тому ми щодня все ближче підступали до Києва, звужуючи перстень оточення. Навколишнє селянство дуже прихильно ставилося до нас – щодня привозили нам обіди й вечері на передову лінію. Нашим військам доводилось виконувати подвійну роботу: обеззброювати німецькі ешелони які йшли з півночі до Німеччини через Київ та тримати фронт із відступаючими гетьманцями. Це була не легко, бо озброєнні німецькі війська не хотіли добровільно віддавати зброю, доводилося знімати військо з передової лінії і виставляти його проти німців, щоб не допустити до прориву цих ешелонів. За два чи три тижні гетьманське військо здалося, а сам Гетьман Скоропадський вилетів літаком до Німеччини.

О 12-й годині ночі наше військо підійшло під самий Київ. О 1-й годині ночі мені було наказано пройти із сотнею по Хрещатику. Серединою вулиці проходити було не можна, бо залишенці-білогвардійці обстрілювали нас із вікон дахів. Довелося двома розстрільними йти попід будинками. О 4-й годині ранку я дістав наказ вирушити з сотнею до Кадетської Рощі і в Кадетському корпусі обеззброїти російських старшин. За годину ночі три наші чоти оточили Кадетський корпус, а з однією чотою пішов до середини приміщення. Всі старшини були у повному зборі. Генерали і полковники озброєні, вишикувалися по одній стороні зали, а молодші старшини по другій, у коридорі перед дверима зали, я вишикував чоту і під команду

«струнко» ми увійшли до зали. Виструнченим російським старшинам я відрапортував, що від імені Директорії Української Народної Республіки пропонується їм здати зброю. Старші офіцери зразу ж почали складати пістолі й шаблі на стіл, а за їхнім прикладом це зробили й молодші офіцери. Я попередив їх що можуть спокійно відпочивати. З цими трофеями сотня з піснею маршувала на Печерськ до інженерних касарень» [1, с. 141].

« ... За тиждень я з новоукомплектованою сотнею, де була половина наддніпрянців і половина галичан, вирушив на фронт проти більшовиків, на Чернігівщину. Було це перед різдвяними святами. Мороз перетягав понад 20 ступнів й снігу – по коліна. Проти нас стояли дві більшовицькі дивізії – Таращанська і в резерві – Богунська. Від станції Димерка до найближчого села – кілометрів 3, місцевість рівна. Таращанська червона дивізія відкрила гураганний гарматний вогонь, кулемети не вгавали. Моя сотня і три резервні розстрільними мусіли залягти, бо вогонь з боку ворога не припинявся. У моїй сотні було четверо пораниених і одного вбитого. Сонце саме ховалося за обрій і ми враховуючи це, вирішили за всяку ціну атакувати ворога й зайняти його становище. Червоні видно, теж урахувували цю військову ситуацію і відкрили загородну вогневу завісу та зняли таку снігову куряву, що не видно було нічого» [1, с. 142].

« ... Сильний гарматний та кулеметний вогонь наче пришивав стрільців до землі – передній розстрільний важко було піднятися до наступу. Це врахував полковник Кучабський і з резервного куреня послав одну сотню в розстрільний строю нам на допомогу. Наші розстрільні почули в резерві вигуки «Слава» і наче наелектризовані знялися і з вигуками «Слава» понеслися на ворога. Смеркалося. Таращанську дивізію було розбито вщент і ми зайняли її становище, пристосувавши його в напрям ворога. Нам пощастило захопити багату військову здобич – крім різного роду зброї, дісталось нам багато харчів і спирт. Звичайно, після такого важкого бою, потрібно було дати зміну воякам передової лінії, але резерви у нас були слабкі й нічого було сподіватися на зміну...» [1, с. 144].

Підводячи підсумки, слід відзначити, що національно свідомі українці розглядали першу світову війну як імперіалістичну та загарбницьку, а також як чужу та братовбивчу для українців, які опинилися по обидва боки воюючих сторін. В цих умовах вони пропонували стати на бік Австрійської імперії, політика керівництва якої по відношенню до українців була більш ліберальною. У зв'язку з цим ставилося завдання проводити пропагандистсько-просвітницьку роботу серед українських солдат в Російській армії, підриваючи таким чином боєздатність останньої. Поразка Росії у цій війні розцінювалася як перемога українців. Лютнева революція в Росії лише пришвидшила створення українізованих частин в російській армії, які в майбутньому стали на захист надбань Української революції.

І. Д. Юрченко, як і інші українські патріоти, що з трепетом у серці виношували ідею створення Української незалежної національної держави, визнали за зраду та рішуче засудили рішення Центральної Ради про розпуск Першого Українського корпусу та інших українських військових частин. Як національно свідомий українець він бере активну участь у боротьбі проти польських легіонерів на Поділлі навесні 1918 р., а в часи гетьманування П. Скоропадського знову вступає до українського війська. Розцінивши угоду Гетьмана із генералом Денікіним як зраду національних інтересів, І. Д. Юрченко, не вагаючись, одним із перших перейшов на бік Директорії і у складі куреня Січових Стрільців брав активну участь у роззброєнні гетьманських, німецьких та білогвардійських військ, а також в боях проти Червоної армії, захищаючи Україну від більшовицької навали.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Юрченко І.Д. Спогади. Рукопис. – 179 с.

В. В. Шевченко

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ПРО ПОДІЇ 1914–1918 рр. ТА ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ЇЇ МОНУМЕНТАЛЬНИХ МІСЦЬ В ГАЛИЧИНІ

В останні десятиліття у всьому світі, й зокрема Україні, особливої актуальності набули питання, пов'язані з пам'яттю про історичне минуле суспільства. Адже виявилось, що цей феномен – досить вагома характеристика способу життя людей, котра багато в чому визначає їх настрої і наміри. До того ж вона, хоч і опосередковано, але суттєво впливає на характер і методи розв'язання сучасних суспільних проблем.

Найчастіше йдеться про колективний та історичний типи пам'яті. Донині тривають дискусії щодо визначення цих понять, їх співвідношення, взаємовпливи тощо. Колективна пам'ять, будучи об'єктом історії, постійно перетинається з історичною. Однак між ними є значні відмінності. На думку відомого французького історика, автора концепції «місць пам'яті» П'єра Нора колективна пам'ять – це те, що залишається від минулого в пережитому досвіді груп. Вона глобальна, розмита й всеохоплююча, постає з віри, яка вибирає лише те, що її саму підтримує. А історична пам'ять – аналітична й критична, точна й виразна. Вона фільтрує, накопичує, капіталізує й передає досвід минулого. І якщо колективна пам'ять роз'єднує людей, то завдання історичної – їх об'єднання [Див. 1, с. 188–189].

Підтримуючи цю думку можна стверджувати, що історична пам'ять є важливим інструментом державної політики будь-якої країни. Вона має формувати у суспільстві адекватне уявлення про події минулого, прогнозувати їх можливий вплив на майбутнє, зберігати та примножувати світові й національні цінності, пропагувати гуманізм, толерантність, полікультурність тощо.

Реалізація такої політики в окремії країні неможлива без звернення до колективної пам'яті та пошуку власних місць, яким суспільство свідомо передає на збереження спогади або визнає їх частиною своєї самобутності. Звичайно, що ці місця є досить різноманітними. На сьогодні розрізняють такі їх види як топографічні (архіви, бібліотеки, музеї), символічні (коломорації, паломництва, відзначення дат, емблеми), функціональні (книги, підручники, автобіографії, асоціації) та монументальні (цвинтарі, архітектурні споруди) [1, с. 191]. Особлива потреба у виявленні таких місць пам'яті виникла в країнах, які не так давно зазнали глибоких змін у своєму розвитку. До них належить і Україна, яка зі здобуттям незалежності стала на шлях «віднайденної пам'яті».

У цьому контексті досить важливим є збереження історичної пам'яті про Першу світову війну, яка стала переломною подією в розвитку людської цивілізації. З огляду на її масштаб, колосальні втрати внаслідок бойових дій, спричинені нею фундаментальні зрушення в усіх сферах суспільного життя вона була названа Великою війною. Однак упродовж багатьох років залишалася поза увагою не лише громадськості, але й професійних дослідників.

Трагізм Першої світової війни особливо проявився в стрімкому падінні вартості людського життя. За своїми масштабами й кровопролиттям вона перевершила всі раніші найбільші міжнародні конфлікти. Лише за один тиждень близько 900 млн жителів планети (а до кінця війни 38 держав із населенням у півтора мільярди осіб) опинилися в стані протистояння між собою. За чотири роки, три місяці й десять днів, які тривала війна, загалом було мобілізовано 73,5 млн осіб, з яких 10 млн – вбито та близько 20 млн – поранено [2, с. 708]. Серед них було й чимало українців, на долю яких випало тяжке випробування – воювати на боці обох ворогуючих між собою блоків держав і проживати на території, котра стала одним із основних воєнних театрів на сході Європи. Так, з українських теренів до війська були мобілізовані мільйони чоловіків, зокрема в Російській імперії – від 3,5 до 4,5 млн осіб, в Австро-Угорщині – не менше 300 тис. [2, с. 11]. Загалом із них щонайменше 500 тис. осіб загинули.

Східна Галичина, Буковина, Волинь опинилися в епіцентрі жорстоких бойових дій. На цих українських землях відбулися одні з найбільших і найкривавіших за історію війни наступальних операцій: Галицька битва (25 серпня – 2 вересня 1914 р.), Брусиловський прорив (1916 р.), Горлицько-Тарновський прорив (1915 р.) та чимало інших жахливих побойщ.

Колосальність соціального потрясіння від війни вже одразу по її закінченні привела людство до думки про увіковічення пам'яті про її події та жертви. Країни, які 27 січня (9 лютого) 1918 р. у Бресті підписали перший мирний договір у Великій війні, в ст. 17 додаткової угоди до нього

зобов'язалися шанувати й утримувати в належному стані на своїй території цвинтарі вояків і цивільних громадян іншої сторони, котрі загинули чи померли в роки війни. Аналогічні положення були закріплені й в статті 171 Сен-Жерменського мирного договору від 10 вересня 1919 р. Зважаючи на це, основну увагу буде приділено саме монументальним місцям пам'яті в Україні про події 1914–1918 рр., зокрема в Галичині.

Перші кроки української національної держави по увіковіченню пам'яті загиблих були здійснені за часів гетьмана П. Скоропадського. Створене тоді у Києві товариство «Пам'ять воїнів 1914–1918 рр.» розробило конкретні заходи, що передбачали пошукові роботи у районі бойових дій на українських та суміжних територіях, складання списків з вцілілими написами на хрестах, задоволення клопотань рідних про встановлення місць поховань близьких, підготовку й видання каталогів з точними відомостями про місце знаходження поховань, кількість загиблих, їх прізвища з фотознімками і картосхемами, тощо [3, с. 62–63]. Подібні громадські організації були створені також в інших містах країни.

Більшовицька влада анулювала Брестський мирний договір та проігнорувала міжнародні угоди й домовленості Версальської системи. Саме тому широка кампанія 1920–1930-х рр. в країнах Західної Європи з облаштування цвинтарів, спорудження пам'ятників і меморіалів в пам'ять про воєнні події й загиблих, оминула СРСР.

Протилежна ситуація спостерігалася в Східній Галичині, котра після війни відійшла до Польщі. Оскільки на цих теренах у боях та від хвороб полягли десятки тисяч людей, місцеві мешканці, за підтримки тодішньої влади проводили посильні роботи по збереженню та впорядкуванню поховань, які були практично в кожному населеному пункті.

У Львові Перша світова війна залишила по собі два великих цвинтарі: так званий Холм Слави над Личаківським парком, де були поховані солдати армії Російської імперії, й Австрійський військовий цвинтар на Личакові. На останньому в 1915–1918 рр. і після комасації 1935–1937 рр. поховали більше 10 тис. загиблих вояків. Серед них значна частина – українців – вояків австрійської і російської армій, а також австрійці, німці, поляки, росіяни, угорці, серби, чехи, словаки, хорвати, турки, боснійці та ін. [4].

Австрійський військовий цвинтар був закладений російськими санітарними службами для полонених австрійської армії, котрі померли у львівських шпиталях у 1914–1915 рр. Після повернення австрійців до Львова цей цвинтар перетворився на основний для загиблих військовослужбовців австрійської, німецької та турецької армій [4].

У 1917 р. на місці старої дерев'яної було збудовано муровану півциркулярну браму з двома входами на цвинтар. Вгорі на брамі був напис спочатку німецькою, а потім польською мовами: «Військовий цвинтар

полеглих вояків у війні 1914–1918 рр.» Збереглися також плани, фотографії та згадки в архівних і літературних джерелах. Найдавнішим планом Австрійського військового цвинтаря є проект з його облаштування архітектора Адольфа Вітмана орієнтовно 1915–1917 рр. На цьому плані позначено поля поховань вояків австрійської армії, зазначені місця пам'ятника загиблим і високого дерев'яного пам'ятного хреста. Цвинтар мав головний вхід від сторони Цетнерівки і повинен був завершуватися колонадою зі сторони згаданих «городів Боднара». Однак цей проект так і залишився нереалізованим [Див. 4].

План Личаківського цвинтаря з технічного департаменту львівського магістрату, підписаний Ігнатієм Дрекслером у червні 1924 р., подає поля поховань Австрійського військового цвинтаря. Більш докладним є план цього цвинтаря 1927 р. На ньому зазначено арабськими цифрами окремі й спільні могили, а римськими – могили працівників санітарних служб. Із правої сторони від головної алеї цвинтаря був кам'яний пам'ятник на честь полеглих німецьких вояків, що загинули в 1914–1915 рр., з написом німецькою мовою: «Присвячується пам'яті похованих тут мужніх вояків». У 1915–1918 рр. Австрійський військовий цвинтар був огорожений невисоким дерев'яним парканом. Хрести також були дерев'яними. На кожному з них стояв номер могили і таблиця з прізвищем. Пізніше на могилах солдатів австро-угорської армії почали ставити бетонні хрести за типовими проектами, розробленими у Варшаві в 1935 р. На могилах боснійських вояків стояли мусульманські надгробні знаки [Див. 4].

Згодом своєю масштабністю та кількістю жертв війну 1914–1918 рр. затьмарила Друга світова. Включення Східної Галичини до складу УРСР негативно позначилося на збереженні пам'яті про полеглих у першому глобальному побоїщі ХХ ст. Радянська влада планомірно знищувала поховання того часу. У 1946–1947 рр. були зруйновані й два вже згадані цвинтарі у Львові. У результаті подібних діянь Велика війна стала «забутою» для вітчизняного суспільства. І лише наприкінці 1980-х рр. почав відроджуватися інтерес до подій 1914–1918 рр. Редакція часопису «Пам'ятки України» започаткувала акцію «Забуті могили», під час якої українськими, німецькими та австрійськими громадськими організаціями були розшукані й впорядковані сотні поховань наших співвітчизників та іноземних воїнів [3, с. 64].

У 1990-х рр., після проголошення незалежності України, зміни підходів до висвітлення історичного минулого нашої держави, подібні акції стали поширеними. Звісно, що заходи з відновлення й збереження могил загиблих здійснювалися в тих регіонах, де під час світової війни точилися запеклі бої – на Закарпатті, Галичині, Буковині, Волині. Силами громадськості, скаутських організацій, учнів, студентів і волонтерів, за підтримки органів місцевої влади, були відремонтовані та відновлені десятки

цвинтарів і поховань незалежно від причетності померлих до ворогуючих сторін, їх віросповідання та політичної прихильності.

Також було здійснено значну роботу зі збереження та охорони поховань українських січових стрільців, вшанування пам'яті про них. Зокрема в 1990 р. на місці бойового хрещення Легіону на горі Маківці було встановлено пам'ятний знак на честь події 1915 р., а в 1994 р. у Львові відновлено Янівський цвинтар та збудовано меморіал УСС і воїнів УГА.

У зв'язку з наближенням 100-річчя початку Першої світової війни діяльність з пошуку та увіковічення її спадщини на українських теренах значно активізувалася. В Івано-Франківській, Закарпатській, Львівській, Тернопільській, Чернівецькій областях здійснюються заходи зі створення меморіальних комплексів, встановлення обелісків, знаків в пам'ять про трагічні події, загиблих у кровопролитних боях, концентраційних таборах тощо. Не в останню чергу їх реалізація стала можливою завдяки фінансовій підтримці урядових і громадських організацій держав, вояки яких свого часу загинули на цих землях.

До цієї важливої справи долучилися й вищі органи влади України. В 2004 р. відповідно до постанови парламенту на державному рівні відзначалося 90-річчя трагедії у концтаборі «Талергоф». У 2014 р. Кабінетом Міністрів України розроблено та затверджено програму заходів щодо 100-ї річниці Першої світової війни 1914–1918 років.

Звісно, що збереження пам'яті про Велику війну полягає не лише в пошуку, упорядкуванні могил загиблих і встановленню пам'ятників, а й у вихованні молоді, науковому дослідженні й переосмисленні неймовірного, як на той час, збройного конфлікту, широкому інформуванні суспільства засобами масової інформації про його події, персоналії, наслідки і значення, а також пропаганді взаємоповаги і співпраці між народами. Тільки спільними зусиллями держави, громадських організацій і фахівців можна відновити історичну правду про Першу світову війну та зберегти її у пам'яті поколінь. Адже це потрібно не лише тому, що війна вважається незакінченою до тих пір, поки не похований з почестями її останній солдат, а й тому, що, чим довше люди пам'ятатимуть жакіття війни, тим краще вони розумітимуть ціну й важливість миру.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / П'єр Нора; пер. із фр. А. Рєпи. – К.: ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2014.
2. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – К.: ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2013.
3. Горбик В. О., Денисенко Г. Г. Воєнна історія України в пам'ятках. – К., 2003.
4. Харчук Х. Австрійський військовий цвинтар та поховання Українських Стрільців на Личакові // Галицька Брама. – 1998. – № 5/6. – С. 18–

Т. Р. Каросва

КНИЖКОВА КУЛЬТУРА У ПІДТРИМЦІ ПАТРІОТИЧНИХ НАСТРОЇВ НАСЕЛЕННЯ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (НА МАТЕРІАЛАХ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

З початком Першої світової війни уряд Російської імперії зіткнувся з необхідністю безпрецедентної мобілізації всіх сил країни і потребою зробити імперську державу більш цілісною на національній основі (зрозуміло, у російському напрямку). Це було складним завданням, особливо на тлі того, що, як вважає американський історик Е. Лор, у тодішнього населення імперії було відсутнє почуття громадянськості [1, с. 60]. Липень 1914 р. став знаковим для лібералів: ідеалізована мить можливого створення громадянської та національної єдності, укріплення універсальної громадянськості, творення нації, що воює.

Уряд та громадськість на місцях взяли за справу, паралельно діючи у кількох напрямках, серед яких сфера книжкової культури зайняла поважне місце. Формування єдиного інформаційного простору на основі руської мови, відповідно заборона або тиснення на інші мови, поширення потрібної «корисної» інформації через книжкову комунікацію, – це могло би сприяти формуванню та підтримці патріотичних настроїв серед населення.

Початок війни запровадив військову цензуру, що в цілому диктувалося необхідністю захисту державної таємниці та громадського спокою. Військова цензура встановлювалася у «повному обсязі» у місцях воєнних дій. Територія Подільської губернії підпадала під її контроль. Військовим цензором призначався начальник губерньського жандармського управління, під керівництвом якого мали діяти повітові справники, чини поліції, жандарми, службовці на поштово-телеграфних відділеннях [2].

На виконання царського указу 12 серпня 1914 р. про запровадженням військової цензури генерал-губернатор видав «Обов'язкову постанову для всіх територій Південно-Західного краю» (15 серпня 1914 р.). Нею заборонявся продаж періодичних видань та іншої друкованої продукції, що видавалася поза територією дії військової цензури у повному об'ємі, окрім петербурзьких і варшавських видань та видань з поміткою «Дозволено воєнної цензурою». Заборонявся також без попередньої військової цензури продаж книгарнями неперіодичних видань військової, політичної та соціальної тематики, пов'язаної з війною [3, с. 183-184]. Їхні власники друкарень не мали права приступати до друку видання без попереднього перегляду і дозволу військового цензора. Під його контроль потрапляв весь книжковий асортимент книгарень.

На території Київського військового округу (Київська, Чернігівська, Харківська, Полтавська, Волинська, Подільська губернії) фактично заборонялися видання та продаж періодики українською мовою, що пояснювалося небезпекою шпionських дій відповідного національного табору у складі Австро-Угорської імперії. З грудня 1916 р. усі україномовні видання мали друкуватися за російською абеткою. Усі магазини, що спеціалізувалися на торгівлі україномовною літературою, були закриті. Треба відзначити, що з огляду на публікації подільських періодичних видань ця заборона для місця пройшла майже непоміченою, більшого галасу наробила заборона єврейських видань. Наказ про заборону друку єврейськими мовами був виданий Головним начальником Київського військового округу 24 березня 1915 р. У наказі зазначалося, що на час дії військового становища на території округу забороняється видання будь-якої літератури та періодики єврейськими мовами. За розпорядженням вінницького поліцмейстера місцеві книгарі, зокрема С. Рехліс, В. Райхер та ін., уже у середині березня зобов'язалися не торгувати єврейськими виданнями [4].

15 квітня 1915 р. Головний начальник військового округу підтвердив те, що на територію округу дозволяється ввозити твори єврейськими мовами за умови обов'язкового їх представлення на розгляд військової цензури. І вінницька газета «Юго-Западный край» уже 28 квітня поширила інформацію про поновлення продажу газет, надрукованих єврейськими мовами. Але як вказує український дослідник О. Ю. Кирієнко, дослідивши архівні матеріали, вся література після розгляду відповідними органами військової цензури була заборонена для продажу та розповсюдження [5]. 28 червня 1915 р. черговим наказом Головного начальника округу на підпорядковану йому територію взагалі було заборонено ввозити будь-яку літературу єврейськими мовами, а місцевим військово-цензурним органам ще раз наголошено на забороні видавати дозволи на друк єврейських періодичних видань протягом дії військового стану.

Таким чином, подільському населенню залишалися доступними тільки видання руською мовою. Польська мова на той час уже втратила значення публічної мови спілкування у регіоні, залишившись у використанні етнічної спільноти.

Вперше у російській практиці до пропагандистської діяльності для підтримки патріотичних настроїв серед населення почали активно залучати бібліотеки. Уже 1 вересня 1914 р. на засіданні Російського бібліографічного товариства була прочитана доповідь «Про пристосування діяльності громадських і народних бібліотек до потреб та обставин часу» [6]. У кожній такій бібліотеці мала бути достатня кількість газет, карта Європи з позначенням положення армій. За відсутності читальні на стіні мали вивішуватися відомості з газет. Бібліотекарі мали поширювати ті «фактичні знання, що можуть бути корисними для ясного та широкого розуміння

поточних подій» [6]. Для цього вони мали готувати тематичні списки літератури з географії, новітньої історії, військового мистецтва та міжнародного права країн, які брали участь у війні, створювати книжкові виставки, проводити публічні народні читання для дорослих та бесіди – для дітей. Для обслуговування поранених треба було налагодити бібліотечне обслуговування. Крім того, у приміщеннях бібліотек проводилися благодійні вечори, читалися спеціальні лекції, наприклад, 1 квітня 1915 р. у Вінницькій міській бібліотеці ім. М. В. Гоголя читав лекцію російський історик Г. О. Афанасьєв «Про причини сучасної війни» [7].

У 1915 р. було прийнято рішення про організацію хат-читалень у сільській місцевості, де письменні мали знайомити населення з подіями на фронтах, періодично проводити публічні народні читання патріотичної тематики. Спеціально для таких хат-читалень центральний книжковий склад всеросійської газети «Сельский вестник» (колишній додаток до «Правительственного вестника») розсилав у прифронтові губернії агітаційні брошури на зразок «Как немцы обращаются с русскими пленными» [8].

Міністерство народної освіти також рекомендувало училищним радам організовувати народні читання, висвітлювати на них військові питання та пов'язані з війною теми з історії та географії слов'янських народів і країн-союзників.

Місцева преса також брала участь у патріотичному вихованні. Крім розміщення безпосередніх пропагандистсько-агітаційних публікацій, ця робота велася й через інші рубрики. Наприклад, майже у кожному номері вінницької газети «Юго-Западный край» подавалася інформація до рубрики «Книжкова полиця», в якій, як правило, редакція газети висвітлювала нові корисні на її погляд видання. Аналіз наповнення рубрики демонструє редакційну політику газети. Вивчивши публікації тільки за березень та квітень 1915 р., коли агітаційно-пропагандистська система уже склалася та працювала у стабільному режимі, можна побачити, що майже чверть популяризованих видань могли належним чином вплинути на настрої вінничан: у березні було подано інформацію про 18 видань, з яких 3 воєнної тематики, а у квітні – про 23 видання, з яких 7 присвячено війні.

За типологічним призначенням це були видання для людей різної вікової та освітньої категорії, життєвих інтересів, але всі були покликані мобілізувати патріотичні настрої серед населення.

Російську державницьку позицію мала захищати «Книга о причинах войны», у якій інформація подавалася укладачем Андраши у популярному викладі, і, навпаки, невеличка 40-сторінкова брошура фахівця з міжнародного права барона Б. Нольде «Начало войны. Опыт дипломатической истории» (М.; Пг., 1915) інформувала «стисло та елегантно».

Навколо воєнної теми активно розвивалася публіцистика, яка була представлена збіркою нарисів Г. В. Шварца «Из вражеского плена: очерки спасшегося» (Пг., 1915). Автор, російський журналіст, був інтернований на початку війни у Німеччині, по поверненню у Російську імперію виклав свою історію поневірян для широкого загалу. Журналіст Б. М. Демчинський у нарисі «Сокровенный смысл войны» (Пг., 1915) бачив сенс світової війни в протистоянні Російської імперії, що поєднує державну міць Заходу і духовність Сходу, і Німеччини, найдосконалішої країни з точки зору західної культури, що веде до концентрації всіх негативних аспектів цієї культури. Він міркував про західний утилітаризм і раціоналізм, про прагнення західної культури до того, «щоб веселка фарб згасла у сірій однотонності»: «Все змішати, все привести до загального рівня, на всіх одягнути піджак, – така була мета Заходу, його світова місія» [9].

Широким колам читачів призначалася інформація про серію брошюр «Мир и война», а також недороге (5 коп.) довідкове видання «Спутник солдата и его семьи» (М., 1915). Твори красного письменства також могли поширюватися серед значної аудиторії. Вінницькі газетярі рекомендували збірку віршів Ф. Сологуба «Война» (Пг., 1915), книгу бельгійського письменника К. Лемон'є «На братских могилах. Седан» (М., 1915), присвячену франко-пруській війні 1870-1871 рр., а дитячій аудиторії – збірку «Солдатские сказки» (Пг., 1915).

На цьому тлі поява реклами малоцікавої вінничанам брошури О. А. Добіаш-Рождественської «“Потревоженные святыни”: о некоторых памятниках северно-французской культуры, затронутых событиями войны» (Пг., 1915), підштовхує до думки, що місцевим газетярям не вистачало інформації про профільні видання, і навіть ширше, що справжня державна система пропагандистської роботи тільки проходила становлення, повна її реалізація уже здійснювалася радянською владою.

Назагал, оцінюючи заходи з організації пропагандистської діяльності у контексті книжкової культури, можна їх назвати важливими, навіть для неписьменного населення, хоч вони не могли змагатися з пресовою комунікацією з точки зору оперативності поширення інформації. Перевага книжкової комунікації полягала у можливості ширшого та глибшого осмислення поточних подій. Цей вид комунікації в силу своєї природи та сформованості діяв системно, використовуючи не тільки саму Книгу як духовний продукт, а й книжкові інституції: видавництва, друкарні, книгарні, бібліотеки, а також професіоналів цієї сфери, тому впливав на глибші шари свідомості, що дозволяло формувати стабільніші емоції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лор Э. Русский национализм и Российская империя: кампания против «вражеских подданных» в годы первой мировой войны / Э. Лор. – М.: Новое лит. обозрение, 2012. – 301 с.

2. Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате. – 1914. – № 192.
3. Кириєнко О. Ю. Військова цензура тилових губерній Київського військового округу (1914-1917) / О. Ю. Кириєнко // Укр. іст. збірник / Ін-т історії України НАН України. – К., 2010. – Вип. 13. – Ч. 1. – С. 182-192.
4. Хроника // Юго-Западный край. – 1915. – 18 марта.
5. Кириєнко О. Ю. Військова цензура і «єврейське питання» в Російській імперії (1914-1917) / О. Ю. Кириєнко // Література та культура Полісся : зб. наук. пр. / Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя. – Ніжин, 2010. – Вип. 57. – С. 226-236. – Електрон. версія. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ltkp/2010_57/ist/ist19.pdf (дата звернення: 12.05.12).
6. От комиссии библиотковедения Русского библиографического общества при Императорском Московском университете // Библиотекарь. – 1914. – Вип. 3. – С. 400-402.
7. Объявление // Юго-Западный край. – 1915. – 1 апр.
8. Хроника // Юго-Западный край. – 1915. – 15 апр.
9. Книжная полка // Юго-Западный край. – 1915. – 18 апр.

А. К. Лусий

ПОВІТОВЕ МІСТО ПОДІЛЛЯ В БУРЕМНІ 1914-1917 РОКИ

Вінницькі газети 21 липня 1914 р. надрукували маніфест імператора Миколи II про початок війни з Австро-Угорщиною та Німеччиною. Газета «Юго-Западный край» закликала на час війни припинити всілякі внутрішні чвари, чвари – національні, партійні, класові – і всі народні сили спрямувати до єдиної мети [17, 22 люля].

Повсякденне життя цивільного населення під час Першої світової війни стало випробуванням для всього суспільства і призвело врешті до зміни способу його існування в цілому, зачепивши так чи інакше кожного окремого громадянина. Війна поставила нові складні проблеми, загострила старі і рельєфно виявила слабкі місця суспільного буття. Спогади сучасників дозволяють через відображення деталей побуту та реалій повсякденності показати і, до якоїсь міри, дають можливість відчутти спосіб життя українського суспільства в умовах війни, зміни в настроях людей і суспільної свідомості загалом. Цікаво, що в спогадах період війни часто буває випущений або згадується побіжно. Очевидно, це можна пояснити тим, що подальший перебіг подій, страшні потрясіння і революційні зміни були настільки сильними, що затьмарили враження часів війни. Більше того, як це часто буває у кризові періоди, дійсність міфологізувалася вже під час війни.

Початок війни згуртував певні прошарки суспільства без огляду на соціальну чи національну належність та навіть політичні погляди.

Несподівано лояльність до уряду виявила деяка частина інтелігенції, міського населення, яка демонструвала піднесення, свідомість свого громадянського обов'язку, навіть прагнення до самопожертви.

Патріотичні мітинги та маніфестації на підтримку царського уряду відбувалися здебільшого на міському бульварі Вінниці. Виголошувалися промови на захист царя та вітчизни. В кінці співали «Боже, царя храни» та ляляли Вільгельма. Під час маніфестацій натовп носив великий портрет царя Миколи II [2, с. 97].

Проводилися «патріотичні дні». Про один з таких днів повідомляв часопис «Новый восход»: «З Вінниці пишуть: виключно імпозантний характер мала незвичайна за своїми розмірами (15 тисяч євреїв) маніфестація, влаштована цими днями місцевим єврейським товариством. Спочатку відбулися богослужіння в усіх синагогах і молитовних будинках, потім почалася урочиста хода. Її очолили рабини в святковому вбранні зі свитками Священного Писання в руках та члени правління з портретами самодержця. Коли маніфестація зі співами підійшла до квартири генерала від кавалерії О. О. Брусилова, останній виголосив вдячне слово, яке закінчив вигуком: «Да здравствуют все верные евреи!» [14, № 32, с. 22].

З початком війни населення країни одразу різко розділилося на мобілізованих до армії та цивільних. 16 липня 1914 р. оголосили часткову мобілізацію, а 17 липня 1914 р. – загальну. Преса відзначала її успішність.

З Вінниці на фронт виступили частини XII армійського корпусу, до війська мобілізували більш як 1300 запасних та ратників [12, с. 311]. Таких призовів було ще багато. Сім'ї призваних на дійсну військову службу солдатів і ратників державного ополчення отримували від казни допомогу грошми з розрахунку на дітей від 5 до 17 років не менше 1 пуда 28 фунтів борошна, 10 фунтів крупи, 4 фунти солі і один фунт олії на місяць. Діти до 5 років отримували половину цього пайка [3, арк. 75].

У зв'язку з початком війни міський бюджет було скорочено на 58 760 крб. Довелося відмовитися від придбання 4-х трамвайних вагонів, брукування вулиць, каналізації. Міська дума встановила такси на продовольство і предмети першої необхідності [1, с. 116].

Для молодих людей, переважно учнів і студентів, війна стала нагодою виявити героїзм, свої найкращі особисті якості, здобути славу, громадське визнання, а також позбутися нудьги. Сповнені романтичних настроїв, діти й підлітки тікали на фронт. У газетах стали друкувати повідомлення про втікачів. Здебільшого це були учні середніх навчальних закладів, хоча немало й селянських дітей [18, 3 марта]. Певною мірою до цього їх спонукала розгорнута в засобах масової інформації патріотична кампанія з піднесенням воєнної героїки, постійні публікації в періодиці оповідань про героїчні подвиги російської армії та фотографії героїв.

Патріотичному піднесенню певним чином сприяла пануюча в суспільстві думка, що ця війна буде нетривалою (називали термін у кілька місяців) і, безумовно, переможною. Після вдалої Галицької наступальної операції 5-12 вересня 1914 р. згідно з постановою міської думи від 17 вересня міський голова Оводов М. В. звернувся до генерала Брусилова О. О. з таким вітанням: «Високоповажний Олексію Олексійовичу! Вінницька міська дума, висловлюючи почуття та думки всього населення м. Вінниці, доручила мені вітати Вас, славетного вінничанина, батька чудо-богатирів, що отримали доблесну перемогу над одвічними ворогами Росії і всього слов'янства, і поздоровити з високою нагородою, якою відзначено Вас і переможну армію, командувачем якої маємо щастя бачити Вас» [4, арк. 44]⁸. Проте подальший хід подій значною мірою позбавив населення оптимізму і сподівань на швидке закінчення війни. З осені 1915 р. преса одночасно чи то фіксувала, чи то поширювала серед обивателів настрої, що війна є карою за гріхи, отже, не настав ще час для миру, оскільки «надто багато у світі неправди накопичилось, і не спокуювали ще люди свій гріх».

Цікаво, що на початку війни друковані органи різних і навіть протилежних політичних сил виявляли надзвичайну схожість у ставленні до тих чи інших подій. Втім цей «внутрішній мир» почав руйнуватися після поразки російських військ у 1915 р. У Думі відновилися фракційні чвари, почалися підрахунки, скільки героїв з правих і скільки з лівих фракцій. Врешті люди звикли до війни, втомилися реагувати і на погані, і на добрі вісті з фронту - війна стала частиною буденного життя.

Ще наприкінці першого року війни масово почали виникати такі громадські організації, як «Военно-промышленный комитет», «Союз городов», «Земский союз», орієнтовані на допомогу фронту. Вінницький військово-промисловий комітет очолював граф З. С. Грохольський [13, с. 192].

Жінки з незаможних родин, чиї чоловіки були мобілізовані, змушені були, щоб утримувати родину, влаштовуватися на роботу. Вони працювали в лазаретах, майстернях для виготовлення білизни і теплих речей для солдатів. Місто організовувало трудову допомогу для дружин запасних. 9 жовтня 1916 р. міністр шляхів сполучення видав наказ допускати жінок на посади дорожніх робітників, двірників, посильних, лампівників та сигнальників. Це рішення, зумовлене реаліями життя, видалося настільки незвичним, що газети відгукнулися фейлетонами. Коли в квітні 1916 р. на вулиці Вінниці виїхала перша жінка-візник – дружина мобілізованого, місцева влада її затримала і не дала дозволу на роботу [19, 10 марта].

З перших днів війни офіційна пропаганда безупинно формувала образ ворога-німця. На сторінках багатьох видань у подробицях змальовувалося важке становище, в якому опинилися піддані Російської імперії, котрих війна застала за кордоном (близько 45 тис. осіб лише в Німеччині та Австрії) [11,

с. 565]. Одразу були забуті всі попередні уявлення про німецьку культуру як про культуру Гете і Канта.

Антинімецькі настрої в суспільстві насаджувалися згори, на їх поширення впливала політика уряду й офіційна пропаганда. Враховуючи це, австрійські піддані, які мешкали у Вінниці, підняли клопотання про дозвіл прийняти російське громадянство. Слід зазначити, що на тлі антинімецьких настроїв помітним було толерантне і навіть приязне ставлення до австрійців, серед яких значну частину становив слов'янський елемент. У місті на ряді підприємств працювали полонені чехи, які викликали співчуття у місцевого люду [5, арк. 89].

Спосіб життя населення в країні, а разом з тим і суспільна свідомість значно змінилися у зв'язку із забороною продажу алкогольних напоїв. З моменту мобілізації зачинилися всі винні крамниці й лавки. Спочатку передбачалося обмежити заборону казенного продажу спиртних напоїв лише періодом мобілізації, але 22 серпня Микола II вирішив продовжити її на весь час війни. Гаряча підтримка цих заходів у суспільстві підштовхувала його до рішення (у вересні 1914 р.) відмовитися від продажу горілчаних виробів, а також вина та пива назавжди.

Відповідні постанови починають приймати міські та земські власті. Міська дума 5 вересня 1914 р. зменшила трактирний збір на 20 % у зв'язку із забороною вживати в ресторанах спиртні напої [6, арк. 101]. Вже через рік суспільні настрої кардинально змінилися, загальна ейфорія зникла. Громадськість переймалася стосовно «тих потворних форм, яких набуває нині алкоголізм». Це питання розглядалося на Пироговському з'їзді лікарів міста у січні 1916 р. [19, 27 января]. Головну причину проблеми учасники з'їзду вбачали у відсутності цікавого дозвілля для народу, яке могло б стати альтернативою пияцтву, оскільки тверезість була запроваджена примусово.

З часом ця заборона породила в Росії п'яні погроми, спустошення казни, масове самогеноваріння, вживання сурогатів, наркоманію. В значній мірі «сухий закон» сприяв звершенню двох революцій 1917 р.

Прояви цього народного незадоволення мали місце і в Вінниці. 14 серпня 1917 р. солдати 15 запасного полку на великому базарі експропріювали 16 відер спирту і в «урочистій» обстановці випили. Після чого влаштували бешкет. Міліції, яка намагалася припинити це неподобство, нам'яли боки. Тільки ескадрон козаків поклав край цьому дійству [15, 16 августа].

Наприкінці вересня місцеві обивателі підказали солдатам, що на горілчаному заводі є велика кількість спирту в цистернах і горілки в пляшках (завод с початку війни не працював). Розпочався штурм гуральні, який закінчився успішно, й ініціатори набрали оковитої. Це стало сигналом до «широкого» наступу за спиртним. Посилений караул був не в змозі втихомирити вируючий натовп у декілька тисяч осіб, який зламав ворота і паркан. Внаслідок мародерства навколо гуральні і на прилеглих вулицях

валялися п'яні. Для охорони заводу виставили два броньовики, один з яких мав гармату. Коли збиралося багато ласих до алкогольної здобичі і починався штурм, броньовики відкривали вогонь над головами і вгамовували бажання похмелитися. Ця епопея продовжувалася до жовтневих подій 1917 р. [16, арк. 41].

Хоча офіційна преса, підводячи підсумки першого півріччя війни, стверджувала, що «економічне життя не завмерло, а продовжує розвиватися», насправді в економіці, що почала працювати на потреби війни, відбулися значні зміни, і вони, особливо з часом, досить відчутно позначилися на побутовому рівні. Цікаво, що в перші місяці війни ціни впали нижче рівня середніх цін попередніх років. Це пояснювалося перш за все припиненням вивозу за кордон багатьох продуктів, які Росія традиційно експортувала. Проте вже в листопаді 1914 р. почалося підвищення цін, у тому числі й на предмети експорту, а вже з грудня 1914 р. ціни на продукти харчування, паливо, проїзд стали різко зростати. І якщо на початку війни можна було очікувати розорення виробників, то, починаючи з зими 1915 р., необхідно було захищати інтереси споживачів у зв'язку зі зростанням дорожнечі. Традиційними заходами міських управ стало таксування цін, а також закупка та продаж населенню за заготівельними цінами борошна, дров, вугілля, гасу та ін. У Вінниці такси на продукти першої необхідності було введено ще у 1914 р., а поліція за спекуляцію притягувала до адміністративної відповідальності. Але в умовах зростаючого дефіциту продуктів харчування виникають труднощі з цукром, гасом, сіллю, олією, дровами тощо. Звичними стають багатогодинні черги. В місті вводяться картки на продовольство [8, арк. 43]. Дума навіть приймає рішення про заборону випічки здобних булок, калачів, тортів, печива з метою економії масла, цукру, яєць [8, арк. 47].

З початком війни у місті загострилося квартирне питання. До Вінниці з прифронтового Кам'янця-Подільського були переведені губернські установи з чиновниками та їхніми сім'ями. Крім того біженці, переселенці і взагалі маса людей, зрушених війною, намагалися осісти саме у містах, сподіваючись знайти там роботу і житло. Частину квартир було реквізовано військовими відомствами для власних потреб. Потребували приміщень новоутворені комітети, фонди та інші установи. Оскільки дуже часто в будинках навчальних закладів (реальне училище) розміщувалися лазарети, поставала необхідність наймати додаткові приміщення під гуртожитки для учнів або й під класні кімнати. Все це спричиняло різке підвищення цін на квартири. Влада системою заходів намагалася вирішити це питання.

Вінницька учительська семінарія, учительський інститут, кілька училищ, церковно-учительська школа і частина гімназії були зайняті під постій військ. Міська управа запропонувала навіть власнику будинку розпустити звільнити будівлю для розміщення там кулеметної команди [9, арк. 94].

В місті дислокувалися: 530-а піша В'ятська дружина, ескадра повітряних кораблів, управління збірного пункту 7-ї армії, продсклад і хлібопекарня, речовий склад, кулеметна команда, 15-й запасний полк, 19-й робочий батальйон, 23-й гідротехнічний загін. Всього у військових частинах і лазаретах знаходилося 15000 осіб. Цивільне населення на 1917 р. становило 60 тисяч [10, арк. 70].

Останній показник продемонстрував зростання населення. Адже влітку 1915 р. міська влада, незважаючи на воєнне лихоліття, провела перепис людності Вінниці. Він засвідчив таке: християнського населення 29 039, єврейського – 22 213. З них: дворян – 3 425, почесних громадян – 1 386, купців – 576, міщан – 39 456. У зв'язку з мобілізацією жінок було більше на 3 769, ніж чоловіків [7, арк. 117].

Солдатів та офіцерів, які помирали від ран у місцевих шпиталях і лазаретах, ховали на міському кладовищі (поблизу сучасного універмагу) за християнським обрядом. З фронту також привозили загиблих вінничан у трунах. Місцева газета друкувала про це повідомлення. Наприклад: «27 червня 1916 р. Сьогодні о 4-й годині дня відбудеться винесення з вокзалу і поховання на міському кладовищі тіла полковника Є. В. Говорова, командира 183-го Пултуського полку, що поліг в бою 20 червня. Ще за життя він висловлював бажання у випадку смерті бути похованим у м. Вінниці на міському кладовищі, де поховані його батьки» [19, 27 юня].

З початком війни з обігу були вилучені золоті п'ятірки. 25 липня вийшла постанова Ради міністрів про призупинення розміну кредитних білетів на золоті монети. Хоча напередодні Першої світової війни Російська імперія мала значний золотий запас, вже через півроку війни прибутків не вистачало на військові потреби, що створило в бюджеті дефіцит на 2 млрд крб. До війни щорічні витрати Росії складали 3-4 млрд крб. Наприкінці 1915 р. на дверях Вінницького відділення Державного банку з'явилися оголошення із закликом приносити золоті монети та речі, продавати або жертвувати їх для поповнення державного золотого фонду [18, 25 январа].

Крім проблем з квартирами, паливом, їжею, одягом, перед міськими мешканцями постала проблема пересування містом. Перебої з електропостачанням спричинили нерегулярний рух трамваїв. Візники збільшили плату за проїзд, мотивуючи цей крок зростанням власних видатків, зокрема подорожчанням вівса, через що стало дорого утримувати коней. У цьому випадку не допомогло введення міською владою такси на проїзд. Візники відмовлялися возити пасажирів за такі кошти. Мав місце курйозний випадок. Як завжди, візники зібралися біля театру в очікуванні публіки, яка, роз'їжджаючись після вистави, платить більше встановленої такси. Та дізнавшись, що їх наймають для чинів поліції, які були присутні на виставі, візники втекли [19, 5 юля].

Під час війни прагнення Російської імперії перемогти за будь-яку ціну вступає у протиріччя з метою кожного конкретного громадянина вижити, тобто вціліти на фронті, забезпечити себе і свою родину їжею, паливом, житлом та одягом. На початку війни ця суперечність була замаскована хвилею патріотизму та грошовими вливаннями на потреби солдатів та їхніх сімей. Фінансування велося з різних джерел, з роз'єднаних фондів, які наввипередки надавали кошти. Приватна благодійність, що перші два-три місяці активно підтримувала нужденних у боротьбі зі злиднями, вже на кінець 1914 р. значно зменшила свої видатки. З середини 1915 р. у більшості фондів вичерпалися джерела фінансування. В місцевій пресі друкуються оголошення на кшталт: «Жертвуйте воїнам діючої армії тютюн, цигарки, сірники і т. п. На Миколаївському проспекті встановлені скриньки для збору».

Згідно з циркуляром від 18 лютого 1915 р. заборонялося розмовляти по телефону німецькою, угорською та турецькою мовами. Цікаво, що поліцмейстер Вінниці Мончинський до заборонених у місті та повіті мов додав і єврейську мову (ідиш) – таким чином місцеві власті, як це нерідко буває, намагалися перевершити центральні. Телефоністок зобов'язали не допускати розмов цими мовами, а про порушників повідомляти [5, арк. 75]. Газети, провокуючи поширення серед публіки шпіономанії, неодноразово нагадували, наскільки досконало володіють німці мистецтвом шпіонажу.

Преса застерігала мешканців і про розповсюдження різного роду шахрайств, зокрема, так званого прожектерства, що розквітло на природному людському бажанні швидко розбагатіти. Шахраї розсилали обивателям листи, в яких пропонували стати компаньйоном, або вкласти гроші в «надзвичайно вигідну справу», яка швидко принесе мало не мільйонний прибуток. Наприклад, автор замітки у газеті «Юго-Западный край» від 26 лютого 1915 р. отримав запрошення стати співвидавцем курортної газети, співорендарем нафтоносних свердловин, членом акціонерного товариства, що займалося влаштуванням санаторію на пароплаві та ряд інших подібних пропозицій.

8 травня 1916 р. в житті міста трапилася неординарна подія. До Вінниці потягом прибув з родиною Микола II. Це був третій візит російського монарха до Вінниці (перший – Олександр I у 1801 р., другий – Микола I у 1847 р.). На вокзалі о 14-й годині імператора зустрічали Подільський губернатор А. Мякінін, вищі військові та цивільні чини, депутація від міста з хлібом-сіллю. Верховний головнокомандувач оглянув бактеріологічний дезинфекційний загін, пройшов вагонами пересувного шпиталю і вручив пораненим відзнаки. Потім здійснив по місту ознайомлювальну поїздку від вокзалу до жіночої гімназії. Незважаючи на дощ, вулиці були заповнені мешканцями міста. Вони кричали «ура» і кидали квіти. Після огляду міста монарх відвідав ще один шпиталь у приміщеннях насінневого заводу і зустрівся з солдатами. О 22-й годині вечора потяг відбув [19, 11 мая].

Як не дивно, але культурно-мистецьке життя повітової Вінниці найбільше розквітло в роки Першої світової війни. В місті різко збільшилася кількість людності у зв'язку з переїздом до нього губернських установ, а також дислокацією у прифронтовій смузі багатьох військових.

У місцевому театрі проходили вистави столичних драматичних та оперних труп з Москви, Петрограда, Києва, Риги, Варшави, Одеси. Наприклад, в березні 1915 р. М. Саксаганський поставив сім вистав за участю корифеїв української сцени: «Наймичка», «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Сто тисяч» та ін. Дещо пізніше відбулися гастролі Одеського балету і київського театру «Соловцова». Першого квітня відбулася єдина гастрольна вистава артиста Маріїнського театру М. М. Петіпа «Гвардійський офіцер». Виступав балет Київської опери під керівництвом балетмейстера А. Рожановського і співав романси Шумський В. Д. Давав вистави цирк В. Доросса.

За кошти міської управи в театрі влаштовувалися вистави для поранених і хворих солдатів, які лікувалися в шпиталях і лазаретах. Завжди повні були місцеві кінотеатри.

У квітні 1915 р. в приміщенні Громадських зборів відкрилася художня виставка «Митці – воїнам». Її організатором став художник А. А. Маневич, який неодноразово приїздив до Вінниці на етюди. В ній взяли участь видатні майстри пензля України, місцеві колекціонери з оригіналами картин російських майстрів. Одну з картин А. А. Маневич подарував місту. З інших художників представили свої картини Ф. Кричевський, М. Павлуцький, Й. Менк, Н. Альтман, В. Коренев, П. Кротков, М. Драк.

Міська дума 23 листопада 1916 р. обговорила питання про створення у Вінниці музею і Товариства ревнителів збереження культурно-історичних пам'яток Поділля. 22 березня 1917 р. було створено «Вінницьке товариство цінителів мистецтва». Його члени 16 травня 1917 р. запропонували міській владі виділити кошти для облаштування в Мурах музею. Він мав складатися з таких відділів: художньо-промислового, художнього, археологічного, історичного, нумізматичного, етнографічного, бібліотеки.

Напередодні більшовицького перевороту 1917 р. восьмого жовтня у приміщенні Військової спілки українців Вінницького гарнізону відбулися організаційні збори місцевих артистів для заснування українського національного театру [2, с. 96-97].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вінниця. Історичний нарис. – Вінниця, 1964.
2. Вінниця. Історичний нарис. – Вінниця, 2007.
3. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО). – Ф. Д. 230. – Оп. 1. – Спр. 26.
4. ДАВіО. – Ф. Д. 230. – Оп. 1. – Спр. 32.
5. ДАВіО. – Ф. Д. 262. – Оп. 1. – Спр. 27.

6. ДАВіО. – Ф. Д. 262. – Оп. 1. – Спр. 29.
7. ДАВіО. – Ф. Д. 262. – Оп. 1. – Спр. 30.
8. ДАВіО. – Ф. Д. 262. – Оп. 1. – Спр. 32.
9. ДАВіО. – Ф. Д. 262. – Оп. 1. – Спр. 33.
10. ДАВіО. – Ф. Д. 262. – Оп. 1. – Спр. 35.
11. Довідник з історії України (А – Я). – К., 2001.
12. Записки графа Гейдена Д. Ф. (1914-1917 гг.) // Вінниця у спогадах. – Т. І. ХІХ – початок ХХ ст. – Вінниця, 2013.
13. Грохольський З. Спогади // Вінниця у спогадах. – Т. І. ХІХ – початок ХХ ст. – Вінниця, 2013.
14. Новый восход. – 1914.
15. Свободный голос. – 1917. – 16 серпня.
16. Спогади солдата ескадри повітряних кораблів Сіліна І. І. // ДАВіО. – Ф. Р. 138. – Оп. 1. – Спр. 63.
17. Юго-Западный край. – 1914.
18. Юго-Западный край. – 1915.
19. Юго-Западный край. – 1916.

І. Кушко, І. Романюк

СТАНОВИЩЕ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Перша світова війна була великим потрясінням для суспільства. Вона надзвичайно негативно вплинула на соціально-економічний стан всієї країни. Губернії Правобережної України, які й раніше були одними з відсталих в економічному розвитку провінцій Російської імперії, під час світової війни опинилися в особливо важкому стані.

Становище в сільському господарстві було складним. Серед основних причин, які призвели до кризових явищ в галузі, були: катастрофічне погіршення стану трудових ресурсів, реквізиції продукції, худоби і майна для потреб армії, припинення фінансових операцій в умовах війни і, нарешті, безпосередній вплив бойових дій на ведення сільськогосподарських робіт.

Упродовж війни з сільської місцевості Подільської губернії було мобілізовано до лав діючої армії 391 тис. осіб [7, с. 49]. Питома вага відносно всієї кількості працездатних чоловіків складала по Подільській губернії близько 50 %.

Насправді ж питома вага чоловіків, мобілізованих до війська, була більшою. Так, під час сільськогосподарського перепису в Подільській губернії навесні 1916 р. до наявних трудових ресурсів були віднесені військовополонені (у травні 1916 р. на сільськогосподарських роботах в Подільській губернії працювало 18, 5 тис. військовополонених) і біженці (в сільську місцевість органами влади для участі в польових роботах було відправлено 500 тис. біженців) [8, с. 121], які працювали переважно у

приватновласницьких господарствах. Загалом їх праця характеризувалась низькою ефективністю, оскільки розподіляли їх хаотично, без врахування потреб сільськогосподарських виробництв. Крім того, за наказом військового командування групи військовополонених часто переміщувалися в інші регіони в розпал польових робіт, що ставило сільських господарів у скрутне становище.

До війни різниця у співвідношенні між чоловіками і жінками губернії була доволі незначною – 986 чоловіків до 1 тис. жінок. Результати сільськогосподарського перепису засвідчили, що у 1916 р. співвідношення між чоловіками і жінками у сільській місцевості Поділля досягало критичної межі – на 1 тис. чоловіків припадало 1231 жінка, а в господарствах селянського типу жіноче населення переважало чоловіче на 25 % [4, с. 14]. Війна безжально руйнувала як сім'ї, так і селянські господарства. Як і в містах, велика частина чоловічого населення сіл залучалась до різних господарських і оборонних робіт. У сільському та домашньому господарстві залишалися, як правило, лише пристарілі жінки.

Ще однією проблемою сільського господарства регіону стала близькість фронту і, як наслідок, реквізиція у прифронтових регіонах великої кількості коней та різної худоби. За неповними підрахунками, тут забрано для потреб армії близько 47 % всієї худоби.

Важливим завданням для відомств, які займались евакуацією майна з Правобережних губерній, стало бодай часткове збереження племінної худоби. Відповідальність за проведення комплексу заходів було покладено на Київське товариство сільського господарства.

В результаті, до 1 січня 1916 р. товариству вдалось зібрати 1271 голів племінної худоби. Для їх утримання були організовані 2 спеціальних табори: при Погребищинському цукровому заводі і в економії генерала В. Баскакова, поблизу залізничної станції Попільня. Надалі до справи було залучено Подільське і Умансько-Липовецьке товариства сільського господарства.

Війна надзвичайно підвищила споживання м'ясних продуктів в імперії. Кількість споживачів завдяки численній армії відразу ж збільшилась на декілька мільйонів чоловік. Більшість з них до війни харчувались рослинною їжею, споживаючи всього 0,3 пуди м'яса на душу в рік, а тепер стали споживати до 6 пудів на рік [10, с. 99]. У зв'язку із постійним зростанням розверстки свиней з Подільської губернії для потреб діючої армії, 5 листопада 1916 р. у Вінниці відбулася нарада голів і представників повітових земств Подільської губернії. В ході наради, враховуючи катастрофічне зниження поголів'я свиней в регіоні, що загрожувало цілковитим браком для галузі, було визнано за необхідне просити, щоб Подільська губернія була звільнена від обов'язкової поставки свиней терміном на рік. При цьому планувалось вжити заходів з метою розширення

свинарства шляхом забезпечення населення кормами і завезення молодняку в губернію [10, с. 105].

У зв'язку з несприятливими умовами воєнного часу різко знизилась урожайність і значно скоротився валовий збір сільськогосподарських культур. Якщо в 1915 р. урожайність озимої пшениці на Поділлі в середньому з 1 десятини в селянському господарстві дорівнювала 93 пудам, а в поміщицьких – 112, то вже в 1916 р. в селянських господарствах він становив 74 пуди, а в поміщицьких – 87. В 1913 р. валовий збір пшениці дорівнював 39672,6 тис. пудів, а в 1916 р. зібрано лише 34019,7 тис. пудів [10, с. 7].

Крім того, селянське господарство не відзначалось гнучкістю, а тому виходило на ринок, як правило, за сприяння посередників, різного роду спритних ділків, які закуповували хліб за зниженими цінами і тим самим зводили результати праці сільських трудівників інколи нанівець.

В той час найбільшим споживачем хліба та інших харчових продуктів стала армія, чисельність якої безупинно зростала. Після величезних зусиль для збору врожаю, перед дрібними селянськими господарствами поставала проблема його збуту.

Негативним моментом, який позначився на економічному становищі населення губерній Правобережжя, стала поява 29 листопада 1916 р. постанови управляючого Міністерством землеробства А. Ріттіха «Про розверстку хлібів урожаю 1916 року». У ній повідомлялось, що держава має заготовити продовольчі і фуражні хліба з урожаю 1916 р. і запасів попередніх років «для потреб споживачів, які працюють на оборону».

У зв'язку з встановленням розмірів розверстки, Подільський губернатор висловився проти реквізиції у губернії і наполягав перед Міністерством «на заготівлі продовольства за ринковими цінами». Невдовзі губернський уповноважений Поділля повідомив А. Ріттіха про неможливість виконати продрозверстку. Свою відмову він мотивував тим, що губернія годує у прифронтовій зоні військові частини, а більша частина врожаю вже реалізована [5, с. 265].

З практичного боку це означало зменшення прибутків селянських господарств. Особливе значення щодо ролі і значення тваринництва для селянських господарств Правобережної України мають дослідження наукової групи професора В. Устянцева, які розпочалися ще напередодні Першої світової війни в ряді повітів Подільської і Київської губерній. За результатами обстеження 30 типових селянських господарств Вінницького повіту була повністю переглянута усталена протягом десятиліть думка про те, що тваринництво в трудових селянських господарства має другорядне значення порівняно з польовими культурами. У господарствах з розміром землі в середньому 8 дес. грошові надходження від польових культур до сімейного бюджету становили 56,2 %, а від тваринництва – 43,8 % від усього

прибутку. Проте у господарствах із розміром землі 3,3 дес. прибуток від польових культур становив 20,1 %, а від тваринництва – 79,9 % від загального прибутку [9, с. 50-51].

Влітку 1916 р. майже все чоловіче населення в сільській місцевості Правобережної України, яке до цього ще не було мобілізоване до армії, займалося (почасти примусово, почасти як вільнонаймане) обслуговуванням потреб фронту. До риття окопів і траншей, ремонту шляхів і мостів масово залучалось і жіноче населення. На нараді з питань сільського господарства, яка відбулася 15-25 вересня 1916 р. у м. Вінниці, зазначалось, що втрати робочого населення губернії внаслідок окопної, дорожньої та інших повинностей, до яких примушували органи військової і цивільної влади, перевищили третину трудових ресурсів краю [9, с. 48]. Траплялись випадки, коли в селах залишались лише жінки, діти, люди похилого віку та хворі.

Величезну шкоду сільському господарству краю завдала масова евакуація населення і майна влітку-восени 1915 р. Даний указ викликав паніку у прифронтовій зоні. Населення почало знищувати матеріальні цінності, майбутній урожай та худобу. «Евакуація населення з прифронтових районів, постійні реквізиції з боку військ призвели до ліквідації всяких запасів зерна і фуражу», – відзначав Подільський губернатор І. М'якінін [6, с. 27]. Відбувався процес «розселювання» селянства, в результаті якого з'явилась велика кількість безземельних селян. Нестача землі чи знарядь її обробітку призводила до того, що значна частина селян перетворювалась у найманих робітників [3, с. 67].

Гостра криза, що охопила сферу виробництва сільськогосподарської техніки, а з нею і все сільське господарство, спонукала органи місцевого самоврядування та громадські організації шукати шляхи поліпшення становища на селі. Для цього були задіяні земські каси дрібного кредиту, кооперативні кредитні товариства. Велися пошуки використання потужностей для виробництва і ремонту сільськогосподарського інвентарю й товарів широкого вжитку. Створений у 1915 р. Подільський союз кредитних і позичково-ощадних товариств організував низку майстерень і кузень для ремонту землеробських машин та інвентарю. Майстерня вищого типу була здатна обточувати вали молотарок, виготовляти підшипники, виробляти лемеші, плуги, зварювати метал [6, с. 153].

Небувало зросла роль кооперації в роки війни. На початку війни в кооперативах брала участь 1/3 сільського населення імперії. Селяни тяглися до неї через гостру нестачу сільськогосподарських знарядь праці, робочої сили та фінансових засобів. Великою проблемою для селянських господарств стало припинення внаслідок війни експорту сільськогосподарської продукції, головним чином зернових, адже 9/10 російського експорту становили продукти сільського господарства. І хоча певна її частина йшла на потреби армії, значні запаси все ж залишалися [6, с. 432]. До того ж інтендантство не

приймало зернові більшості селянських господарств, оскільки їхня якість не відповідала встановленим вимогам (через несприятливі умови 1914 р.). Тому селянам доводилося збувати їх місцевим спекулянтам за низькими цінами. Скажімо, в Ольгопольському повіті за посередництва кооперативів хлібороби продавали пшеницю за ціною більше 1 крб. та овес по 90 коп. за пуд, тоді як ціна їх впала до 50 коп. за пуд. Для того, щоб активно включитися в цю роботу, кооперативи ставили на порядок денний вирішення таких завдань: 1) заручитися фінансовою підтримкою земства та урядових установ; 2) розпочати підготовку хлібозаставних операцій [1, с. 4].

Водночас, важливе значення мало те, що в селянському середовищі виникла й посилювалась тенденція до звільнення кооперації від жорсткої державної опіки та самостійного розв'язання проблем, що постали перед селянськими господарствами. Виробники Подільської губернії вже на початку війни відверто висловлювали незадоволення існуючими схемами забезпечення армії продовольством, передусім низькими цінами на хліб, які диктувало Міністерство землеробства, недооцінкою ролі земств, кооперативів та інших громадських організацій у забезпеченні села товарами масового попиту [9, с. 60].

Крім зерна, кооперативи забезпечували армію іншою продукцією. Зокрема, восени 1914 р. у Тульчині було створено шевську артіль (більше 1000 членів), що уклала угоду з військовим відомством про пошиття та збут чобіт, Вінницьке закупівельне товариство займалося сушкою сухарів для армії, а з Хмільницьким 2-м позичково-ощадним ремісничим товариством планувалося укласти угоду про постачання армії кожухів.

Таким чином, війна і спричинені нею негаразди стали головною причиною скорочення сільськогосподарського виробництва на Правобережній Україні в цей час. Мобілізація значної частини сільського населення поряд з реквізіціями великої рогатої худоби та коней поставили сільське населення в надзвичайно скрутне становище щодо посівної кампанії і збору врожаю. Полегшити долю сільського населення намагалися земства і різноманітні громадські організації, спеціально створені в роки війни. Надзвичайно важливу роль у сільському господарстві Східного Поділля цього періоду відіграли кооперативи. Загалом становище селянського господарства залишалось важким.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Война и неотложные нужды нашего мелкого сельского хозяйства // Экономическая жизнь Подолии. – 1914. №19.–С.6.
2. Зеленюк І. 1917 рік на Поділлі / І. Зеленюк – Львів, 1966. – 166 с.
3. Історія Української РСР: У восьми томах десяти книг. – К., 1978. –т.4. Україна в період імперіалізму (1900-1917). – 531 с.
4. Киевское общество сельского хозяйства // Южнорусская сельскохозяйственная газета. – 1915. №40. 22 октября. –С.14.

5. Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна / О. Реєнт, О. Сердюк–К., 2004. - 473 с.
6. Реєнт О., Сердюк О. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917) / О. Реєнт, О. Сердюк // Проблеми історії України XIX–XX ст. – К.; Інститут історії України ГАГ України, 2004. –Вип. VII. – С. 47.
7. Россия в мировой войне 1914-1918 гг. (в цифрах).–М., 1925. – 103 с.
8. Сердюк О. Біженство в Україні під час Першої світової війни / О. Сердюк // Проблеми історії України XIX – початок XX ст., –К.; Інститут історії України НАН України, 2002. – Вип. IV. – С.121-132.
9. Экономическая жизнь Подолии. 1916. - №16-250.–С.48-60.
10. Устав общества по оказанию помощи населению Юга России, пострадавшему от военных действий. –К., 1915.- 120 с.

С. Л. Калитко

КАРНІ ЕКСПЕДИЦІЇ НА ПОДІЛЛІ В 1917 Р. – НАВЕСНІ 1918 Р. ТА УЧАСТЬ В НИХ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ АРМІЇ

Перша світова війна поглибила кризу в аграрному секторі економіки Російської імперії, не оминувши Поділля – одного з найбільших сільськогосподарських регіонів тогочасної України. Важливим проявом кризи стала боротьба селян за землю, яка активізувалася після падіння монархії в Росії. Перебування держави в стані війни сприяло використанню мілітарних засобів проти селянського руху, що проявилось у карних експедиціях.

Стисло, у загальних рисах, питання карних (каральних) експедицій висвітлено у низці досліджень з вказаної проблеми та історико-краєзнавчих виданнях [2, 5, 8, 9, 10, 11, 12, 21].

Мета статті – висвітлити організацію та здійснення карних експедицій на Поділлі в 1917 – навесні 1918 рр., участь у них австро-угорської армії.

Як і у всій підросійській Україні, подільські селяни страждали від малоземелля. Регіон відзначався найдрібнішими селянськими господарствами, середній розмір яких становив 4, 2 га [5, с. 268]. Станом на 1905 р. 458 764 селянським господарствам Поділля належало 1, 9 млн. десятин землі. У той же час, в 1903 р. у володінні 2589 поміщицьких господарств було 1, 3 млн. десятин. Пересічно на одне селянське господарство припадало 4, 3 десятини, що в 117, 6 разів було меншим від середнього розміру поміщицького. В 1912 р. у 61, 6 % селянських господарств не було власних коней [16, с. 199-200]. Водночас, на Правобережжі, селяни сплачували з десятини 5, 5 коп. земельного податку, а інші власники – 2, 5 коп. Загалом селянські платежі з десятини були в 7 разів більші, ніж поміщицькі [11, с. 103].

Серед поміщицьких господарств знаходилися великі володіння. Так, вартість трьох маєтків князів Сайн-Вітгенштейн з Могилів-Подільського повіту становила приблизно 4 млн. крб. [27, с. 191]. Вартість будівель лише Шпиківського маєтку М. П. Балашова становила у 1912 р. – 423 748 крб. [20, с. 170]. У 1912 р. вартість помістя Велика Русава (950 десятин 676 сажень) становила 6 236 573 крб. [15, с. 44].

На Поділлі, як і в інших частинах Правобережної України, більшість поміщиків становили поляки, росіяни і лише поодинокі належали до українців. Вони були відгороджені від селян майновими, мовними, ментальними бар'єрами [11, с. 120-121]. У регіоні знаходилося 506 великих польських маєтків [3, с. 92, 159]. Всього польські землевласники володіли 44 % поміщицьких земель губернії [19, с. 235; 27].

Як відзначає дослідник В. Лозовий, в системі суспільних світоглядних цінностей селян найвище місце займала особиста праця на землі як головне джерело власності та достатку. Тому, за їх уявленнями, право на землю, створену Богом для всіх, мали лише ті, хто її обробляв власною працею, тобто селяни. Кожна селянська родина мала б володіти такою кількістю землі, яка б їй забезпечила засоби до існування за умови праці членів родини. Всім іншим, створеним Богом, повинні користуватися всі люди. Тому селяни не вважали крадіжкою порубки поміщицького лісу [11, с. 121-122, 124].

Після Лютневої революції 1917 р. в умовах проголошення «свободи», селяни прагнули до найшвидшого розв'язання земельного питання і не сприймали декларацій Тимчасового уряду та Української Центральної Ради про необхідність очікування його остаточного вирішення майбутніми Установчими Зборами. Селяни, нехтуючи існуючим законодавством почали самостійно встановлювати умови оренди [12, с. 31], траплялися поодинокі випадки розподілу поміщицьких земель. Так, 20 березня 1917 р. мешканці сіл Мощена, Могильна, Сальково Гайсинського повіту розібрали реманент і почали ділити поля буряково-насінницького господарства В. П. Ханенка [10, с. 49-51]. Сільський комітет с. Дземенчани Проскурівського повіту самочинно встановив контроль над поміщицьким господарством [12, с. 31].

Подальше розгортання селянського руху у формах примусової оренди, захопленні поміщицьких земель, угідь, лісів, маєтків, реманенту, врожаю тривало влітку 1917 р. Так, в липні відбувалися захоплення маєтків і земель приватних власників у Балтському, Вінницькому, Гайсинському, Могилів-Подільському, Ямпільському повітах, а також врожаю в Гайсинському, Літинському повітах [10, с. 49-51].

Восени 1917 р. розпочався новий етап у боротьбі за землю, у якому переплелися солдатський і селянський рухи. Солдати у прифронтових губерніях, серед яких була й Подільська, здійснювали погроми винокурень, поміщицьких маєтків. Повне знищення в маєтках будівель та майна, яке не було розібране, пояснюється, окрім іншого, прагненням позбавити поміщиків

можливості подальшого проживання і господарювання в даному місці. Це, на думку солдатів, селян за походженням, і місцевих мешканців, змусило б поміщиків передати землю селянам [12, с. 34].

Нового імпульсу погромам поміщицьких маєтків наприкінці 1917 р. надали Декрет про землю II Всеросійського з'їзду Рад та III Універсал Центральної Ради. Проголошення в цих документах скасування приватної власності на землю селяни сприйняли як узаконення і санкцію на здійснення їх прагнень переділу землі та майна [11, с. 224]. Так, починаючи з вересня 1917 р., погроми поміщицьких маєтків охопили Брацлавський, Вінницький, Кам'янець-Подільський, Летичівський, Літинський, Могилів-Подільський, Новоушицький, Ольгопільський, Проскурівський, Ямпільський повіти [10, с. 32-38]. Загалом, на весну 1918 р. на Волині, Поділлі і Київщині було знищено бл. 60 % маєтків. В окремих повітах відсоток зруйнованих маєтків був ще вищим. Так, в Ольгопільському повіті з загальної кількості 110 маєтків, «які відрізнялися високою культурою», збереглись недоторканими лише 2, а 34 – були цілком пограбовані [29]. У Гайсинському повіті з 107 економік повністю або частково було зруйновано 64 [7, с. 31], майже повністю були зруйновані маєтки великих власників у Кам'янець-Подільському повіті [12, с. 38]. До кінця березня 1918 р. було знищено 85 % польських маєтків і фільварків [3, с. 92, 159].

Влада та поміщики намагалися придушити селянський, а згодом солдатський рухи, насамперед збройною силою. Репресивні акції у формі карних експедицій розпочалися у 1917 р. Так, 17 квітня 1917 р. Подільський губернський комісар Тимчасового уряду повідомив, що вказівкою головнокомандувача Південно-Західного фронту у Летичівський повіт відряджена сотня козаків, зокрема для відновлення права власності у маєтках Скибневського та забезпечення економу Дударському здійснити засів і молотьбу хліба в маєтку Мазники.

8 липня 1917 р. Тимчасовий уряд видав циркуляр про придушення аграрного руху за допомогою війська [10, с. 52, 53]. Враховуючи ненадійність солдатів, з цією метою використовувалися казачі підрозділи, дії яких не завжди були успішними. 21 жовтня 1917 р. селяни с. Звониха Брацлавського повіту прогнали каральний загін із 114 козаків, надісланий для придушення «аграрних безладів» в маєтку Ярошинського [23, с. 131-132; 10, с. 56]. У листопаді 1917 р. в с. Новосілки Летичівського повіту поміщик за допомогою козаків розправився з селянами, які разом з солдатами розгромили його маєток [9, с. 225-226]. У грудні 1917 р. «для припинення бойкотів і грабежів» Проскурівський повітовий комендант відправив загін козаків в Ярмолинці [23, с. 224].

Крах Тимчасового уряду, непослідовна аграрна політика уряду УНР змусили великих поміщиків вдатися до власних засобів захисту своїх інтересів та повернення майна і землі, відібраних селянами. Землевласники-

поляки використовували приватні охоронні загони, що виникли на Правобережжі в жовтні 1917 р. як реакція на захоплення поміщицьких маєтків. Вони склалися з поляків: військовослужбовців російської армії, членів місцевих поміщицьких родів, службовців, молодіжних патріотичних товариств. Найвідомішим був загін ротмістра Ф. Яворського, який з листопада 1917 р. здійснював карні експедиції проти селян [19, с. 235].

Наприкінці лютого 1918 р., згідно Брестського миру між УНР і Німеччиною та Австро-Угорщиною, в Україну вступили війська цих держав, для допомоги уряду УНР звільнитися від військ Радянської Росії. Ціною допомоги було зобов'язання України поставляти продовольство. Для Поділля з його аграрною економікою, це «означало вилучення усіх продовольчих запасів і нищівне пограбування подільського селянства» [18, с. 226].

За угодою від 28 березня 1918 р. Подільська губернія відходила до австро-угорської зони окупації. Її здійснював 25 корпус, до якого, зокрема, входили 155 гонведська піхотна (угорська) та 54 стрілецька дивізії [5, с. 237, 250]. Прибуття цих військ значно активізував спроби поміщиків відновити свою власність репресивними методами. Більшовик О. Казаченко згадував, що після приходу австро-німецьких армій у «свої маєтки повернулися поміщики з численними легіонерами» [30, ф. П-138, оп. 2, спр. 94, арк. 4], як називали польські збройні формування, виокремлені з російської армії та поповнені з польських приватних охоронних загонів і об'єднані в III корпус. Наприкінці лютого більшість цих польських підрозділів зосередилися в Подільській губернії, були розквартировані переважно у маєтках землевласників, зокрема Ф. Ярошинського в с. Дзвониха, Щербатової у Немирові Брацлавського повіту, Грохольських у П'ятничанах біля Вінниці [19, с. 234-235].

Легіонери здійснювали карні експедиції в різних повітах. Так, 16 березня 1918 р. підрозділи III корпусу арештували у с. Стара Синява Літинського повіту віддали до військово-польового суду урядовців волосної управи за невчасну доставку фуражу та вбивство легіонера у лютому. Також було наказано реквізувати 70 коней у селян сіл Митинці, Качанівки, Скіданці, які були забрані ними під час розгрому Митинецької економії поміщика Третяка. Водночас від населення вимагалось здати зброю. Після сутички з селянами біля с. Війтівці, де загинуло 3 легіонерів, 17 березня поляками було спалено декілька хат в Качанівці та вбито від 40 до 50 селян.

Подібні сутички відбулися між легіонерами і селянами у Брацлавському та Ольгопільському повітах. В останньому, як повідомляв повітовий комісар, легіонери грабували і арештовували селян [19, с. 236].

5 квітня 1918 р. 200 легіонерів у с. Сутиски Вінницького повіту арештували деяких членів сільської ради і багатьох селян як покарання за розгром маєтку графа Гейдена [24, с. 188-189]. 27 травня 1918 р. у с. Баланівка Ольгопільського повіту польські легіонери відновили власність

графині Потоцької. Під час операції загинуло 2 солдат, було вбито 3 та заарештовано 80 селян [14, с. 245-246].

У квітні 1918 р. польські землевласники, маєтки яких контролювалися земельними комітетами, прагнули зірвати посівну компанію, тому за наказом німецького генерала Айхгорна, повинен був діяти принцип «хто посіє, той буде жати». Для цього було використано підрозділи III корпусу, які 10-13 квітня здійснили реквізиції у селах Печори, Рогожни, Забужжя Брацлавського повіту, розігнали там земельні комітети, вигнали з маєтку Хоткевичів школу, заважали селянам засівати поля княгині Щербатової в околицях Немирова. 14 квітня біля с. Медвеже селяни обстріляли загін легіонерів, що рухався до с. Стрільчанців для покарання його мешканців за вигнання з маєтку поміщиці Хоткевич та роззброєння запрошених нею легіонерів. У відповідь легіонерами у с. Медвеже було спалено 22 садиби і вбито 11 селян (за іншими відомостями відповідно 11 і 8), декілька селян спалено живцем у хатах. В подальшому розгортанні збройного конфлікту селяни знищили 32 легіонерів, 206 – полонили.

Відбулися бої біля Тиврова. За посередництва представника австрійських військ військові дії було припинено. У травні-червні польські підрозділи були роззброєні [19, с. 237-238; 30, ф. Р-2734, оп. 1, спр. 3, арк. 10].

Одночасно польські поміщики зверталися за допомогою до австрійської сторони, особливо після їхніх невдалих спроб повернутися до своїх маєтків, які супроводжувались вбивствами окремих землевласників. Так, на початку березня 1918 р. у с. Бузиковата Балтського повіту селяни розстріляли поміщика М. Ільницького, не бажаючи повертати йому майно. Ледве врятувався з сусідньої економії поміщик Косовський [1, с. 101]. У таких умовах польські поміщики зі Старокостянтиновського і Кременецького повітів Волинської та Проскурівського і Летичівського повітів Подільської губерній у квітні 1918 р. надіслали меморандум командуванню 2-ї австро-угорської армії, австрійському наміснику Галичини графу Гуйну та польським депутатам віденського парламенту з проханням допомогти повернути їхні маєтки, захоплені селянами; відновити поміщицьке землеволодіння, дозволити використовувати найману працю та розпустити земельні комітети. 1 травня 1918 р. австро-угорський представник у Варшаві Угрон повідомив міністру закордонних справ своєї країни: «Поляки, що перебувають з України (граф Грохольський та інші) описують відчайдушне становище місцевих польських поміщиків. Між ними і озброєними українськими селянами ведеться справжня війна; українські органи влади стають на бік останніх. Обробіток землі неможливий, і врожай пропаде, якщо не будуть здійснені негайні заходи... Потрібно було б надати швидку і рішучу допомогу. Необхідно: 1) негайне обеззброєння селян, 2) перехід адміністративних функцій до австро-угорської або німецької армії та

3) усунення українських установ і запровадженого ними нового ладу, особливо ж відновлення приватної власності. На думку графа Грохольського порядок міг би легко бути відновлений, якщо б у кожному повіті діяло приблизно 1000 солдат зімкнутими колонами (з кулеметами). Так як на правобережжі Дніпра 36 повітів, то для цього достатньо було б 36 тис. осіб» [30, ф. П-138, оп. 6, спр. 71, арк. 5].

Австрійські правлячі кола насамперед дбали про власні інтереси. Австро-Угорщина знаходилася на межі продовольчої кризи [5, с. 263-264]. В умовах домінування Німеччини в справі економічної експлуатації України, вони вдалися до засобів, що суперечили домовленостям, досягнутим раніше. Окупаційні війська Австро-Угорщини діяли жорсткими методами, щоби не залишитися з порожніми руками симоліць здійснювали реквізиції. На Поділлі була запроваджена смертна кара [22, с. 134, 139, 140]. Фельдмаршал Е. Бем-Ермоллі 12 березня 1918 р. наказав австро-угорським військам сприяти поверненню майна поміщикам [13, с. 6]. Ці дії були схвалені австрійським Верховним командуванням 19 березня 1918 р. [22, с. 139]. Допомагаючи поміщикам відновлювати їх власність, австро-угорські офіцери накладали на непокірних різноманітні контрибуції та реквізиції, що поступово перетворилися на звичайний грабунок, коли у селян відбирали продовольство і худобу [5, с. 267, 305].

Учасник подій в Ямпільському повіті, в подальшому більшовик, М. Руцький-Василевський відзначав: «Австро-германські війська, прибувши на Україну, в першу чергу приступили до задоволення своїх потреб. Вони почали вивозити хліб з маєнтків, а також переступили для відбирання хліба і других продуктів від селян. Місце розположення частин було розкинуте по помещицьким маєнткам, для охорони останніх. Поміщики, у котрих грабовано маєнтки переходними частинами, заявляли Австро-германській владі, що це грабування провадило місцеве населення і по заявці поміщиків Австро-германські частини приступили до відбирання худоби, сільських господарств та грабування населення, переводя ростріли осіб, мало-мальски замічених з більшовицькими наклонностями, або котрі висловлювались за більшовиків...». Також він писав, що «для окупаційних військ потрібні були кошти, а також і продукти, а для задоволення цього на всіх маєнтках були поставлені представники Австро-Германського війська, котрі і керували цієї справою. І сам поміщик не мав права розпоряджатися своїм маєнтком...» (при цитуванні збережено стиль та орфографію авторів – авт.) [26, с. 100].

Лише у 1009 селах Подільської губернії з 2299 австро-угорські війська у березні-травні 1918 р. забрали все зерно, у тому числі й посівний матеріал [4, с. 140]. Реквізовувалися й інші продукти. Поміщики покладаючи великі надії на австрійське військове командування, почали звертатися до нього у приватному порядку. Екстремізм незаможного селянства 1917 р. замінила помста поміщиків за допомогою окупаційних військ. За спогадами

І. Максимчука про події в селах Могилів-Подільського і Летичівського повітів, окупаційні війська відразу почали відновлювати поміщицьку власність: «Всюди гасали каральні загони, розправляючись з революційними селянами. Били за все: за землю, за мрію про неї, сказану вголос, за «недобрий» погляд, за зневагу до пана, за те, що невчасно знімеш шапку. Прибув і в Ялтушків австро-німецький батальйон, який взяв під охорону цукрозавод та маєтки поміщиків навколишніх сіл. Повернулись поміщики Казімір Красовський у с. Слободу Ялтушківську, Старолижинський в с. Ходаки, Кобилянський в с. Підлісний Ялтушків, поміщиця Бібик в с. Верхівку. Вони стали прибирати до своїх рук засіяну восени 1917 р. селянами землю, а всякі виступи селян жорстоко придушували...» [30, ф. П-138, оп. 2, спр. 35, арк. 1-2].

Прихід австро-угорських військ супроводжувався вимогами повернення поміщикам їх майна, реквізіціями, накладанням контрибуцій на селян, а також побиттям селян і арештами активістів у Калинівці, Бродецькому, Кукавці, Чоботарці (нині – Заболотне), Тиманівці, Чернівцях на сучасній Вінниччині, Віньківцях, Грим'ячці, Лісоводах, Нігині на сучасній Хмельниччині.

В Тростанці на Вінниччині було розстріляно голову комісії по розподілу землі Т. Маснюка, закатовано двоє сільських активістів у Грим'ячці, Лісоводах, одного розстріляли у Нігині [8, с. 273, 312, 344, 434, 442, 601, 643; 9, с. 120, 129, 192, 336].

Зразок карної експедиції на прикладі с. Марківці Летичівського повіту наводить у своїх спогадах більшовичка О. Осліковська: «Та ось прийшли австрійці, а слідом за ними ... з'явився в своїх володіннях «розвінчаний» царський сановник. Граф ... поїхав у Летичів і безпосередньо від німецького коменданта дістав потрібну йому військову силу з обер-офіцером на чолі. Далі відставний сановник сам сів за рахівницю, визначив збитки, встановив розмір «контрибуції» з села і порядок її стягнення. Для початку граф Веймарн-Лідерс звелів дати кожному селянину скільки разів по десять шомполів, скільки десятин графської землі той підготував собі для весняної сівби. Потім граф наказав скликати на панський двір усіх чоловіків, а за парканом вишикувати жінок. Німецький офіцер з револьвером на зводі бездоганно точним кроком пройшов крізь натовп чоловіків, розділив його на дві частини, звелів утворити прохід, стати на коліна, опустити голови і слухати графа. Граф сказав лише чотири слова:

- Повернути все, що пограбовано!

Слідом за графською, до краю стислою промовою звернувся управляючий, прочитав довгий список того, що слід було повернути. За списком так само довгий грошовий рахунок збитків. Сума рахунку була більша, ніж коштувало все майно селян... Знову команда німецького офіцера: половині селян лишитись заложниками, другій – виконувати наказ.

Через дві години перішили шомполами кожного десятого заложника, через три – примушували дивитися в шерензі на сонце широко відкритими очима. Ледь-ледь опущену голову піднімали точним ударом у підборіддя. Надвечір заложників вели в місто, в тюрму.

Після такої «підготовки» почалося стягнення збитків. За встановленою поміщиком «контрибуцією» марковецькі селяни повинні були відновити панський палац, службові будівлі в маєтку і в економії. Все село щодня зганяли в панський фільварок. Приходило належало з своїм інструментом і матеріалами, зі своїми харчами. Стара панщина – кріпосне право – блякла в порівнянні з тим, що коїлося в маєтку графа Веймарна-Лідерса навесні і влітку 1918 року...» [25, с. 124].

Карні експедиції здійснювалися також з метою вилучення зброї у селян, яку привезли колишні фронтовики або отримали при розпаді царської армії. Відмова селян віддавати зброю спричиняли артилерійський обстріл сіл і спаленням хат, арешт заручників [5, с. 150, 222, 305].

Характерною рисою карних експедицій були жорстокість при їх здійсненні. До червня 1918 р. австро-угорські війська практикували лише «негайне знищення» повстанців чи саботажників та спалення окремих хат чи сіл повністю з метою видачі харчів та зброї [5, с. 221].

Відповіддю селян став збройний опір. Зокрема, у березні-квітні 1918 р. спалахнули стихійні селянські повстання у Брацлавському, Літинському і Ямпільському повітах, які придушили австро-угорські підрозділи [6, с. 17]. При цьому, 97 сіл було спалено, а в 511 населених пунктах при обстрілах згоріло по декілька десятків будинків [16, с. 209; 4, с. 140].

Здійснюючи карні експедиції на селі та інші заходи, німецьке та австро-угорське командування не зважало на Центральну Раду, яка весною 1918 р. фактично втратила контроль над ситуацією і сприяла встановленню влади гетьмана П. П. Скоропадського.

Починаючи з середини травня 1918 р. на Поділлі окремі виступи селян переростають у повстанський рух. У цей період в Ямпільському повіті активно діяв загін під керівництвом М. Криворучка – колишнього коменданта Зимового палацу в Петрограді. Загін налічував близько 300 осіб, озброєних гвинтівками, кулеметами і навіть гарматами, захопеними у австро-угорців. 18-19 травня відбулися сутички біля с. Качківка, де окупанти вбили за різними відомостями від 35 до 100 селян і спалили 200 хат [5, с. 223, 304, 306].

Загалом, здійснення карних експедицій проти селян Поділля не мало успіху, викликало активний спротив селянства, його вороже ставлення до Австро-Угорщини та Німеччини, та до тих політичних сил всередині країни, які намагалися зберегти земельні відносини, що існували за часів царизму чи виявляли непослідовність у їх змінах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонишин А. П. Балтський повіт в добу гетьманату Павла Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.) / А. П. Антонишин // Інтелігенція і влада. Серія: Історія. Вип. 24.- Одеса, 2012. – С. 99-105.
2. Верстюк В. Ф. Селянська проблема в політиці українських політичних сил та урядів 1917 – 1920 рр. / В. Ф. Верстюк // Історія українського селянства: Нариси: В 2 т. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 2006. – 632 с. – С. 527-555.
3. Гудь Б. Українці-Поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини ХХ ст. / Б. Гудь - Л.: Кальварія, 2000. - 192 с.
4. Гуменюк К. С. Боротьба трудящих Поділля з австро-німецькими окупантами в 1918 р. / К. С. Гуменюк // Боротьба за владу Рад на Україні. – К.: «Наукова думка», 1977.- С. 138-156.
5. Дорнік В., Касьянов Г., Ліб П., Ляйдінгер Г., Міллер А., Мусял Б., Расевич В. Україна між самовизначенням та окупацією: 1917-1922 роки / В. Дорнік, Г. Касьянов, П. Ліб, Г. Ляйдінгер, А. Міллер, Б. Мусял, В. Расевич – К.: Ніка-Центр, 2015. – 544 с.
6. Захарченко П. П. Селянсько-повстанський рух за доби Української держави (квітень-грудень 1918 р.): Автореферат дис. ... к. і. н. / П. П. Захарченко – К., 1997. – 23 с.
7. Зільберт М. І., Бабенко А. Г. Боротьба за встановлення радянської влади на Вінниччині / М. І. Зільберт, А. Г. Бабенко– Вінниця: Віноблдрукарня, 1957. – 40 с.
8. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – К., 1972. – 780 с.
9. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. – К., 1971. – 708 с.
10. Куташев І. В. Селянський рух доби Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Монографія / І. В. Куташев – К.: Видавництво ім. М. Драгоманова, 2012. – 184 с.
11. Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): Монографія / В. Лозовий – Кам'янець-Подільський: ПП. Мошак І. П., 2008. – 480 с.
12. Лозовий В. Правосвідомість селянства в період Української революції 1917-1920 рр.: історичний аспект: Монографія / В. Лозовий – Кам'янець-Подільський, 2011. – 112 с.
13. Малиновський Б. В. Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні, 1918 р. Автореф. дис... к. і. н. / Б. В. Малиновський – Дніпропетровськ, 2001. – 18 с.
14. Машкін О. М. Дві ідеї, два світи: боротьба між прибічниками російського самодержавства та націонал-демократами на теренах України в роки Першої

- світової війни / О. М. Машкін // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 9. – К., 2005. – С. 220-253.
15. Нагребецький А. Н., Юніцька Н. М. Наш Деревчин / А. Н. Нагребецький, Н. М. Юніцька – Вінниця: ПП Балук І. Б., 2011. – 504 с.
16. Нариси історії Поділля. – Хмельницький: Облполіграфвидав, 1990. – 327 с.
17. Пиріг Р. Я. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси / Р. Я. Пиріг – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 336 с.
18. Подолян В. В., Рекрут В. П. Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897-1939 рр.). – Вінниця: ТОВ «Меркюрі-Поділля», 2005. – 456 с.
19. Потапенко М. В. Польський легіонер проти українського селянина. До історії діяльності III корпусу польських військ на Поділлі у березні-квітні 1918 р. / М. В. Потапенко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Вип. 13. Серія: Історія: 36. наук. пр. – Вінниця, 2008. – С. 234-240.
20. Рудь О. Панські садиби Поділля: на прикладі Шпиківського маєтку М. П. Балашова (кінець XIX – початок XX ст.) / О. Рудь // Краєзнавство. – 2013. – № 2. – С. 166-173.
21. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія / В. Ф. Солдатенко – К.: Либідь, 1999. – 976 с.
22. Федюшин О. Украинская революция. 1917-1918 / О. Федюшин – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 334 с.
23. Боротьба за владу Рад на Поділлі (березень 1917 р. – лютий 1918 р.). Документи й матеріали. – Хмельницький: Хмельницьке обласне газетне видавництво, 1957. – 308 с.
24. Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. – К.: Партиздат ЦК КП(б)У, 1937. – 664 с.
25. Осликовська О. Летичівська республіка / О. Осликовська // Вітчизна. – 1974. - № 4. – С. 119-129.
26. Руцький-Василевський М. Революційний рух на Ямпільщині з 1917 року по 1921 рік / М. Руцький-Василевський // Завальнюк К. В., Борсуківський С. М. Незламні. Ямпільці в обороні державності: 1917-1925 рр. – Вінниця: Книга-Вега, 2009. – 228 с. – С. 83-115.
27. Сайн-Витгенштейн Е. Н. Дневник 1914-1918. Подгот. к печати М. Разумовская / Е. Н. Сайн-Витгенштейн – Париж: YMCA-PRESS, 1986. – 302 с.
28. Поділля. – 1918. - № 20. – 5 квітня.
29. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 1216. - Оп. 1. - Спр. 76.
30. Державний архів Вінницької області.

ВИСВІТЛЕННЯ ПОДІЙ ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ «ПОДОЛІЯ»

Сучасна історична наука значну увагу приділяє вивченню формування громадської думки і, зокрема, ролі у цьому процесі преси, якій притаманна оперативність подання інформації про події, безпосередність їх відображення, що має значну історіографічну цінність [1-4]. Крім того, публікація в пресі офіційних матеріалів та інших документів надає їй цінного джерельного змісту. Разом з тим, подальшого дослідження потребує роль мас-медіа у процесі формування суспільних поглядів під час Першої світової війни. Істориками вони практично не вивчалися, а винятком загальних праць, зокрема з історії Поділля. З огляду на це, мета статті – розглянути висвітлення початку світової війни 1914-1918 рр. на сторінках газети «Подолія».

Газета «Подолія» була місцевим церковно-громадським, політичним і літературним виданням [1, с. 30]. Вона виходила з 1906 р. в губернському центрі Поділля – м. Кам'янці-Подільському. До редакції видання входили Є. Сіцинський і С. Должевський. Особливістю висвітлення подій було використання так званого «старого стилю», що у ХХ ст. на 13 днів «відставав» від чинного у Західній Європі календаря.

Газета не містила аналітичних статей, а публікувала офіційні документи та короткі замітки про окремі події війни. Зокрема, газета опублікувала статтю «Вбивство Австрійського наступника і його дружини в Сараєво» 15 (28 – за новим стилем) червня 1914 р. [5, 18 іюня. – № 72. – с. 3]. У наступних номерах вже було опубліковано маніфест імператора Австро-Угорщини Франца Йосипа про оголошення війни Сербії, замітку «Війна Сербії оголошена», що оповідала про бомбардування Белграду [5, 18 іюля. – № 85. – с. 3].

З інформації про процес розгортання світової війни варто відзначити наказ Миколи II Урядуючому Сенату про мобілізацію від 16 (29) липня 1914 р. [5, 20 іюля. – № 86. – с. 1], про запровадження з 26 липня військового стану у Великому князівстві Фінляндському для забезпечення державного ладу і суспільного спокою (17 липня 1914 р. [5, 23 іюля. – № 87. – с. 1]), про скликання Державної Ради і Державної Думи [5, 23 іюля. – № 87. – с. 1], замітку «До подій на Балканах» [5, 20 іюля. – № 86. – с. 2-3] тощо.

Маніфест Миколи II від 20 липня 1914 р. початок війни з Австро-Угорщиною і Німеччиною аргументував метою «захистивши честь, гідність, цілісність Росії та її становище серед великих держав» [5, 23 іюля. – № 87. – с. 1]. Маніфест про початок війни був зачитаний в Зимовому Палаці [5, 23 іюля. – № 87. – с. 1]. Звертали увагу кореспонденти газети і на патріотичну маніфестацію в Кам'янці 18 липня [5, 20 іюля. – № 86. – с. 3]. Ця тема була розвинена у наступних номерах газети. У рубриці «Місцева хроніка» замітка

про відслужений 21 липня в будівлі Подільського губернського правління молебень, на якому були присутні начальник губернії граф А. Ігнатьєв, віце-губернатор дійсний статський радник І. Л. Чарторизький, члени губернського правління, стверджувала, що «Настрої серед присутніх у вищій мірі патріотично піднесені і бадьорі». Далі наводився виступ начальника губернії: «Ми зібрались тут, щоби попросити Боже благословення на належний нам сумний виїзд з м. Кам'янця. Дуже давно вже подібне переживалося, але в майбутньому я надіюсь, це не повториться, так як кордон буде дуже далеко від нас, і надіюсь, що через декілька тижнів ми знову будемо молитися тут же і приймемося за благодієвну мирну працю. Ми дочекаємося, панове, і дуже швидко, об'єднання з багатотраждальною Галичиною». Відзначено, що «Присутніми чимало разів було виконано гімн «Боже, Царя бережи»... » [5, 23 іюля. – № 87. – с. 3].

Також газета повідомила, що 22 липня 1914 р. єпископ Вінницький Давид і єпископ Подільський і Брацлавський Митрофан провели молебень за перемогу Росії у війні [5, 23 іюля. – № 87. – с. 3].

Показуючи реакцію населення на початок війни автори заміток підкреслювали підтримку дій влади.

Прикметно, що у рубриці «Кореспонденції» було опубліковано нарис дякона О. Яновича з с. Метановка Гайсинського повіту про ставлення населення до війни: «Населення зустріло мобілізацію з ентузіазмом. На обличчях бадьорість і впевненість. Думають, що доведеться бити підступного ворога – Австрію і тим самим повернути короні Російській рідну перлину – Галичину – вотчину святого великого князя Володимира. Будемо надіятися на допомогу Божу і успіх російської зброї» [5, 23 іюля. – № 87. – с. 4].

Очевидно, з метою активізувати громадську акцію на підтримку російської армії, рубрика «Внутрішні відомості» повідомляла, що Київська дума виділила 150 тис. крб. самим бідним родинам запасних, Самара – 1 млн. крб. на допомогу пораненим [5, 25 іюля. – № 88. – с. 2].

Газета також опублікувала короткі нариси про головні події на театрах війни («До військових подій» [5, 23 іюля. – № 87. – с. 3]) та з історії союзу Санкт-Петербургу і Парижа («Історія дружби і союзу Росії і Франції» [5, 23 іюля. – № 87. – с. 3]).

Повідомляючи про розгортання війни (нариси «Війна. Від штабу Верховного Головнокомандуючого» [5, 3 сентября. – № 90. – с. 3], «До військових подій», «Останні повідомлення» [5, 3 сентября. – № 90. – с. 2]) газета чільне місце відводила висвітленню успіхів російської зброї. Так, автор замітки «Взяття Львову й Галича» розповідав про прихід російських військ в Західну Україну и висловлював переконання, що цим «завершиться справа великого князя Івана Каліти – великого збирача землі Російської» [5, 3 сентября. – № 90. – с. 2]. Аналогічно розглядалися події приходу російської армії до Буковини. Стаття про неї названа «Возз'єднання Буковини». Ці події

автор назвав як «доволі важливий етап в історичному процесі об'єднання слов'янства» [5, 14 сентября. – № 95. – с. 4].

Прагнення презентувати Росію визволителем західних слов'ян засвідчує опублікована у газеті від імені Великого князя Миколи Миколайовича «Відозва Верховного Головнокомандуючого до австрійських народностей» [5, 5 сентября. – № 91. – с. 3].

Таким чином, газета «Подолія» початок війни висвітлювала відносно повно. Проте, це були лише констатуючі дані, без ґрунтового аналізу їх причин. Автори газети відстоювали офіційну російську концепцію, виступала на захист позицій російського царизму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Білінський М. Часописи Поділля: історично-бібліографічний збірник з нагоди 150-ліття першої газети на Україні (1776-1926) та 10-ліття існування УСРР / М. Білінський, Н. Співачевська, І. Кривецький; за ред. В. Отамановського. - Вінниця : [б. и.], 1927-28. - 170 с.
2. Гандзюк В. О. Часописи Поділля в процесі творення державницької ідеології українства (1917-1920 рр.) / В. О. Гандзюк - Вінниця: ФОП Данилюк В.Г., 2009. - 368 с.
3. Гальчак С. Преса Вінниччини в роки нацистської окупації / С. Гальчак // Сучасний мас-медійний простір: реалії та перспективи розвитку. – Вінниця: «Видавництво-друкарня ДІЛО», 2014. – С. 14-20.
4. Кравчук О., Мельник Н. Проскурівська газета «Земська думка» як джерело з вивчення земської діяльності С. І. Кисельова / О. Кравчук, Н. Мельник // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Хмельницьчина в контексті історії України». – Хмельницький, 2012. – С. 206-208.
5. Подолія. Газета церковно-общественная, политическая и литературная. – 1914. – Камянец-Подольский. – 1914.

С. С. Круглікова

ВІННИЧЧИНА В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ

За радянських часів говорити про Першу світову світову керівництво держави дозволяло тільки якщо йшлося про повалення царизму, побудову «держави диктатури пролетаріату». Увагу громадськості влада акцентувала на важливості «Великої жовтневої соціалістичної революції». А про мільйони жертв, трагедії народів і держав здебільшого не йшлося. У подіях світової війни не знаходилося сюжетів для виховання радянського патріотизму. За роки незалежності України у вітчизняній науці Перша світова війна також недостатньо вивчена. Відзначимо, що й у шкільних навчальних програмах з історії України цій події присвячується мало уваги. У той час, як саме Перша світова війна відіграла величезну роль в українській історії, розбудила український національно-визвольний рух, українці в обох імперіях збагнули, що час діяти в інтересах свого народу. Саме на тлі Першої світової війни

постала Українська Народна Республіка, яку невдовзі більшовики втопили у крові.

Мета статті – розкрити політичні, соціальні і економічні процеси на Вінниччині в роки Великої війни.

Перша світова війна на території сучасної Вінниччини, що в адміністративному відношенні входила до Подільської губернії, суттєво вплинула на стан економіки. Підприємства деяких галузей закривалися. Потреби фронту були величезними. Виробництво зброї, боєприпасів, продовольства, обмундирування для армії було першочерговим завданням. В Україні закрилося 1400 підприємств. Закрилась Вінницька взуттєва фабрика Ярошинського внаслідок неможливості доставки матеріалу. Підприємства, які належали громадянам воюючих з Росією країн, були закриті. Так, було закрито Вінницький завод для очистки та обробки насіння, який належав німецькій фірмі. Це створювало проблеми для населення краю, адже підприємства іноземців були чи не єдиними в своїй галузі на території повіту або губернії.

З перших же днів війни виникла загроза зриву роботи підприємств цукрової промисловості. Утворились великі затори на станціях. Буряки надходили на заводи у зіпсованому стані, а паливо подавалось в обмеженій кількості. Посівні площі буряка зменшились на 20-30 %. Власники заводів не поспішали збувати цукор, сподіваючись на подальше підвищення цін на продукцію, а спекулянти, зі свого боку, піднімали ціну. Ситуація в цукровій галузі викликала занепокоєння і у влади, адже цукрова промисловість регіону давала значні прибутки населенню і поповнювала щороку державну казну на 150 млн. крб. Було видано спеціальну постанову про заборону випікати тістечка, піріжки, оскільки вони є невинуватеною розкішшю. Відбулись зміни в харчуванні - каші і картопля вживаються замість м'яса. У фейлетонах про зустріч Нового 1916 р. звучить гіркий гумор: лунають тости «З Новим роком!», «З новими дровами!», «З новим цукром!», «З новим маслом!».

У найважчому становищі опинилася спиртогорілчана промисловість. В одній лише Подільській губернії працювало 100 виноробних заводів та 30 спиртоочисних відділень. Проте з початком війни було видано царський указ про заборону виробництва та реалізації горілчаних напоїв у торговельній мережі. Газети з піднесенням пропагували офіційну думку, що країна зустріне війну тверезою і переможе. Але оскільки тверезість була запроваджена примусово, то виникає і чорний ринок з продажу алкоголю. У ресторанах з'явився новий вид посуду - емальовані чайники, в яких подавали розведений спирт. Збільшується кількість отруєнь палітурою, денатуратом (ханжа), спиртовим лаком [2, с. 453].

Наслідки війни для українського села були не менш важкими. Підприємства сільськогосподарського машинобудування замість молотарок, плугів, жниварок, сіялок почали виготовляти для фронту кінні вози, похідні

кухні, корпуси снарядів, мін, ручних гранат тощо. Сільське населення з самого початку реагувало на призов чоловіків до армії досить негативно. Крім того на село було покладено виконання окопної і кінсько-подвірної дорожньої повинності. Вінницьке земство виступило з клопотанням про звільнення населення на час польових робіт від участі в окопних та дорожніх роботах, оскільки інакше, «поля не будуть засіяні і населення, а також і війська, залишаться без хліба і фуражу» [8, с. 4]. На це подільський губернатор відповів, що «побажання неможливі в інтересах оборони держави, а як розподілити повинність – це справа місцевої влади» [6, с. 3-5].

Ціни стрімко зростали, споживачі дивувались, «чому варення, зварене влітку, раптом зимою подорожчало». У підвищенні цін не було ніякої системи. Інфляція зростала з кожним роком війни і в 1917 р. склала 414 %.

Оскільки з початком війни уряд виявив нездатність власними силами перебудувати всі галузі для успішного її ведення, це змусило громадські сили активізуватись в сфері доброчинності. Люди з різних прошарків усвідомлюють, що кожен, хто опинився в скрутному становищі, має право на соціальний захист. Найбільш відчутною виявилась діяльність таких комітетів як Земський союз та Союз міст. Вони надавали медичну допомогу хворим, пораненим, скаліченим фронтовикам, опікувались біженцями та мешканцями прифронтових районів, організовували грошові збори, благодійні концерти. Так, в рішеннях Зборів Вінницького земства зазначено: «Для надання допомоги тим, хто втратив кінцівки, необхідне устаткування майстерень, що овиготовляють протези, з гуртожитками для воїнів, які очікують виготовлення протезів, з влаштуванням при них майстерень для навчання ремеслам. Для цілком нездатних до праці воїнів необхідне влаштування приютів (інвалідних домів) і патронаж». Також піднімалося питання про те, що невідомо ні про кількість тих, хто потребує допомоги, ні про характер потреб, а тому допомога не завжди спрямовується в бік нагальних потреб. Йшлося про необхідність обліку скалічених воїнів шляхом створення особливого реєстраційного апарату, який буде проводити обстеження за спеціально розробленою картою. Вирішено створити при Вінницькому земстві «попечительство об увечных воинах» [4, с. 155-161]. Земства виділяють кошти на заходи по підтримці господарства мобілізованих, надають з земських сільськогосподарських складів машини їх сім'ям, організують продаж кормів, насіння та продуктів першої необхідності по заготівельним цінам [1, с. 55; 5, с. 3-5]. Земський союз та Союз міст стали ніби «державою» у державі, здобули такий вплив і політичну силу в суспільстві, що їх починали розглядати як зародок нового уряду, адже кістяк в них становили найбільш енергійні громадські діячі, працівники земського і міського самоврядування – інтелігенція, студентство, буржуазія займались практичною роботою, набували навичок співробітництва.

В українських архівах зберігається чимала кількість справ про розшуки і повернення батькам дітей віком 11-17 років, які тікали на фронт, щоб боротись з ворогом. Декому навіть вдавалось дістатися окопів і підносити патрони солдатам. Якщо переглядати воєнні фото, то можна помітити серед солдатів осіб, які явно за своїми параметрами не могли нести військову службу. Не виключено, що це були діти-втікачі або перевдягнені жінки. Якщо їх не спиняли жандарми на вокзалі або не зняли з потяга, то списки таких дітей розсилались командувачам армій, і офіцери мали перевіряти чи не має таких в їх підпорядкуванні. Таких дітей повертали батькам. Так, у вінницькій газеті «Юго-Западный край» 10 березня 1915 р. сповіщалось, що зі Жмеринки втекли учні 2-го класу М. Сербінович (13 років) і О. Рябов (16 років), а 3 квітня 1916 р. про те, що «До Вінницької повітової поліцейської управи доставлено затриманих малолітніх добровольців - двох 14-річних підлітків та 19-річну дівчину, яка мала відрізане волосся і була вбрана у військову форму».

У жахливих умовах перебували діти прифронтової смуги. Чимало з них мали чим харчуватися, ставали легкою здобиччю тифу, скарлатини, туберкульозу. Вихователі притулку для дітей свідчили: «Про таку поширеність золотухи, рахіту, який зустрічається тут, наші панські діти уявлення не мають. Незагойні на ґрунті білокров'я лишаї на руках і ногах, голови покриті суцільною гнійною корою, туберкульоз, катарі шлунку і маса «вавок», так діти називали рани, куряча сліпота від недоїдання - всього не перерахуєш». З настанням зими дівчата забивалася у напіврозвалені халупи і вмирала там.

З ініціативи обласного бюро праці при Київському Єврейському товаристві допомоги постраждалим від війни, в Кам'янці, Могилеві-Подільському, Бару, Вінниці, Проскуріві, Бердичеві, Житомирі, Білій Церкві створені бюро праці, які допомагають знайти роботу біженцям. Але місцевий попит не відповідає пропозиції. Так, шукають роботу головним чином будівельники (муляри, штукатури, покрівельники), столяри, кравці. А потрібні пекарі, працівники цукрових заводів, чоботарі, дроворуби [7, с. 17-21]. Єврейське Колонізаційне Товариство висунуло питання про організацію єврейськими кооперативами місцевих робочих сил для участі у заготівлі предметів обмундирування та білизни для потреб армії. Кредитно-ощадні товариства Київської, Подільської, Волинської губерній отримали замовлення від інтендантства та земств (виготовлення бушлатів, шинелей, білизни, чобіт, полушубків) [9, с. 41-43].

У роки світової війни також були зловживання. Діяла чимала кількість ділків, які масово скуповували солдатське обмундирування для його подальшого перепродажу. Теж саме стосується військових трофеїв, зброї, залишеної на полях битв. В архівах містяться повідомлення про жінок, які під

виглядом сестер милосердя виманювали у населення гроші або присвоювали особисті речі померлих і тяжкопоранених воїнів [2, с. 471].

Оскільки губернський центр Кам'янець-Подільський був розташований поблизу російсько-австрійського фронту, в 1914 р. всі губернські установи терміново були переведені до Вінниці. Саме ті будинки, які з'явилися у Вінниці на початку ХХ ст. зберігають характер забудови міста і сьогодні. Більшість з них були збудовані за проектами вінницького міського архітектора Г. Артинова. Серед них – готель «Савой», збудований у 1912 р., весь нижній поверх якого займали крамниці та який був обладнаний єдиним в місті ліфтом, будівлі «тимиризевки», міського театру, сучасної школи № 2, де сто років назад була жіноча гімназія, будинок судових установ, приміщення по вул. Соборній 67, збудоване в 1911 р. для міської думи. В оформленні будівлі використана геральдика Вінниці – герби. На другому поверсі був робочий кабінет міського голови М. Оводова. Про Г. Артинова справедливо кажуть, що це людина, «якій судилося змінити обличчя міста».

Восени 1916 р. головну базу ескадри повітряних кораблів «Ілля Муромець» переведено з Пскова до Вінниці. Тут нараховувалось 10 бомбардувальників, 1000 чоловік особового складу. На околиці Вінниці розташовувались досить потужні ремонтні майстерні.

В будинку реального училища (торгово-економічний інститут) було відкрито шпиталь для поранених воїнів російської армії. Є інформація про те, що шпиталь по вул. Червоноармійській в травні 1916 р. під час Брусиловського прориву відвідувала імператриця з доньками, щоб підняти моральний дух поранених.

В роки війни активним було мистецько-культурне життя Вінниці. У театрі проходили вистави труп з Москви, Петрограда, Києва, Риги, Варшави, Одеси для поранених і хворих солдат. Відкрилася художня виставка «Митці – воїнам», організована художником А. Маневичем. Свої картини представили Ф. Кричевський, Н. Альтман. Крім проблем з квартирами, паливом, їжею, одягом, перед мешканцями міста постала проблема пересування по місту. Перебої з електрикою, нерегулярний рух трамваїв. Візники значно збільшили плату за проїзд. Не допомогло і те, що влада встановила таксу на проїзд. Курйозний випадок стався у Вінниці. Як завжди, візники зібралися біля театру в очікуванні публіки, яка, роз'їжджаючись після спектаклю, платить більше такси. Але дізнавшись, що їх наймають для чинів поліції, які були на спектаклі, візники втекли. Згідно з циркуляром від 1915 р. заборонялось розмовляти по телефону німецькою, угорською і турецькими мовами [2, с. 461]. А головний поліцмейстер Вінниці до заборонених додав і єврейську мову - таким чином місцева влада, намагалася перевершити центральну [3, с. 100-101].

Де кілька років перед війною у Вінниці жив генерал О. Брусилов. У його спогадах є згадка про наше місто: «Вінниця – дуже гарненьке, затишне

місто, мальовничо розташоване на горбистих берегах красивої річки – чудове поєднання культури і занедбаності одночасно. Поруч зі старосвітськими садибами – театр, який можна перенести в будь-яку столицю, шестиповерховий готель з ліфтом, трамвай, водогін, чудові парні візники. І тут же – бокові вулички і провулки, зарослі травой, по яких мирно розгулюють поросята, кури і курчата. Околиці дуже красиві, багато старовинних польських і українських помість, монастирів і хуторів... Ми з дружиною відразу зацікавилися цим містом і дуже задоволені, що доля нас занесла до нього. Найкращі спогади про відносини з людьми всіх станів і національностей».

У лютому 1917 р. в Росії впала стара система влади - царат. Українці утворили власні органи влади на чолі з Центральною радою. У січні 1918 р. IV Універсал Центральної Ради проголосив незалежність Української Народної Республіки. Проте короткий період свободи завершився приходом до влади тоталітарної партії більшовиків – комуністів. Одним з жертв війни Радянської Росії проти УНР став генерал Яків Григорович Гандзюк. Він народився в селі Багринівці Літинського району. Закінчив Вінницьке реальне училище, Одеське піхотне училище. В роки світової війни Гандзюк своїм прикладом піднімав солдат у бій. Нагороджений орденами Св. Георгія, Св. Станіслава, Св. Володимира, Св. Анни, Георгіївською зброєю, французькою медаллю «Мілітер». Коли на початку 1918 р. на Київ наступали більшовики, Гандзюк командував українським корпусом, виїхав до Києва, де його та ще двох командирів схопили більшовики, привезли до червоного командира Муравйова. Той запропонував полоненим перейти на бік більшовиків, але всі троє рішуче відмовились. «Ви помилились, бо ми - українці, - сказав генерал Гандзюк. - І нам зрозумілі причини, що змусили вас воювати з нами». Муравйов наказав їх розстріляти. Генерал Гандзюк звернувся до своїх товаришів: «Благати про пощаду цих мерзотників принизливо для нас. Єдине побажання усім нам - помремо героями!». Після залпу Я. Гандзюк помер не відразу - пізніше на його тілі нарахували 12 багнетних поранень – помираючого генерала добивали по-звірячому... Після відходу з Києва військ Муравйова, дружина Гандзюка нашла його тіло і за допомогою Павла Скоропадського його перепоховали з військовими почестями на цвинтарі Видубицького монастиря, в 50-ті роки його могила була сплюндрована, в 90-ті відновлено у вигляді пам'ятника із зображенням схрещених шабель. В серпні 2014 р. Вінницька міська рада прийняла рішення одну з вулиць мікрорайону Поділля назвати ім'ям генерала Гандзюка.

Останній бойовий офіцер Першої світової, ветеран Королівського морського флоту К. Шоулз, помер в Австралії у 2011 р. Йому було 110 років. В такому ж віці в 2012 р. померла британка Ф. Грін. З її смертю в живих не залишилося жодного учасника тих подій. Перша світова так і не стала частиною родинної пам'яті українців, як це відбулося з Другою світовою

війною. Українські сім'ї у більшості своїй знають, хто з прадідів, дідусів, батьків воював на фронтах Великої вітчизняної війни, пам'ятають імена загиблих родичів. А Перша світова війна з пам'яті родів була витравлена за радянських часів або ж загубилась через віддаленість тих подій у часі. Отже, сподіваємося, що українці будуть вивчати Першу світову війну і дискутуватимуть з приводу її значення для української державності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ассигнования губернских и уездных земств на нужды, вызванные войной – Москва, 1916.
2. Велика війна 1914 - 1918 рр. і Україна. Історичні нариси. – К., 2014.
3. Вінниця: Історичний нарис – Вінниця, 2007.
4. Винницкая уездная земская управа. Доклады VI очередному винницкому уездному земскому собранию, созыва 1916 г. и журналы собрания – Винница, 1916.
5. Доклады управы 5-му Чрезвычайному Уездному Земскому собранию и журналы собрания созыва 1914 года – Винница, 1914.
6. Доклады X чрезвычайному Винницкому уездному Земскому собранию. Винница, 1916.
7. Еврейская неделя – 1916 – № 5.
8. Журналы 5-го очередного Губернского Земского собрания 22-28 февраля 1916 г. – Винница, 1916.
9. Новый восход – 1915 – № 1.

О. І. Яременко

АВСТРО-УГОРСЬКА ОКУПАЦІЯ ВІННИЦІ В 1918 Р.

Однією з трагічних сторінок історії України є участь її в двох світових війнах, перерва між якими становила всього два десятиліття. Війни 1914-1918 і 1939-1945 рр. супроводжувались окупацією української території одним і тим же боком країн, провідну роль в якому відігравала Німеччина. При цьому варто відзначити суттєву відмінність між цими двома окупаційними режимами. У Першій світовій війні держави німецького блоку виступали як союзники України, а в другій – як противники.

Українська Народна Республіка була державою, яка уклала перший мирний договір в історії війни 1914-1918 рр. Відбулося це 9 лютого 1918 р. в Бресті. Однак припинення війни з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією не означало для України переходу до мирного будівництва. У той момент, коли українські дипломати підписували договір, більша частина українських земель була окупована більшовицькою Росією. Не маючи достатніх збройних сил для ліквідації агресії, Центральна Рада звернулася за військовою допомогою до нових союзників – Німеччини та Австро-Угорщини.

18 лютого 1918 р. 23 німецьких та 10 австро-угорських дивізій почали наступ на Україну і вже 4 травня повністю звільнили її територію від більшовицьких військ.

Німеччина виступила гарантом миру між Україною та Росією. Згідно з німецько-російським мирним договором, підписаним в Бресті, Росія зобов'язувалась припинити проти України війну, визнати її незалежність і не вести антиукраїнської пропаганди [6, с. 122].

Більшовицька окупація України змінилася німецько-австрійською. Німеччина та Австро-Угорщина уклали між собою угоду про розподіл сфер впливу. Згідно з нею австрійські війська контролювали Подільську, Херсонську, Катеринославську та частину Волинської губернії, всі інші губернії окупували німецькі війська.

Військова допомога державами німецького блоку була викликана економічними інтересами, які вони переслідували в Україні. Україна взяла на себе зобов'язання поставити в ці країни 60 млн. пудів хліба, 2, 75 млн. пудів м'яса, 400 млн. штук яєць, 3 млн. пудів цукру, а також іншу продукцію [7, с. 31].

Нестабільність політичної ситуації ставила під загрозу виконання Центральною Радою економічних зобов'язань. У зв'язку з цим дії окупаційних військ перестали носити чисто оперативний характер і з'явилась тенденція втручання їх у внутрішні справи УНР, що в значній мірі порушувало державний суверенітет. Варто відмітити той факт, що більше агресивності при цьому проявилось в діях австро-угорських військ. Певною мірою це було пов'язано з традицією пригноблення західних українських земель Австро-Угорською імперією, частково – з національним складом військ.

Місто Вінниця було окуповано 514 польовим угорським корпусом та деякими іншими частинами 2-ої Східної австро-угорської армії. 8 березня 1918 р. вінницький комісар сповістив жителів про те, що австро-угорські війська запрошені з метою очистити Україні від більшовиків і наведення порядку. Гарантувалась недоторканість громадян УНР і недопущення відносно них насильницьких дій [8, № 1, 8 березня]. У свою чергу австро-угорське командування також звернулось до населення окупованих територій з відозвою, в якій повідомляло про невтручання у внутрішні справи, нейтралітет в політичній боротьбі і про незастосування санкцій до осіб, які чинили опір військам, якщо ті добровільно здадуть зброю [12, арк. 2].

Практична діяльність, однак, не відповідала деклараціям. З метою встановлення політичної стабільності і громадського порядку військове командування спочатку Німеччини, а потім і Австро-Угорщини, ввели в дію закон про військово-польові суди. Ці суди були засновані ще в 1890 р. і їм підлягали справи громадян держав, з якими вони знаходились в стані війни. Це було явне порушення умов мирного договору, однак протест Центральної

Ради не досягли успіху. Цивільне населення України каралось військовими судами за зберігання зброї, порушення громадянського порядку, пошкодження засобів зв'язку і транспортних магістралей та інші злочини [12, арк. 113]. Протиправні дії такого роду набували масового характеру і австрійське командування застосовувало все жорсткіші методи. У червні 1918 р. було оголошено про встановлення смертної кари за виступи проти влади, пошкодження телеграфних і телефонних сполучень, залізничних мостів [9, № 31, 21 юня].

Вінницька міська влада підтримувала дії австро-угорських військ по наведенню громадського порядку. Міська управа прийняла рішення звернутися до командування з метою об'єднати зусилля українських і австрійських властей. Одна із спільних акцій, яка носила характер облави, була проведена на Замості. У ній взяли участь службовці державної варти, 4 роти австрійських солдат, 60 піших і 40 кінних жандармів. Операція продовжувалась близько чотирьох годин і в результаті було затримано значну кількість злочинців, у яких була вилучена зброя і великі суми грошей [1, арк. 214]. Ці заходи в деякій мірі припинили зростання злочинності, але повністю ліквідувати її не могли.

Порушення державного суверенітету окупаційними властями мали місце і в процесі їх взаємодій з місцевою українською адміністрацією і органами самоврядування. Комендант Вінниці доповідав своєму керівництву про повне ігнорування австро-угорською комендатурою його розпоряджень [3, арк. 8]. Австрійське командування навіть заарештувало представників української влади. У багатьох містах було розпущено міські думи, обрані на основі загального виборчого права [10, арк. 1]. Вінницька дума уникла такої участі, хоча весь час знаходилась під контролем австрійців.

Економічна політика Австро-Угорщини в Україні була спрямована на забезпечення своєї країни сільськогосподарськими продуктами. При цьому реквізиції хоча і мали місце, однак масового характеру вони не набули. В основному застосовувались методи купівлі-продажу або бартерні угоди. Спільна українсько-німецько-австрійська фінансова комісія встановила твердий курс валют: одна німецька марка дорівнювала семи десяти п'яти копійкам, австрійська крона – п'ятдесяти копійкам [2, арк. 403]. Марки і крони повинні були прийматися всіма державними та приватними закладами торгівлі, банками нарівні з українськими карбованцями.

Спроби австрійського командування організувати вивіз з України цінної сировини викликали протидію уряду. Так, після того як у Вінниці і в інших містах були організовані пункти скупки ломів кольорових металів, було видано закон про заборону вивозити їх за межі України [4, арк. 28].

12 серпня 1918 р. почала роботу комісія по поділу військового майна колишньої Російської імперії, що знаходилося на території України. Вона

встановила, що майно повинно бути поділено між Україною і Німеччиною та Австро-Угорщиною у співвідношенні 2: 3. При поділі майна в частину Австро-Угорщини повинно входити те майно, яке було раніше реквізовано або зіпсовано [5, арк. 6].

Австро-Угорське командування претендувало також на майно, що належало органам земського самоврядування. Зокрема, була поставлена вимога про передачу в тимчасове користування лікарні ім. М. Пирогова 514 угорському корпусу. При цьому пропонувались умови досить вигідні для жителів Вінниці: населенню виділяється 80 ліжок і воно лікується безкоштовно, все обладнання і майно військові встановлюють своє власне, із Відня прибувають кращі спеціалісти. У перспективі планувалось перетворити лікарню на медичний центр Поділля [11, арк. 2]. Незважаючи на матеріальні вигоди, вінницька повітова земська управа відмовилась від цієї пропозиції. Боротьба між австро-угорським командуванням і земством продовжувалась близько місяця. Член управи П. П. Ординський зустрічався з цього приводу з уповноваженим України при Австро-Угорському командуванні С. Н. Гербелем, голова управи І. І. Лозинський звертався до міністерства, однак питання було вирішено на користь 514 угорського корпусу [9, № 39, 2 июля].

Соціалістичні ідеї, що були популярні в Україні в той період, вплинули революційно на австро-угорських солдатів. Серед них почалися повстання. Вінниця була більш-менш стабільним містом. 30 жовтня 1918 р. командування 2-ої Східної армії з Одеси прибуло на Поділля. Подальша зміна політичної ситуації примусила Австро-Угорщину вивести свої війська з території України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Вінницької області (далі ДАВіО). – Ф. 230. – Оп. 3. – Спр. 70.
2. ДАВіО. – Ф. 230. – Оп. 4. – Спр. 4.
3. ДАВіО. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 13.
4. ДАВіО. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 15.
5. ДАВіО. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 25.
6. Документы внешней политики СССР. – М., 1937. – Т. 1.
7. Крах германской оккупации на Украине. По документам оккупантов. – М., 1936.
8. Нове слово. – 1918.
9. Слово Подолии. – 1918.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ). – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 33.
11. ЦДАВОУ. – Ф. 1216. – Оп. 3. – Спр. 26.
12. ЦДАВОУ. – Ф. 2207. – Оп. 1. – Спр. 308.

ПРОСКУРІВСЬКЕ ЗЕМСТВО В 1914-1917 РР.

Одним із рубіжних моментів у розвитку органів самоврядування на Поділлі стала Перша світова війна. Цей світовий конфлікт змінив усе життя мешканців Російської імперії, суттєво скоригував діяльність її державних установ і органів місцевого самоврядування, зокрема, й у прифронтовій Подільській губернії. Запроваджені на Правобережжі у 1911 р. органи земського самоврядування стали здійснювати, крім своїх функцій, ще й допоміжні для армії заходи. Окремі аспекти зазначеного питання на Поділлі вивчали С. Гуменюк [9], Л. Дровозюк [11], О. Завальнюк і В. Стецюк [14], С. Єсюнін [12], О. Комаренко [17], О. Кравчук [18], А. Мещишин [19] та ін., але загалом зазначене питання не достатньо вивчене в українській історіографії. З огляду на це, автор поставив перед собою мету – висвітлити основні напрямки діяльності Проскурівського земства у 1914-1917 рр.

Проскурівський повіт був одним з 12-ти повітів Поділля. Повіт мав площу 2364, 6 кв. верст, на якій розташовувалося 9 міст і містечок, 199 сіл з населенням 323 120 осіб.

Проскурівську земську управу напередодні Першої світової війни очолював С. Кисельов. Його обрали очільником самоврядування 14 травня 1912 р. III Проскурівські повітові земські збори. За освітою він був правник. За політичними переконаннями на час обрання головою земської управи С. Кисельов підтримував російські націоналістичні сили [7, с. 294], а згодом вступив до ліберальної партії кадетів [10, с. 2].

На той час в управі працювало 34 осіб [22, с. 1, 2]. Зокрема, голова опікувався продовольчою справою, відділом народної освіти, загальним наглядом за справами управи і підвідомчих їй установ [22, с. 29].

Передреволюційні роки позначені вагомими успіхами і діяльністю Проскурівського земства та його голови С. Кисельова. Так, у лютому 1913 р. він став Почесним опікуном Проскурівського Олексіївського реального училища. Земський голова надавав закладу всебічну адміністративно-організаційну допомогу [13, с. 275], щорічно вносив на його розвиток від 300 до 500 крб. Ці кошти використовувалися на підтримку учнів з бідних родин, а також на фінансування медичного обслуговування вихованців, закупівлю підручників, організацію культурних заходів тощо [12, с. 366]. Саме за ініціативи С. Кисельова у квітні 1913 р. земська управа звернулася до Міністерства народної освіти з проханням перетворити реальне училище на класичну гімназію. Питання фактично вирішили позитивно, але необхідно було виконати умови щодо пристосування будівлі закладу під гімназію (будівництво актового та гімнастичного залів, придбання лабораторного обладнання для кабінету природничих наук). На все була потрібна сума 30-35 тис. крб. Чергові повітові збори на початку 1914 р. схвально відгукнулись на пропозицію профінансувати цей проект із земських коштів [13, с. 276].

7-10 жовтня 1913 р. Проскурівські земські збори ухвалили створити в повіті шкільну мережу загального навчання, а кількість початкових шкіл збільшити до 200 [3, с. 48-54].

Поступово збільшувалися бюджети Проскурівського земства. У 1912 р. він становив 396, 9 тис. крб., 1913 р. – 455, 1 тис., 1914 р. – 486, 8 тис. [1, с. 98-201].

Земства реалізовували і певні інфраструктурні проекти. Так, у липні 1914 р. з дозволу міністра внутрішніх справ земська управа налагодила телефонний зв'язок з Кам'янцем і повітом. Його обслуговували в Проскурівському повіті 14 станцій [30, с. 49]. Загалом, уявлення про обсяги робіт земства дають його бюджети. Наприклад, у 1914 р. видатки і прибутки Проскурівського земства планувалось 464 593, 98 крб. (за іншими даними – 466 093 крб. [23, № 16, 5 лютого, с. 4]). На утримання шляхів виділялося 70 068, 32 крб., освіту – 178 999, 32 крб., медицину – 65 514, 71 крб. [4, с. 32-33].

Діяльність Проскурівського земства та його голови була помічена в губернії. Губернські земські збори 10-19 грудня 1913 р. обрали С. Кисельова членом делегації з шести осіб для представлення імператору Миколі II з приводу запровадження 50 річчя земських установ [29, с. 62]. На початку січня 1914 р. делегація була прийнята імператором [23, № 9, 19 лютого, с. 3].

Початок Першої світової війни викликав патріотичні настрої в Російській імперії. Не була винятком і Подільська губернія [17, с. 60]. Війна суттєво вплинула на діяльність земств, розширивши сферу їх опікування на забезпечення окремих потреб армії, підтримки сімей мобілізованих тощо. Також війна призупинила реалізацію деяких ініціатив земств. Зокрема, світова війна перекреслила плани перетворення Олексіївського реального училища в класичну гімназію [13, с. 276] (за іншими даними цей план було відхилено [2, с. 40-42]).

У зв'язку з початком війни земство не змогло завершити плану шкільного будівництва на 1914 р., який передбачав зведення мережі шкіл для забезпечення загального початого навчання [3, с. 48-54]. З початком війни земству не дозволили звертатися за кредитом до уряду, через що й було зупинено програму будівництва шкільних приміщень в повіті [15, № 21, 24 лютого].

Крім того, міністерством народної освіти було відхилено запропонований у жовтні 1914 р. Проскурівським земством проект державних асигнувань у сумі 1750 крб. на лікування учителів початкових училищ [24, № 1148, 31 лютого, с. 3; 23, № 107, 12 лютого, с. 4]. Але, з іншого боку, у жовтні 1914 р. Проскурівському земству було надано додаткову позику на суму 5025 крб. на покращення земського кредиту [23, № 107, 12 лютого, с. 4].

З початком світової війни Поділля і його найзахідніша частина – Проскурівський повіт – стало прифронтовою територією. Перед початком бойових дій на Поділлі зосереджувалися частини 8-ї армії Південно-Західного фронту під командуванням генерала О. Брусилова, а пізніше – розквартирувалися різні військові частини 7-ї армії [19, с. 70].

Земський голова С. Кисельов проявив себе з найкращого боку в складних умовах прифронтової Проскурівщини [12, с. 366-367]. Як голова управи брав участь у забезпеченні загальної мобілізації у Проскурівському повіті, за що згодом був відзначений світло-бронзовою медаллю. 2 серпня 1914 р. весь відділ повітової управи було введено до місцевого відділу Романівського комітету догляду за сиротами сільського стану. Кисельов допомагав діяльності Комітету допомоги хворим, пораненим і офіцерам та нижнім чинам, що виліковуються. Цей комітет очолювала донька Миколи II Анастасія [31, с. 32]. Певну частину земських працівників було мобілізовано. Так, у квітні 1915 р. начальник «Летучего санитарного отряда» земський лікар К. В. Біскупський був представлений до нагородження орденом Св. Станіслава III-го ступеня з мечами і бантом, а його помічник – Д. І. Кисельов – до Георгіївської медалі IV-го ступеня [15, № 87, 14 апреля].

З жовтня 1914 р. Проскурівське земство розпочало видання щотижневої «політичної, земської і літературної» газети «Наша земська газета», з 1 січня 1915 р. – «Земська думка» («Земская мысль») [14, с. 32; 34, с. 44]. Її редактором був С. І. Кисельов.

12-15 листопада 1914 р. відбулося чергове засідання Проскурівських повітових земських зборів. Вони встановили видатки і прибутки земства на 1915 р. Прибутки земства були встановлені в сумі 473754, 32 крб. З них на утримання шляхів виділялося 49 867, 96 крб., медицину – 66 196, 98 крб., а найбільше – на освіту – 188 359, 80 крб. [5, с. 24]. Земство прагнуло продовжити освітні проекти. Так, передбачалося відкрити 23 комплекти початкових училищ, асигнувати на побудову їх приміщень 18 400 карб. Також було вирішено просити міністерство освіти про позику в 78 200 крб. на ці потреби під 3 % річних терміном на 20 років [6, с. 41, 44, 46]. Голова зборів П. Іванов-Луцевін охарактеризував діяльність управи як у вищій мірі інтенсивну і плідну. Збори постановили винести вдячність управі за трьохрічну працю. На наступне трьохріччя головою управи був обраний С. Кисельов і інші члени управи [6, с. 48].

Бездоганну працю С. Кисельова на посаді голови Проскурівського земства підтверджує надання йому 29 грудня 1914 р. високого чину надвірного радника.

У зв'язку з війною на Поділлі утворювались різноманітні благодійницькі організації. Одна з них була створена четвертими черговими Подільськими губерньськими земськими зборами 15-22 лютого 1915 р. Його

очолив голова земства П. Александров, а до 20-ти членів входив і С. Кисельов [15, № 63, 14 марта].

Прикметно, що весною 1915 р. Проскурівське земство ухвалило реорганізувати існуючі при управі бібліотеку в повітову земську бібліотеку. Бібліотека значно розширилася: відкрилися читальня, показова виставка і пересувний музей, який побував з експозицією в усіх навчальних закладах міста і повіту [25].

У 1915 р. був розроблений проект «Проскурівського товариства розповсюдження освіти і тверезості». який мав поширювати свою дію на місто і повіт. Передбачалася широка програма відкриття бібліотек, читалень тощо [27, с. 42].

У квітні 1915 р. газета «Земська думка» надрукувала «Проект Статуту Проскурівського Товариства розповсюдження освіченості і тверезості в народі» [15, № 82, 8 апреля]. Такий проект також був опублікований у журналі «Економічне життя Поділля» [27]. Передбачалася широка програма відкриття у місті та повіті бібліотек, читалень тощо. Зазначена ініціатива була реалізацією прийнятого у лютому 1915 р. Проскурівським земством рішення організувати при бібліотеці показову виставку книг, наглядних посібників і пересувний музей учбових посібників з антиалкогольним відділом [34, с. 45].

13 квітня 1915 р. С. Кисельов разом з повітовим предводителем дворянства П. Івановим-Луцевиним, начальником гарнізону і міським головою зустрічали на станції Проскурів Миколу II. Приїхавши в 9. 30 ранку він відправився в Кам'янець і повернувся того ж дня наприкінці 18-ої години. «Попрощавшись з особами, які зустрічали тут вранці, Государ Імператор виявив бажання увійти у потяг, який відбув для подальшого слідування. Місцеве населення, яке зібралося біля переїзду, захоплено вітало Його величність вигуками «ура». Хор музики місцевого училища грав гімн...» [36, № 86, 16 апреля]. Імператор також приїздив в Проскурів 28 березня 1916 р., де «бачив 6-й ескадрон лейб-гвардії кінного полку, який їде на Північний фронт» [16].

З економічних питань, відзначимо публікацію в газеті 25 квітня 1915 р. такс на предмети першої необхідності, встановлених Проскурівською повітовою земською управою [15, № 97, 25 апреля].

Про авторитет Проскурівського земського голови С. Кисельова свідчить і його залучення до питань розвитку Проскурова. Так, 20 квітня 1915 р. засідання Проскурівської думи під головуванням міського голови С. Крушельницького ухвалило рішення уповноважити С. Кисельова підтримати особисто в Петрограді в Державному Банку прохання відкрити в Проскуріві відділення цього банку. Прикметно, що С. Кисельов відмовився від виділення грошей на подорож, за що «Дума у той же момент подякувала йому» [15, № 94, 22 апреля]. Стосовно цієї риси земських діячів, що

відноситься і до С. Кисельова, відомий діяч дореволюційних органів самоврядування О. Голіцин згодом цілком слушно писав: «Всюди земець представляв собою зразок безкорисливого працівника на користь і потреби населення, якому він служив» [8, с. 358]. Питання відкриття в м. Проскуріві відділення Державного Банку, за відомостями «Економічного життя Поділля», Проскурівські земські повітові збори слухалось 28 травня 1915 р. [28].

У травні 1915 р. було опубліковано звернення Проскурівського земства до населення з пересторогою щодо спалаху епідемії холери і рекомендаціями по її профілактиці [35, с. 63-64], 26 червня – закликала до спокою і виконання звичних робіт, зокрема, збирання врожаю [35, с. 52].

Окремі аспекти діяльності С. Кисельова в Товаристві Червоного Хреста висвітлено у газеті «Земська думка». Зокрема, 3 травня 1915 р. газета повідомила своїх читачів, що С. Кисельов як помічник уповноваженого Червоного Хреста по Проскурівському повіту виїхав в діючу армію [15, № 103, 3 мая]. 11 травня 1915 р. наказом армії Південно-Західного фронту за старанну працю в часи військових дій він був нагороджений орденом Св. Станіслава II ступеня, 16 листопада 1915 р. – орденом Св. Станіслава I ступеня за вміле виконання обов'язків помічника Уповноваженого Російського товариства Червоного Хреста по Проскурівському повіту [12, с. 367]. Також він 6 травня 1916 р. він отримав знак «За працю по землевпорядкуванню», 3 вересня – світло-бронзову медаль «За працю по загальній мобілізації 1914 р.».

Новим напрямком роботи земства в умовах війни стала справа матеріального забезпечення армії, допомога пораненим, соціальний захист сімей військовослужбовців, виготовлення одягу, взуття, амуніції для армії, закупівлі сільськогосподарської і ремісничої продукції [14, с. 110].

На Проскурівських земських зборах 28 травня 1915 р. було заплановано заслухати доповіді про поставку чобіт для армії, при призначення в повіт інспектора народних училищ і відкриття вчительської семінарії, про відкриття в м. Проскуріві відділення Державного Банку тощо [28, с. 51].

Загалом, до середини липня 1915 р. воєнні асигнування Проскурівського земства становили 84 442 крб. (це був третій показник по повітах Поділля). З цих коштів 13 987 крб. було виділено на утримання місцевих повітових комітетів і попечителів по догляду за родинами мобілізованих, 12 482 крб. – на допомогу родинам мобілізованих земських службовців, 10, 2 тис. крб. – на допомогу населенню Польщі, Галичини, Бельгії, що постраждали від війни, 1 023 крб. – на утримання госпіталів, 3 118 – на допомогу хворим і пораненим воїнам, одяг тощо, 13 333 крб. – на продукти для армії, 27 906 – на підтримку господарств мобілізованих [1, с. 98-101].

Весною 1915 р. С. Кисельов був членом комісії по реалізації врожаю в Проскурівському повіті [32, с. 63]. 15 липня 1915 р. у Вінниці відбулася нарада голів повітових земських управ Поділля, яка ухвалила рішення про закупівлю продовольства у виробників за посередництвом кооперативів [14, с. 38]. Восени 1915 р. Проскурівське і Гайсинське земство продали Київському інтендантству 15 907 голів скоту [33, с. 56]. У грудні 1915 р. було ухвалено рішення про формування державних і місцевих продовольчих запасів. Місцевий запас мали утворювати органи самоврядування.

Таким чином, до 1917 р. С. Кисельов зробив в Проскурові непогану кар'єру. Він мав у повіті повагу, з його думкою рахувалися в губернії. Свідченням цього є те, що у лютому 1917 р. Подільська губернська земська управа обрала Подільський губернський продовольчий комітет (координуючий орган в справах постачання продовольством). Його виконавчим органом була оборона Рада з 11 осіб. Пропозицію очолити Подільський губернський продовольчий комітет отримав саме С. Кисельов. Навіть після своєї відмови, він був включений до складу його Ради [26; 21].

Тим часом, війна надзвичайно загострила кризові явища в Російській імперії. Ще влітку 1915 р. настроїв подолян почали змінюватись. Тоді вже вони відчули негативний вплив війни [17, с. 60]. За час світової війни з сільської місцевості було мобілізовано до армії 50 % працездатних чоловіків, податки в сільському господарстві зросли втричі [9, с. 32]. Мобілізації запасних, призови новобранців, наряди на тиллові роботи, численні реквізиції – все це важким тягарем лягло на плечі селян [20, с. 3]. Начальник Подільської жандармерії у жовтні 1915 р. відзначив, що незважаючи на відсутність активних форм протесту, робітництво бажає швидшого закінчення війни внаслідок великої дорожнечі життя; селянство незадоволене урядом через поразки на фронті й безладдя в тилу; буржуазія об'єднується на платформі критики дій і розпоряджень уряду та вимоги утворення відповідального перед Державною Думою міністерства [17, с. 60].

На початку 1917 р. у Петрограді відбулась Лютнева революція, наслідком якої стало повалення самодержавства. Хвиля революційних подій докотилася і до Поділля. Діяльність Проскурівського земства в черговий раз зазнала важливих змін.

Отже, в роки Першої світової війни Проскурівське земство продовжило активну діяльність. Головними її напрямками була господарська, культурно-освітня галузі. Новою сферою активності земства було його залучення на допомогу діючій армії, підтримка родин військовослужбовців тощо. Разом з тим, війна призупинила реалізацію низки важливих проєктів земства, зокрема, унеможливила зведення мережі шкіл для забезпечення загального початого навчання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Асигнования губернских и уездных земств на нужды, вызванны войной. – М., 1916. – 208 с.
2. Боголюбова І. М. Учбові заклади Проскурова в ХІХ – на початку ХХ ст. / І. М. Боголюбова // Культура Поділля: історія і сучасність. Матеріали другої науково-практичної конференції, присвяченої 500-річчю м. Хмельницького 27-29 серпня 1993 р. – Хмельницький, 1993. – С. 42-44.
3. Бржосніовскій І. Изъ постановлений Уездныхъ Земскихъ Собраний Подольской губернии, осеней сессіи 1913 г. / І. А. Бржосніовскій // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. - № 24. – 15 декабря. – С. 48-54.
4. Бржосніовскій І. Земскія смѣты по Подольской губернии на 1914 г. / І. Бржосніовскій // Экономическая жизнь Подолии. – 1914. - № 1. – 1 января. – С. 32-33.
5. Бржосніовскій І. А. Земскія смѣты по Подольской губернии на 1915 г. / І. Бржосніовскій // Экономическая Жизнь Подоллии. – 1915. – Апрель. № 6. – С. 20-24.
6. Бржосніовскій І. А. Обзоръ постановлений Уезднхъ Земськихъ Собраний, Подольской губернии, осеней сессіи 1914 г. Ольгопольского, Проскуровского и Ушшицкого / І. Бржосніовскій // Экономическая Жизнь Подоллии. – 1915. – Апрель. № 8. – С. 35-56.
7. Глушковецкий А. Л. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії: монографія / А. Глушковецкий. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2010. – 400 с.
8. Голицын А. Д., кн. Воспоминания / Сост., подгот. текста, послесл., указатель имен А. К. Голицына / А. Д. Голицын – М.: Русский путь, 2008. – 608 с.
9. Гуменюк С. К. Хмельницька область / С. К. Гуменюк // Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. – К., 1971. – С. 9-64.
10. Дорошенко-Савченко Н. Початки національної революції на Проскурівщині (Спогад) (2) / Н. Дорошенко-Савченко // Сводоба. Український щоденник. - 1955. - №. 250. – 29 грудня. - С. 2.
11. Дровозюк Л. М. Земства і народна школа на Правобережній Україні у 1904-1920 рр. / Л. М. Дровозюк – Вінниця: «УНІВЕРСУМ-Вінниця», 1997. – 48 с.
12. Єсюнін С. М. С. Кисельов: від «молодшого юриста» до губернського старости / С. М. Єсюнін // Матеріали Х Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 365-371.
13. Єсюнін С. М. Проскурівське реальне та комерційне училища на початку ХХ ст. / С. М. Єсюнін // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. – Т. 6. – Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 273-279.

14. Завальнюк О. М., Стецюк В. Б. Земства Поділля в добу Української революції 1917-1920 рр. / О. М. Завальнюк, В. Б. Стецюк – Кам'янець-Подільський, 2009. – 220 с.
15. Земская мысль. Политическая, общественная и литературная газета, издаваемая Проскуровской Земской Управой. – 1915.
16. Император Николай II. Дневники – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/db/nikolay-2/index.html>
17. Комаренко О. Ю. Деякі аспекти суспільно-політичного життя на Поділлі в липні 1914-лютому 1917 р. / О. Ю. Комаренко // Тези доповідей десятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції 6 вересня 1991 р. – Вінниця, 1991. – С. 60.
18. Кравчук О. М. Просурівський період в житті і діяльності Сергія Івановича Кисельова / О. М. Кравчук // Матеріали III науково-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» / Ред. кол. Баженов Л. В. (голова), Блажевич Ю. І., Єсюнін С. М. (співголова, відповід. редактор) та ін. – Хмельницький, 2011. – С. 177-189.
19. Мещишин А. І. Хмельницький / А. І. Мещишин // Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. – К., 1971. – С. 65-92.
20. Михайлюк О. Г. Класова боротьба в подільському селі в роки першої світової війни / О. Г. Михайлюк // Тези доповідей VI-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції (секція історії дожовтневого періоду). – Кам'янець-Подільський, 1985. – С. 3-4.
21. Об образовании губернского, уездных и волосных Продовольственных Комитетов // Свободный Голось. – 1917. - № 9. – 24 марта. – С. 4.
22. Отчет Проскуровской Уездной Земской Управы третьому очередному Уездному Земскому Собранию созыва 1913 г. – Проскуров: Типо-литогр. Д. Л. Левита, 1913. – 96 с.
23. Подолія. – 1914.
24. Подоллянинь. – 1914.
25. Синиця Н. До 110-річчя бібліотеки ім. М.Островського / Н. Синиця // Проскурів. - 2011. - 3 лютого. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://proskuriv.info/index.php/2010-12-20-09-11-47/191-2011-02-03-13-54-56?format=pdf>
26. Хроника // Свободный Голось. – 1917. - № 8. – 23 марта. – С. 2.
27. Хроника // Экономическая Жизнь Подоллии. – 1915. – Апрель. № 6. – С. 42.
28. Хроника // Экономическая Жизнь Подоллии. – 1915. – Апрель. № 7. – С. 51.
29. Экономическая жизнь Подолии. – 1913. - № 23. – 1 декабря.
30. Экономическая жизнь Подолии. – 1914. - № 14. – 15 июля.
31. Экономическая жизнь Подолии. – 1914. - № 19. – 1 ноября.
32. Экономическая жизнь Подолии. – 1915. - № 10. – май.

33. Экономическая жизнь Подолии. – 1915. - № 14. – ноябрь.
34. Экономическая жизнь Подолии. – 1915. - № 4. – февраль.
35. Экономическая жизнь Подолии. – 1915. - № 9. – май.
36. Юго-Западный Край. – 1915. - № 86.

М. Горбатюк

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ А. НІКОВСЬКОГО У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Перша світова війна без сумніву є однією із найбільших трагедій людства. Але ця війна була не лише зіткненням двох гігантських військово-політичних блоків за економічну гегемонію у світі. Вона також подарувала багатьом народам Європи надію на здобуття власної незалежності та формування власної політичної нації. Багато громадських і політичних діячів Європи та України, які після 1917-1918 рр. почали відігравати непересічну роль у житті своєї держави і свого народу, формували свої політичні переконання та організаційні навички під час війни і завдяки їй. Одним із таких діячів був Андрій Васильович Ніковський.

Різні аспекти діяльності А. Ніковського відображені у низці досліджень П. Дунай, Н. Миронець, Ю. Середенко та ін. [3; 10-11; 17]. Проте, у доволі об'ємній історіографії праць про діяча, все ще наявні незначні білі плями, а деякі питання потребують уточнення. Малодослідженим тривалий час залишалося і питання громадсько-політичної діяльності А. Ніковського у роки Першої світової війни, авторський погляд на яке подаємо нижче.

Перша світова війна стала для А. Ніковського та значної частини українського громадянства великою несподіванкою. Принаймні у переддень війни у громадсько-політичних колах, що гуртувалися навколо Товариства українських поступовців та газети «Рада», не існувало єдиної позиції на випадок військового конфлікту між Антантою і Троїстим союзом. Аналізуючи тогочасну публіцистику у редакційній А. Ніковським «Раді», можна стверджувати, що реакція газети та її редактора на події світового масштабу була переважно ситуативною. Зокрема, у статті «Франц Фердинанд», що побачила світ 15 червня 1914 р. А. Ніковський намагався з нейтральних позицій аналізувати події, пов'язані з убивством спадкоємця австрійського престолу, але в його словах відчувався дух слов'янського єднання, симпатія до сербів і антипатія до австрійців [13].

Через кілька днів після цього відбулася нарада А. Ніковського, Є. Чикаленка та членів редакції з приводу ставлення «Ради» до майбутньої війни. Всі присутні визнали за неможливе вести газету в російсько-патріотичному напрямку, оскільки вважали, що перемога Росії у війні призведе до посилення національного гніту, а її розгром – до визволення українців. Нарада вирішила, що газета повинна зайняти нейтральну позицію,

обмежитись поданням фактів про військові події та уникати будь-яких коментарів [23, с. 330-331].

Приблизно у цей же час А. Ніковський взяв участь у скликаній Є. Чикаленком позачерговій нараді ТУП, яка у зв'язку з літніми канікулами, була малочисельною. Під час обговорення основного питання про ставлення ТУП до війни, А. Ніковський та Є. Чикаленко виступили за поразку Росії, Л. Яновська відстоювала необхідність повного розгрому Австрії і приєднання Галичини до Росії, А. Вязлов та В. Леонтович – не зайняли чіткої позиції [23, с. 331].

Утім, стояти осторонь від подій державної ваги у Російській імперії було неможливо. Відчуваючи, що над газетою нависла серйозна загроза, А. Ніковський спробував продемонструвати лояльність редакції до імперської влади. 20 липня 1914 р. у «Раді» вийшла його стаття «Війну об'явлено», у якій автор поклав всю відповідальність за початок війни на Німеччину та закликав українців захищати Російську імперію [14]. Але, навіть такий крок не зміг врятувати газету, видання якої було заборонено 21 липня 1914 р. [19, арк. 42].

Відразу ж після закриття газети А. Ніковський направив командувачу військами Київського військового округу «Прохання видавців і співробітників газети “Рада”» у якому запевнялося, що “Рада” займає абсолютно лояльну позицію щодо цілісності і безпеки Російської імперії, і наводилися приклади критики Австро-Угорщини [6, арк. 1]. В умовах посилення боротьби з національними рухами, це звернення не могло мати жодних наслідків. Переконавшись, що продовжувати видавати газету неможливо, її видавець Є. Чикаленко доручив усі справи по ліквідації редакції А. Ніковському, який успішно їх завершив наприкінці 1914 – у перші місяці 1915 рр.

Проте А. Ніковський був категорично незгодний з Є. Чикаленком і вважав видання щоденної газети одним з найважливіших завдань українського руху, яке мало бути здійсненим за будь-яких умов. Мотивував він це тим, що сам факт існування щоденної української газети і мова її видання будуть значним чиником впливу на масову свідомість суспільства та на російську політичну еліту [7, арк. 1 зв.]. Восени 1914 р. А. Ніковський спробував організувати в Києві видання нової щоденної україномовної газети «Вісти», де передбачалося друкувати статті присвячені питанням внутрішньої і зовнішньої політики Російської держави, історії, науки, мистецтва і літератури [20, арк. 1-1 зв.].

Зазнавши невдачі в цій справі А. Ніковський впродовж вересня – листопада 1914 р. редагував часопис «Літературно-науковий вісник» [4, с. 95]. Але курс царської влади, орієнтований на знищення усього українського, не залишив ЛНВ жодних шансів і 2 січня 1915 р. видання цього часопису, який виходив 18 років, було заборонено військовою цензурою [8, арк. 1].

Припинення випуску згаданих українських часописів позбавило А. Ніковського можливості заробляти на життя звичною для нього літературно-публіцистичною працею. Щоб утримувати сім'ю він був змушений займатися тимчасовими підробітками (зокрема, виконував на замовлення статистичні звіти), а також з осені 1914 до листопада 1915 рр. готував до навчання у 4-му класі гімназії сина В. Леонтовича – Віктора.

Але навіть такі труднощі не відбили у нього бажання до громадських справ. Уже з лютого 1915 р. А. Ніковський брав активну участь в організації часопису «Основа», що мав компенсувати зникнення ЛНВ. Видавати його вирішили в Одесі. Редагувати та вести усі фінансові справи доручили А. Ніковському. Через постійний жандармський нагляд видавати часопис під своїм іменем він не міг, тому запросив до співпраці своїх давніх одеських знайомих: на редакторську посаду І. Гаврилюка та В. Буряченка за секретаря [18, арк. 426-427].

Долаючи цензурні, фінансові перешкоди та нестачу матеріалів для публікації А. Ніковському вдалося випустити всього три номери «Основи». Найбільш цікавим, за відгуками читачів, був останній, третій випуск. І саме у ньому одеська цензура помітила ознаки українського сепаратизму, за що 2 лютого 1916 р. постановою одеського генерал-губернатора видання часопису було припинено [21, арк. 193 зв.]. На час закриття «Основи» уже було набрано декілька аркушів наступного номеру. Із готових матеріалів було вирішено видати альманах «Степ». Редагував його також А. Ніковський. Альманах побачив світ у середині 1916 р. і був логічним завершенням «Основи».

У роки Першої світової війни А. Ніковський не стояв осторонь і від політичних подій. Як активний діяч ТУП він брав участь у низці переговорів із представниками російської політичної еліти демократичного спрямування. Зокрема, восени 1914 р. А. Ніковський спільно із М. Василенком та В. Науменком деякий час перебував у Москві з метою проінформувати московські ліберальні кола про становище української культури на окупованій російськими військами території Галичини. У Москві згадана делегація вела переговори з російськими автономістами-федералістами, редакцією «Русских ведомостей», Товариством слов'янської культури, В. Обнінським та І. Кістяківським [1]. Проте українська делегація не знайшла спільної мови з росіянами, оскільки представники російської інтелігенції – П. Мілюков, С. Прокопович, П. Новгородцев, І. Кістяковський, як писав А. Ніковський, «ставляться цілком позитивно до окупації і прилучення Галичини, хочуть війни за всяку ціну і дуже мало опікуються долею галицьких “русских”» [2, арк. 601]. Між іншим, саме під час цієї поїздки А. Ніковський вперше зустрівся з С. Петлюрою та О. Саліковським, з якими раніше лише листувався.

На початку жовтня 1914 р. А. Ніковський за дорученням Ради ТУП вирушив в Італію на пошуки М. Грушевського, щоб разом з ним вести акцію проти самодержавної Росії. Але через військові дії на морі його подорож закінчилась в Одесі і невдовзі він повернувся до Києва [2, арк. 601].

Наприкінці листопада 1914 р. А. Ніковський спільно з іншими представниками ТУП – М. Грушевським та М. Василенком – взяв участь у переговорах з В. Обнінським, який намагався переконати українську інтелігенцію змінити свою позицію до війни і продемонструвати «волю до перемоги над Німеччиною» [2, арк. 601].

А. Ніковський послідовно відстоював свою позицію щодо Російської імперії як учасника війни. Він негативно оцінював діяльність Союзу визволення України, мотивуючи це ставлення розбіжностями у поглядах на майбутнє України та засуджував лідерів СБУ за прийняття відповідальних політичних рішень, які стосувалися всього українського народу, без попередньої наради із представниками Наддніпрянської України [9, арк. 1-1 зв.; 15].

У грудні 1916 р Рада ТУП (членом якої був і А. Ніковський) випустила декларацію під назвою «Наша позиція», в якій зазначалося, що українські поступовці визнають війну «чужою для себе справою, шкідливою українському та й усім іншим народам імперії», ставляться до неї негативно і займають нейтральну позицію щодо сторін у цій боротьбі [12, с. 129-130]. Як свідчив сам Ніковський, у грудні 1916 р. він взяв участь в ініційованому О. Керенським і проведеному київськими поступовцями зборі коштів на організацію і проведення «двірцевого перевороту» в Петербурзі [2, арк. 602].

Ще одним важливим напрямком діяльності А. Ніковського у роки війни, поряд із редакторсько-публіцистичною і політичною, була праця у Комітеті Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст (КПЗФ ВСМ) – організації, створеної для опіки над хворими і пораненими російськими солдатами та допомоги населенню окупованої Галичини. Ця організація, діяльність якої мала значний суспільний резонанс, в роки війни об'єднала багато представників української інтелігенції, які проходили тут своєрідну школу організаторської праці.

«Українізація» КПЗФ ВСМ розпочалася у листопаді 1915 р. після призначення особливим уповноваженим по Південно-Західному фронту відомого українського громадсько-політичного діяча барона Ф. Штейнгеля. При його посередництві на працю до комітету потрапило чимало українських громадсько-політичних діячів, зокрема і А. Ніковський [16, с. 283]. Як свідчила дружина А. Ніковського – Наталія, він вступив на службу до КПЗФ ВСМ 25 листопада 1915 р, за два тижні став членом бюро комітету, 16-17 грудня 1915 р. – обраний уповноваженим ВСМ по відділу постачання, складів і військових магазинів [5, арк. 2-2 зв.]. Як уповноважений він керував заготівлею фуражу і провіанту для армій Південно-Західного фронту, а також

підготовкою білизни для військових і санітарних лазень і пралень [22, арк. 36 зв.].

Активна праця А. Ніковського у КПЗФ ВСМ тривала до початку 1917 р., коли він поступово відійшов від справ з одного боку через наростання бюрократичних перешкод у діяльності комітету, а з іншого – через активізацію українського національного руху, пов'язаного із Лютневою революцією в Росії.

Вивчення діяльності А. Ніковського з лютого 1917 р. ми свідомо залишаємо за межами цієї статті, хоч хронологічно Перша світова війна тривала до листопада 1918 р. Події 1917-1918 рр. в Україні настільки насичені, а участь у них А. Ніковського настільки об'ємна, що їх вивчення вимагає ще не одного дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Василенко Н. П. Академик Богдан Александрович Кистяковский // Социологическое наследие. – 1994. – № 5. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ecsocman.hse.ru/data/205/199/1217/017_vasilenko.pdf.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), спр. 67098 ФП, т. 59, ч. 3.
3. Дунай П.О. Ідейно-естетичні засади літературно-критичної діяльності Андрія Ніковського: дис... канд. філол. наук: 10.01.01. – К., 2006. – 202 арк.
4. Життєпис А. В. Ніковського // Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. – К., 1923. – Кн. 2–3. – С. 94–96.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. 3, № 60483.
6. ІР НБУВ, ф. 44, № 13.
7. ІР НБУВ, ф. 44, № 568.
8. ІР НБУВ, ф. 44, № 578.
9. ІР НБУВ, ф. 44, № 583.
10. Листування А. Ніковського та Є. Чикаленка за 1917 р. / [упоряд. Н. Миронець] // Пам'ять століть. – 1997. – №5. – С. 28–43.
11. Листування А. Ніковського з Є. Чикаленком за 1920-1921 рр. / [упоряд. Н. Миронець] // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 8/9. – Т. 11/12. – К.; Нью-Йорк, 2004. – С. 675–680.
12. Наша позиція: [декларація ТУП] // Наше минуле. – 1918. – Ч. 3. – С. 128–132.
13. [Ніковський А.] Франц Фердинанд // Рада. – 1914. – 17 червня. – С. 2.
14. [Ніковський А.] Війну об'явлено // Рада. – 1914. – 20 липня. – С. 3.
15. Ніковський А. Нова позиція Союзу Визволення України // Нова рада. – 1917. – 15 червня. – С. 1.
16. Свод постановлений Главного Комитета и Исполнительного Бюро за ноябрь 1915 г. // Известия Всероссийского Союза Городов. – М., 1915. – 15 декабря. – № 21–22. – С. 281–310.

17. Середенко Ю. В. Творча спадщина А. В. Ніковського як джерело дослідження громадсько-політичного та культурного життя України першої третини ХХ ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.06. – К., 2008. – 282 арк.
18. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 274, оп. 5, спр. 42.
19. ЦДІАК України, ф. 295, оп. 1, спр. 51.
20. ЦДІАК України, ф. 295, оп. 1, спр. 513.
21. ЦДІАК України, ф. 385, оп. 2, спр. 2.
22. ЦДІАК України, ф. 721, оп. 3, спр. 6467.
23. Чикаленко Є. Щоденник: у 2-х т. / Євген Чикаленко. – К.: Темпора, 2004. – (Vita Memoriae). – Т. 1: 1907–1917. – 2004. – 428 с.

В. А. Косаківський, В. С. Рудь

СПОГАДИ М. З. ЖУКА ПРО ПОДІЇ ЧАСІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВОЄН В С. КОМАРІВКА

Мирон Захарович Жук народився 20 серпня 1908 р. в с. Комарівка колишньої Теплицької волості Гайсинського повіту Подільської губернії (нині – Теплицький район Вінницької області). Закінчив Комарівську церковно-приходську школу, Уманську агропрофшколу, Уманський педтехнікум, Ленінградський педінститут, а з 1938 по 1949 рр., за виключенням років війни, працював у Вінницькому педінституті. Згодом і до виходу на пенсію – інспектором шкіл Вінницького району.

Про найстарішого освітянина Вінниччини писала краєзнавець Л. Семенко [1, с. 345-349]. Про роки роботи на історичному факультеті педінституту М. З. Жука знаходимо відомості в книзі «Інститут історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: від витоків до сьогодення» [2, с. 31-33]. А особова справа колишнього викладача і до сьогодні зберігається в архіві педуніверситету [3].

У квітні 2010 р. авторам, за сприяння А. А. Шевчука (племінника М. З. Жука), вдалось зустрітись з Мироном Захаровичем і взяти у нього інтерв'ю, яке було записане на відео. Нижче подаємо розшифровку частини відеозапису спогадів, які стосуються подій часів Першої світової і громадянської війни в рідному селі респондента:

«Шо Ви з 15 року запам'ятали? Шо Ви пам'ятаєте з 15 року?

Шо я пам'ятаю?

Да. Де Ви народились скажіт?

Я багато пам'ятаю. С п'ятнадцятого я вже пам'ятаю, бо мені було сім років. Я вчився в церковно-приходській школі. Тоді всі сільські школи називались церковно-приходські. Всі. И-и. Трохлітки в силі. Три групи говорили. То вони називались всі церковно-приходської. Це не обов'язково щоб там ти йшов десь після цього, мол, в церкву там, священни[ка]ми. Ні.

Просто початкова школа називалась..., початкова школа називалась церковно-приходська. То тож я помню, починаючи десь з другого..., з другої групи називались не класи, а групи. Церковно-приходська школа села Комарівки, Теплицької волості Гайсинського, Гайсинського уезду, Каменец-Подольской губернії. Каменец-Подольская губернія, Гайсинский уезд, Теплицкая волость, село Комаровка, церковно-приходская школа.

От я в п'ятнацять..., в п'ятнацятomu році, мені було сім років, мене вже батько завів. А міні недалеко, отак [показує рукою] радом була школа. Тоді я вже пішов в церковно-приходську школу, на русском яз..., на російській мові, на русском языке. Вот. Да. Був один вчитиль на три групи. Велика класна кімната [показує рукою], так квадратних метрів, з шіздсіят квадратних метрів. Бо тоді, бо потім зробили там хату читальню. То я добре знаю. От. Там три групи і ходить з лінійкою вчитиль один по класу. Одні готовлять арифметику, другі чістопісаніє. Це каліграфія. Чістопісаніє! Ето нужно пісать так шоби ти міг написати «Є в о [показує пальцями руки] І м п е р а т о р с к о є В е л і ч е с т в о». Це як кудись жалоби пишеш, кудись, то треба зверху такий епіграф «Єво Імператорское Велічество». На любом, на любом прошеніі. То ету, етот епіграф треба написати дуж-же красиво. От. І чістопісаніє мало кому удалось з наших. Міні ні вдалось, шоб вивисти це так красиво, шоб можна це написати. От. А взагалі чістопісаніє вчило красиво писати. Це треба було. Бо підеш на службу в армію, треба буде писати пісьма до дому, казали. То вміти треба писати [сміється].

Церковно...

От я в п'ятнацятomu я помню вже. Шіснацятий. А в сімнацятomu ми вже бігаєм кругом школи і кричимо: «Ц а р а с к и н у л и ! Цара скинули! С л а в а У к р а ї н і !». А до того ми ні чули такого слова. Але тут буквально через кілька днів вже була..., вже в нас в силі носили портрет Шевченка. Вот. Десь молнієносно, шо я навіть не знаю звідки, портрет Шевченка, демонстрації в силі. Болото вот так [показує рукою] по коліно. Сільські хлопці, дівчата... Сільські хлопці, дівчата, солдати, які прийшли с фронту, покинули фронт, прийшли прямо з гвинтівкою додому і тоже в цих демонстраціях. Носимо всі... Носят всі портрет Шевченка окутаний рушником. От. А ми собі бігаєм за цею..., бо ми ж це... А ці старші ходят і значіт вже співають «Ще не вмерла Україна». Бистро було це все доставляно. Навіть не знаю ким. Це вже було зразу весною, в березні, в квітні сімнацятого року. О! Це вже я помню прикрасно. Ми бігаємо, кричимо: «С в а б о д а ! С в о б о д а ! С в о б о д а !». А бабки із-за тину кричать: «Хто ж дурним дає свободу!? Ви ше будети плакати від цієї свободи! Хто ж таким темним дає свободу!?!». Це бабки, а ми з демонстрації... Шевченка, дальше йдут. А церква кажин..., кожен день... Радом коло нас близько була церква. Кожен день [показує рукою] дзвін. І знову демонстрація. І знову сход. І знову прийхав новий представник з волості. І знову каже, значіть, «Слава!», значіть,

«Керинському». Бо в Мос... в Петрограді Керенский. А тут уже утворилась Центральна Рада. Та шо... сталося це коли..., а Центральна Рада ж появилася при Тимчасовому Уряді в Петербурзі. От. То зрідка хтось крикне там і «Керинській» і покаже сорок рублів керенських – отакі-о-о-о [*маленькі, показує рукою їх величину*]. А більшість то це крики: «Слава Україні! Свобода! Свобода! Свобода! Хай живе свобода!». І співаєм... Значить співають «Заповіт». Головний керівник - Левіцькій Ваня. Він церковний дяк. І він зразу ж перетворив церковний хор, церковний хор, на гражданский хор. Зразу ж перетворив. Він був добре знайомий з Леонтовичем. А Леонтович то в сімї кілометрах від нашого сила, сило Марківка. Ну от! Там його і вбили Леонтовича, в Марківці. Да! Так от, Левіцькій був зразу церковний дяк, перетворився... Він і там співав, і в церкві продовжував співати, і тут співали [*сміється*]. Да. Отакего. Так шо я помню ці роки.

А в дев'ятнацятomu міні вже було одинацять років. Да. Одинацять. Я з восьмого року. Да. Два. Це мені вже було дев'ять, одинацять років. Да, одинацять років. Дев'ять. Два. Одинацять років.

То в дев'ятнацятomu я вже возив в Гайворон продрозвйорстку. Тисяча возів. Тисяча. Я сам рахував. Туди до Гайворона [*показує рукою*] сто кілометрів від нас. Ми два дні їдимо туди. І ми в цих возиках. Тай особливо ни побіжиш, бо пирид тобою валки возів аж до Гайворона. І назад ці вози ми зустрічаємо, зустрічних, які вже здали зерно в Гайвороні. А там був приймальний... А там був приймальний пункт, в Гайвороні.

На Україні Ленін зробив багато приймальних пунктів. Їх, мабуть, було з півсотні. А я, значить, з батьком їздив сюди. Ми мали одну конячку. В сусіда взяли конячку. Вот. А чого я з батьком їздив? Тому шо мій батько був... очі оставив у Японії. Він був інвалід руско-японской войны. Але трошки він бачив. Але йому треба було щоб хтось все таки поганяв коней і щоб дивився. А він тоже трошки вже, коли повернувся з Японії то він помаленько... То я їму, значить, помагав гнати коні. Вот так. Так шо я ці роки революції. Це я Вам забив голову. Воно Вам не потрібне. Але я вже так. Я їх помню.

І дев'ятнацятий помню. Помню добре як «пшеница не гадитца, а ячмень з горошком. Убірай назад свой воз». У когось забракували пшеницю з шіснацятого року. Ви чуєте? Були випадки, шо з шіснацятого року вдома мав у солом'янику... Ти бачив солом'яник коли небудь? Не бачив. Там в тебе повинен..., треба зробити солом'яник. У солом'яниках тримали пшеницю. То пшениця вона ма... Солом'яник має продухи і пшениця могла довго зберігатися. І були такі, шо в дев'ятнацятomu році селянин мав удома ше в солом'янику... Солом'яник міг..., були навіть вилики [*показує руками їх величину*], такі шо пудів сорок-п'ядесят в солом'янику, виплечений. От. Типер нима. Ніхто ж не знає як плести їх. Я тіки знаю так, по схеме. А зараз нема. А тоді, дівка виходит замуж, повинна в приданне мати один-два солом'яника. І

батько висте додому, до молодика, вже солом'яник цей і скриню її висте. Скриня, солом'яники, дальше там ше, це приданное для дівчини. Так от до чого я виду свою мисль. Шо були шіснацятий рік і окремі селяни ше Леніну здавали. Бо ж Ленін продрозвйорстку потребував. Здавали, брат, в дев'ятнадцятом году в Гайвороні пшеницю. Але часто, и-и, той, щупальцями такими, щупальці такі, перевірали. Була ни удачна пшениця. Вот. То завертали назад: «Привозь нову, а цю сам їж».

Це я Вам трошки такої... те чого в літературі не вичитаєте. От.

А я... це все здали ми там, харашо здали. А на возі везеш двацїть пудів. На возі скїльки буде? Двацїть. Значїть, ми з батьком здали там, в Гайвороні і назад вже їдимо. Назад. Знову я рахую ті вози, які перед нас. Вот. Це знаменита продрозвйорстка. І я Вам повинен сказати, шо не дивлячись на таку продрозвйорстку, Ленін потім її відмінив, як уводив НЕП. То відмінив продрозвйорстку. В силі голоду ни було. Так люди ну..., не розкіш, не в розкіш жили, але, в основном, залишалась часть хліба. Це роки Громадянської війни. Залишалась часть хліба в людей на то щоб посїяти і прокормити сім'ю. То оставалось. В роки громадянської війни не було в нас у селі і сусіднє село Янів, це одне село, тоже не було голоду. От. Так, їли ячмінний хліб. Ну то це не вважаєця шо це таке голод ... » [4].

Отже, пам'ять Мирона Захаровича зберегла для нас надзвичайно цінні відомості про хід подій в с. Комарівка на Подїллі в роки Першої світової та громадянської воєн, що віддалені від нас вже майже на ціле столїття. Тому для нас це ще одне усне джерело, що доповнює наші знання про минуле рідного краю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Семенко Л. М. З. Жук – найстарший освітянин Вінниччини // Матеріали XXIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Освіта на Подїллі: минуле та сьогодення». (До 100-річчя заснування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського). – Вінниця, 2011. – С. 345-349.
2. Інститут історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: від витоків до сьогодення / Ю.А. Зінько та ін. ; Відп. ред. Ю.А. Зінько ; Він. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. – Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2012. - С. 31-33.
3. Особова справа Жука Мирона Захаровича // Архів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
4. Запис авторів 1 квітня 2010 р. від Жука Мирона Захаровича, 1908 р.н., уродженця с. Комарівці Теплицького району Вінницької області, нині жителя м. Вінниці.

КООПЕРАТИВНА І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ П. ВІДИБІДИ НА ПОДІЛЛІ У 1914-1918 РР.

Сучасній громадськості України мало що відомо про життя та діяльність подільського кооператора, державного діяча доби Української Народної Республіки, а згодом архієпископа православної церкви Петра Порфировича Відибіду (1891 – 1971 рр.). Його кооперативна, громадська та державницька діяльність в період Першої світової війни та у добу Української революції довгі роки замовчувалася і лише із здобуттям незалежності України знайшла часткове відображення [10, с. 1927-1928; 9, с. 494; 15, с. 462; 16; 11].

Автор даної розвідки ставить за мету донести до широкого кола науковців маловідомі сторінки з біографії П. Відибіди та провести аналіз його кооперативної і громадсько-політичної діяльності на теренах Поділля в 1914-1918 рр.

Петро Порфирович Відибіда народився 26 червня 1891 р. (за ст. ст.) в с. Стрільчинці Брацлавського повіту (нині Немирівського району) в сім'ї псаломщика місцевої Свято-Пророко-Іллінської православної церкви [1, арк. 31]. Початкову освіту отримав у Стрільчинецькій церковно-парафіяльній школі і з 1902 р. продовжив навчання в Тиврівському духовному училищі. Після успішного закінчення училища у 1908 р. отримав право «вступу в перший клас без іспиту» і у серпні того ж року був зарахований учнем Кам'янець-Подільської духовної семінарії [7, арк. 2]. Перші роки навчання в насиченій духом українства Подільській семінарії пройшли без особливих ускладнень, але рішенням правління семінарії від 13 – 14 червня 1911 р. П. Відибіду виключили з семінарії з причини «малоуспішності й поганой поведінки» [8, арк. 324]. На нашу думку, звільнення більше схоже на розправу нового керівництва семінарії за його прихильність до українського руху, яким була проникнута значна частина семінаристів і духовенства.

Ймовірно, на прохання батька керівництво семінарії пішло на поступки і надало П. Відибіді направлення в Томський імператорський університет, який приймав до вузу колишніх семінаристів. Навчання там було безкоштовне, студенти забезпечувалися гуртожитком, але не мали права перевестися до інших університетів і навчальних закладів [23, арк. 490]. Крім того, мабуть, хтось із подолян працював у цьому навчальному закладі й допомагав вихідцям з Поділля там навчатись. За свідченням краєзнавця с. Стрільчинця вчителя історії П. Матвеева, там отримали освіту брат Петра Олександр, ще декілька місцевих священнослужителів. Отже, після 3-х років навчання в Подільській духовній семінарії Петро Порфирович опинився у далекому Сибіру і там отримав вищу освіту. Підтвердженням цього служить документ, знайдений у Державному архіві Вінницької області, який свідчить,

що він дійсно проживав у м. Томську і там на початку 1913 р. отримав «білий білет», тобто звільнення від служби в армії [4, арк. 3-4].

Повернення у другій половині 1914 р. до рідного Поділля якраз збіглося із початком Першої світової війни. Запроваджені єпископом Серафимом гоніння продовжували мати місце, і тим духівникам, хто був інакодумцем, шансів отримати пристойну службу не було. Тому П. Відибіда вирішив долучитися до праці в кооперації: допоміг започаткувати в кінці 1914 р. Стрільчинецьке кредитне товариство й вступив на роботу до Губернської каси дрібного кредиту в чині практиканта з кооперації. Вже 13 – 14 лютого 1915 р. він бере участь (секретарем засідання) в губернській кооперативній нараді з питань кредитування населення і кооперативних установ та надання інструкторської допомоги кредитним товариствам [20]. Упродовж 1915 р. освічений практикант Петро Відибіда читав лекції на кооперативних курсах, які влаштувала Губернська земська управа, при цьому для всіх бажаючих вони проводилися безкоштовно. Такі курси з питань кредитної кооперації відбулися в м. Гайсині (4 – 14 травня), Тульчині (17 – 30 травня) та Могилеві (2 – 12 червня), на яких отримали знання близько 150 курсистів [21]. За короткий час роботи в кредитній кооперації він набув неабиякого авторитету й тому після організації Подільського союзу кредитних і ощадно-позичкових товариств (13 – 14 вересня 1915 р.) голова правління Д. Маркович запросив його на посаду ревізора-інструктора. Приступивши з 1 червня 1916 р. до виконання обов'язків, П. Відибіда за короткий час організував новий надзвичайно важливий відділ, який опікувався облаштуванням нових кредитних товариств, надавав практичну допомогу, проводив ревізії діючих установ та організовував культурно-масову роботу союзу [3, арк. 343]. Про інтенсивність праці П. Відибіди може свідчити той факт, що дві третини робочого часу він проводив у відрядженнях в різних куточках губернії і швидко завоював авторитет провідного фахівця з кооперативної справи. 19 – 20 березня 1917 р. на II-х чергових зборах уповноважених Подільського кредитного союзу у Вінниці його обирають членом правління, а враховуючи те, що діючий голова Д. Маркович активно зайнявся політичними питаннями і організацією революційної боротьби українського народу, вирішення всіх господарських справ фактично взяв на себе молодий заступник П. Відибіда (26 р.) [3, арк. 279].

Завдячуючи цілеспрямованій роботі правління в умовах економічної нестабільності після Лютневої революції 1917 р., Подільський кредитний союз швидко набув статусу фінансово стабільної провідної кооперативної установи губернії, що спонукало до гуртування навколо нього розрізних регіональних споживчих союзів, товариств гуртових закупівель і окремих сільськогосподарських кооперативів. 9-11 квітня 1917 р. за ініціативою Подільського союзу і свідомих кооперативних діячів у Вінниці відбувся

загальний губернський кооперативний з'їзд, який прийняв низку рішень, зокрема: на підтримку Тимчасового уряду, доведення війни до перемоги, національної територіальної автономії України, націоналізації освіти, відродження української мови і культури, поваги та врахування інтересів національних меншин, впровадження широкої демократії тощо. З'їзд також обрав бюро для створення Подільського кооперативного комітету, який мав координувати діяльність кооперативних установ і провести організаційні заходи щодо утворення єдиного кооперативного союзу Поділля [22].

Отже, Подільський кредитний союз упродовж 1917 р. в умовах війни і екстремальної політичної напруги, повної розрухи господарсько-фінансової системи, розгулу реакції, анархії і бандитизму зумів зберегти ідеали кооперації – працювати на користь та обслуговувати членів товариств.

Подільський кредитний союз став одним із засновників українських кооперативних центрів (Українбанк, Централ, Дніпросоюз, Книгоспілка та ін.) і набув визнання в українському кооперативному русі. На другому Всеукраїнському кооперативному з'їзді, який відбувся 16-19 серпня 1917 р. в Києві, у склад обраного форумом Центрального українського кооперативного комітету (далі: ЦУКК) ввійшли два представники від Подільського союзу – П. Відибіда та Д. Маркович, котрого обрали додатковим голосуванням, визнаючи його неабиякий авторитет і заслуги перед українською кооперацією [17]. Саме за пропозицією подолян з'їзд одностайно прийняв резолюцію про визнання Генерального Секретаріату і його структури найвищим органом влади на Україні. Отже, українські кооператори поклали початок у визнанні верховенства влади Української Центральної Ради і підтримали шлях до самостійності України [18].

Необхідно зазначити, що, поряд з кооперативною діяльністю, П. Відибіда активно займався громадсько-політичними справами. За списком № 1, який об'єднував УПСР, УСДРП та Українську селянську спілку, на виборах 12 листопада 1917 р. його обрали депутатом Всеросійських установчих зборів [12].

П. Відибіда стояв біля витоків створення Союзу подільських українців, був членом Губернської української ради, його обирали членом Губернської управи, Вінницьких земських зборів, радним Вінницької міської думи та членом Української Центральної Ради (далі: УЦР). За його участю створено кооперативне видавництво «Воля», побачили світ кооперативні часописи «Подільська воля», «Бюлетень Союз-банку», активно поширювалася всеукраїнська газета «Народна Воля» та інші національно орієнтовані періодичні видання. Саме кооператори організували на Поділлі масові маніфестації на підтримку УЦР, в значних об'ємах множили і розповсюджували через кооперативні установи тексти Універсалів, надавали відчутну фінансову підтримку в українізації шкільної освіти тощо. Виступаючи на першому Подільському українському з'їзді (5-6 травня

1917 р.), П. Відибіда наголосив на потребах притримуватись порядку щодо земельного питання і закликав до українізації земських установ, які «повинні стати оборонцями народних інтересів» і допомагати будувати «свою національну українську хату» [14].

На чергових зборах Подільського Союз-банку (нова назва Подільського кредитного союзу) у березні 1918 р. П. Відибіду обирають головою правління, і він активно проводить заходи щодо організації єдиного Подільського кооперативного союзу. Був розроблений статут союзу на кшталт кращих європейських зразків і скликана 14 – 16 квітня губерньська кооперативна рада, на якій учасники погодили всі умови створення такого центру. Але державний переворот і прихід до влади гетьмана П. Скоропадського порушив усі плани кооператорів. Гетьманська влада заборонила проведення будь-яких зібрань, в тому числі і проведення установчого кооперативного з'їзду, навіть вдалася до переслідування колишніх членів УЦР. Серед арештованих опинився

П. Відибіда, якого 23 червня о третій годині ночі після прискіпливого обшуку в його помешканні в супроводі австрійських жандармів помістили у вінницьку тюрму [5, арк. 34]. Завдяки рішучим діям колег-кооператорів В. Мачушенка, А. Герасименка питання арешту керівника Подільського Союз-банку набуло широкого резонансу і при особистій участі Д. Марковича стало предметом розгляду найвищих посадових осіб держави. Д. Маркович добився аудієнції у гетьмана П. Скоропадського і прохав його втрутитись у вирішення долі арештованого колеги. Така дієва підтримка з боку Д. Марковича змусила Державнук варту 30 червня звільнити П. Відибіду з в'язниці, про що була направлена депеша до начальника штабу гетьмана України, і вже він був звільнений [2, арк. 46].

Спроби гетьманського уряду відродити верховенство приватної власності на землю викликали протидію селянства, а утиски кооперативних організацій змусили цю досить потужну силу приєднатися до антигетьманського руху. Центром усіх опозиційних сил став Український національний союз (далі: УНС), який з вересня 1918 р. очолив В. К. Винниченко [13, с. 282]. Філія цього союзу існувала з жовтня 1918 р. і у Вінниці. До її складу УНС увійшли Подільський Союз-Банк і Вінницький союз споживчих товариств. Президію Вінницької філії УНС очолював О. Ц. Базилевич, її членами також були Ю. Щириця, В. Мачушенко, П. Відибіда та П. Журавель (крім Ю. Щириці - всі кооператори) [11, с. 26]. На заклик Директорії антигетьманське повстання розпочалося 15 листопада 1918 р., а через місяць (14 грудня 1918 р.) гетьман П. Скоропадський добровільно зрікся влади і змушений був емігрувати до Німеччини.

У Вінниці перехід влади від Гетьманату до адміністрації Директорії відбувся безкровним шляхом. Цікавим фактом стало те, що у підготовці мирного розгортання подій безпосередню участь брав родич П. Відибіди

(чоловік рідної сестри Ольги) С. Синявський [6, арк. 16]. Як представник українського студентства, що мав досвід військової служби (прапорщик царської армії), він брав участь у таємній нараді Директорії, яка відбулася 15 листопада в м. Біла Церква. Там генералом О. Осецьким був призначений на посаду начальника контррозвідки УНР у Вінниці і негайно приступив до здійснення повстання. За свідченнями С. Синявського, на допитах в НКВС, йому вдалося протягом однієї доби 18 листопада «...завербувати серед офіцерських караульних рот і місцевого Гайдамацького полку деяких людей з командних висот, що співчували уряду УНР» і у такий спосіб схилити командира II-го Подільського гайдамацького корпусу до переходу всіх його частин на бік Директорії [6, арк. 23-24].

Отже, завдяки консолідованим діям політичних сил і кооперативної громадськості Вінниччина стала першим краєм в Україні (19 листопада), на якій вдалося встановити владу Директорії УНР. Такі обставини сприяли переїзду сюди в кінці листопада 1918 р. членів Директорії для організації подальшої боротьби за встановлення нової влади у Києві. Поруч із Директорією, як свідчить В. Винниченко, «з перших днів повстання функціонувала у Вінниці Тимчасова Рада Завідуючих державними справами без виразних конституційних прав і обов'язків; це був примітивний дорадчий орган Директорії в усіх справах державно-адміністративного життя. З виїздом Директорії з Вінниці Тимчасова Рада Завідуючих автоматично припинила свою діяльність» [6, арк. 27]. Керуючим Міністерства фінансів був призначений П. Відибіда, який за дорученням Ради комісарів займався фінансовими справами колишнього гетьманського уряду, зокрема продажем «...німцями за 160 млн. крб. гетьманському уряду військового майна через консорціум банків..., зловживанням з приводу фальшивих грошей...» та ревізією тимчасово закритого Державного банку [19, арк. 11]. По суті, участь у діяльності цього неформального органу – тимчасовому уряді України – стала для П. Відибіди бойовим хрещенням в урядових структурах УНР і початком його урядової праці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО). – Ф. Д – 112. – Оп. 1. – Спр. 2.
2. ДАВіО. - Ф. Д – 255. – Оп. 1. – Спр. 124.
3. ДАВіО. – Ф. Р – 389. – Оп. 1. – Спр. 19.
4. ДАВіО. – Ф. Р – 389. – Оп. 1. – Спр. 69.
5. ДАВіО. – Ф. – 389. – Оп. 1. – Спр. 95.
6. ДАВіО. – Ф. Р – 6023. – Оп. 4. – Спр. 19049.
7. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 42.
8. ДАХО. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 71.
9. Енциклопедія сучасної України. – Т. 4. – К., 2005.

10. Енциклопедія українознавства. – Т. 5. – Львів, 1996.
11. Завальнюк К. Життя в ім'я України. – Вінниця: О. Власюк, 2005. – 128 с.
12. Известия Подольского Губернского Продовольственного Комитета. – 1918. - № 5. – С. 4-5.
13. Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914-1920). – К., 2003.
14. Подільська воля. – 1917. – №. 2 – 3.
15. Подолян В. В., Рекрут В. П. Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897-1939 рр.). – Вінниця: ТОВ «Меркюрі-Поділля», 2005. – 456 с.
16. Рекрут В. П. «З людьми і для людей...» (Дмитро Маркович в українському національно-визвольному русі: кінець XIX – початок XX ст.) – Вінниця: ПП Балюк, 2006. - 408 с.
17. Русова С. Дмитро Маркович. (Посмертна згадка) // ЛНВ. – 1921. – Кн. III. – С. 33.
18. Самарський К. Подільський Союз Кооперативних установ // Комашня. – 1918. – № 45 – 47.
19. Центральний державний архів вищих органів влади в Україні: Ф. – 1065. – Оп. 1. – Спр. 15.
20. Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – № 10.
21. Экономическая жизнь Подолии. – 1915. – № 144.
22. Экономическая жизнь Подолии. – 1917. – № 6 – 7.
23. Энциклопедический словарь: Т. XXXIIIА - С.-Петербургъ, 1901.

В. В. Колесник

АНТОН ТУРЧАНОВИЧ (18540-1943). МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЇ

Антон Турчанович – офіцер царської армії, учасник кількох військових кампаній, розробник військово-польових кухонь власної системи, організатор мобілізації у Вінниці під час Першої світової війни. Однак він досі залишається поза увагою дослідників, а публікації, що час від часу з'являються на шпальтах часописів, присвячені головно його військово-польовим кухням.

Наша розвідка щодо цієї непересічної постаті, пов'язаної з Поділлям, спирається на комплекс родини Турчановичів, подарований Вінницькому обласному краєзнавчому музею в 1987 р. правнучкою полковника Оленою Верецькою. Ця подія відбулася завдяки вінницькій дослідниці Людмилі Анохіній, яка листовно контактувала з Верецькою та з'їздила до неї в Мінськ (Білорусь).

Комплекс Турчановичів (близько 100 експонатів) можна умовно розділити на 5 частин: родинні світлини та документи; матеріали про військово-польову кухню (креслення, світлини, патенти, свідоцтва й відгуки

про випробування, рекламна брошура тощо); документи А. Турчановича, що стосуються військової служби; особисті речі А. Турчановича (печатки, портсигар, каламар, поминальна книжка, візитка тощо); матеріали онуки полковника Олени Верецької (матері дародавиці), артистки Вінницького і Тульчинського театрів (її світлина, особисті речі, фото тульчинської трупи 1920-1930-х рр., репертуарний лист, театральні програмки, вирізки з газет про вистави Тульчинського театру).

Вважаємо, що цей комплекс є цінним джерелом не лише до біографії Турчановича та історії військово-польової кухні, але й до історії Вінниці та Тульчинського театру.

Військова кар'єра Антона Турчановича до 1914 р.

Збереглися два послужні списки Антона Турчановича – 1906 р. [1] і 1916 р. [2]. На другий, повніший, і спиратимемось у висвітленні основних етапів його військової служби.

Антон Турчанович народився 17 (29) січня 1854 р. (далі всі дати до 1918 р. подаються за юліанським календарем), походив із православних спадкових дворян Київської губернії. Закінчив гімназію в Холмі (сучасна Польща). Відтак за «Статутом про військову повинність» 1874 р. підлягав по досягненню 21-річного віку призову. Припускаємо, що вчорашній гімназист не одразу обрав шлях фахового військового, оскільки вступив на службу 18 листопада 1875 р. не як доброволець (*рос.* «вольноопределяющийся»), а «за жеребом на правах 2-го розряду за освітою» [2, арк. 2]. Процедура жеребкування існувала з огляду на надмірну кількість молоді призовного віку: ті, хто не витягав відповідний жереб, звільнялися від призову та зараховувалися в запас, інші мали служити термін, визначений для їхнього розряду, зокрема для 2-го (призовники із середньою освітою) він становив 1 рік і 6 місяців, а перебування в запасі – 13 років і 6 місяців.

27 листопада 1875 р. Антона Турчановича зараховано до 3-ї бригади 9-го стрілецького батальйону 12-го полку, 20 жовтня наступного року він став унтер-офіцером. Чи планував по закінченні служби повернутися до цивільного життя, чи мріяв про подальшу військову кар'єру, – цього ми ніколи не дізнаємося. У будь-якому разі йому судилося тоді продовжити службу, оскільки 12 квітня 1877 р. Олександр II підписав маніфест про оголошення війни з Туреччиною.

20 липня того ж року Турчанович у складі свого батальйону вступив до Румунії, 27 липня переправився через Дунай. Брав участь у здобутті м. Ловчі в загоні почту генерал-майора князя Олександра Імеретинського (22 серпня), в боях під Плевною (в серпні–листопаді) та взятті в полон армії Османа-паші (28 листопада), в рейді через Балкани в обхід Шипки в загоні генерал-лейтенанта Михайла Скобелєва (23–27 грудня), в бою під Шейново та взятті в полон армії Вессель-паші (28 грудня). В 1878 р. у складі авангарду армії під командуванням Скобелєва здійснив похід від Казанлика до

Адріанополя (3–10 січня). Після підписання Сан-Стефанського мирного договору перебував у Тусун-Кіюй (з 20 лютого до 8 травня), в таборі коло Св. Георгія (з 8 травня до 24 червня) і коло с. Аязми (з 26 червня до 26 серпня). В 1878 р. отримав чергові звання: 1 січня – старшого унтер-офіцера, 21 лютого, «за відзнаку, виявлену у справах з турками», – прапорщика («найвище затверджений» 5 квітня).

30 серпня Антон Турчанович, щасливо відбувши воєнні дії без поранень і контузій, разом зі своїми бойовими товаришами рушив морем від Сан-Стефано на Одесу, куди прибув 1 вересня [2, арк. 8 зв.].

Після повернення з Балкан Турчанович міг залишити військову службу, однак, без сумніву, вже налаштований на військову кар'єру, він з дозволу командувача військами Київського військового округу 16 лютого 1879 р. отримав направлення до Київського піхотного юнкерського училища для підготовки до офіцерського іспиту. Склавши іспит (свідectво №586 від 14 червня 1879 р.), повернувся до свого батальйону.

З 27 липня до 12 вересня його відряджено до 3-ї саперної бригади з командою нижчих чинів для навчання саперній справі. Після повернення був у батальйоні справочинцем з господарській частини (20 червня–6 жовтня 1880 р.) і в суді (5 січня–29 березня 1881 р.). Далі скерований до 12-го стрілецького батальйону «для несення службових обов'язків», зокрема з 12 вересня 1881 до 19 вересня 1884 рр. завідував там навчальною командою. З 29 травня 1881 р. – підпоручик.

20 вересня 1884 р. повернувся в 9-й батальйон. З 1 січня 1885 р. завідував зведеним лазаретом 9-го, 11-го та 12-го стрілецьких батальйонів. 22 березня здав цю посаду, натомість став у 9-му батальйоні завідувачем зброєю, а з 21 січня 1886 р. – справочинцем батальйонного суду. З 9 травня 1885 р. – поручик [2, арк. 2-2 зв.].

В жовтні 1886 р. відряджений до Петербурга «для присутності» на відкритті «пам'ятника Слави» на честь перемоги у війні 1877–1878 рр. Найвищим наказом від 19 травня 1887 р. переведений до 12-го стрілецького батальйону, прибув туди 14 липня після здачі всіх справ на попередньому місці служби. Був справочинцем батальйонного суду (з 6 грудня 1887 до 24 лютого 1888 рр.) і членом суду товариства офіцерів (з 10 вересня до 25 листопада 1889 р.) [2, арк. 2 зв.-3].

Наказом по 3-й стрілецькій бригаді від 5 лютого 1888 р. призначений справочинцем Жмеринської військової будівельної комісії. Виїхав туди 13 лютого. 26 лютого 1889 р. став штабс-капітаном. Після прибуття зі Жмеринки 20 вересня 1890 р. призначений командиром 3-ї роти. З 1 березня до 6 листопада 1891 р. був членом полкового суду, з 19 жовтня 1891 р. до 16 липня 1892 р. – членом комітету офіцерського капіталу. 20 квітня 1892 р. здав 3-тю роту з огляду на чергове відрядження до Жмеринської військової

будівельної комісії на посаду справочинця. Після повернення знову призначений командиром 3-ї роти (23 жовтня).

2 лютого 1894 р. підвищений «за відзнаку по службі» в капітани. З 5 до 20 вересня відряджений для охорони «імператорських поїздів» на ділянці Південно-Західної залізниці від станції Чорнорудка до станції Бровки.

Був членом (20 жовтня 1894 р.) і головою суду товариства офіцерів (з 18 листопада 1898 р. до 12 грудня 1899 р.), членом розпорядчого комітету (28 жовтня-18 листопада 1898 р.), членом (з 14 січня 1897 до 28 лютого 1898 рр.) і головою полкового суду (15 червня-8 грудня 1898 р.). Тимчасово командував 1-м батальйоном (з 27 лютого до 3 березня 1897 р.). Крім того, безоплатно брав участь у загальному переписі населення Російської імперії 1897 р.

З 26 лютого 1898 р. – підполковник. 28 лютого призначений командиром 2-го батальйону, 4 травня – 1-го батальйону (до 12 серпня 1899 р.), тимчасово ще й завідував полковим господарством (з 8 до 31 серпня 1898 р.).

Наказом від 22 лютого 1900 р. затверджений завідувачем господарством Київського військового округу [2, арк. 2 зв.–3]. 15 липня відбув на Далекий Схід, де Росія брала участь у придушенні Іхетуанського (Боксерського) повстання в Китаї. В боях не був. Відплив 17 грудня з Владивостока на пароплаві Добровольчого флоту «Орел» і 24 січня 1901 р. висадився у Феодосії.

Повернувся до своїх обов'язків завідувача господарством Київського військового округу. Крім того, наглядав за навчальною командою (з 25 лютого 1901 до 7 грудня 1904 рр.), знову тимчасово командував 1-м батальйоном (з 30 липня до 11 вересня 1903 р.) [2, арк. 2 зв.–3, 8 зв.].

Під час Російсько-японської війни був з лютого 1905 р. в Маньчжурії у складі 3-ї діючої армії, у боях участі не брав. Кілька разів тимчасово командував 12-м полком (з 7 березня до 2 червня, з 19 липня до 13 серпня, з 13 до 23 вересня). Після укладення Портсмутського мирного договору залишався в Маньчжурії. Вирушив звідти 24 травня 1906 р., до штаб-квартири полку в Жмеринці прибув 24 червня [2, арк. 3, 8 зв., 9].

Призначений командиром 1-го батальйону 24 січня 1907 р., прийняв його 10 березня, але ще до 27 березня здавав посаду завідувача господарством Київського військового округу. З 6 вересня до 7 жовтня 1908 р. відбув відрядження до Вінниці «для ознайомлення з посадою повітового військового начальника». 8 жовтня прибув в управління начальника Київської місцевої бригади, щоб скласти «іспит на військового начальника». Зробив це на відмінно та повернувся до полку 13 жовтня [2, арк. 3].

В 1909 р. знову призначений головою полкового суду (10 січня) і вибраний головою суду товариства офіцерів на 1910 р., був членом

Київського військово-окружного суду (з 31 серпня до 5 листопада 1909 р.). Крім того, тричі призначався тимчасово командувати полком (6–18 і 24–27 квітня, 10 червня – 5 липня). З 6 до 22 грудня був у відрядженні при Управлінні київського повітового військового начальника для мобілізаційних робіт. 25–28 січня 1910 р. знову тимчасово командував полком.

Найвищим наказом від 10 квітня 1910 р. за відмінну службу отримав звання полковника з призначенням орловським повітовим військовим начальником (Вятська губернія) «із зарахуванням по армійській піхоті». Однак, «не прибуваючи до місця служби до м. Орлова, найвищим наказом від 9 травня призначений літінським повітовим військовим начальником». Вступив на посаду 9 червня. Служив у Літині до початку 1914 р. [2, арк. 3].

Військово-польові кухні системи Турчановича

В російській армії до кінця XIX ст. їжу в похідних умовах готували в казанах на вогнищі. Щоправда, в 1866–1873 рр. купець Юліан Паричко розробив кілька зразків польових кухонь, 10 успішно випробувано армією під час Російсько-турецької війни 1877–1878 рр., але після війни про них забули.

В 1896 р. Військове міністерство оголосило конкурс на піхотно-артилерійську (4-колесну) та кавалерійську (2-колесну) польові кухні з певними технічними параметрами. На нього було подано 15 зразків. Жоден з них не задовольняв усіх вимог й не отримав премії, але кухні фірми «Криштоф, Брун і син» виділено як найкраще розроблені. Після кількарічного випробування найвищим указом від 30 січня 1901 р. їх запроваджено у військах. Піхотно-артилерійська 4-колесна кухня цієї системи (на 240 чол.) складалася власне з кухні, розміщеної на задньому ходу візка, та ящика із сидінням для їздового спереду. Мідний казан на 25 відер закріплювався в залізному кожусі з азбестовою прокладкою. Вода закипала за 1–1,5 год., обід готувався за 2–2,5 год. Кавалерійська кухня (на 135 чол.) мала казан на 14 відер та 2-колесний хід.

Кухні системи «Криштоф, Брун і син» пройшли випробування в умовах бойових дій під час Іхетуанського повстання в Китаї та війни з Японією. В них, особливо 4-колісних, виявилось кілька суттєвих недоліків: завелика вага, малорухливість і важкість пересування. Отож вирішено зробити всі кухні 2-колісними та зменшити казан. Паралельно для випробування на Кавказ і Далекий Схід відправлено ще кілька зразків, зокрема кухні системи полковника Богаєвського (завод Пастор), капітана Мікіні (завод Зотова), Вагонобудівельного заводу, полковника Добронравова (завод «Технолог») і Грум-Гржимайла. Всі вони були з одним казаном, за винятком кухні Добронравова, яка одночасно готувала першу страву, кашу й чай. В 1910 р. в армії запроваджено піхотно-артилерійську 4-колісну кухню з одним казаном, яку розробив штаб-ротмістр Маргушин, а випускали Московські обозні майстерні [31].

За браком джерел нам наразі невідомо, чи брав Антон Турчанович участь у вищезгаданому конкурсі на військово-польові кухні, але, ймовірно, саме цей конкурс спонукав його до власних розробок. Результатом стали «офіцерська кухня-пекарня-самовар» та «солдатська кухня-пекарня-кип'ятильник». Зупинимося детальніше на кожній.

«Офіцерська кухня-пекарня-самовар» пройшла перше випробування з 28 липня до 6 вересня 1903 р. в 12-му стрілецькому полку Турчановича, дислокованому в Жмеринці [3]. Після цього розробник розіслав рекламні проспекти до інших військових частин та подав заявку на патент 18 березня 1904 р. Отримав його під №12256 аж 31 серпня 1907 р. [4]. Залізний корпус кухні виглядав як чотирикутний ящик. Там розміщувалися три мідні казани з герметичними кришками, духовка і запасна духовка, дві топки – під одним з казанів і під духовкою, – і, звісно, димар. Нагрівання казанів регулювалося за допомогою перегородок із просвітами, які закривалися засувками і розміщувалися в димовій трубі та між плитою й казанами [5].

Офіцерську кухню можна було замовити середню (на 30–80 чол.) або велику (на 100 й більше чол.). Казани закипали за 35–45 хв. За 3 год. готувався обід з 3–4 страв і паралельно – чай, кава, шоколад. Серед функцій кухні було випікання булок, піріжків, печива тощо.

«Солдатська кухня-пекарня-кип'ятильник» була запатентована 29 вересня 1908 р. під №14332 з описом кухні, «заявленої» 26 лютого 1904 р. в Жмеринці [6]. Вона мала залізний еліпсоподібний корпус із двох склепаних циліндрів і вміщувала два казани для їжі, казанок для топлення сала, духовку для зберігання гарячої їжі й димар з димовою трубою. В ній одночасно готувався обід з двох страв (борщ, каша) і розтоплювалися сало або масло для каші. Прикріплена до звичайного військового візка, платформи або двоколки, така кухня в походах, не перериваючи руху, забезпечувала харчування 100–250 чол. На приготування обіду й вечері та кип'ятіння чаю витрачалося щодня не більше 5–6 год. У проміжках можна було випікати хліб (2–3 пуди, або близько 33–49 кг, щодві години), готувати окріп для прання тощо. Існували такі різновиди «солдатської кухні-пекарні-кип'ятильника»: мала кавалерійська на 140–150 чол., середня артилерійська на 200 чол. та велика піхотна на 250 чол.

До всіх кухонь системи Турчановича прилаштовувалися кілька мідних чайників і кастрюль, сокира, гачок для м'яса, кочерга, 2 ножі. Як паливо в них можна було використовувати дрова, кам'яне вугілля, хмиз, саксаул, торф, кізьяк, солому, при тому, за твердженням розробника та відгуками користувачів, в 3–4 рази менше, ніж потребували звичайні домашні пічки. Турчанович в описах кухонь підкреслював їх економність та можливість використання як постійних у народних їдальнях, продовольчих, етапних і переселенських пунктах, пересувних шпиталях, на польових та інших тимчасових роботах, при переїздах залізницею, на баржах, плотах тощо, для

кип'ятіння води в народних, солдатських, ярмаркових та інших тимчасових чайних, для випікання хлібобулочних виробів, сушіння. Без сумніву, він розраховував і на цивільних замовників.

Вага (без пересувного засобу та продуктів) залежно від розмірів становила 10-14 пудів (близько 160-228 кг). Вартість на 1910 р. коливалася в межах 400–500 руб. Додатковий посуд замовлявся окремо: мідний чайник на 10 стаканів – 10 руб., на 15 стаканів – 15 руб., мідна кастрюля на 2,5 відра – 8-10 руб., духовка і пристрій для випікання хліба у формах – 50 руб., форма для булок – 1 руб. [6; 7; 8].

Турчанович також розробив спеціальну двоколку для офіцерської та солдатської кухонь [7, с. 2; 9]. Візки, двоколки, платформи коштували від 120 до 200 рублів, але з огляду на вартісну пересилку він попереджав, що «зручніше й дешевше виготовляти їх засобами військової частини». Розробник також просив замовників точно зазначати залізничну станцію та надсилати завдаток у розмірі третини з європейської частини Російської імперії та половини – з інших регіонів. В разі замовлення не менше 4 кухонь пропонувалася 5-відсоткова знижка [7, с. 1-3, 7].

За короткий час обидві кухні системи Турчановича стали дуже популярними й отримали багато схвальних відгуків, в яких особливо підкреслювалися їхні простота, міцність та зручність, одночасність приготування двох страв, економія палива, легкість транспортування і навіть кращий, аніж в інших кухнях, смак страв (будова топки забезпечувала рівномірне нагрівання казанів з усіх боків) [7, с. 12-17]. Зокрема, офіцерську кухню рекомендували командир 2-го армійського корпусу генерал-лейтенант Адлерберг і начальник штабу цього корпусу генерал-майор Бегільдєєв (Гродно, 1909 р.) [10]. «Кращого від похідної кухні і бажати не можна», – закінчується свідоцтво про випробування кухні в 11-му стрілецькому полку (Жмеринка, 1904 р.) [11].

Надходили і пропозиції щодо вдосконалення цих агрегатів. Найсуттєвішими були з Хотинської бригади 4-го округу окремого корпусу прикордонної варті, яка придбала в Турчановича дві кухні: на 200 чол. на парокінному візку та на 120 чол. на двоколці. Після випробування з червня до вересня 1904 р. було складено детальний акт, в якому перераховано всі позитивні сторони кухонь та наголошено на їхній перевазі над одноказанною кухнею системи «Криштоф, Брун і син». З недоліків зазначено, що потрібен «гарний підйомний кінь», оскільки «обивательський кінь в гору не витягне». Зауважено також необхідність розмістити вогнетривку прокладку між кухнею та дном візка чи двоколки задля уникнення його прогорання, встановити міцніші болти, які прикріплюють кухню до візка, а також міцніше підігнати кришки казанів задля уникнення зламу петель. Попри це, бригада рекомендувала кухні системи Турчановича як «вельми зручні, міцні й корисні для військових частин» [12].

Під час Російсько-японської війни європейських військових аташе в Маньчжурії зацікавили військово-польові кухні російської армії. Перед I світовою війною багато армій світу мали зручні похідні кухні. Припускаємо, що вони були створені саме на взірць агрегатів системи Турчановича.

Втім, у Російській імперії вони не стали складовою централізованого забезпечення армії – ймовірно, через те, що інтендантські служби дуже обережно ставилися до всіх кухонь, більших за одноказанні, оскільки вони були важчими й потребували для перевезення сильніших коней – так званих «обозних 1-го розряду». Отож розробник сам їх пропагував. Зокрема, близько 1910 р. Турчанович видав у жмеринській друкарні Франкфурта рекламну брошуру «Испытанные в минувшую Русско-японскую войну и заслужившие лучшие одобрительные отзывы патентованные универсальные переносные очаги и военно-походные кухни...» [7]. В ній на 17 сторінках та вставках (креслення і світлини) можна детально ознайомитися з кухнями та численними відгуками про них із військових частин. Розробник просив надсилати листовні замовлення за адресою: «Подполковнику 12-го стрелкового полка Турчановичу – г. Жмеринка Под[ольской] губ[ернии] ст[анция] Юго-Зап[адной] ж[елезной] д[ороги]». Адреса для телеграм була геть короткою: «Жмеринка, подполковнику Турчановичу» [7, с. 1].

Служба у Вінниці та закінчення військової кар'єри

31 грудня 1913 р. Антона Турчановича призначено вінницьким повітовим військовим начальником. До 29 березня 1914 р. він залишався у Літині як виконувач обов'язків, тільки 24–26 лютого працював у Вінниці в комісії, створеній за розпорядженням командувача військами Київського військового округу.

30 березня 1914 р. Турчанович обійняв посаду в Вінниці. До функцій військового начальника тут додалися ще обов'язки начальника гарнізона й коменданта міста, відповідального начальника з евакуаційної та санітарної частини всіх міських лікувальних закладів, начальника кінного запасу з етапним ветеринарним лазаретом, начальника команди одужуючих, начальника маршової команди та етапного коменданта. Крім того, він опікувався формуванням вільнонайманих транспортів [2, арк. 9].

12 травня 1915 р. полковник отримав «найвище благовоління за відмінно старанну службу і працю при мобілізації армії» [2, арк. 3 зв.]. Аж раптом 4 червня його було усунено «в адміністративно-дисциплінарному порядку» з посади вінницького військового начальника. З 10 червня до 20 вересня Турчанович виконував різні доручення в Управлінні начальника Київської місцевої бригади [13]. Цей начальник 12 вересня просив Штаб Київського військового округу повернути Турчановича на попереднє місце служби у Вінниці. Однак йому повідомлено листом від 17 грудня, що у військового слідчого округу на розгляді справа «про зловживання з

військової повинності» у м. Вінниці, де є докази й проти Турчановича, отож «не визнається можливим допустити» його до цієї посади [14].

Листом під грифом «таємно» від 13 лютого 1916 р. виконував обов'язків військового слідчого Київського військового округу по Вінницькому повіту капітан Старосельський повідомив начальника Київської місцевої бригади, що підтвердження вини Турчановича не знайдено, але до кінця слідства повернути полковника до Вінниці небажано, аби уникнути його тиску на деяких свідків, які ще підлягають допиту. Він також зазначив, що «всі особи, запідозрені з дізнання у співучасті з полковником Турчановичем, вислані з Вінниці в Іркутську губернію як шкідливі за своєю діяльністю в районі театру воєнних дій згідно з наказом головнокомандувача». Затримку з вирішенням справи слідчий пояснив тим, що одночасно проходило чимало термінових і важливих справ, які мали перевагу над цією, яка розглядалася «як про подію, тобто без звинувачених» [15].

Серед документів, які безпосередньо пов'язані з цією справою, є підготовлені Турчановичем на основі власних спогадів свідчення від 20 березня 1916 р. у формі відповідей на питання військового слідчого Київського військового округу по Вінницькому повіту (копія) [16] та рапорт на ім'я начальника штабу Київського військового округу від 29 квітня 1917 р. [13]. З них дізнаємося більше про суть справи. В 1915–1916 рр. на вінницького повітового військового начальника була низка доносів: спершу зі звинуваченнями в непопулярності серед підлеглих, різкості, нестриманості та дратівливості, а згодом – у службовій недбалості та зловживаннях [15]. Полковник у своїх свідченнях виокремлює тих, у кого його діяльність викликала невдоволення і хто міг написати на нього скарги. Передусім це, на його думку, представники місцевої єврейської громади, з якими він мав численні конфлікти через ухиляння від військової повинності, проблеми з поставками одягу та харчів, набуття скупниками казенних речей у нижчих чинів тощо. Написав він і на поліцію, яка не реагувала на його звернення щодо різних порушень, а особливо на новопризначеного вінницького повітового справника, що як член військового присутствія постійно порушував порядок, а також писарів і справочинця зі свого управління через недбалість та порушення, між іншим підробку документів. Непрості стосунки склалися в нього і з Надією Брусиловою, дружиною генерала, яка очолювала Вінницьке відділення Червоного Хреста, та її оточенням. Наразі не спинятимемося детально на цих документах, оскільки вони вже опубліковані нами у виданні «Вінниця у спогадах» [30]. Наголосимо лише на їхній особливій джерельній вартості у відомостях з початку I світової війни: про перебіг мобілізації у Вінниці та Вінницькому повіті, взаємини Турчановича з місцевими діячами, міське повсякдення тощо.

Розслідування не дали прокурорському нагляду жодних підстав для притягнення Турчановича до відповідальності, і справу, врешті, було закрито. Полковник продовжував службу. Зокрема, 5-14 квітня 1916 р. виконував обов'язки голови комісії з перевірки заяв про неправильне звільнення від призову запасних, ратників і новобранців. 20 травня начальник Київської місцевої бригади повторно клопотався про повернення Турчановича до Вінниці, однак головний начальник постачання армій Південно-Західного округу відповів, що вважає це «незручним» і що краще перемістити його на таку ж посаду до іншого повіту. Відтак наказом від 15 серпня Турчановича призначено летичівським повітовим військовим начальником. До Летичева він прибув 23 вересня. Однак вже 2 листопада його звільнено «як не відповідного посаді» без пояснення причини [13]. Найвищим наказом від 11 листопада 1916 р. полковника Антона Турчановича переведено в резерв чинів при штабі Київського військового округу, в розпорядження якого він відбув 30 листопада [2, арк. 3 зв.-4].

Є згадки про те, що в 1914–1916 рр. Турчанович виконував якісь таємні доручення: для командувача військами Київського військового округу – 6-16 травня 1914 р. «поза районом бригади», для виконувача обов'язків військового начальника – 18-24 листопада 1915 р. в м. Звенигородці, для начальника Київської місцевої бригади – 17-20 грудня 1915 р. у м. Василькові, 11-16 лютого 1916 р. в Радомишлі, 22–28 березня в Ямполі, з 30 квітня до 4 травня в Ольгополі, 14-22 травня у Старокостянтинові, з 29 травня до 3 червня та 4-12 липня у Сквирі, 7-14 серпня в Летичеві, 20-30 серпня в Могилеві-Подільському, 2-18 вересня у Вінниці [2, арк. 9].

Антон Турчанович був кавалером орденів: воєнного IV ст. №69737 «за відзнаку у справах під Шейновом» (28 грудня 1877 р.); залізного Румунського хреста за облогу і взяття Плевни; св. Станіслава II ст. (7 вересня 1901 р.) і III ст. (12 лютого 1889 р.); св. Анни II ст. (31 жовтня 1905 р., «за понесені труди похідного життя» у Маньчжурії, найвище затверджений 23 липня 1907 р.) і III ст. (3 лютого 1897 р., «за відмінну стрільбу роти, визнану такою на трьох інспекторських оглядах підряд»); св. Володимира III ст. (6 грудня 1913 р., найвищий наказ від 8 квітня 1914 р.) і IV ст. з бантом (22 вересня 1903 р., «за двадцятип'ятирічну в офіцерському чині бездоганну службу»). Мав ще низку медалей: світло-бронзову «в пам'ять Турецької війни 1877–1878 рр.»; срібну в пам'ять про царювання Олександра III (1896); темно-бронзову за «безоплатно понесені труди» під час загального перепису населення (30 січня 1897 р.); світло-бронзову за похід у Китай в 1900–1901 рр. (31 липня 1902 р.); темно-бронзову в пам'ять про Російсько-японську війну 1904–1905 рр. (4 квітня 1906 р.); світло-бронзову в пам'ять 100-ліття Вітчизняної війни 1812 р. (1 березня 1913 р.); світло-бронзову в пам'ять 300-ліття царювання дому Романових (свідectво начальника Київської місцевої бригади 1913 р. № 31); світло-бронзову для носіння на

грудях на стрічці ордена Білого Орла за працю «з відмінного виконання мобілізації 1914 р.» (свідцтво головного начальника Київського військового округу від 10 липня 1915 р.) [2].

Показовим є й те, що за весь час служби Турчанович був тільки 4 рази у відпустці: з 30 квітня до 30 червня 1893 р., з 15 березня до 7 квітня 1911 р., 18-20 квітня 1913 р. та 11–16 березня 1915 р. [2, арк. 5]. Це особливо вражає, коли взяти до уваги, що він мав серйозні проблеми зі здоров'ям. Збереглося «Медичне свідцтво на предмет користування мінеральними водами за рахунок казни», видане в Жмеринці 5 лютого 1909 р. З нього дізнаємося, що на той час він уже близько 3 років мав ознаки ревматизму в суглобах, біль правого плечового та правого гомілковостопного суглобів. Під час обстеження з тилу правої стопи виявлено пухлину сухожилля «овальної форми розміром з великий горіх», а крім того, ще гіпертрофію лівого шлуночка серця. Необхідності в лікуванні мінеральними водами «не визнано» [17].

Розслідування і звільнення були величезним ударом для Турчановича, який присвятив себе військовій справі, поєднуючи численні службові обов'язки з працею над винаходом задля полегшення військового побуту і навіть громадською роботою (перепис 1897 р.), не мав жодного дисциплінарного покарання, натомість заслужив численні подяки, оголошені в наказах, та нагороди. Згадуваний рапорт на ім'я начальника штабу Київського військового округу від 29 квітня 1917 р. він закінчує словами: «Неправдиві й необґрунтовані доноси озлоблених проти мене провокаторів змели мою чесну 42-річну службу, кинувши на мене брудну пляму. Мені навіть не надали право знати, хто кинув у мене бруд і в чому виразився цей бруд. І я до цього часу несу важку незаслужену кару, попри те, що Тимчасовим урядом, якому і я склав присягу на вірність служби, надана амністія навіть злочинцям. Щоб зняти із себе незаслужено кинуту на мене мерзенну пляму і перед громадянами міста Вінниці, де я як громадянин оселюся після виходу у відставку, я покійно прошу пояснити мені, в чому моя провина, хто кинув на мене ганебну пляму, і повернути мене на службу до м. Вінниці. Якщо ж останнє не визнається можливим, прошу про клопотання про звільнення мене у відставку з наданням мені прав, набутих моєю 42-річною службою» [13, арк. 4].

Наказ про відставку полковника Антона Турчановича був виданий Київським окружним штабом 2 грудня 1917 р. за №87659 [18]. Пенсійну книжку Військового і морського відомства №4610 він отримав з Подільської казенної палати, нарахування пенсії призначено з Вінницького казначейства з 8 жовтня 1917 р. Після відставки Турчанович справді оселився у Вінниці, де 8 листопада 1918 р. отримав в Управлінні міської державної варті «Паспортну книжку» [19].

Родинна та майнова хроніка

Антон Турчанович був одружений двічі: вперше – з Марією Колаковською, яка померла 11 березня 1915 р. у Вінниці й тут похована, вдруге з Надією Бялковською. Обидві дружини були доньками священників. Від першого шлюбу мав дітей: Анну, Зінаїду та Євгенія [2, арк. 8].

Анна народилася 2 жовтня 1884 р., охрещена 24 листопада в Покровській церкві с. Нестерварки Брацлавського повіту. Була заміжня за офіцером Єрищуком [20].

Зінаїда народилася 19 вересня 1886 р., охрещена 14 січня 1887 р. в тій самій церкві. Навчалася у Фундуклеївській гімназії в Києві: пройшла загальний курс 7 класів, отримавши свідоцтво на звання домашньої вчительки (1904), і додатковий 1-річний педагогічний курс домашньої виховательки (1905). 25 серпня 1906 р. обвінчалася у Жмеринці в церкві 3-ї стрілецької бригади з Андрієм Зіньком (1872 р. н.), штабс-капітаном 125-го піхотного Курського полку [21]. Їхньою донькою була актриса Олена Верещка, згадувана на початку.

Євгеній народився 5 вересня 1896 р., охрещений 13 грудня в церкві 3-ї стрілецької бригади. Вихованець Київського кадетського корпусу, один з перших російських авіаторів, нагороджений орденом Червоного Прапора за придушення Кронштадтського повстання. В 1920 р. був начальником 50-го розвідувального авіаційного загону. З 27 березня 1922 р. викладав у Військовій школі червоних льотчиків-спостерігачів. Репресований, розстріляний 1938 р., реабілітований 1957 р. [22].

Під час служби у Жмеринці Турчанович набув там садибу, в якій збудував двоповерховий будинок та флігель. Будинок він спершу здавав в оренду Подільській казенній палаті під казначейство, а 1912 р. продав разом із садибою Міністерству фінансів за 5 тис. руб. (на 1916 р. там було Жмеринське казначейство) [30, с. 322, 326].

У Вінниці полковник 31 березня 1914 р. придбав у родини Шмакфедерів садибу площею 1 440 кв. сажнів (6 537 кв. м) на вул. Петра Могили (нині Свердлова). Там були будинки цегляний (з боку вулиці одноповерховий, а з двору – двоповерховий) і дерев'яний та господарські споруди [23]. Того ж року міський архітектор Григорій Артинов розробив проект нового кам'яного будинку поряд зі старим, а в 1915 р. – прибудови до старого з тильного боку [24]. (На жаль, забудову садиби Турчановича остаточно зруйновано в 2008 р., нині тут автосалон Renault.)

Після встановлення радянської влади садиба Турчановича спершу була націоналізована, а потім повернута, на що вказує збережений у родині «План існуючих будинку і флігеля, денационалізованих, належних Антону Федоровичу Турчановичу...», складений 25 грудня 1923 р. [25]. Цим, ймовірно, він завдячував сину Євгенію: червоний льотчик отримав посвідчення від 11 грудня 1920 р., що згідно з декретом Раднаркому від 2

жовтня 1919 р. з наступними змінами та доповненнями і наказу РВСР від 18 вересня 1918 р. №5 «квартира, яку він займає, ущільненню не підлягає, сам він і сім'я примусовому виселенню з неї не підлягають, звільнюються від податків, крім натурального і квартирної платні, а його майно – від реквізицій» [26]. В 1927 р. Антон Турчанович отримав проект на перебудову дерев'яного будинку у своїй садибі [27]. З часом частину садиби таки забрали. В «Умові про оренду садка» від 13 січня 1931 р. між Турчановичем та комунсекцією Вінницької міської ради на 9-річну оренду фруктового саду (818,409 кв. м) на території його садиби ця садиба вже названа «колишньою» [28].

Останні роки Антон Турчанович жив разом із сім'єю своєї доньки Зінаїди Зінько в Брацлаві, де і помер 1943 р. та похований. Заповітом від 23 грудня 1941 р. (складеним у Брацлаві) він залишив усе своє майно цій доньці [29]. Її сім'я переїхала до Білорусі, звідки родинні матеріали Турчановичів повернулися на Вінниччину.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вінницький обласний краєзнавчий музей, д-1602.
2. Там само, д-4290.
3. Там само, д-4611, 4616, 4288.
4. Там само, д-1902.
5. Там само, д-4622.
6. Там само, д-4287.
7. Там само, д-2230.
8. Там само, д-4287/2, 4289.
9. Там само, д-4610.
10. Там само, д-4642.
11. Там само, д-4617.
12. Там само, д-4618, 4619.
13. Там само, д-4640.
14. Там само, д-4644.
15. Там само, д-4638.
16. Там само, д-4646.
17. Там само, д-4623.
18. Там само, д-4291.
19. Там само, д-4292;
20. Там само, д-4609; д-4627.
21. Там само, д-4625, 4628, 4629, 4630; ф-7377, 7378, 7379.
22. Там само, д-4626, 4645; ф-6731, 7381.
23. Там само, д-4636; ф-7385.
24. Там само, д-4631, 4633/1, 4633/3, 4635; ф-7386.
25. Там само, д-4632.
26. Там само, д-4643.

27. Там само, д-4634.
28. Там само, д-4637.
29. Там само, д-4624, 4641.
30. Вінниця у спогадах. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. – Т. I. – С. 315–350.
31. Кухня пехотно-артиллерийского образца // З сайту «Российская военная техника»: www.russianarms.mybb.ru

М. В. Дубровський

О. БРУСИЛОВ НА ПОДІЛЛІ

Однією з актуальних проблем вивчення історії Першої світової війни залишаються дослідження постатей вищого військового керівництва воюючих держав. Одним з найбільш відомих серед них є російський полководець О. Брусилов, діяльність якого безпосередньо пов'язана з Поділлям.

Мета статті – висвітлити військову діяльність О. Брусилова на Поділлі в роки Першої світової війни.

Олексій Олексійович Брусилов (1853-1926) походив з дворянського роду. Зазвичай Брусилови обирали військову кар'єру. Зокрема його батько Олексій Миколайович Брусилов був учасником Бородинської битви, дослужився до генерал-майора [5, с. 11]. Але найвидатнішим представником роду став саме Олексій Брусилов. Після участі в російсько-турецькій війні 1877-1878 рр. О. Брусилов у 1883 р. закінчив кавалерійську школу в Санкт-Петербурзі. Надалі він був її викладачем, а в 1902 р. – очолив її [2, с. 36; 5 с. 69]. У 1909 р. він був переведений в Варшавський військовий округ на посаду командира 14-го корпусу у м. Люблін, згодом – призначений помічником командувача округу. О. Брусилов не поділяв пронімецькі настрої командування округу. Генерал у своїх спогадах писав, що командування військового округу позитивно ставилося до Німеччини та було впевнене у тісній дружбі з цією країною. Брусилов «знав, що війна наша з Німеччиною - не за горами, і вважав ситуацію, яка склалася в Варшаві загрозливою, про що вважав за необхідне приватним листом повідомити військового міністра Сухомлінова». Генерал запропонував міністру перевести його на службу в Київський військовий округ, що й було зроблено влітку 1913 р. [2, с. 43-44].

О. Брусилов одразу прибув до штабу корпусу у Вінниці. Місто справило на нього приємне враження. Вінницю генерал вважав дивовижним поєднанням культури і глушини. Він згадував у місті, поряд з старосвітськими садибами в садах і городах посеред міста, театр, який можна сміливо перевести в будь-яку столицю, шестиповерховий готель з ліфтом, електрикою, трамваї, водопровід. Відзначав гарні околиці з старовинними польськими і українськими маєтками, монастирями та хуторами [2, с. 46]. Брусилов відвідав військові частини корпусу - дві піхотні та одну

кавалерійська дивізії, одну бригаду, артилерію, саперні частини [2, с. 46]. Більшість підрозділів було розташовано на кордоні з Австро-Угорщиною [2, с. 46]. Брусилов також відмітив, що ніхто не думав про війну, окрім нього, тому взимку він проводив воєнні навчання та екзаменував усіх командирів з цього питання [2, с. 46]. В своїх мемуарах він написав: «Вінниця – це останній етап нашого мирного тихого буття в минулому ... і тому яскраво збереглася в пам'яті серця» [2, с. 48].

Коли було вбито спадкоємця Австро-Угорської імперії Франца-Фердинанда, Брусилов разом з сім'єю відпочивав у німецькому місті Кіссінген. Зрозумівши, що незабаром почнеться війна, він повертається до Росії і приїздить у Вінницю, куди прибув вранці 18 липня 1914 р. [2, с. 50]. Тоді ж було оголошено загальну мобілізацію [2, с. 52] Брусилова призначили командиром 8-ї армії Південно-Західного фронту, яка складалась з 7-го, 8-го, 12-го й 24-го корпусів [2, с. 55]. Чисельність армії становила 220-250 тис. осіб [5, с. 107].

2 серпня 1914 р. 8-а армія отримала наказ розпочинати наступ. 4 серпня відбувся бій під Городком (нині місто в Хмельницькій області) між австрійською кінною дивізією та 2-ю козацькою дивізією. Ось як описує цю баталію генерал: «Австрійська кіннота, підходячи до Городка, розгорнула зімкнутий лад і без розвідки стрімголов помчала в атаку на нашу піхоту в настільки невідповідному шикуванні. Частково артилерійський, а потім рушничний вогонь зустрів цю шалено хоробру, але безглузду атаку. Незабаром і кулемети наші стали обсипати австрійців з флангу, а кавказькі козаки вдарили по них з флангу і тилу. При цих умовах, очевидно, результат австрійської атаки виявився вельми для них жалюгідним: трупи перебитих людей і коней залишилися лежати на полі битви, окремі люди і коні бігали по полю у всіх напрямках, а залишки цієї дивізії безладним натовпом кинулися тікати...» [2, с. 74-76]. А 8-а армія перейшла Збруч 7 серпня 1914 р. і почала бойові дії на Галичині та в Карпатах, а після Горлицького прориву 1915 р. та подальшого наступу австро-угорських військ – на Поліссі.

Але 17 березня 1916 р. Брусилова призначили командувачем Південно-Західного фронту [5, с. 170]. На той час до його складу входили 7-а, 8-а і 11-а армії. Новий командуючий провів огляд військ в Кам'янець-Подільську, а 29-30 березня – в Хотині разом з царем [5, с. 173] Під час цієї зустрічі він сказав царю: «...я твердо переконаний, що нині довірені мені армії після декількох місяців відпочинку та підготовчої роботи знаходяться в усіх відношеннях у відмінному стані, володіють високим бойовим духом і до 1 травня будуть готові до наступу, а тому я настійно прошу надання мені ініціативи дій, звичайно узгоджено з іншими фронтами» [2, с. 178]. Після повернення з воєнної наради в Могильові, яка відбулася 1 квітня, у Волочиську Брусилов пояснив командувачам армій план майбутнього наступу [5, с. 184]. Ця наступальна операція увійшла в історію як

Брусиловський (Луцький) прорив (22 червня – 7 вересня 1916 р.), внаслідок якого російські війська захопили Луцьк, Південну Галичину, Буковину та знову підійшли до карпатських перевалів.

Невдовзі після Лютневої революції 1917 р. Брусилова було призначено Верховним головнокомандувачем і 24 травня в Кам'янець-Подільську він попрощався з товаришами по службі [5, с. 262-263]. На новій посаді Брусилов побував на Поділлі останній раз за дорученням О. Керенського: потрібно було замінити головнокомандуючого Південно-Західним фронтом генерала Гутора на Л. Корнілова на вимогу солдатських депутатів, що і було зроблено [2, с. 238].

Отже, життя О. Брусилова в передвоєнний період і в часи Першої світової війни тісно пов'язано з Поділлям. Звідси він на чолі 8-ї армії взяв участь у Галицькій битві та керував найвдалішою, названою на його честь, операцією російських військ у Великій війні, Брусиловським проривом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Алексей Алексеевич Брусилов. — М.: Цейхгауз, 2006.-49с. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://militera.lib.ru/bio/bazanov_sn01/index.html
2. Брусилов А. А. Мои воспоминания / А. А. Брусилов – М.: Воениздат, 1983. – 256 с.
3. Копылов Н. А. Брусилов Алексей Алексеевич / Н. А. Копылов. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://100.histrf.ru/commanders/brusilov-aleksey-alekseevich/>
4. Рунов В. Генерал Брусилов. Лучший полководец Первой Мировой войны / В. Рунов. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.litmir.net/bd/?b=219963>
5. Семанов С. Н. Брусилов / С. Н. Семанов – М.: Молодая гвардия, 1980. – 318 с.

А. О. Лубковська

П. СКОРОПАДСЬКИЙ І УКРАЇНІЗАЦІЯ 34-ГО АРМІЙСЬКОГО КОРПУСУ

На сьогоднішній день очевидним є те, що без справжньої національної армії зберегти незалежність неможливо. У зв'язку з цим, актуальним є дослідження історії становлення української державності у 1917 – на початку 1918 рр. і ролі в ній українських збройних сил. Окремі аспекти даної проблеми знайшла своє відображення в працях вітчизняних дослідників (В. Верстюк [1], О. Домбровський [3], Р. Зінкевич [4], В. Моздір [5], М. Ковальчук [7], Г. Папакін [9], Г. Савченко [10] та ін.).

Мета статті – розкрити процес українізації 34-го корпусу російської армії П. Скоропадським.

Лютнева революція 1917 р. не тільки зруйнувала Російську імперію, але й надала великий поштовх розвитку національного руху. Цей процес

торкнувся і величезних військових мас, що в той час перебували, зокрема, на землях Поділля та Волині.

Український національний рух охопив і військові частини. У них поширився рух до українзації підрозділів. 5-8 травня 1917 р. у Києві відбувся I український військовий з'їзд. Він висунув вимогу до Центральної Ради, щодо поступової реорганізації армії за національно-територіальним принципом та активної українзації тих частин, де українці становили переважну більшість. Із Києва до Тимчасового уряду в Петрограді було відправлено делегацію на чолі з В. Винниченком, яка повинна була підняти питання про українізацію та виділення українців в окремі військові частини, що сприяло б посиленню армії. Тимчасовий уряд відкинув дане питання, вважаючи його недоцільним і таким, що суперечить інтересам Росії [3, с. 21].

Услід за цим рішенням російського уряду 5-12 червня 1917 р. відбувся II український військовий з'їзд. Делегати підтвердили постанову про українізацію армії. Вони доручили Українському військовому комітету скласти план українізації та почати її проведення. У Петрограді передбачили, що український військовий рух може вийти з-під контролю і призвести до поглиблення кризи в державі, тому пішов на поступки й дозволив проведення українізації [3, с. 22].

Українізаційний рух охопив велику кількість підрозділів російської армії. Не оминув цей процес і П. П. Скоропадського, який з 22 січня 1917 р. приступив до командування 34-м армійським корпусом, що дислокувався на Волині. Спочатку Скоропадський був противником українізації. У своїх спогадах Павло Петрович згадував: «Коли в лютому і березні 1917 р., перебуваючи на позиції біля Стохода в Углах, я вперше читав у «Київській думці» про українські демонстрації, мені це не сподобалось, я подумав, що це робота виключно наших ворогів з метою розладити наш тил. Коли в «Києвланину» з'явились статті проти цих демонстрацій, я з цими статтями погоджувався» [11, с. 56-57].

Перебуваючи на посаді командувача 34-м корпусом, П. Скоропадський вперше познайомився з масовим українським революційним рухом. Він не сприйняв соціалістичні ідеї революційних партій як чужі своєму світогляду. Єдиною проблемою, яка постала перед ним, була проблема збереження дисципліни і боєздатності у ввіреному йому корпусі. Однак суспільно-політична ситуація й родинні традиції «шттовхнули» П. Скоропадського в українську політику. Це розуміли й оточуючі його колеги – офіцери. Так, у квітні 1917 р. в Сарнах російський офіцер Ходкевич сказав Скоропадському, що він «повинен був взяти участь в українському русі», що він може «бути видатним українським діячем, гетьманом навіть» [6, с. 336].

18–27 червня 1917 р. П. П. Скоропадський взяв участь в останній наступальній операції російської армії, яку організував О. Керенський. У цей час проявилася вся здеморалізованість російських військ, спричинена

революційним розкладом. Вона панувала майже в усіх частинах на всіх фронтах. Десятки і сотні солдатів щодня покидали фронт, а безсилі офіцери в цій ситуації не мали жодного впливу на них. Корпус Скоропадського був задіяний на важкій ділянці фронту, він мав атакувати Обренчовський ліс. У цей момент під керівництвом командуючого корпусом було чотири дивізії – 104-та, 153-тя, 19-та Сибірська та 23-тя піхотна. Атака мала розпочатися 17 червня 1917 р., але значна кількість бійців зазначених дивізій відмовилась йти в бій, мотивуючи це неможливістю атаки в таких складних умовах. Солдати збиралися на мітинги, відмовлялися працювати над підготовкою окопів, відверто не виконували наказів командування. Так, командуючий згадував: «Озвірілі солдати мітингували, збившись до купи, необхідно було в'їздити чи входити в середину натовпу і переконувати» [11, с. 58].

Наступальна операція виявила те катастрофічне становище, у якому перебувала російська армія. Найвище командування вирішило погодитися на українізацію певних частин, задля поліпшення їх бойового духу, зміцнення дисципліни та дієздатності.

Уже 29 червня, через два дні після закінчення наступу, Павлу Петровичу було запропоновано зі згоди головнокомандувача Південно-Західним фронтом генерала Гутора, українізувати свої частини: «...до мене приїхав такий собі поручик Скрипчинський, український комісар при штабі фронту, і запропонував мені ... українізувати корпус» [11, с.57]. Це було зумовлено тим, що корпус, особливо 23-тя дивізія, зазнав значних втрат в останніх боях і тим, що Скоропадський був за походженням українець [11, с. 57].

Судячи з листа Павла Петровича до свого знайомого ще з російсько-японської війни генерал-квартирмейстера М. Раттеля, видно, що він був не проти українізації свого з'єднання і вважав, що, якщо за справу взятися енергійно, міг би вийти дійсно, гарний корпус. Однак поряд із цим побоювався, що у подальшому ця бойова одиниця може відіграти значну роль в українському соціалістичному русі, котрому він не співчував [11, с. 330].

За наказом верховного головнокомандувача генерала Л. Корнілова від 18 липня 1917 р. починаються активні дії в напрямку реорганізації 34-го корпусу. У першу чергу П. Скоропадський передав із 34-го до 41-го корпусу всіх солдат-росіян, але офіцерів залишив, оскільки в них була гостра потреба. 24 липня 1917 р. 34-й армійський корпус відійшов у резерв в околиці міста Меджибіж, де й почалася робота над його українізацією [2, с. 403].

На першому етапі українське поповнення було нечисленним, але боєздатним і готовим енергійно воювати, а також, як згадував П. Скоропадський, «...у мене була надія, судячи з цих людей, що українізація дасть, дійсно, гарний бойовий контингент» [11, с. 72]. Незабаром думка

генерала дещо змінилася. Почали з'являтися нові поповнення, які кардинально відрізнялися від попередніх.

Також постала проблема офіцерських кадрів. Для її вирішення на початку вересня 1917 р. було створено офіцерську та унтер-офіцерську школи. Виховну й просвітню роботу серед вояків здійснювали спеціальні культурно-просвітні комісії, члени котрих мали читати відповідні лекції та розповсюджувати спеціальну літературу й пресу. Крім цього, у кожній роті створювалися невеликі бібліотеки, гроші на які виділялися із полкових сум. Велися навіть переговори з дирекціями українських театрів про можливість отримання костюмів для постановки вистав у 34-му корпусі. Останній не залишився також осторонь подій, пов'язаних зі спробою державного перевороту генерала Л. Корнілова, котра відбулася в останніх числах серпня 1917 р. та спричинила величезний резонанс як в армії, так і взагалі по всій імперії. Більша частина солдат 34-го корпусу не підтримала цього заколоту, залишившись прихильними до Центральної Ради й Ради робітничих і солдатських депутатів [10, с. 169].

Наприкінці серпня 1917 р. Росію потряс «заколот генералів», який очолив Л. Корнілов. За збігом обставин Павло Петрович в цей час виїхав у Могилів до штабу Корнілова. Це викликало деякі підозри проти генерала, його навіть заарештували, але зрештою відпустили. Новий командувач Південно-Західного фронту М. Володченко наказав Скоропадському продовжити українізацію корпусу [5, с. 349].

Тим часом частини корпусу відчували і значну матеріальну кризу. Протягом серпня та вересня 1917 р. обмундирування, харчі й боєприпаси майже не надходили. Як згадував сам генерал П. Скоропадський: «...важко було зі штанами: цілі батальйони розгулювали в лахміттях замість штанів...» [11, с. 75]. Лише після втручання головнокомандувача Південно-Західного фронту генерала М. Володченка на інтендантську службу вдалося отримати значну кількість чобіт, сорочок та спідніх брюк. Однак, і цього з огляду на те, що насувалася зима, було недостатньо. Надзвичайно гостро стояло питання з фуражем, котрого катастрофічно не вистачало. У грудні 1917 р. ця проблема переросла у справжню біду, коли в день від голоду помирал по 30-40 коней. Скрутне економічне становище не дозволяло корпусу вчасно виступити на фронт, чого від нього вимагало командування. Це саме підтверджував також генерал С. Шейдеман, який неодноразово перебував у корпусі із ревізією [4, с. 67]. Проте все ж, незважаючи на всі труднощі, українізація проводилася в досить значних темпах.

Фактично можна констатувати, що до кінця жовтня – початку листопада 1917 р. 34-й армійський корпус був в значній мірі українізований (хоча деякі його частини не були такими аж до січня 1918 р.). Він отримав нову назву – Перший Український корпус. Його командувачем до 25 грудня 1917 р. залишався П. Скоропадський, котрого змінив на цій посаді генерал

Я. Гандзюк. Начальником штабу корпусу був генерал Я. Сафонов. 104-та й 153-тя дивізії були перейменовані на Першу та Другу Українські й мали в своєму складі по чотири піхотні полки та по одному легкогарматному полку. Командиром Першої дивізії був генерал Я. Гандзюк, начальником штабу – полковник М. Капустянський, Другої – генерал В. Клименко, керівником штабу – полковник П. Крамаренко. Полки Першої дивізії дістали спеціальні назви: 1-й Київський полк імені гетьмана Б. Хмельницького, 2-й Стародубський полк імені гетьмана Скоропадського, 3-й Полтавський полк імені гетьмана Сагайдачного та 4-й Чернігівський полк імені гетьмана Полуботка, а їхніми комендантами відповідно були полковники А. Маєвський, Д. Масалітинов, Н. Никонів і Г. Порохівський. Функції гарматного інспектора корпусу виконував генерал О. Аккерман [9, с. 235]. Щодо чисельності корпусу є різні думки. Одні історики називають 40–60 тис., інші 20–30 тис. Але, беручи до уваги той факт, що у 1-му полку Першої дивізії станом на 1 грудня 1917 р. нараховувалося 2537 козаків та 79 офіцерів, можна зробити висновок, що кількість бійців корпусу не перевищувала 25–30 тис. [12].

Оскільки після заколоту Л. Корнілова Ставка не надала обіцяної допомоги у вирішенні офіцерського питання і проблеми постачання, командир 34-го корпусу здійснив візит до командуючого армії Я. Ціховича, а 5 жовтня 1917 р. – до М. Володченка у Бердичів. М. Володченко дозволив П. Скоропадському особисто поїхати до Києва і з'ясувати у Генеральному секретаріаті офіцерське питання. Крім того, М. Володченко обіцяв владнати питання забезпечення та налагодити нормальне постачання. У Меджибіжі П. Скоропадський повернувся 11 жовтня 1917 р. Дещо покращилося постачання, але, водночас, Павло Петрович постав перед ще більш жахливою проблемою дезорганізації армії та погромів [8, с. 328–329].

Наприкінці листопада 1917 р. над Києвом і Центральною Радою нависла загроза з боку більшовизованого II гвардійського корпусу, який планував із району Проскурів-Жмеринка рушити на Київ та ліквідувати «буржуазно-націоналістичну» Центральну Раду. У таких умовах єдиною силою, котра могла захистити Київ, був I Український корпус. 3 грудня 1917 р. П. Скоропадський отримав від С. Петлюри телеграму, в якій йому і його корпусу доручалося провести оборону Київського району й передавалися для цього у розпорядження всі військові частини, розташовані на Правобережжі [1, с. 24].

Силами своїх двох дивізій та допоміжних частин П. Скоропадський зумів зайняти важливі залізничні лінії Жмеринка-Козятин і Шепетівка-Козятин-Христинівка-Вапнярка й контролював Житомир, Староконстантинів, Вінницю, Бердичів, Білу Церкву та інші населені пункти. Пробільшовицькі частини роззброювалися і відправлялися потягами до Росії. Таким чином, до кінця грудня 1917 р. проблему з II корпусом було на деякий

час вирішено, але у самому I Українському корпусі відчувалися великі труднощі. Вояки жили в неопалюваних вагонах, без теплого одягу, харчів, грошей. Усе це призводило до того, що солдати самовільно покидали частини й до кінця грудня 1917 – початку січня 1918 р. у полках корпусу залишалося до 300-400 вояків, а роти мали в своєму складі від 20 до 35 осіб [12].

Центральна Рада і новий секретар військових справ М. Порш не намагалися утримати у босездатності корпус та надати йому матеріальну допомогу, боячись, аби Скоропадський не скористався потужним українізованим з'єднанням для захоплення влади. Не знаходячи підтримки з боку української влади, 25 грудня 1917 р. П. Скоропадський, передав командування корпусом генералу Я. Гандзюку. Щодо подальшої долі I Українського корпусу, то у січні 1918 р. останній було розділено на частини, які розташовувались в Білій Церкві, Бердичеві, Фастові та Вінниці. Через таке розпорошення сил корпусу серед моря анархії його чисельність і босездатність зменшувалися з дня на день. Під впливом загального безладдя падала дисципліна, й у кінці січня в корпусі було проведено демобілізацію. В лютому він перестав існувати, а невелика його частина з полковником Никоновим на чолі вже після приходу німців у березні 1918 р. вступила до української армії [7, с. 49].

Отож процес українізації призвів до того, що війська, дислоковані в Україні, фактично в своїй основі перетворилися на національно-територіальні, були створені вищі органи військової влади. Проте через федералістсько-автономістські погляди більшості членів Центральної Ради на державотворення вона позбавляла український військовий рух чітко розробленої концепції щодо побудови власних Збройних сил. У тому полягає помилка і трагедія Центральної Ради та її лідерів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада й українізація військових частин російської армії / В. Ф. Верстюк // Український історичний журнал. – 2012. – № 3. – С. 4–27.
2. Добржанський О. В. Бажаємо до України! / О. В. Добржанський – Одеса: Маяк, 2008. – 1168 с.
3. Домбровський О. І. Діяльність П. П. Скоропадського по розбудові Збройних сил України в 1917 р. (до 135-річчя з дня народження) / О. І. Домбровський // Вісник Одеського національного університету. – Одеса: ОНУ, 2008. – Т. 13. – Вип. 9. – С. 20–23.
4. Зінкевич Р. Д. Процес українізації армії та тилових гарнізонів Південно-Західного та Румунського фронтів у березні–листопаді 1917 р. / Р. Д. Зінкевич // Вісн. Нац. ун-ту «Львів. політехніка». – 2007. – № 584. – С. 64–69.
5. Моздір В. В. Процеси українізації 34-го армійського корпусу під командуванням Павла Скоропадського – останнього гетьмана України

(січень – грудень 1917 року) / В. В. Моздір // Науковий вісник «Меджибіж»: Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» / Під ред. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького та ін. – Меджибіж – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. – Ч. 1. – С. 342–353.

6. Калитко С. Л. Формування суспільно-політичних поглядів П. Скоропадського влітку–восени 1917 р. / С. Л. Калитко, О. М. Кравчук // Науковий вісник «Меджибіж»: Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» / Під ред. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького та ін. – Меджибіж – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. – Ч. 1. – С. 334–339.

7. Ковальчук М. А. Українізація 34-го корпусу російської армії (серпень–листопад 1917 р.) / М. А. Ковальчук // Мандрівець. – 2012. – № 4. – С. 43–49.

8. Кравчук О. М. Військово-політична діяльність Павла Скоропадського у Меджибожі (липень–листопад 1917 р.) / О. М. Кравчук // Науковий вісник «Меджибіж»: Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» / Під ред. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького та ін. – Меджибіж – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. – Ч. 1. – С. 324–333.

9. Папакін Г. В. Українізація 34-го корпусу: за наказом Л. Корнілова чи покликом душі? (за новими джерелами) / Г. В. Папакін // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. Всеукраїнська наукова конференція 19 – 10 травня 2008 р. Збірник. – К.: Видавництво імені Олени Теліги. – 2008. – С. 223–237.

10. Савченко Г. П. Павло Скоропадський і зародження ідеї українізації 34-го корпусу російської армії в 1917 році / Г. П. Савченко // Національна та історична пам'ять. – 2013. – Вип. 7. – С. 164–174.

11. Скоропадський П. П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / Головний редактор Я. Пеленський / П. П. Скоропадський – К.: Філадельфія, 1995. – 493 с.

12. Шевченко О. Гандзюк і Сафонов. Два царські генерали, які не зрадили присяги УНР / О. Шевченко. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/digest/2011/02/9/23301/>.

А. В. Войнаровський, К. С. Бондар

ПРОБЛЕМА БІЖЕНЦІВ ТА УКРАЇНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Аналізуючи масштабність сучасних міграційних процесів, необхідно підкреслити, що питання надання допомоги біженцям та запобігання поширенню цього явища посідає важливе місце серед проблем світової

спільноти. Спираючись на досвід попередніх поколінь, можна помітити тенденцію загострення глобалізаційних процесів, які призвели до поступового «стирання» державних кордонів, посилення агресивних методів відстоювання політичних інтересів різними способами та спільної боротьби з проблемами, породженими розвитком політичних зв'язків. Так, в умовах інформаційного перевантаження, необхідно привертати увагу спільноти до буденного життя звичайних людей, проблеми яких не зникають зі зміною поколінь, а постійно відроджуються на сторінках документів, наукових праць та у житті сучасників і нащадків.

Як відомо, під час збройних конфліктів та використання методів з метою задоволення геополітичних цілей наслідки залишаються непоправними. Однією із найбільш трагічних сторінок для людства була Перша світова війна, що призвела до економічної та внутрішньополітичної кризи воюючих сторін, подальшого поглиблення дестабілізації геополітичних стосунків, утвердження тоталітарного режиму, гуманітарної катастрофи. Проблема біженців вже на той час досягла глобального рівня, але для кожної країни та регіону ситуація вирізнялася певною специфікою. На фоні вищезазначених подій доля населення в межах українських земель також була заплутаною, складною й навіть трагічною, що пов'язано не лише з економічними труднощами, а й з підозрілістю влади, непоодиноким свавіллям військових, примусовою депортацією та безпідставними ув'язненнями або ж системою заручництва, міжетнічними конфліктами тощо. Зазвичай, усі невдачі на фронті намагалися виправдати фактами шпигунства та зради, нерідко вказуючи на переселенців, які намагалися врятуватися втечею з прикордонних територій. Вже восени 1914 р. були зафіксовані перші арешти та вислання вглиб країни. Зокрема, про факт активної пропаганди щодо боротьби з внутрішнім ворогом один із військових лікарів Російської імперії згадував так: «Для війни потрібна ненависть, а нашим солдатам керують будь-які почуття, окрім ненависті. Саме тому її наполегливо нав'язують. Цілодобово тлумачать нам про шпигунів. Вигадуються різні билини, і офіцери сперечаються один з одним у вимислах жахів зрадництва...» [1, с. 346]. Безумовно, інформаційний вплив призвів до посилення біженства, адже кожен міг опинитися на місці «зрадника», причому підозрілі настрої прискорили деморалізацію війська та остаточно розв'язали руки свавілля військових відносно місцевого населення, яке зобов'язувалося утримувати армію та часто потерпало від мародерства й насилля. Зокрема, Д. Дорошенко залишив такі відомості про нестерпне становище галицьких українців, які постійно перебували під гнітом сил протиборчих блоків: «Перш за все Михайло Сергійович оповів нам про ті страшні переслідування, яких зазнали галицькі українці з боку австро-польських властей під час відступу австрійського війська через... своє русофільство. Діло в тім, що коли виявилися перші поразки австрійської

армії, то...почали шукати винуватих і знайшли їх в зраді «русинів»...маси людей арештовувано через підозрення в русофільстві, заковувано в кайдани й вивожено в глиб Австрії. Частенько вулична юрба мордувала арештованих по дорозі, бо їй говорено, що це «московські шпіони»...Але значно більше ніж арештованих було просто повішених відступавшим військом. Особливо лютували з цього погляду мадяри. У мене пізніше склалась колекція фотографічних знімок, на яких була одна й та сама картина: білі українські хатки, на їх тлі чорніють шибениці, на котрих висять тіла галицьких селян...» [2, с. 36 – 37]. Звісно, ситуація на фронті час від часу змінювалася, проте для населення вона завжди залишалася особливо напруженою, що посилювало ненависть до збройного конфлікту та військових загалом. Так, князь М. Урусов, долучений до роботи в організаціях Червоного Хреста на Південно-Західному фронті, помітив наступне: «Галичани віднині стали нашими ворогами. Напередодні відходу з Галичини російські війська її випалили, затоптали, розграбували, забрали із собою народ, били навіть їхніх в'їтів. Галичани розлючені до крайнощів. В Росії вони утримуються в нестерпних умовах...» [1, с. 398]. Загалом, масове насильницьке переселення місцевих жителів влітку 1915 р., знищення засобів для існування та спровоковане цим посилення біженства були складовою тактики російського командування, яке ніколи не залишало ворогові економічних та соціальних ресурсів. Такі ж заходи використовували їхні супротивники, ув'язнюючи та знищуючи цивільних мешканців. Згодом такі дії ускладнили ситуацію під час чергового поділу прикордонних земель, які вже були заселені представниками інших етносів, що призвело до посилення суперечок з приводу розмежування кордонів після закінчення Першої світової війни.

Як бачимо, не лише факт загострення воєнного конфлікту та економічної кризи були вирішальними чинниками добровільного або ж вимушеного переміщення мирних жителів, які втомилися від постійного економічного, соціального, морального виснаження, адже під час перебігу Великої війни знову виокремився комплекс проблем, які влада завжди намагалася ретельно приховати. Найстрашнішим було те, що безперервні жахіття війни поступово стали звичайною буденністю. Зокрема, витяг зі статті «Сім вагонів дітей», опублікованої 13 вересня 1915 року в газеті «Юго-Западный край» у м. Вінниці, демонструє загальну картину щоденного потоку інформації та ставлення до неї. Зокрема, у тексті йдеться про наступне: «Маленька телеграма, яка загубилася у вчорашньому газетному аркуші, серед новин з усіх фронтів, серед «нейтральних» слухів та політичних бесід...Така маленька, така непомітна телеграма: КРЕМЕНЧУК. 10 – ІХ. Сюди привезені 290 дітей, яких відправляють під покровительство Харківського архієпископа Антонія. Більшість – діти галицьких уніатських священиків, вбитих або заарештованих в Австрії. Серед дітей багато поранених. ...Ми звикли до того, що кожен газетний рядок кричить про

людське страждання. Ми втомилися від свого жаху; ми змирилися з ним, як з неминучим супутником нашого вчора, нашого сьогодні, нашого завтра...» [3, с. 157] Зрозуміло, що така буденність дратувала і втомлювала, адже сприймання щоденних трагедій стало нормою життя, навіть звичкою. Незважаючи на численні спроби врегулювати становище та відволікти увагу населення від очевидних негараздів або ж можливої організації збройних виступів, правда все одно випливала на поверхню, а невдоволення постійно наростало відносно всього, що було пов'язано з війною та владою. Приміром, в багатьох населених пунктах Подільської губернії поширювалися антивоєнні листівки такого змісту: «Громадяни Росії! Жахлива кровопролитна війна, про яку ви не все знаєте, привела Росію до загибелі...Наш народ повинен знати всю правду про війну» [4, с. 13]. Звісно, необхідно враховувати факт внутрішньополітичної боротьби за владу, але вищезазначений текст цілком виправдовував і настрої цивільного населення. Невдовзі такі листівки поширювалися й серед військових, що швидко посилювало схильність до дезертирства, причому з урахуванням становища армії це явище було цілком зрозумілим.

Безумовно, проблема біженців привертала увагу спільноти, але часто вони залишалися наодинці зі своїми проблемами. Вже у травні 1915 р. вдалося ухвалити статут «Товариства допомоги населенню Півдня Росії, яке постраждало від воєнних дій», адже така назва могла замаскувати український комітет. Звісно, діяли й інші організації та комітети на міжрегіональному рівні, але досить часто допомога постраждалим надавалася вибірково, особливо під час вияву ініціативи з-за кордону. Так, Д. Дорошенко згадував: «Скільки взагалі я міг спостерегти, поляки і в ділі філантропії завжди і скрізь виявляли особливу національну виключність, а наші навпаки: завжди аж надто додержувались євангельської науки про те, що не повинно бути «ні елліна, ні іудея». Тепер я знаходжу, що поляки принаймні з практичного погляду, мали далеко більше рації, ніж наші» [2, с. 56]. Однак, навіть за умови поступового розширення кількості комітетів та уповноважених осіб з питань біженців і надання їм допомоги, погіршення ситуації призвело до нових ускладнень, тому у зв'язку із цим були різні звернення до цивільного населення з поясненнями, заспокоєнням та проханнями не полишати території. Зокрема, у зверненні Української Центральної Ради до населення Волині і Поділля від 15 липня 1917 р. йдеться про небезпеку, яка загрожувала прикордонним територіям: «Три роки тягнеться світова війна...Вірне народові і революції військо робить все, щоб спинити ворога, щоб не дати захопити йому нашу землю, але ми мусимо заявити тим людям, які ближче живуть до фронту, щоб вони готувалися до всяких несподіванок. Може трапитися, що війна торкнеться нашої землі і ворог на час захопить частину її...Всі ми гаразд пам'ятаєм, скільки лиха зазнали біженці, як тяжко було їм мандрувати по шляхах та чужих хатах.

Сама армія багато лиха зазнала од того, що багато людей їхало залізницями, вокзалами... не даючи можливості воєнному начальству підвозити на підмогу нові війська, зброю і харч, а тому Центральна Рада в згоді з іншими воєнними владами наказує народові залишатися на місцях...» [5, с. 565]. Натомість у зверненні йшлося про гарантію максимального захисту мешканців прикордонних губерній, але це не завжди змінювало наміри населення. Підтвердженням цього є матеріали засідань Української Центральної Ради, де питання біженства також посідало важливе місце. Так, на засіданні 20 липня 1917 р., майже одразу після опублікування вищезазначеного звернення до мешканців прикордонних губерній, йшлося про наступне: «Справа біженства подекуди в прифронтовій полосі нагадує старі часи відступлення 1915 р. Ухвалюється, що Центральна рада повинна мати своїх представників при армії і що треба утворити крайовий орган, що керував би справою біженців» [6, с. 183]. Питання щодо біженства було досить складним, причому обговорювалися причини загострення цієї проблеми, адже численні погроми, реквізиції, насилля вважалися звичайною справою під час відступу деморалізованого війська. Знову поставала необхідність підвищеного контролю в прикордонних територіях та нагляду за діями військових й мирних жителів загалом, про що висловлювався Д. Дорошенко на засіданні 22 липня 1917 р.: «Коли відступання буде йти через нашу територію, то галицька практика повинна указати, щоб до людності на місцях відносились обережніше. Було б до речі, щоб Центральна рада зробила від себе відповідні кроки в сьому смислі...Ніяким способом не треба творити біженства, котре поставило б людність в дуже тяжке становище при нинішніх продовольчих обставинах. І тепер вже людність відноситься вороже до біженців. Треба людей zostавляти на місцях, але не саму лише людність, а й організації і власті, котрі б сю людність репрезентували, щоб навіть в разі окупації неприятель знайшов дійсне представництво, а не якесь випадкове, людей з темним минулим, як се бувало не раз в Галичині» [6, с. 186] Необхідно підкреслити, що окрім наслідків Першої світової війни, проблема біженства також була викликана подіями внутрішньополітичної боротьби, національно-визвольних рухів тощо. Приміром, вже у 20-х роках XX ст. в Чернівцях діяв місцевий комітет у справах біженців, який також займався проблемою працевлаштування, причому це була не єдина організація, зацікавлена у розв'язанні цього питання. Однак, доля тих, хто опинився за межами українських земель здебільшого була невідомою, але це також стосувалося місцевих мешканців, які не виїжджали за кордон та не піддавалися примусовій депортації. Велика війна понівечила та забрала життя незліченної кількості людей, а наслідки залишилися непоправними, незважаючи на численні спроби ліквідувати або приховати їх. На жаль, навіть зараз, в умовах швидкого розвитку дипломатичних відносин, наявності законодавчого базису з питань захисту

населення та поширення формальних гарантій безпеки, ніхто не знає, як і колись не знав Д. Дорошенко «на кого індивідуально, на чії голови повинні впасти прокльони, сльози й загибель багатьох сотень тисячі людей. Кому витисне суворий присуд історія за цей кривавий гріх...».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Оськин М. В. Неизвестные трагедии Первой мировой. Пленные. Дезертиры. Беженцы / М. В. Оськин – М.: Вече, 2014. – 448 с.
2. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1920) / Д. Дорошенко – Мюнхен, 1969. – 543 с.
3. Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні : Документи і матеріали (1914 – 1918) / Л. М. Жванко – Х. : ХНАМГ, 2010. – 360 с.
4. Зеленюк І. С. 1917 рік на Поділлі / І. С. Зеленюк – Львів, 1966. – 166 с.
5. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року : Док. і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – 1024 с.
6. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: В 2 т – Т. 1: 4березня – 9 грудня / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К. : Наукова думка, 1996. – 588 с.

Ю. В. Бураков

БОЙОВА ОПЕРАЦІЯ «ЛУЦЬКИЙ ПРОРИВ» 1916 Р. У СПОГАДАХ ГЕНЕРАЛА О. БРУСИЛОВА

Серед різноманітних джерел з історії Першої світової війни, значною за обсягом та важливою, за пізнавальною цінністю, є мемуаристика. Картина бойових дій у ході Першої світової війни буде неповною без оцінок та інтерпретації подій самими учасниками тих буремних років. Серед них – важливе місце займають спогади автора розробки, знаменитого в літературі про війну, «Луцького», або «Брусиловського» прориву. Метою даної розвідки є аналіз мемуарів активного учасника бойових дій у Галичині в роки Першої світової війни – генерала О. О. Брусилова [1].

Дослідники-джерелознавці відзначають, що у мемуарах особливо яскраво виявляється дуалістична природа історичних джерел: – з одного боку вони фіксують інформацію про минуле і таким чином є його відбиттям, а з іншого – є частиною тої епохи в якій вони виникли. Серед історичних джерел з теми бойових дій в Галичині у роки Першої світової війни виділяються спогади учасників бойових дій, їхня епістолярна спадщина, тогочасна публіцистика та матеріали преси. Особливо місце займають офіційно-документальні матеріали – накази, службова переписка. Важливим джерелом, яке розкриває широку панораму бойових дій в ході Першої світової війни на Східному фронті, є спогади генерала О. О. Брусилова.

Цікавою і пізнавальною для вивчення минулої епохи є історія публікацій мемуарів генерала. Вперше окремі частини із спогадів Брусилова були опубліковані за рік після смерті воєначальника у 1927 р. в московському журналі «Война и революция». Через два роки була видана перша частина спогадів у вигляді окремої книги [2]. Одночасно перша частина мемуарів вийшла за межами СРСР – у Ризі [3]. Пізніше першу частину спогадів воєначальника неодноразово в Радянському Союзі перевидавали, особливо в роки Другої світової війни [4], а пізніше в 1946 р., 1963 р., 1983 р. Перевидають їх й дотепер в Росії (Брусилов А. А. Мои воспоминания.– М: Харвест, 2002; Брусилов А.А. Мои воспоминания.– М: Вече, 2013 та ін.).

Другу частину невиданих спогадів вивезла у Прагу, після його смерті, вдова – Н. В. Брусилова і розмістила їх в «Русском архиве». Після завершення Другої світової війни цей архів став трофеєм радянських військ і був переправлений у Москву. У 1948 р. спеціально створеною комісією в СРСР була проведена експертиза, яка визнала другу частину мемуарів Брусилова фальсифікацією антирадянського змісту. Авторство приписали вдові. В результаті всі рукописи генерала утаємничили й передали на зберігання у Центральний військово-історичний архів СРСР. Через декілька років, у 1953 р. з рукописом ознайомився тогочасний міністр оборони Г. К. Жуков, а у 1961 р. за вимогою наукової громадськості відбулася повторна всебічна експертиза, яка визнала авторство Н. В. Брусилової з окремими вкрапленнями текстів самого генерала.

Якщо описані події після 1917 р. викликали сумнів, щодо авторства самого генерала О. Брусилова, то перша частина беззаперечно належить йому і саме описує події пов'язані із Галичиною. З початком Першої світової війни О. Брусилова призначили командуючим 8-ї армії Південно-Західного фронту. Відразу ж, у серпні 1914 р., не очікуючи підходу мобілізованих корпусів з внутрішніх округів, 8-а армія вступила у Галицьську битву. Її війська взяли участь у Галич-Львівській операції, Городоцькому (Гродецькому) бої. Перемога над австро-угорською армією призвела до окупації російською армією всієї Східної Галичини із головним містом – Львовом. Однак незабаром лівому крилу армій Південно-Західного фронту довелося витримати довготривалі атаки противника від р. Сан до Карпатських гір. В битві під містечком Хировим О. Брусилов виявив уміння концентрувати ударні групи військ на важливих напрямках можливого прориву оборони.

В листопаді 1914 р. війська 8-ї армії билися за вихід на Угорську рівнину. Капітуляція міста-фортеці Перемишля у березні 1915 р. стала останнім досягненням армій Південно-Західного фронту. Прорив російського фронту біля Горлиці 2 травня (19 квітня) 1915 р. викликав «великий відступ» й супроводжувався хаосом. О. Брусилов у своїх спогадах пише про нестачу зброї, боеприпасів, досвідчених командирів середньої та нижньої ланок. Він вказував на технічну відсталість Росії, за яку прийшлося «сплатити кров'ю».

На осінь 1915 р. наступ австріяків захлинувся. У полосі 8-ї армії вони зазнали серйозної поразки в Ровенській операції й лише контрудар німецьких військ змусив О. Брусилова залишити відбитий у ворога Луцьк. Війська супротивників перейшли до тривалої й марудної оборони на фронті.

В березні 1916 р. О. Брусилов призначається головнокомандуючим Південно-Західного фронту. Він замислив і розробив план прориву фронту. Своє рішення на проведення фронтової наступальної операції О. Брусилов письмово виклав у вказівках, які були розіслані командувачам армій 5 квітня 1916 р. Більш докладно рішення сформульовано в директиві №1048 від 7 квітня 1916 р. Нею передбачався перехід армій Південно-Західного фронту в енергійний наступ з метою сприяння покращенню становища військам Західного фронту. Найближчою метою наступу був розгром живої сили противника та оволодіння їхніми позиціями [6, с. 114-118, с. 122-123].

За спогадами О. Брусилова підготовчий період зайняв вісім тижнів [1, с. 219]. За цей час, з допомогою воєнної агентури та повітряної розвідки, росіяни ознайомилися із оборонними спорудами та розташуванням противника. Військова розвідка та безперервне захоплення «язиків» надали можливість штабам фронтів мати розгорнуту картину розташування частин противника у бойовому порядку. З'ясувалося, що німці зняли із Східного фронту декілька дивізій і перекинули їх на західноєвропейський театр війни. Австрійці теж, сподіваючись на свої міцно укріплені оборонні позиції, передислокували декілька дивізій на італійський фронт з тим, щоб остаточно подолати опір італійської армії.

На початку травня 1916 р. австро-угорська армія розгорнула там наступ. О. Брусилов згадує, що австрійці досить значну увагу приділяли побудові потужної оборони. Вони працювали над нею біля року. Вона складалася з двох-трьох позицій відокремлених одна від одної на відстані 2-3 км. Кожна позиція мала глибину до 4 км і включала в себе дві-три лінії окопів повного профілю, посилені дротяними загородженнями, фугасами, сталевими щитами, бетонованими бійницями. Дріт у деяких місцях був сталевий і його неможливо було врізати ножицями; по ньому проходив електричний струм високої напруги. Сховища були глибоко врити в землю і захищали людей не лише від легких, але і від важких артилерійських снарядів. Вони прикривалися двома шарами дерев'яних колод, а в деяких місцях були залізобетонні, присипані землею.

Артилерія противника за чисельністю переважала російську, більше було і кулеметів, бомбометів, мінометів. Противник був впевнений у міцності своєї оборони. Повітряна розвідка сфотографувала усі оборонні споруди противника, як на бойовій лінії, так і в тилу. Ці світлини за допомогою проекційного апарату розгорталися у план і розміщувалися на карті. Кожний військовий підрозділ мав чітку карту із розташованою напроти позицією ворога [1, с. 220-221].

За спогадами О. Брусилова, при підготовці до наступу передбачалося активне застосування бомбардувальної авіації. Готувалися до бомбометань літаки конструкції І. Сікорського «Ілля Муромець». Російські війська виконали значний обсяг робіт з інженерного забезпечення атаки. Одним із організаторів інженерного забезпечення був відомий герой наступної радянсько-німецької війни, а на той час підполковник Д. М. Карбишев, який отримав за це орден Св. Анни 2-го ступеню. У березні 1916 р. начальником інженерів брусиловського фронту став генерал К. І. Величко. Він вперше запропонував нову форму підготовки атаки на місцевості – «інженерні плацдарми». Вони створювалися з метою непомітного підведення атакуючих військ до передових позицій противника. «Плацдарми» складалися із 6-8 паралельних траншей, розташованих на відстані 70-100 м одна від одної. Траншеї з'єднувалися ходами сполучень. На деяких ділянках атаки, росіяни наблизили свої окопи до австрійських позицій на 200-300 кроків [1, с. 193].

Особовий склад Південно-Західного фронту, як вказує мемуарист, посилено готувався до майбутньої наступальної операції. В тилу були побудовані ділянки позицій подібні до ворожих, російські солдати вчилися долати їх з ходу. Піхота відпрацьовувала навички захоплення й утримання окремих районів австрійської оборони, артилерія – руйнувати дротяні загородження, опорні пункти. Значна увага зверталася на вироблення чіткої взаємодії піхоти та артилерії [1, с. 223].

Новаторством у війсьній практиці було те, що О. Брусилов чітко поділяв артилерійську атаку на два періоди. В першому – початковим завданням артилерії було знищення дротяних перешкод противника: гранатами легкої артилерії (з дистанції не більше двох верст) передбачалося зробити проходи для піхоти. Потім артилерія, у тому числі і важка, повинна була зруйнувати укріплення оборони противника першої та другої ліній; головна увага зверталася на знищення кулеметних гнізд. Замість ураганного вогню важкої артилерії, який застосовувався раніше протягом однієї-двох годин при наступі, за розпорядженням О. Брусилова повинен був вестися вогонь протягом 15-20 хвилин зі всіх гармат, за даними попередньої пристрілки, наведеної для кожної окремої гармати. Такий вогонь давав кращі результати й до того ж зберігав артилерійські снаряди, яких і далі в російській армії не вистачало [8, с. 192-193].

Характерні вказівки О. Брусилова щодо організації піхотної атаки: фронт її визначався в ширину не менше ніж 15-20 верст (1 верста – 1 066,781 метрів), з тим, щоб середні атакуючі частини не постраждали від флангового вогню противника. Наступати піхоті передбачалося хвилями ланцюгів, які би знаходилися на відстані 150-200 кроків одна від одної. Таких хвиль для головної атаки передбачалося утворювати не менше трьох-чотирьох. Солдатам першої хвилі надавали гранати та устаткування для подолання дротяних перешкод. У другій та в третій хвилі солдати тягнули із собою

кулемети. Друга хвиля повинна була поповнювати втрати першої, третя хвиля підпирала перші дві і слугувала їм підтримкою. Четверта хвиля була резервом командирів передових полків [1, с. 193].

На випадок вдалого прориву піхоти створювалися сприятливі умови для кавалерії. У складі Південно-Західного фронту її було чимало, а у вказівках О. Брусилова передбачалося кинути її у прорив для закріплення успіху атаки. Він писав: «Загалом атака укріпленої позиції в сучасній війні – операція важка, майстерна. Твердо впевнений, що тривалий бойовий досвід буде нами використаний повністю і при майбутньому наступі він буде застосований нами у повній мірі» [1, с. 193-194].

Лише за декілька днів до початку наступу, непомітно, вночі, були введені у бойову лінію війська визначені для атаки. Добре замаскована артилерія на обраних позиціях провела пристрілку за визначеними цілями. У спогадах Брусилова відзначено кропітку роботу начальника штабу генерала В. Н. Клембовського. Він пізніше, як і Брусилов, перейшов на сторону більшовиків. З ідеологічних міркувань, а скоріше через більшовицьку цензуру, поза увагою мемуариста залишилися визначні постаті «білого руху», які доклалися до підготовки «Луцького прориву». Серед них генерал-квартирмейстер Південно-Західного фронту М. К. Дітерікс. Згідно «Положенню про польове управління військами у воєнний час» на нього покладалося: оперативне планування, облік своїх сил та забезпечення їх важливими видами постачання, розвідка місцевості та сил противника, контрозвідувальна діяльність, керівництво військовою цензурою та військовою пресою, виготовлення карт та забезпечення ними військ (у 1918 р. Дітерікс був начальником штабу корпусу білочехів, а у 1919 р. головнокомандуючим арміями Східного фронту у адмірала Колчака). В Управлінні генерал - квартирмейстера фронту служили полковник М. М. Духонін, капітан В. О. Каппель та інші майбутні відомі керівники білогвардійського руху, які доклалися до підготовки «Брусиловського прориву» [7].

Підготовчий період проведений російськими військами напередодні «Брусиловського прориву» свідчив про ретельність та скритність майбутньої наступальної операції. Задум командуючого фронту поєднувався із оригінальними рішеннями і талановитою розробкою плану наступу. За оцінкою багатьох воєнних істориків розроблений генералом Брусиловим метод прориву оборони противника був новим кроком у воєнному мистецтві. Розглянутий етап воєнної операції «Брусиловський прорив» може бути прикладом вдалої, замаскованої та прихованої підготовки до широкомасштабного фронтального наступу і заслуговує на вивчення майбутніми офіцерами сухопутних військ.

Незважаючи на свою незавершеність, Брусиловський прорив довів, що станом на початок 1916 р. Російська армія не була розгромлена після важких

невдач 1915 р. та могла ще вести активні дії та завдавати значних втрат противнику. Операція є видатним досягненням воєнного мистецтва, оскільки просування військ на більш ніж 80 км в глибину добре ешелонованої підготовленої оборони – показник, який вперше мав місце під час Великої війни і залишався неперевершеним західними державами аж до літа 1918 р. [5, с. 185].

Загалом, мемуари О. Брусилова є цінним історичним джерелом з воєнної історії Галичини. Вони суттєво доповнюють численні документи, пресу, публіцистику і виділяються серед всього комплексу мемуаристики ключовою постаттю – головнокомандуючого Південно-Західного фронту. Слід зазначити, що серед основних видів мемуаристики Першої світової війни переважають спогади, в той час як листування, автобіографії та щоденники представлені досить скупо. В публікаціях мемуарів переважну частку займають спогади воєначальників, а кількість такого роду джерел від рядових учасників подій є незначною.

Загальновідомо, що важливою особливістю спогадів як історичних джерел є їхній суб'єктивізм та залежність від недосконалої людської пам'яті. Намагаючись послабити суб'єктивізм та усунути помилки в пам'яті, деякі історики вимагали від авторів документування їхніх текстів. Але, хоча автор може із користю для себе порівняти мемуари із іншими джерелами, а також включити в них матеріали інших джерел, така ультимативна вимога в принципі неправомірна, так як ігнорує саму природу мемуарного жанру. Будучи послідовно здійснена, вона призвела би до ліквідації жанру й заміні його, у більшості випадків, неякісними дослідженнями, так як мемуарист не зобов'язаний бути кваліфікованим істориком. Характерний для спогадів суб'єктивізм лише посилює необхідність науково-критичного підходу до них, але не применшує можливості їхнього використання в історичних дослідженнях та не виправдовує скептичної їх оцінки як недостовірних джерел деякими істориками. І мають рацію ті науковці, які висловлюються за репрезентативність мемуарів та їх широке використання у дослідженнях разом із архівними матеріалами, пресою та іншими комплексами та видами джерел.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Брусилов А. А. Мои воспоминания / А. А. Брусилов – Москва: Воениздат, 1963. – 288 с.
2. Брусилов А. А. Мои воспоминания: Посмертное издание / А. А. Брусилов – М., Л.: Гос. Издат-во, 1929.-250 с.
3. Брусилов А. А. Мои воспоминания / А. А. Брусилов – Рига: Мир, 1930. – 279 с.
4. Брусилов А. А. Мои воспоминания / А. А. Брусилов – М.: Воениздат, 1941. – 246 с. Брусилов А. А. Мои воспоминания. — М.: Воениздат, 1943. — 263 с.

5. Івахів О. С. Брусиловський прорив: передумови та наслідки / О. С. Івахів // Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події): Збірка матеріалів Міжнародного наукового форуму 26-28 червня 2014 р. Жешув (Польща) – Львів (Україна). Укладачі: Бураков Ю.В., Івахів О.С. – Львів: АСВ, 2014. – 211 с.
6. История Первой мировой войны. 1914 – 1918. В 2-х т./ Под ред И. И. Ростунова. – Москва: Наука, 1975. – Т.2.– 496 с.
7. Мультиатули П. Великое наступление русской армии в Галиции («Брусиловский прорыв») / П. Мультиатули. – Електронний ресурс та режим доступу: http://ei1918.ru/russian_empire/velikoe_nastuplenie.htm.04.06.09.
8. Наступление Юго-Западного фронта в мае — июне 1916 г.: Сб. документов– М.: Воениздат. – 1940. – 344 с.

А. Д. Варгатий

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У 1914-1916 РР.

Актуальність дослідження полягає у ролі преси як важливого чинника суспільно-політичного життя української громадськості Наддніпрянщини у процесі її національного пробудження та боротьби за державну незалежність і соборність України. У процесі національного самоутвердження українців значення преси підсилювала та обставина, що вони були частиною народу бездержавного, політично поневоленого і тому часописи ставали чи не єдиним чинником не тільки національного самоусвідомлення, але й самоорганізації народу, потужним засобом впливу на різні його прошарки.

Мета статті – висвітлити роль преси у національно-громадському русі та її позицію щодо розв’язання українського національного питання у 1914-1916 рр.

Перша світова війна в культурно-національному та політичному житті українських земель позначився посиленням гніту з боку уряду Російської імперії.

З 1914 р. до 1916 р. друковане українське слово було під заборонаю, а культурно-національне життя було придушено, зате в підпіллі, в масах відбувалася революційна робота. Вона була масовою і вилилася, зокрема, у видання україномовної нелегальної преси.

Перед початком війни (в 1914 р.) україномовна преса нараховувала 42 видання. В Наддніпрянщині виходило 16 видань, у Західній Україні – 16 видань, за межами українських земель – 10 [3, с. 197-207].

1 серпня 1914 р. почалася війна. Наступного дня російська влада заборонила видавати «Раду». Невдовзі по тому припинено журнал «Українську Хату», редактора якої П. Богацького було заслано у Сибір, заборонено видання «Маяк». Коли редакція «Ради» звернулася до командуючого Київської воєнної округи з проханням про відновлення

видання газети, у резолюції генерала Бухгольц вказувалось: «Не дозволяю. Нехай ліпше не просять».

Тим часом у грудні 1914 р. у Києві ще з'явився новий часопис – ілюстрований тижневик літератури, політики і культу під назвою «Згода». Перше число вийшло 11 грудня 1914 р. за редакцією А. Авраменка з поміткою «Дозволено воєнною цензурою». Фактичним редактором був А. Терниченко. Змістом часопис цей мало чим різнився від «Маяка». Друге число було вже набране, але під час верстання з наказу влади часопис був заборонений. На початку січня 1915 р. за наказом командуючого Київської воєнної округи Київський губернатор припинив видання періодики «малоросійським наріччям» «на весь час воєнного стану» [2, с. 243]. Тоді перестали виходити журнали: «Літературно-Науковий Вісник», «Дзвін», «Світло», «Сяйво», «Україна», «Рідний Край», «Молода Україна», «Рілля», «Наша Кооперація», «Записки Українського Наукового Товариства».

Начальник штабу Київської воєнної округи Ходорович таємно повідомив губернатора Києва про те, що «головний начальник Київської воєнної округи не визнав можливим забороняти періодичні видання в малоруській мові до в'яснення напрямку їх діяльності, через що наказав: 1) періодичні видання на «малорусском наречи» дозволити до випуску у світ, за виключенням двох – «Літературно-Наукового Вісника» і «Світла», про які виникло спеціальне листування, що закінчилося розпорядженням його високопревосходительства про їх закриття і 2) при видаванні дозволів на періодичні видання на «магоролійському наріччі» зобов'язувати видавців під розписку, щоб видання, що їх випускатимуть у світ, були друковані згідно з невідмінним височайшим велінням 18/30 травня 1876 р., яким заборонено друкувати «произведения тиснений» з будь-яким відхиленням від загальноприйнятого російського правопису» [2, с. 244].

Крім «Рідного Краю» україномовна преса не знайшла можливим скористуватися цим дозволом. Натомість почала шукати можливостей діяльності поза Київським військовим округом. В Одесі у серпні 1915 р. за редакцією А. Ніковського було налагоджено видання вісника письменства, науки і громадського життя під назвою «Основа». Навколо вісника згуртувалися такі провідні письменники, історики, філософи, діячі української культури, як С. Єфремов, С. Русова, Ф. Матушевський, К. Широцький, О. Грушевський, М. Новицький, М. Павловський, М. Ковалевський, М. Грінченко, В. Винниченко, О. Левицький, Н. Романович, В. Леонтович, О. Журлива, Х. Алчевська, Г. Чупринка. Історик журналістики О. Мукомела зауважив, що за планами редактора та його продумців – В. Винниченка, С. Єфремова, Ф. Матушевського – журнал мав продовжити напрям забороненого «Літературно-наукового вісника» [5, с. 191-194]. Цю думку підтримували співробітники журналу «Украинская жизнь», які відгукнулися на вихід вісника такими словами: «Поява «Основи»

є для нас радісною передумовою відновлення української періодики...» [7, с. 17]. За своїм змістом і характером «Основа» продовжила традиції «Літературно-наукового вісника».

Зі структурного погляду журнал складався з таких розділів: літературний, публіцистичний, нові книжки. Публіцистична частина журналу була тематично й жанрово розгалужена, містила літературознавчі, мовознавчі, філософські, культурологічні нариси, спомини, рецензії. Вісник відкривався повістю В. Винниченка «Босяк», в основу сюжету якого покладена тема зубожіння українського села. Критик О. Грушевський наголошував, що ця тема не була для нашого письменства новою, але у цього літератора, на відміну від інших, «се вставлено як окреміфакти у велику, загальну систему соціально-економічної еволюції, освітленої при тім з певних поглядів соціального світогляду» [1, с. 166]. Найбільше письменнику вдавалось «прагнення дати не тільки високу техніку, а й високий людський матеріал» у мистецтві, бо, на його думку, «людина – це рух, переживання, це думка, радість, печаль, мрія, страждання, надія», – зауважує літературознавець В. Панченко [6, с. 28]. Цікавим представником літературної епохи початку ХХ ст. був О. Левицький. На сторінках вісника опубліковано дві його історичні повісті «Лиха свекруха» та «Помста загублених».

По-новому розкрився на сторінках «Основи» Д. Маркович, названий О. Грушевським «письменником села». Літератор виступив із символічною мініатюрою «Мій сон», у центрі якої – український селянин, скривджений російськими поліцаями у власному будинку. «Образ безконешна» наскрізно пронизує твір. Образи-символи сну дуже прозорі: герой – український народ, закрили рота – заборонили пресу, будинок – це Україна-ненька. Образ будинку – дуже поширений хронотопний символ, передусім це фортеця, що оберігає людину, втрата цієї захисної споруди, власного муру подібна до смерті. Творчість Д. Марковича відноситься до реалістичного напрямку в літературі.

Не довго довелося проіснувати «Основі». Третій номер журналу, що з'явився у лютому 1916 р., виявився останнім. Незважаючи на те, що він був дозволений цензурою, його наклад було конфісковано, а видання припинено.

У Харкові в 1915 р. почала була виходити тижнева газета під назвою «Слово», завданням якої було ширення української національної ідеї серед робітництва та захист його інтересів. Її почали його видавати В. Винниченко та Ю. Тищенко. Ю. Тищенко, під іменем Гарах, жив у цей час поблизу Харкова, в с. Карачівка. В порозумінні з Катеринославською групою українських соціал-демократів з Москви до нього приїхав В. Винниченко під іменем І. Довгаль. Тут відбулася нарада, в якій, крім названих, взяла участь члени харківської групи соціал-демократів. Ця нарада ухвалила видавати

газету під назвою «Слово». Видання фінансувало видавництво «Дзвін», а фактичне редагування доручено Ю. Тищенкові [2, с. 245]. Перше число вийшло 25 жовтня 1915 р. До співпраці будли залучені кращі журналісти на чолі з С. Петлюрою та В. Садовським. У вступній статті, в огляді робітничого життя з національного становища, редакція писала: «Здається, ніяке робітництво так не покривджене, так не знесилене, як українське. Здається, ні одна нація так не упосліджена, як українська... Але це тим паче не повинно спиняти нас. Навпаки... міцніше зціпити ми повинні зуби і з незломною, освяченою боєм рішучістю, боротися з тим, що дає нам і біль, і образи, і страждання... Робітничий рух кожної держави розвивається в своїх національних формах. Що краще розвинені національні форми, то більше простору для розвитку робітництва... Тільки будучи українцями, ми зможемо в усій повногі примножити нашу соціальну силу» [2, с. 245].

З бадьорими думками звертається в статті «Будемо спокійні» С Петлюра: «Будемо спокійні, – писав він, – і не станемо серед погроз на нашу національну культуру гасити свого духа! Ми не діти, щоб никнути додолу головою..., не будемо гасити нашого духа!... Не гасити нам духа перед погрозами, а зустріти їх, як мужам сили...»

Вихід «Слова» викликав серед робітництва широкий і радісний відгук. «Ми стомилися, ждучи свого часопису, свого органу... Звістка про «Слово»... вразила нас як промінь сонця в темряві. Ми радіємо, нам життя здається яснішим...», – так писала група робітників з Петербурга. «Ми, українці, – писали інші, – долею закинуті на Берестово-Богодухівську рудню, з різних кутків дорогої України... щиросердечно вітаємо вихід рідної газети «Слово»...» [2, с. 245-246]. Наступний номер видання було конфісковано в друкарні. Незабаром редактора газети було заарештовано.

Така ж доля спіткала і тижневик «Гасло», що почав виходити у Харкові з 19 листопада 1915 р. за редакцією В. Коряка і розсилався також передплатникам закритої «Згоди». По кількох номерах він був заборонений.

На цьому скінчилися спроби легально видавати пресу.

Залишався шлях нелегального видання. Першим з таких видань був неперіодичний орган Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) під назвою «Боротьба», що почав виходити 19 листопада 1915 р. за редакцією М. Ковалевського. Видання стояло на ґрунті національно-державного визволення українського народу. Всього вийшло п'ять номерів. Шостий номер, хоч і було вже підготовлене, але він не з'явився. Серед співробітників, крім М. Ковалевського, як редактора, були – С Єфремов, Л. Ковальов, Л. Полянський та інші, що підписувалися прибраними іменами та криптонімами [2, с. 246].

Другим органом національно-політичної думки, так само нелегальним, було видання Радикальної демократичної спілки під назвою «Вільна Думка». Вийшов один номер від 1 липня 1915 р.

У 1915 р. виходило ще декілька нелегальних видань української молоді. З них в першу чергу – «Зоря Київська», а з другого номеру – просто «Зоря», місячник учнів середніх шкіл, об'єднаних у Всеукраїнську Юнацьку Спілку (Київський відділ). Він виходив з 19 лютого 1915 р. Вийшло три номери. Останній номер вийшов 7 квітня 1915 р. Серед співробітників були В. Ігнатієнко – пізніш відомий як бібліограф української преси, І. Лизанівський – згодом фундатор і керівник видавництва «Рух» у Харкові.

«Зоря» за своїм змістом виступала проти російського самодержавства, яке придушувало найменші прояви українського життя. «Зоря» закликала молодь до національного визволення. І це визволення можна здобути, на її думку, в результаті революції і повалення царату в Росії. Ось що ми читаємо в першому номері цієї газети: «Пів року, як завмерло українське життя. Пів року вже нема найголовнішого живчика його – української преси. Правда, аж до останнього часу мали й «Вісника» й «Ріллю», й «Наша Кооперація», й «Комашню», і тепер здається будем мати, але хіба це преса? Хіба там можна вільно обговорювати сучасне політичне життя? Хіба там можна хоч одно слово сказати по своїй волі, а не по волі уряду?» [4, с. 60]

Дуже точно подано характеристику тодішнього друкованого слова, яке не могло вийти за рамки цензури. У цьому номері висловлюється думка, як треба діяти в цей час і яким чином: «І це в той час, коли Європа після столітнього спокою хвилюється від краю до краю, коли державні межі тріщать, коли кожна нація з державної може зробитися недержавною і навпаки – взагалі займе місце поміж другими, відповідне своїй силі та проявленій енергії. Тепер треба не спати, але встати всім як один в оборону своїх прав. Силою, варварським насильством забране у нас, силою ми повинні повернуте забране». У цій статті також висловлюється думка, хто має повести боротьбу за «повернення забраного силою» та на чії сили треба опиратися: «Але у цій боротьбі ми виключно повинні надіятись на власні сили та загальноросійський революційний рух. Покладатися на поміч Австрії та Німеччини небезпечно. Треба покладатись тільки на власні сили і можливості російської революції». Отже, ми бачимо з цих уривків, що «Юнацька Спілка» виступала за визволення України від російського царату опираючись на власні сили українського народу [4, с. 60-61].

Станом на 1916 р. україномовна преса нараховувала 27 видання. В Російській імперії на території України виходило 6 видань, у Західній Україні – 12 видань, а за межами українських земель – 9 [4, с. 65].

Преса Російської імперії на території України, що виходила легально, нараховувала 4 видання, що за своїм змістом продовжили легальну пресу 1915 р. Журнал-альманах «Степ» заступив «Основу», в Харкові продовжувало виходити «Гасло», у Києві почало виходити «Слово», замість «Маяка» з'явився журнал «Згода». Всі ці видання діяли в умовах військової

та цивільної цензури і тому не могли повністю об'єктивно писати про події в тодішньому суспільстві [4, с. 66].

Також варто згадати московські петроградські видання, що поширювалися на території України. В Петрограді та Москві, в 1915-1916 рр. виходило «Наше Життя» та «Тепла Роса». «Наше Життя» (1916 р.) видавала Українська соціал-демократична робітничка партія. Найактивнішу участь в цьому журналі брали: В. Винниченко, С. Вікул, Л. Чикаленко, П. Феденко, М. Авдієнко. «Тепла Роса» почала виходити двічі на місяць з 15 березня 1915 р. за редакцією Л. Красівського. Але після виходу двох номерів, за наказом генерала Адріянова, часопис закрили за публікацію статті «Галичина» [2, с. 248].

1916 р. є поворотним для розвитку української преси. Переживши кризу свого розвитку протягом 1914-1916 рр. українська періодика увійде в новий період розвитку в 1917 р. Революція в Україні дала змогу розвиватися українській пресі без цензури та об'єктивно оцінювати дійсність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський О. З сучасної української літератури / О. Грушевський – К., 1918. – 207 с.
2. Животко А. Історія української преси / А. Животко – К.: Наша культура і наука, 1999. – 368 с.
3. Ігнатієнко В. Бібліографія української преси 1816-1916 / В. Ігнатієнко - Харків, Київ: Державне вид-во України, 1930. - 286 с.
4. Ігнатієнко В. Українська преса: (1816-1923 рр.): (історико-бібліографічний етюд) / В. Ігнатієнко. – К.: Державне вид-во України, 1926. - 76 с.
5. Мукомела О. Ніковський Андрій Васильович / О. Мукомела // Українська журналістика в іменах. – Л., 1994. – Вип. 4. – С. 191–196.
6. Панченко В. Будинок з химерами: Творчість В. Винниченка 1900–1920 рр. у європейському контексті / В. Панченко – Кіровоград, 1998. – 115 с.
7. Федоренко Є. Літературний процес періоду революції та національного визволення України початку ХХ сторіччя / Є. Федоренко // Українське слово: Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. – К.: Рось, 1994. – 321 с.

Є. Стоянов

ЧЕХОСЛОВАЦЬКІ ЛЕГІОНИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Важливим завданням історичної науки є вивчення участі чехів і словаків у Першій світовій війні. Чехословацькі частини, що виникали з військовополонених австрійської армії на теренах не лише Російської імперії, а й інших країн-учасниць Антанти, прославились у боях своєю хоробрістю і відвагою. Їхньою метою було повалення влади Габсбургів у Чехії та

Словаччині. Легіонери віддавали життя за майбутнє своїх нащадків, за те, щоб вони зростали у вільній, незалежній державі.

Зазначені питання досліджували І. Весели [2], О. Клеванський [3], О. Кравчук [4], А. Панов [5], Д. Салдугєєв [7], О. Серапіонова [8], Б. Татаров [9], С. Шульга [12] та ін. Ці автори розповідають про чесько-словацькі збройні формування в контексті розвитку визвольного руху в 1914-1918 рр.

Мета статті – проаналізувати діяльність чехословацьких військових формувань у роки Першої світової війни на українських землях.

Після того, як стало зрозуміло, що війна неминуча, на засіданні найбільш авторитетної громадської організації чехів Києва – товариства ім. Я. А. Коменського – було прийнято рішення скликати збори чехів Волинської, Київської, Подільської губерній, на яких було ухвалено петиція до царя Миколи II із висловленням своєї підтримки у війні та проханням про перехід у російське підданство [12, с. 48-49]. У зверненні до імператора зазначалося, що «на російських чехів покладається обов'язок віддати свої сили на визволення нашої батьківщини і бути пліч-о-пліч з російськими братами-богатирами ...» [2, с. 20]. Підтримуючи ініціативу чехів, Рада міністрів 30 липня 1914 р. прийняла рішення про формування Чеської дружини, яка була утворена 12 серпня. До її складу увійшло близько тисячі вояків [4, с. 336]. 28 вересня в Києві відбулося урочисте освячення її прапора, а в жовтні вона виступила на фронт у складі 3-ї армії генерала Р. Д. Радко-Дмитрієва. Верховний головнокомандувач російської армії Великий князь Микола Миколайович дозволив приймати до лав дружини військовополонених чехів і словаків [7, с. 89].

Чеська дружина брала участь у боях, що вела 3-тя армія. У складі Південно-Західного фронту вона переслідувала австрійців, які відступали в Галичині. У листопаді 1914 р. дружина відійшла за р. Сян, успішно відбивши всі спроби австрійців і німців переправитися й захопити плацдарм. Використання чеських розвідників виявилось настільки успішним, що вже в січні 1915 р. Радко-Дмитрієв телеграфував у Штаб Головнокомандувача, вказуючи на необхідність створення нових чеських військових формувань.

Дружина брала активну участь у підготовці Карпатської операції. Чехи здійснювали розвідницьку діяльність по всьому фронту 3-ї армії, що простягався вздовж р. Дунаєць. Його правий фланг впирався у Віслу, а лівий – у передгір'я Карпат. Окрім розвідки, чехи забезпечували зв'язок, охороняли штаби, ловили дезертирів, супроводжували полонених у тил [9, с. 29-30].

Під час відступу російських армій весною-літом 1915 р., добровольці Чеської дружини виявили надзвичайний героїзм і рішучість. Відступ спричинив значні втрати серед добровольців – близько 100 солдатів дружини загинули. Чехи також брали активну участь у підготовці наступу Південно-Західного фронту у 1916 р. [9, с. 42-43, 46]. Про це згадав генерал

О. Брусилов, який дав дружині досить високу оцінку: «Ця дружина має свою маленьку історію. Чомусь Ставка не хотіла її організувати і побоювалася зради з боку полонених чехів. Але я наполіг, і згодом виявилось, що я був правий. Вони чудово билися у мене на фронті. Увесь час вони тримали себе молодцями. Я посилав цю дружину у найнебезпечніші і важкі місця, і вони завжди блискуче виконували завдання, які покладалися на них» [1 с. 171].

Важливу роль у формуванні чехословацьких частин у складі російської армії відіграв майбутній президент ЧСР – Томаш Гарріг Масарик. Саме він став лідером боротьби за незалежність чеського і словацького народів. Масарик, який разом з Е. Бенешом очолили антиавстрійське підпілля, у грудні 1914 р. був змушений покинути рідний край. У липні 1915 р. від імені чеського і словацького народів він офіційно оголосив у Женеві війну Австро-Угорській імперії [6, с. 11].

Процес формування чеських збройних одиниць відбувався повільно. Чеська дружина вважалася частиною російської армії, а не автономною армією, як того бажав Масарик. Успішна діяльність дружини призвела до її переформування в стрілецький полк імені Я. Гуса, що у грудні 1915 р. налічував 2 тис. осіб [4, с. 335-336]. У квітні 1916 р. було видано наказ про створення Чесько-Словацької стрілецької бригади: 1-й і 2-й батальйони реорганізовувались в 1-й і 2-й Чесько-Словацькі стрілецькі полки. Вони отримали неофіційні назви «Святого Вацлава» і «Кирила та Мефодія».

Причину повільного формування чехословацьких збройних одиниць у російському війську Масарик вбачав у тому, що царський уряд у разі згоди на створення окремого корпусу з військовополонених «зрадників австрійського імператора», був би змушений дозволити робити це і полякам, яким він не довіряв. І зрештою для росіян було важливішим використовувати полонених у якості робітників, аніж дозволити їм воювати [10, с. 131-132]. Британський політик В. Черчілль причину вбачав у наступному: «...Царський уряд включив чехословаків у російську армію і дав їм самостійну військову організацію, але не зовсім довіряв лояльності цих іноземців, що відкинули владу свого законного володаря...» [11, с. 16].

Лютнева революція в Росії створила сприятливіші умови для створення чехословацьких легіонів. В квітні-травні 1917 р. в Києві відбувся з'їзд Союзу Чесько-Словацьких товариств у Росії, який оголосив війну Австро-Угорщині і визнав Національну раду в Парижі на чолі з Т. Г. Масариком центром чехословацького визвольного руху. Масарик активізував свою діяльність і почав вести переговори про утворення з чехословацьких формувань та військовополонених корпусу. Він мав стати основою майбутньої національної армії [4, с. 336].

У ситуації, що склалась на фронті, на якому як і в країні панував безлад, чехословацькі частини ставали одним з найбездатніших формувань у російській армії. Незважаючи на, становище фронту Тимчасовий уряд

вирішив здійснити запланований наступ. У наступі влітку 1917 р. взяв участь і створений, згідно з наказом по 8-й армії від 19 травня 1917 р. 1-ий Ударний загін, перетворений 1 серпня на Корніловський ударний полк. З самого початку до нього увійшла чеська рота, що налічувала 150 осіб [9, с. 65].

У складі 11-ї російській армії, яка дислокувалася в районі міста Зборів у Галичині була і Чехословацька бригада. Проти ділянки фронту завширшки 6,5 км, яку обороняли 5500 австро-угорських солдат, зайняли позиції 3500 вояків Чехословацької бригади.

19 червня 1917 р., під Зборовом після артилерійської підготовки, Чехословацька бригада розпочала наступ. Вояки подолали дві лінії оборони супротивника і вийшли до третьої, таким чином просунули лінію фронту за один день на чотири кілометри, взявши в полон 3150 солдатів та 62 офіцери противника. На загальному деморалізованому фоні російської армії успішний наступ Чехословацької бригади був вражаючим, однак він не міг бути використаний командуванням і мав характер тимчасового. Російська армія відступала. Битва під Зборовом продемонструвала єдність сил чехів і словаків у досягненні головної мети – незалежності держави. У Зборівській битві брали участь відомі політичні та громадські діячі майбутньої незалежної держави Л. Свобода, Я. Гашек, Я. Штробх. Під час наступу під Зборовом загинуло 185 добровольців, 800 поранено та пропало безвісти.

Успішні дії Чехословацької бригади влітку 1917 р. стали переконливим доказом її боєздатності, що послугувало ще одним аргументом для Т. І. Масарика у його спробах переконати Тимчасовий уряд у необхідності чисельного збільшення чехословацьких формувань. Тимчасовий уряд дозволив набір до чехословацького війська полонених австро-угорської армії. Разом з тим у чехословацьких військах приймався статут французького зразка і з чеською командною мовою. До кінця 1917 р. до лав корпусу записалося 32-35 тис. добровольців [12, с.50-51].

Ситуація навколо чехословацького війська ускладнилася після більшовицького перевороту в Росії та оголошення Центральною Радою III Універсалу. Росія намагалась втягнути Чехословацький корпус, який розміщувався в Києві та його околицях, у боротьбу проти самостійної України [5, с. 79]. 29 жовтня 1917 р. чехословацькі підрозділи взяли участь у вуличних боях у Києві, однак буквально через декілька днів було підписано перемир'я, і вони були виведені з міста [8, с. 333]. У цій ситуації Т. І. Масарик підкреслив необхідність збереження нейтралітету у внутрішніх російських справах. Він вважав, що якщо Центральна Рад вирішить проголосити автономію України в складі федералізованої Росії, то це внутрішня справа України [5, с. 79]. Чехословацька народна рада визнає УНР і Центральну Рад. Діячі Центральної Ради, в свою чергу, з симпатією віднесли до Масарика і взяли на утримання України чехословацьке військо, незважаючи на те, що країна перебувала у скрутному економічному

становищі. В обмін на це чехословацьке військо підпорядковувалося українській військовій владі і в разі потреби мало воювати проти центральних держав. На військо також покладалось несення караульної служби, підтримка суспільного порядку [6, с. 34].

15 січня 1918 р. Чехословацька народна рада уклала угоду з УНР про умови перебування чехословацьких легіонерів в Україні. Незважаючи на виконання охоронних функцій деяких об'єктів поблизу Києва, у військовому плані корпус зберігав нейтралітет. 25 січня 1918 р. був проголошений IV Універсал ЦР який задекларував повну незалежність УНР. Центральна Рада одразу ж почала вести переговори про перемир'я з Німеччиною і Австро-Угорщиною, які несли в собі небезпеку роззброєння чехословацьким легіонам. 26 січня 1918 р. Масарик повідомив Міністра закордонних справ УНР О. Шульгіна про розрив угоди 15 січня і залишення території України [4, с. 339].

Захоплення Києва армією Муравйова 8 лютого 1918 р. спричинило репресії серед місцевого населення. Почалася пропагандистська боротьба більшовиків за чехословацьке військо. До їх планів входило формування «червоного» чеського військового корпусу. Друга чеська дивізія, встановила контакт з більшовиками, 200 військових 7 полку війська перейшли на бік більшовиків. Розуміючи небезпечність ситуації, постійно ризикуючи своїм життям, Т. Г. Масарик робив усе можливе, щоби чехи і словаки не були втягнуті у більшовицько-українське військове протистояння. Переважна більшість чехословацьких військ все ж таки залишилась вірною Т. Г. Масаріку та проголошеному ним курсу на державність [6, с. 35].

Після підписання УНР Брест-Литовського миру, 7 лютого 1918 р. Масарик проголосив чехословацькі збройні формування в Росії частиною автономної чехословацької армії у Франції [4, с. 339]. Він мав на меті передислокувати чеські збройні формування на Західний фронт, однак окупація України німецькими та австро-угорськими військами змінила цей план – було ухвалено рішення про передислокацію корпусу вглиб Росії та подальший рух Транссибірською залізницею до Владивостока [12, с. 51]. З наближенням до Києва німецьких підрозділів, Чехословацький корпус збільшився чисельно до 45 тис. осіб [4, с. 339].

Командування чехословацьких легіонів прагнуло якнайшвидше відірватись від наступаючої німецької армії, тому на початку березня 1918 р. евакуація війська була пришвидшена. Протягом 8-13 березня частині чехословацьких військ спільно з радянськими солдатами судилося взяти участь у бою під Бахмачем. Легіонери 4-го, 6-го та 7-го полків протягом п'яти днів обороняли місто [3, с. 158-160]. Учасник бою, один із солдатів на ім'я татко Тонік, який брав участь і у Зборівській битві, розповів про сутички з німецькими солдатами під Бахмачем: «Ми пішли в атаку і до вечора відтіснили німців за одну малу станицю... З правого крила на них

несподівано пішла в атаку 11 рота. Німці страшенно перелякалися. Жахливо перелякалися. Тут з'явилася ще й Червона гвардія, яка прийшла підкріпити наші сили на правому фланзі. Увечері окопалися. Було темно. На полях ще лежав сніг. І, незважаючи на темряву, ми бачили, як ми злякали німців... Мертвих німців було багато. Наступного дня, близько 11-ї години ранку полковник Крейчі, віддав наказ йти в атаку. Станиця була зайнята німцями. Всі, хто тоді кинувся в бій, були смертниками – це була м'ясорубка. Росіяни теж були з нами на правому фланзі...» [13]. У ході боїв легіонери втратили кількадесят бійців, проте ворог був затриманий, що дало можливість евакуювати всі чехословацькі війська, а також деякі частини Червоної армії. Останній ешелон вояків легіону відбув із Бахмача опівночі 13 березня, а перша німецька розвід група вступила на станцію о 4-й годині ранку [12, с. 51].

Тепер перед легіонерами постала наступна проблема – дорога додому. Шлях чехів і словаків мав проходити через Сибір. 26 березня 1918 р. була укладена угода між осередком ЧСНР і представниками Раднаркому, згідно з якою чехословацька сторона зобов'язувалася на шляху до Владивостоку дотримуватися нейтралітету, а радянська сторона – забезпечити вільне просування та постачання корпусу [4, с. 340]. І уже наприкінці квітня 1918 р. перші евакуйовані частини прибули до Владивостока [12, с. 52].

Але у травні 1918 р. чехи і словаки опинились у вирі російської громадянської війни. Вони до початку 1920 р. тримали під контролем кілька тис. кілометрів залізниці, відбиваючись і від «червоних», і від «білих». Врешті, у лютому 1920 р. цілком боездатні чехословацькі частини залишили Росію і відправилися у Європу [9, с. 97-98]. Шлях легіонерів додому тривав більше двох років.

Загалом із Владивостока було відправлено 36 транспортів, які перевезли понад 72 тис. осіб, зокрема 56 тис. воїнів-легіонерів, близько 5 тис. інвалідів, 11 тис. цивільних осіб, були вивезені 12 стрілецьких, 2 кавалерійські, 3 полки легкої артилерії, 3 дивізіони важкої артилерії та технічні й допоміжні підрозділи. Евакуацію забезпечували 11 американських, 9 англійських, 7 японських, 2 російських, 2 чехословацьких і один китайський пароплави [12, с. 52].

Чехословацькі солдати, відрізані від своєї батьківщини, стали символом боротьби чехів і словаків проти гніту Габсбургів. На полях численних боїв, легіонери прославилися своєю хоробрістю, відвагою, мужністю і героїзмом. Вони, натхненні ідеєю свободи наблизили незалежність своєї вітчизни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Брусилов А. А. Мои воспоминания. 4-е изд. / А. А. Брусилов – М.: Воениздат, 1946. – 264 с.

2. Веселы И. Чехи и словаки в революционной России 1917-1920 гг. / И. Веселы – М.: Военное издательство министерства обороны СССР, 1965. – 184 с.
3. Клеванский А. Х. Чехословацкие интернационалисты и проданный корпус. Чехословацкие политические организации и воинские формирования в России. 1914-1921 гг. / А. Х. Клеванский – М.: «Наука», 1965. – 396 с.
4. Кравчук О. М. Чехословацькі збройні формування на теренах України у 1917-1918 рр. / О. М. Кравчук // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 15 березня 2012 р. – К., 2012. - С. 335-341.
5. Панов А. Масарик і Закарпаття / А. Панов – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010. – 192 с.
6. Перший чехословацький президент Томаш Гарріг Масарик і Україна: матеріали III Чесько-української наук.-практ. конф. «Шляхи розвитку культури чехів України» м. Київ, 17 березня 2012 р., НАУ / редколегія: Л. Ф. Мухіна, І. І. Тюрменко, О. А. Радзивілл. – К.: НАУ, 2012. – 88 с.
7. Салдугеев Д. В. Чехословацкий легион в России / Д. В. Салдугеев // Вестник Челябинского государственного университета. – Серия 1. История – Челябинск, 2005. - № 2. – С. 88-98.
8. Серапионова Е. П. Первый президент Чехословакии Томаш Гарриг Масарик / Е. П. Серапионова // До и после Версаля: Политические лидеры и идея национального государства в Центральной и Юго-Восточной Европе. – М.: «Индрик», 2009. – 432 с.
9. Татаров Б. Новітні гусити. Чесько-словацькі військові формування у російському війську (серпень 1914 – квітень 1918 рр.) / Б. Татаров – К.: Інформаційно-аналітична агенція «Наш час», 2010. – 104 с.
10. Чапек К. Бесіди з Т. Г. Масариком / К. Чапек; пер. Л. Ю. Кіцила; вступ. слово Є. Топінка. – Л.: Каменяр, 2001. – 270 с.
11. Черчилль У. Как я воевал с Россией / У. Черчилль – М.: «ЭКСМО», 2011. – 384 с.
12. Шульга С. А. Чеські легіони у Першій світовій війні / С. А. Шульга // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2008. – № 11. – С. 48-52.
13. Чехословацкие legionеры в России: долгая дорога домой / Е. Патлатия – [Электронный ресурс] – Режим доступа – // Исторические прогулки. – 31.08.2002 р. <http://www.radio.cz/ru/rubrika/progulki/chexoslovackie-legionery-v-rossii-dolgaya-doroga-domoj>

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бондар Катерина Сергіївна – студентка інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

Боровець Іван Іванович – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка.

Бураков Юрій Васильович – к.і.н., доцент, провідний науковий співробітник Академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів).

Валявська Оксана Вячеславівна – студентка інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

Варавко Любов Сергіївна – студентка інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

Варгатий Андрій Дмитрович – студент інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

Вітенко Захар Романович – студент інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

Войнаровський Анатолій Володимирович – к.і.н., доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

Горбатюк Микола Володимирович – к.і.н., старший науковий співробітник, заступник директора Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (м. Київ).

Громов Євген Володимирович – кандидат педагогічних наук, начальник аналітично-організаційного відділу Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського.

Демченко Олександр Петрович – к.і.н., викладач історії юридичного коледжу Національного університету «Одеська юридична академія».

Дубровський Микола Володимирович – студент Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Іваницька Ольга Павлівна – д. і. н., професор кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету.

Завальнюк Костянтин Вікторович – к.і.н., головний спеціаліст Державного архіву Вінницької області.

Закревська Оксана Станіславівна – студентка інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

Зінько Юрій Анатолійович – к.і.н., доцент, декан-директор Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

Калитко Сергій Леонідович - к.і.н., доцент, член Національної спілки краєзнавців України (м. Вінниця).

Каросва Тетяна Робертівна – к.і.н., доцент, докторант Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

Качан Микола Віталійович – викладач кафедри тактики та загальновійськових дисциплін Харківського університету повітряних сил ім. І. Кожедуба.

Кирилюк Світлана Василівна – студентка інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

Коваль Оlesia Олексіївна – студентка інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

Козельчук Лариса Станіславівна – вчитель історії та правознавства Комсомольської СЗОШ І-ІІІ ст. (с. Комсомольське).

Колесник Вікторія Василівна – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу давньої історії Вінницького обласного краєзнавчого музею.

Коляструк Ольга Анатоліївна – д.і.н., професор, завідувач кафедри філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського.

Косаківський Віктор Афанасійович – к.і.н., старший викладач кафедри філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

Кравець Микола Миколайович – д.і.н., професор кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

Кравченко Павло Миколайович – к.і.н., доцент Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

Кравчук Олександр Миколайович – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського.

Круглікова Світлана Станіславівна – викладач історії Вінницького медичного коледжу ім. акад. Д. К. Заболотного.

Кучер Ірина Анатоліївна – студентка інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

Кушко Ігор Сергійович – викладач історії і правознавства Вінницького гуманітарно-педагогічного коледжу.

- Лавренко Валерія Сергіївна** – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара.
- Лисий Анатолій Кононович** – к.і.н., доцент, викладач Барського гуманітарно-педагогічного коледжу ім. М. Грушевського.
- Лубковська Анна Олександрівна** – студентка інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.
- Матвєєва Богдана Ігорівна** – студентка інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.
- Мельник Наталія Миколаївна** – викладач суспільних дисциплін Вінницького технічного коледжу.
- Мельничук Олег Анатолійович** – д.і.н., професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського.
- Панчук Інна Миколаївна** – студентка інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.
- Парашук Людмила Миколаївна** – студентка інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.
- Питльована Лілія Юрійівна** – к.і.н., доцент кафедри світової історії нового та новітнього часу Українського католицького університету (м. Львів).
- Піковська Тетяна Валентинівна** – к.і.н., фахівець підготовчого відділення Вінницького національного аграрного університету.
- Поп Іван Іванович** – д.і.н., професор, лауреат премії «Shola Ludus» і премії імені Антона Годінки (Угорщина) (м. Хеб, Чеська Республіка).
- Поп Юрій Іванович** – д.і.н., професор кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.
- Порочкина Ирина Макаровна** – кандидат филологических наук, доцент кафедри филологии Санкт-Петербургского государственного университета.
- Пугач Вячеслав Вікторович** – викладач кафедри тактики та загальновійськових дисциплін Харківського університету Повітряних Сил ім. Івана Кожедуба.
- Ратушняк Ігор Іванович** – викладач кафедри філософії та суспільних наук Вінницького національного медичного університету ім. М. Пирогова.
- Рєєнт Олександр Петрович** – д.і.н., професор, член-кор. НАН України, заступник директора Інституту історії України НАН України.
- Рекрут Валерій Пилипович** – к.і.н., член Національної спілки краєзнавців України (м. Київ).

- Романюк Іван Миронович** – д. і. н., професор, завідувач кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.
- Рудь Віталій Сергійович** – аспірант відділу археології енеоліту – бронзової доби Інституту археології НАН України (м. Київ).
- Соколова Юлія Борисівна** – студентка інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.
- Стахов Сергій Русланович** – студент інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.
- Стоянов Євгеній Сергійович** – студент інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.
- Тележинська Аліна Олександрівна** – студентка інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.
- Ткаченко Анжеліка Вікторівна** – студентка інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.
- Тучинський Віталій Анатолійович** – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.
- Усатенко Ігор Андрійович** – аспірант Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова.
- Швець Тетяна Сергіївна** – студентка інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.
- Шевченко Валентина Віталіївна** – к.і.н., старший науковий співробітник, відділ історії України XIX – початку XX ст., Інститут історії України НАН України.
- Шніцер Ігор Омелянович** – к.і.н., доцент Ужгородського національного університету (м. Ужгород).
- Якименко Ірина Вікторівна** – студентка інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.
- Яременко Олександр Іванович** – кандидат наук з державного управління, доцент, в. о. завідувача кафедри правознавства Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

Для нотаток

Наукове видання

Народи світу і Велика війна 1914-1918 рр.:

***матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3-4
квітня 2015 р***

Відповідальний редактор *Зінько Ю. А.*
Відповідальний секретар *Кравчук О. М.*
Технічний редактор *Горбаткова О. А.*

Підписано до друку 24.03.15.
Формат 84х60/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Умов. друк. арк. 21,87. Обл.-вид. арк. 20,34.
Наклад 300 прим. Зам. № 7292.

Віддруковано з оригіналів замовника.
ФОП Корзун Д.Ю.

Видавець та виготовлювач ТОВ «Нілан-ЛТД»
Свідомство про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 4299 від 11.04.2012 р.
21027, а/я 8825, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.
Тел.: (0432) 69-67-69, 603-000.